tia. Ez legalább soha sem fog a' monarchiai okfő megerősitésére szolgálni.

EGYESÜLETI FÉNY (öszvejövetel), l. ASPECTUS.

EGYESÜLT ESVÉNYEK (*droits réunis*). Igy neveztetik Franciaországban egy egyenetlen adó, melly bor, ser, pálinka, só, dohány, kártya, nyilvános bérkocsi, arany- és ezüstbélyeg, és több más czikkelyekre vagyon vetve. Nevét onnét vette, hogy mind azon különböző adók, mellyek az érintett tárgyakon feküsznek, egyesittettek az egyesült esvények fókormánya (*administration générale des droits réunis*) alatt. Ez az administratio 120—150 millio frank jövedelmet hajt be évenként, 's igy egyik főrészét teszi az országos kincstár jövedelmeinek. Vö. ADÓ.

EGYESÜLT GÖRÖGÖK, azon görög Keresztények, kiket a' romai egyház bizonyos feltételek alatt magával egyesitett. A' görög anyaegyháztól abban különböznek, hogy a' szent lelket nem csak az Atya, hanem a' Fiu-Istentől is származni hiszik, a' romai pápa egyházi főhatalmát, a' tisztitó tüzet (purgatoriumot) 's a' lelkekért mondott misék erejét a' romai egyház vallásczikkelyei szerént megesmerik; egyébiránt egyházi belső alkotmányok, a' papi méltóságok nevei, a' házasság, szakál és süveg megengedtetése a' papságnak, a' régi egyházi szertartás a' görög nyelvnek az istentisztelésben való megtartatásával, a' keményebb böjtök 's az urvacsorának mind a' két szin alatt való kiosztatása közösök az óhitü görög egyházzal, mivel azon Jesuiták, kik őket a' 17 és 18 században lassanként a' catholica vallásra téritgették, csak ezen feltételek alatt találtak bemenetelt nálok. Illyen egyesült Görögök vannak Olaszországban, kiváltképen Velenczében és Romában, déli Nápolyban és Siciliában, Erdélyben, Magyarországban, Horvátországban, Tótországban, Dalmatiában 'sat., hol több száz ezer görög Keresztény telepedett meg a' hóditó Törökök fegyverei előtt szaladván, végre keleti Lengyelországban, mellynek régi lakosaihoz tartoznak. Ezen romai egyházzal egyesült Görögök száma összeséggel 2 mill-ra tétetik. Különböznek ezektől az Olaszországon kivül hasonlóul számos, nemegyesült (disunitus) Görögök az emlitett tartományokban, kik a' konstantinápolyi patriarchát esmerik egyházi fejeknek 's az egyesülteket elszakadtaknak nézik.

EGYESÜLT STATUSOK. Az éjszakamerikai szabad status még nincs 60 esztendős, és már is mind természeti, mind erkölcsi tekintetben nevezetes hatalmasságot formál. Egy jól rendelt, önmaga által kifejlő polgári egyesületet állit előnkbe, mellynek talpköve törvényes egyezés, és éltető gyökere mindnyájoknak az okossággal megegyező köz akaratja. Egy egész világrész vadságának eloszlatása mintegy reá van bizva; és ment lévén mind azon formáktól, mellyek a' hóditás vad időszakában, midőn léteket vették, ragadtak az europai statusokhoz 's ezeken még most is kisebb vagy nagyobb mértékben látszanak, mind kivül, mind belől olly politicai életet nyilatkoztat ki, a' millyent eddig sem a' régi, sem az ujabb világ történeteiben (még Angolországot sem vévén ki) nem találunk. Ollyan status az, mellyben nincs örökös hatalom, nincs nemesség, nincs uralkodó vallás, nincs állandó katonaság, vitézi rend, nincsenek czéhek, nincs fő és titkos politia 's nincs rendőr. Már az Éjszakamerikában lévő europai gyarmatok eredetében és első kifejlésében el vannak hintve későbbi politicai characztereknek és sorsoknak magvai 's feltételei.

I. Az egyesült statusoknak zendülés előtti historiája. Keves esztendőkkel az uj világ felfedeztetése után Angolország Cabot Sebestyén nevü hajósát az éjszaki atlasi tengerre küldötte, hol ez 1497 Uj-Fundlandot 's Davis szorosától Florida fokáig menő földet feltalálta. De arany 's ezüst nem vonták itt magokra az uj-földkeresők figyelmét, mint Nyugotindiában, Délszakamerikában és Mexicóban; a' honnan Éjszakamerika tovább maradt pusztán egy egész századnál, mig a' bátorlé-

lek és szabadság szeretete benne nem kerestek 's találtak hazát. Az első plántálók (szam szerént 107), kiket a' hires Walter Raleigh vitt 1585 a' Roonoko torkolatjától nem messze lévő kikötőbe, a' mai Carolinába, szükség miatt csak hamar visszatértek Európába. Azonközben Raleigh 1586 birtokába vette az atlasi tenger nagy partját, melly akkor általjában Floridának neveztetett, 's mellyet királynéjának, Ersébetnek, tiszteletére Virginiának nevezett. De azon uj lakóknak, kiket ő és 1587 és 1590 White, valamint azoknak, kiket 1602 Gosnold vitt oda, nem volt bátorságok megtelepedni. A' földet járhatatlan sürüségü 's több ezer nsz. mf. terjedő, itt nagy tavaktól 's mocsároktól, ott végtelen nádasaktól és füves térségektől egymástól elválasztatott 's egyenként kóborló vad csoportoknak, mellyek egymással csaknem szakadatlan csatázásban éltek, egymást 's a' sürüségben lakó vadakat és madarakat vadászták, lakhelyül szolgáló erdő fedte. Ejszakamerika vadaji közt egyetlenegy pásztornép sem volt! Innen az első megtelepedtek éhség és döghalál áldozativá lettek. Csak April. 1607 telepedett meg Virginia partján az első állandó gyarmat. I Jakab angol király t. i. hogy a' gyarmatok annál elébb virágzó állapotra juthassanak, a' londoni és plymouthi társaságoknak, mellyek akkor James folyójának egy félszigetén Jamestown városát alkották, azt igérte, hogy az általok megtelepitendő uj lakóknak 's maradékaiknak Angolország többi alattvalójinak jusaihoz hasonlókat ad. 'S e' volt Ejszakamerika politicai életének első csirája. Feleségeik a' kivándorlottaknak nem lévén, 1618 a' londoni társaság 90 leányt küldött Ejszakamerikába, kik a' többet igérőknek 100 — 200 font dohányért adattak el. Majd vallásbeli nyomás is segitette Ejszakmerikának népesedését; mert az uralkódó angol egyháztól nyomatott Puritanusok itt kezdettek menedékhelyet keresni 's 1620-ban 101 puritanus evezett el Plymouthból Amerikába. Ezek alkották Uj-Plymouthot, béketüréssel 's az isteni gondviselésben való áll hatatos bizodalommal győzedelmeskedvén a' kopasz és egészségtelen földnek minden nehézségein. Igy állottak elő lassanként 43 eszt. alatt a' Puritanusok gyarmatjai Uj-Hamshireben, Massachusetsben (főhelye Salem, mellyet John Endicot alkotott 1628), Rhode-Islandban és Connecticutban, mellyek öszveséggel Uj-Angliának neveztettek. Ezek t. i. az Indiaiaktól europai portékákért földeket cseréltek 's ezeknek kormányozását magok rendelték el a' királyi szabadságlevelek védelme alatt. Ugyan ez idő tajban 's hasonló módon telepedett meg a' Potowmac partjain, hogy az angol egyház üldözéseit kikerülje, 200 Catholicus a' nemeslelkü lord Baltimore planuma szerént, a' ki 40,000 ft. sterl. forditott gyarmatjára 's minden Kereszténveknek szabad vallásgyakorolást engedett. Igy állott elő 1634 St. Maryland. Erre a' Quakerek Uj-Jerseyt épitették, melly földet, mint Uj-Yorkot is, először Svédek 1627 körül és Hollandiak vettek meg az ősi lakosoktól; hanem a' Svédek a' Hollandiaktól 's ezek ismét az Angoloktól meggyőzettek. II. Károly király 1664 a' tartományt öccsének, a' yorki herczegnek, adta, kitől a' status és főváros nevét vette. Legnevezetesebb lett minden gyarmatok közt's minden tekintetben Pennsylvania. Penn William (l. e.) t. i. 1681 körül egy erdővel fedett darab földet, mellyet neki a' király adott minden felsőségi jusokkal, mint szabad feudumot megmivelt. A' Delawarenél fekvő földet Penn az Indiaiaktól 's a' helyet, mellyre Philadelphiát épitette, némelly svéd uj lakóktól vette meg. A' polgári társaság alkotmánya a' nép szabadságán alapult. Egy a' szabad emberektől választatott tanács a' helytartó elölülése alatt, hajtotta végre a' néptől magától helyben hagyatott törvényeket. Egyébiránt ezen bölcs törvényhozó mindent a' pallérozottság két főtalpkövére, a' földmivelésre és kereskedésre, alkotott. Ennél fogva gyarmatja egész Ejszakamerikának mustraképévé lett. Angolországi és irlandi Quakereken kivül Hollandiak és Németek is telepedtek meg Pennsylvaniában. Az utolsók adtak Ger-

mantownnak lételt. Éjszakcarolinában 1710 körül először Pfalziak telepedtek le, kiket vallásbeli nyomás és hadi terhek üztek ki hazájokból. Délszakamerikában már 1502 körül alkottak Coligny tanácsára a' Hugenották gyarmatot; hanem a' Spanyolok ezen szerencsétleneket, mint eretnekeket, mind leöldösék. Csak II. Károly allatt szálitottak ide 1669 olta gróf Clarendon, lord Grenville 's mások uj lakókat, kik többnyire kivándorlott Puritanusok voltak. Ez a' gyarmat 1728 körül az Angolországihoz hasonló polgári alkotmányt kapott. Végre Georgiát népesitették meg 1732 körül azon szegény Angolok és Irlandiak, kiket hazájok többé nem táplálhatott, vagy a' kiket vallások miatt szenvedett üldöztetések üzött ki honjokból, hanem csak 116 salzburgi Protestans és 130 felföldi Skócziai, kiket a' nagy-britanniai parlament segitett, megérkezése után emelkedett jobb állapotra a' földnek (melly elejénte egy tulajdonosokból álló társaságé lévén, ettől 1752 a' koronának eladatott, midőn egy királyi helytartó által 's angol alkotmány szerént kormányoztatott) miveltetése. Ezolta szakadatlanul vándoroltak Europaiak Amerikaba. Igy jöttek létre 1764 Vermont 's 1773 Kentucky. A' földmivelők szorgalmának élesztésére az angol országlás nagy szabadságokat és just adott azoknak arra, hogy polgári alkotmányokat magok határozzák meg. Lelki 's vallásbeli szabadság és az ezzel szoros összeköttetésben lévő polgári szabadság volt a' kivándorlottak, Angolok, Irlandiak, Németek, Német-Alföldiek, Svédek, Schweiziak, Francziák 's mások, kik nyomás vas jarma alatt nyögvén Europában, Éjszakamerika kietlen pusztájin kerestek igazságosabb hazát, fókivánsága. Igy állittatott elő másfél század alatt az emberiség historiájában egy addig esmeretlen, pallérozatlan vadak egyes csoportjaitól lakott világrész a' szabadságra való törekedés által, segittetvén az akkor magas pontra hágott europai pallérozottságtól. Ezen nagy, eredetiképen földmivelő gyarmat birására az Europaiak cserekereskedés által jutottak. Magok által hozott, vagy másoktól bevett jó törvényeik naponként érlelték a' közönséges jó rendet, 's erővel teljes iparkodások és együgyü életmódjok mellet való czélirányos munkásságok virágzó állapotba helyeztették a' gyarmatok lakójit. Legszerencsésebben tenyészett pedig minden ott, a' hol felebaráti szeretet lelke volt minden társasági virtusoknak talpköve, u. m. a' Quakerek közt a' Delawarénél Philadelphiában. Azért enyészett el minden Éjszakamerikában vagy soha sem is jöhetett életre, a' mi Europában a' hóditás időszakaszának és a' feudalismusnak szüleménye volt, semmit sem értek ott a' néposztályi előségi jusok, hanem egyedül a' személyes becs vétetett tekintetbe; nem voltak ott robot, dézma, monopoliumok és adozás alól való felmentetés, nem örökös hivatalok 's ezekhez való születési jusok, hanem közönséges polgári jusok. És jóllehet — mert a' hol csak emberek munkálódnak, semmi sem marad érdekletlenül az indulatok szélveszétől — az uj statusok csendes előhaladása időről időre belső meghasonlás és az Indiaiakkal való hadakozások által megháboritatott, annyiban még is használtak ezek, hogy a' bátor lelket felébresztették, a' különbféle vélekedéseknek helyes irányt adtak 's az erőt annak megállapitására vezérelték, a' mitől függött a' köz alkotmány jólléte. A' kereskedés, melly elejénte csak a' belföld prémbőreivel üzetett, a' tartományok tulajdon termékeinek (fának, élelemnek, halnak, riskásának, gabonának) kivitele által lassanként nevekedett, pénz jött forgásba 's több statusok könyvnyomtató intézeteket és oskolákat alkottak. A' nép megért koru lett, mert abban az állapotban volt, hogy magát 's az anyaországot mind a' vadak, mind Canadában a' Francziák ellen (1740—1748 és 1755—1763 *) nyomosan védte és az igazgatást min-

*) Nagy-Britannia az 1763-ki parisi béke után Éjszakamerikában nem csak azután szabaddá lett 13 tartományt, hanem Uj-Skócziát, Canadát, Cap Bretont 's a' két Floridát is birta

denik tartomány önön kebelében legjobb belátása szerént maga vitte, ahhoz képest, mint földje, pallérozottsága 's határainak természete engedték 's szükségessé tették. Ez által politicai önérzés ébresztetett fel az uj statusokban, mellyek a' kereskedésnek az anyaország által lett megszorittatását már régolta nehezen szenvedték és most el nem türhették, hogy Amerika polgárait (2 1/2 mil.) a' nagy-britanniai parlament mindenféle adókkal — bár melly igazságos és illő volt is, hogy a' gyarmatok az anyastatus terheiben részesüljenek — kények szerént terhelje a' nélkül pedig, hogy azokban — mint Angolország polgárai, kikhez jusaikra nézve eredetiképen hasonlóknak kellene lenniek — az alsó házba küldendő képviselőjik által megegyeznének.

II. Éjszakamerikai zendülés. A' britanniai gyarmatok lakóji Éjszakamerikában a' nélkül helyeztették szabadságba magokat, hogy kegyetlen nyomás által kinszerittettek volna ezen lépésre és igy csupán jusaik érzéséből tették azt. Mert Éjszakamerika polgárai azért fogván fegyvert, mivel az angol országlás megegyezések nélkül vetett reájok adót, melly bár csekély volt is, de több sujtoló tettek szakadatlan láncát huzhatta maga után, Clay helyes észrevétele szerént, csak az idővel következhető tyrannság ellen inditottak hadat. Megégették tehát a' hozzájok 1765 küldött bélyeges papirost 's a' britanniai parlament kénytelenittetett Camden és Chatam tanácsa szerént Grenville bélyegörvényét Mart. 1766 ismét megsemmisiteni. Ugyan az történt North (l. e.) minister alatt is 1770 Febr. a' papirosra, üvegre és festékekre tett adókkal 's vámokkal. Az ugy nevezett (1766 költ 's a' britaniai parlament főuraságáról és adóvetés jusáról szóló) declarations-bill értelme szerént csak a' theára tétetett adó az amerikai gyarmatokban, melly természetesen magában csekély volt (1 fonttól 3 pence) 's melly mellet, egyszersmind Angolországba való kivitele is szabaddá tétetvén, az Amerikaiak theájokat olcsóbban kapták volna, mint élébb. De a' fortély nem sült el, 's az elkeseredett nép Bostonban (Dec. 18. 1773) 342 láda theát, melly keletindiai kereskedő társaságé volt, a' tengerbe hányt. Ez hadi jelszó volt. A' parlament t. i. bár Pitt és Burke az Amerikaiak azon jusát, hogy magok vessenek adót magokra, tüzesen védték és minden erőszakos rendelésnek ellene voltak is (Mart. 30 és Maj. 20. 1774) több kemény végzéseket hozott. A' bostoni kikötő elzáratott, mig a' keletindiai társaságnak elég nem tétetik, a' massachusetsi szabadságlevél és alkotmány megsemmisittetett, a' quebecki végzés igen kiszélesitette Canada határait a' régi gyarmatok kárával 's az emlitett tartománynak egészen az angol koronától függő alkotmányt adott. Ez közönséges ellenmondást szült. 12 tartomány, mellyek 51 követet küldöttek a' philadelphiai congressbe, öszveszövetkezett Sept. 5. 1774; minden Angolországgal való öszveköttetés elszakasztatott 's midőn Gage vezér Massachusetsnek lexingtoni tartományi gyülését April. 19. 1775 szétoszlatni akarta, legelőször folyt polgárvér. — Még nem akart a' congress az anyaországtól elszakadni, csak egyenlő just kivánt. De midőn Angolország hessen-kasseli, braunschweigi, waldecki, anhalti és anspachi német seregeket vett Éjszakamerika meghóditására, a' 13 tartomány: u. m. Massachusets, Uj-Hampshire, Rhode-Island, Connecticut, Uj-York, Uj Jersey, Pennsylvania, Delaware, Maryland, Virginia, Éjszakcarolina és Georgia (Jul. 4. 1776) független statusnak kiáltotta ki magát. A' feltétel végrehajtója Washington (l. e.) vezér volt. A' britaniai fegyverek előmenetelét meggátolta az egyetértő Amerikaiak vitézsége; a' franciaországi és europai közönséges vélekedés megesmerte, sőt az Angoloknak egy része is, melly Amerika fegyverre kelését igazságosnak tartotta, Amerika ügyének igazságát. Végre a' saratogai ütközet, mellyben Bourgoyne vezér 6000 ed magával körülkerittetett a' Gates vezérlése alatt lévő Amerikaiaktól 's elfogatott (Oct. 16. 1777), eldöntötte a' britanniai parlament és amerikai nép közt feu-

forgó kérdést. Későn ajánlott ekkor Angolország békeséget, ezen feltételek alatt: „Soha sem tartatik Amerikában angol sereg 's a' lakosokra soha sem tétetik adó tartományi gyüléseik megegyezése nélkül és az amerikai követeknek ülések és szavok lesz a' britanniai parlamentben". A' congress egyátaljában nem akarta hazáját Angolország tartományává lealacsonyitani. Ekkor Franciaország is nyilván Amerika pártjára állott. Franklin, Silas Deane és Arthur Lee irták ala a' XVI. Lajossal Febr. 6. 1778 kötött kereskedési, védő és segitségpénzi szövetséget. Vergennes t. i. azt reménylette, hogy ha a' gyarmatok szabadok lesznek, ez által az Angoloknak, mint hazája megesküdt ellenségeinek, kereskedésén és tengeri erején legmélyebb 's legérzékenyebb sebet ejt. Familiai egyezésnél fogva Jun. 1779 Spanyolország is tagjává lett az Amerikával Angolország ellen kötött szövetségnek, és mivel a' Német-Alföldiek, Amerikával való jövedelmes köz kereskedéseknek bátorságositására, az Oroszországtól felállitott fegyveres neutralitasban részt venni szándékoztak, ezeknek is hadat izent Nagy-Britannia Dec. 20. 1780. Ez miden tengereken 's mind a' két Indiában fellobantotta a' had tüzét, 's Angolország mindenütt diadalmaskodott; csak a' szabadság honjában nem, hol Lafayette, Rochambeau, Lameth, Latour-Maubourg és Kosciuszko viaskodtak Amerikáért, Washingtontol lelkesittetve. Yorktownnál Oct. 19. 1781 Cornwallis angol vezér 6000 katonájával együtt elfogatott Washingtontól és Rochambeautól, melly szerencsétlenség, minekutána az előzikkelyek a' congress követeitől, John Adamstól, Franklin Benjamintól, John Jaytól, és Henri Laurenstől Nov. 30. 1782 aláirattak volna, a' versaillesi és parisi (Sept. 3. 1783) békeséget huzta maga után. E' szerént Éjszakamerika egyesült statusai Angolországtól (mint már Sept. 24. 1782) 's egész Európától megesmertettek függetleneknek, 's a' nagy Western Territory is megmaradt nálok. Nyugoton a' Missisippi, éjszakon a' St. Croix 's délen a' Mary folyó huzott határlineát.

III. Az egyesült statusok alkotmánya. Már 9 esztendei csatázása alatt sokat nyert élességére nézve a' nemzet politicai belátása, jeles kormányra termett férjfijai, mint Franklin és Patrick Henry, által felvilágosittatván. E' mellett politicai tapasztalásaik is voltak az Amerikaiaknak; mert egyes tartományaik már régolta tulajdon törvényeik szerént magok igazgatták magokat. Most tehát már csak az volt hátra, hogy a' szövetség czélját együgyü módok által bátorságositsák 's ezeket a' tartományok alkotmányival öszveegyeztessék. Minden megvizsgáltatván 's részént megpróbáltatván, az egyesült statusok Sept. 17. 1787 uj 's jobb szövetséges alkotmányt állapitottak meg, melly Mart. 4. 1789 lépett munkásságba, 's a' tartományokat szorosabban öszvekötötte és a' statusok nagy szövetségének kőzéppontjává a' congresst tette. E' szerént minden tárgy, melly együtt véve minden tartományokat — bár ezek egyébiránt ben függetlenül 's magok kormányozták magokat — egyenlőül érdekelett 's egyenként a' statusoktól, az egésznek kára nélkül, nem intéztethetett el, az egész szövetség képviselője, a' congress, elejébe tartozott. Illyen tárgyak: az egyenlő kereskedői törvények, pénz, papirospénz, vámok, harminczadok, mértékek, fontok, hadizenés és békekötés, alkudozások: más népekkel való öszveszövetkezések, a' statusok fegyverre kelése, pénzkölcsönözések, posták, törvényszékek felállitása, hajóssereg felkészitése, katonaság öszvegyülése 's azon adók, mellyeket a' köz jó teszen szükségesekké. Épen olly jó következéssel állapittatott meg, hogy a' congress nevezze ki azon birákat, kik a' tartományok magok vagy a' különbféle tortományok lakosai közt folyó pereket, az admiralitas és kereskedés ügyeit 's az egyesült statusok ellen tett vétkeket megitéljék. A' congress tagjainak, kik, mint az egész nép képviselőji, törvényhozó hatalommal birnak, végzéseik hozásában határtalan hatalmok van és semmi meghatalmazáshoz vagy rendszabáshoz nincsenek köttetve. Két kamarában ülnek, u. m. a' tanácsban (olly forma, mint a' felső parlament) és nép-

képviselőjiében (alsó parlament). Az utolsók minden 2 esztendőben ujonnan választatnak az egyes statusoktól. Mindeniknek 25 esztendősnek, 7 eszt. olta az egyesült statusok polgárának kell lenni 's azon statusban kell laknia, mellytől képviselőnek választatik. Számok, mint az (1818 eltöröltetett) rendes adók mennyisége is, mindenik statusnak népességéhez van alkalmaztatva. Ez minden 10 eszt. a' szabadok (kivévén az adótól ment Indiaiakat) számából 's a' többi lakosok $^{3}/_{5}$ részéből kerestetik ki a' congress által meghatároztatott módon. Az April. 14. 1792 hozott törvény szerént 33,000 választóra jő egy képviselő. A' képviselők és tanácsosok választatásának módja, mellyet mindenik status tulajdon törvényhozó teste által határoztat meg (mindazáltal a' congress is tehet e' felől rendelést), mindenik tartományban ugyan az, melly az egyes statusok első igazgatására választatott képviselőknél szokott lenni; többnyire mindenütt kerületenként megyen véghez a' választatás, a' szavak többsége által. — A' tanácsba, mellyben az alelőlülő viszi az előlülést, mindenik status csak 2 tanácsost (*senator*) választ 6 esztendőre. Minden 2 esztendőben megujittatik a' tanácsnak egy harmadrésze. Mindenik tanácsosnak 30 esztendősnek 's az egyesület 9 esztendős polgárának kell lenni 's azon statusban kell laknia, mellytől választatik. Végre mindenik statusnak két hónappal az uj előlülő és alelőlülő választatása előtt el kell választani a' választó férjfiak törvényes számát, különben nem lehet azoknak választatását munkába venni. A' választók száma 1827 mind a' 24 statusból, a' tanácsban 48, nép képviselőjinek kamarájában 212 volt. Minden törvényjavalat (*bill*) a' nép képviselőjinek kamarájában (melly bir csak egyedül a' közönséges panasztétel jusával, midőn a' tanács vizsgálja meg a' status hüségtelen szolgáji ellen tett panaszokat) tétetik 's vétetik fel 's a' tanácsban erősittetik meg vagy vettetik vissza. — A' végrehajtó hatalom a' congress előlülőjének 's egyszersmind a' tanácsnak kezében van, mivel az előlülő hivatalos foglalatossága csak a' tanácsosok többségének jóváhagyásával lehet törvényessé. Mivel a' mondottak szerént a' törvényhozó hatalom szorosan véve a' nép képviselőjinek kamaráján alapul, a' választás által alkotott tanácsnak semmi hasonlósága sincs az europai örökös nemesség kamarájival. Egyébiránt a' fenebb emlittettekből lehet látni, hogy a' törvényhozó, végrehajtó és birói hatalmak az éjszakamerikai statusokban már akkor valósággal különválva voltak, mikor az első franczia nemzeti gyülésben szó sem tétetett még ezen tárgyról. Még megjegyzésre méltó az is, hogy, a' ki hivatalt visel az egyesült statusokban, egyik háznak sem lehet tagja. A' congress minden eszt. legalább egyszer öszvegyül Dec. havának első hétfőjén. A' rendkivül való esetekben az előlülő mind a' két vagy csak egyik házat öszvehihatja. Mindenik közönségessé teszi időről időre napkönyveit; mindeniknek szabad választottságot kinevezni maga közül, mindazáltal csak, mig az ülés tart. Ha egy törvényjavalat mind a' két házban keresztülment, az előlülőhöz vitetik, hogy aláirja. Ha ez azokat helyben hagyja, tehát aláirja; ha nem, észrevételeivel visszaküldi azon háznak, mellytől hozá küldetett, hogy ez ismét tanácskozás alá vegye azt. Ha ekkor mindenik háztól két harmadrész szóval jóvá hagyatik, ugy törvényes erejüvé lesz. Ha az előlülő valamelly elejébe terjesztett törvényjavalatot 10 nap alatt vissza nem küld, törvénnyé lesz. A' congressnek van jusa taxákat, adókat, emésztési adókat 's a' t bevinni. Ezen tárgyakra nézve minden törvényjavalatnak a' nép képviselőjinek kamarájától kell tétetni; mindazáltal a' tanács is terjeszthet elő javitásokat 's minden adónak egyformán kell a' statusnak minden polgárait terhelni. A' congress tudta 's jóvá hagyása nélkül az egyesült statusok közül egyik sem tehet vámot 's harminczadot a' be- és kivitelre. Egyébiránt a' congress soha sem hozhat olly törvényt, melly által valamellyik vallás uralkodóvá tétetnék, vagy egy másiknak szabad gyakoroltatása megtiltatnék, vagy a' beszédbeli szabadság 's a' könyvnyomtatás szabadsága vagy a'

népnek azon jusa, hogy békésen öszvegyülhessen 's a' visszaélések eltöröltetéséért az országlásnak kérését benyujtsa, megcsonkittatnék. (L. „*Die Constitutionen der europ. Staaten seit den letzten 25 Jahren.*“ 1. Theil, Leipzig 1818). Az egyesült statusok szárazi és tengeri vezére a' congress előlülője; e' köt szövetségeket, ha a' congress akarja, fogad el követeket, ügyel a' közönségés költségekre szükséges pénzre, mellyről számol, 's bizonyos esetekben a' bünösöknek megkegyelmezhet. Hivatala 4 eszt. tart. oldala mellett egy ministerekből álló statustanács van. Hasonlóul egy kormányozó bir a' végrehajtó hatalommal 's a' nép képviselőjire van bizva a' törvényhozás mindenikben a' 24 status közül, mellyek közt mindeniknek tulajdon, a' congresstől jóvá hagyatott alkotmánya van, kivévén Rhode-Islandot, melly azon charta mellett maradt, mellyet 1663 II. Karoly királytól kapott. Némellyekben a' nép képviselőji két kamarában ülnek, másokban a' kormányozó formálja tanácsával a' felső házat; itt a' kormányozónak vetoja van, amott nincs; egynél a' pénzt illető törvényjavalatok egyedül az alsó haztól függenek, másnál a' tanács megváltoztathatja azokat; itt a' kormányozótól, ott a' népképviselőjitől választatnak a' birák. A' nép képviselőji a' legtöbb tartományokban esztendőnként, Connecticutban és Rhode-Islandban félesztendőnként, Délszakcarolinában és Tenesseeben pedig két esztendőnként választatnak ujonnan *). Az egyesület minden statusaiban mind személyekre, mind vagyonjokra nézve teljes bátorságban élnek a' polgárok; a' vallásgyakorlás és könyvnyomtatás szabad; 's a' polgárok közt nincs más különbözés, csak a' személyes érdemekre és hivatalokra nézve. Ha szükség kivánja, mindenik katona, életének 16 eszt.-től a' 60-kig. Békeség idején szárazi katonaság nem tartatik, hanem csak pattantyusaik és hadi földmérőjik vannak a' statusoknak. — Ezen szabad és szerencsés alkotmány alatt a' kereskedés, jóllét, népesség, földmivelés, mesterségek és lelki pallérozottság sebesen felemelkedtek 's virágzásba jöttek Éjszakamerikában. Az uj lakók száma naponként nevekedik, jóllehet az uj gyarmatok alkotásakor előállani szokott nehézségek mindég nagyobbak lesznek. Innen némelly europai tartományokban, mellyekben a' nép, a' mit kiván, el nem éri, a' kivándorlandók most egész társaságokat egyesitenek, mellyek által azon tartományt, a' hol megtelepedni, 's mellyet megvenni akarnak, elébb szorosan kikémleltetik 's oda költözésekre előre mindent elkészittetnek. A' népesség szaporodván, uj tartományok 's ez által az egyesületben uj statusok állottak elő. Igy vétettek be a' szövetségbe 1790 Vermont, 1796 Kentucky és Tenessee, 1802 Ohio, 1810 Uj-Orleans, 1816 Mississippi és Indiana, 1818 Illinois, 1819 Allabama (nyugoti Georgia), 1820 Maine, 1821 Missuri, ugy, hogy 1829 a' status, a' columbiai kerületet Washington nevü fővárosával és Michigannak, éjszaknyugoti Floridának, Arkansasnak, Missurinak, Oregannak, a' congresstől 1828 organisaltatott Hudson Territorynak és Huronnak 8 bevételre alkalmatos kerületét, mellyekben még nem elég nagy a' nép száma, kivévén, 24 független, szövetség által öszveköttettet statusból állott.

IV. Az egyesült statusok historiája 1783 olta. Mig az ifju szabad status külső kiterjedésére 's belső erejére nézve mindég nevekedet és czéliranyos vámrendelései 's hasznos egyezései által kereskedése egész világon terjedt, a' congress — Washington 12 esztendei kormánya 's több kitetsző férjfiak, mint John Adams, Franklin, Thom. Jefferson, Hamilton 's mások befolyása alatt — az egyesület külső öszveköttetéseit is elrendelte 's olly politicai alkotmányt állitott fel Éjszakamerikában, mellynek talpköve, nemzetek jusa, 's egyetlen egy czélja a' haza bátorsága 's virágzása

*) Az egyes statusok polgári alkotmányait l. Dav. Ramsay „Geschichte der amerikanischen Revolution“ nevü munkájának 4-dik részében.

volt. Ugyan azon alkotmány szerént az egyesült statusoknak semmi egyezések sem foglalhat magában titkos czikkelyt. Az első kereskedési egyezés Francziaországgal Febr. 6. 1778, a' második Haagban Német-Alfölddel Oct. 8. 1782, ezen főpontok szerént: szabad hajó, szabad jószág, kivévén a' tiltott portékákat, a' harmadik Svédországgal April 3. 1783, a' negyedik Burkusországgal Haagban Sept. 10. 1785 köttetett. A' burkusországiban mind a' két fél kölcsönösen eltörölte a' kereskedő hajók elfogdostatásának 's kiraboltatásának jusát, ha ezek polgáraik tulajdoni, sőt még abban az esetben is bátorságot igértek az egyező felek azoknak, ha ugy nevezett tiltott portékákkal (hadi eszközökkel) volnának megterheltetve az ellenség számára. — Midőn később a' Franczia- és Angolországok közt kiütött nagy háboru a' neutralisok kereskedését veszéllyel fenyegette, Washington, mint előlülő, April 22. 1793 neutralitasi kinyilatkoztatást hirdetett ki, melly szerént Éjszakamerika polgáraínak minden tiltott portékákkal való kereskedés megtiltatott. Ez igen eleven kereskedést huzott maga után Angolország és Amerika közt, melly a' Londonban Nov. 19. 1794 kötött barátsági, kereskedési és hajózási egyezés által, melly az Amerikaaknak szabad kereskedést engedett britanniai Nyugot- és Keletindia felé, még elevenebbé 's állandóbbá tétetett. Egyszersmind a' két status határait szorosabban elrendelte 's megállapitotta *). Hanem az emlitett egyezésnek 17-ik czikk., melly ezen pontot: szabad hajó, szabad jószág, eltörölte 's a' hadakozó hatalmasságnak nem csak a' tiltott portékáknak, hanem általjában a' neutralis hajón lévő ellenséges tulajdonnak elvehetését is megengedte, azon méltó panaszra adott okot a' franczia directoriumnak, hogy Amerika a' Francziaországgal 1778 kötött kereskedési egyezés főpontjait általhágta, 's a' britanniai országlásnak sokat engedett. A' directorium tehát Jul. 1796 két végzést adott ki, mellyek szerént a' neutralis és amerikai kereskedő hajók épen ugy megvizsgáltassanak 's ugy tartassanak a' franczia hadi hajóktól, mint a' neutralisokéival és Amerikaiakéival bánt Angolország. E' huzta maga után a' hadakozó tengeri hatalmasságoknak azon jusa és rendelése felett támadt hires perlekedést, hogy a' neutralisok hajójit megvizsgálhatják és azoknak kikötőjit's kereskedését elzárhatják. Francziaország t. i. Oct. 31. 1796 megtiltotta minden angolországi mivek és portékák bevitetését, és pedig az azokkal megterhelt hajók elvétetésének büntetése alatt. Ez az Amerikaiakra nézve, mint a' kik eddig a' köz kereskedést üzték, igen érzékeny veszteség volt. Egyszersmind a' franczia directorium sértő módon minden Amerikával való alkudozást ketté szakasztott, 's azon esmeretes törvényt adta ki Jan. 8. 1798, melly az Amerikaiak neutralis kereskédését egészen megsemmisitette; a' honnan a' congress ezt hadizenésnek nézte és Jul. 7. 1798 minden addig Francziaország és Amerika közt fenálló egyezéseket eltörlötteknek hirdetett ki. Ekkor a' directorium engedett, 's a' főconsul Sept. 30. 1800 uj egyezésre lépett Amerikával, mellyben ezen főpontok: szabad hajó, szabad jószág, ismét megesmertettek. Ez idő tájban engedte által Spanyolország a' st.-ildefonsi titkos egyezésben, Oct. 1. 1800, Francziaországnak Luisianát. Ez, midőn 1802 közönségessé lett, Éjszakamerikában nagy mozgást szült. A' nemzetnek nagy része szoros öszveszövetkezést kivánt Nagy-Britanniával, melly épen akkor haddal megtámadni látszott Francziaországot. Mivel Napoleonnak az Angolország ellen folytatandó hadra pénz kellett, tehát a' parisi egyezésnél fogva (April 30. 1803) Luisianát 11,250,000 piasterért (60 mil. frank.) az egyesült statusoknak engedte. Ezen uj birtok az egyesületnek erős határt csinált azt a' Missisippi mellékének 's torkolatjainak a' sebes Missurival együtt birtokosává tette, 's az Ohión való sza-

*) Spanyolországgal is hasonló kedvező kereskedési egyezést kötött Éjszakamerika Oct. 27. 1795, de a' mellyet Spanyolország később több izben megrontott.

had kereskedésre utat nyitott. De egyszersmind Spanyolországgal jöttek az egyesült statusok összeütközésbe. Amaz t. i. most Mexicóban hatalmas szomszédtól látta magát fenyegettetni 's a' Floridákat körülkerittetni. Azonban Luisiana keleti és éjszaki határa még nem volt állandóul megállapittatva, mert amott elébb (1763 előtt) nyugoti Florida a' Perdido folyójáig Luisianához tartozott, itt pedig azt vitatták az Amerikaiak, hogy Luisiana a' Rio del Norteig fekvő földet és igy Uj-Mexicót is, magában foglalja. — Azonközben a' had Francziaország és Nagy-Britannia közt ismét kiütött, mellybe 1804 Spanyolország is bele keveredett. A' Francziák, Spanyolok és Hollandiak gyarmatkereskedését, egy britanniai April 11. 1801 költ cabinetvégzés által meghatalmaztatván, ekkor az Amerikaiak üzték neutralis zászlójok alatt. Hanem már Maj. 1805 visszahuzta az angol országlás a' nélkül, hogy Ejszakamerikát tudósitotta volna a' felől, az emlitett végzést az ellenség gyarmatjaival való kereskedést csak a' Nyugotindiában lévő britanniai szabad kikötőkre szoritatta 's az ellenség gyarmatjainak portékájával megterhelt amerikai hajókat elvétette, egyszersmind az Amerikaiak hajóji az angol hadi hajók által megvizsgáltattak 's minden azon lévő britanniai hajóslegények, bár amerikai polgári just nyertek, erőszakkal elfogdostattak. Ezért a' congress azzal állott bosszut, hogy April 18 és 23. 1806 költ végzései által megtiltotta a' britanniai fabrikai miveknek az egyesült statusokba való bevitetését. Az e' felett Angolország részéről kezdett alkudozás sikeretlen lett, mivel Amerika vonogatta magát, hogy Angolországgal kezet fogván, a' Napoleontól Berlinben Nov. 21. 1806 kiadott kereskedést elzáró parancsolatnak ellenálljon. Midőn pedig egy angol hadi hajó Jun. 23. 1807 egy amerikai fregattot erőszakosan Halifaxba vitt, hogy némelly azon lévő britanniai szökevényeket, kik amerikai szolgálatba léptek, elfogjon, az Amerikaiak egy szivvel lélekkel sürgették az Angolok ellen inditandó hadat. Jefferson előlülő tehát Jul. 2. 1807 az egyesült statusok kikötőjit bezáratta az angol hajók előtt és hogy a' köztársaság méltósága a' berlini kereskedést elzáró parancsolatnak és a' britanniai titkos tanács Jan. 7. 1807 hozott végzésének végre hajtatása által veszedelemnek ne tétessék ki, a' congress Dec. 22. 1807 ama' nevezetes embargovégzését adta ki, mellyben minden Amerikaiaknak megtiltatott az idegen tartományokba való hajózás. Ez a' merész tett nagy sebet ejtett az amerikai kereskedésen, melly eddig eszt. 63 1/2 mil. doll. érőnél több 's 1807 108 mil. áru portékát vitt ki; de még is szükséges volt ez a' lépés, mivel a' had vagy Francziaországgal, vagy Nagy-Britanniával (az utolsó hatalmassággal a' titkos tanácstól Nov. 11. 1807 hozott azon végzés olta, melly Amerikának Francziaországgal és minden a' Franczián által elfoglalt tartományokkal való kereskedését tilalmazta), elkerülhetetlennek látszott 's annak kiütése minden elevezett amerikai hajók elfogatását huzta volna maga után. Minden alkudozás és a' berlini 's mailandi (Nov. 21. 1806 's Dec. 17. 1807) végzések eltöröltetésére Parisban, nem különben a' britanniai titkos tanácstól Jan. 7 's Nov. 11. 1807 hozott végzés visszahuzatására tett lépés, mind a' két cabinet megátalkodottsága miatt, sikeretlen lévén, a' congress Mart. 1. 1809 költ Nonintercourse végzésénél fogva, mellyet Maj. 1. 1810 megujitott 's szorosabban meghatározott, minden az egyesült statusokban lévő kikötőt és vizet elzáratott a' britanniai és franczia hajók előtt 's az angolországi és franczia fabrikákban készült miveknek 's portékáknak bevitetését, a' kereskedést elzáró parancsolat tartásának idejére eltiltotta, egyszersmind az embargót részént visszahuzta, a' mennyiben az amerikai hajóknak megengedte, hogy idegen kikötőkbe evezzenek, a' britanniaiakon és franczia országiakon kivül. Ekkor Anglia hajlandó kezdett lenni a' megbékélésre; de a' két fél több pontokra nézve nem tudott megegyezni egymással és az angol követ, Erskine, által köttetett egyezés nem erősittetett meg a' st. jamesi cabinettől. Az Angolország részéről megujittatott alkudozás ismét sikeretlenné lett az angol kö-

vet Jackson magaviselete miatt, a' ki az amerikai országlást megbántotta. — Végre Aug. 10. 1810 (a' parancsolat mindazáltal csak April 28. 1811 iratott alá) megsemmisittettek a' berlini és mailandi végzések Amerikára nézve a' franczia országlás által azon feltétel alatt, ha Angolország is visszahuzza a' maga végzéseit 's a' congress elölülője, Madison, ismét felszabaditotta a' Francziaországgal leendő kereskedést. Angolország is hajolni látszott Aug. 31 kereskedést elzáró végzéseinek visszahuzására; hanem Madison a' Nonintercourse végzést Angolországra nézve nem semmisitette meg mindjárt, várván, mig a' britanniai végzések valósággal eltöröltetnek. Mert akkor a' congressben a' köztársasági (vagy franczia) párt, mellyhez tartozott Madison maga is, hatalmasabb volt a' szövetséges vagy angol pártnál 's kivitte, hogy Mart. 1811 az amerikai követ, Pinckney, Londonból visszahivassék. Még magasabb pontra hágott az elkeseredés, midőn Jun. 16 setétben, egy angol cutter egy amerikai fregattal találkozván, mind a' két hajó a' nélkül, hogy egymást esmerték volna, több lövést tett egymásra, 's nem lehetett kinyomozni, mellyik lőtt először. Egyszersmind Nagy-Britanniának féltékenységét Éjszakamérikának azon feltétele is ingerelte, hogy a' Floridákat elfoglalja. Nyugoti Floridában t. i. a' lakosoknak egy része azt kivánta, hogy a' szabad statusokkal egyesittessenek, 's Madison elölülő már Oct. 27. 1810 megparancsolta ezen tartománynak, mint Luisiana alkotó részének, elfoglaltatását. Erre Georgia kormányozója által keleti Florida lakosaival is alkuba ereszkedett ezen tartomány maga megadása végett, bátorságba akarván hazáját azon tartozásokra nézve helyheztetni, mellyeket az Amerikaiak Spanyolország ellen formáltak. Amerika ezen lépéseinek Angolország nyilván ellenmondott. Mindenik fél alkudozott, de egyszersmind készült is. Mart. 1812 megegyezett a' congress abban, hogy 10 mil. dol. kölcsönöztessék, 's 25,000 főből álló sereg állittassék ki. Ezt követte egy Mart. 9 költ végzés, melly minden idegen hatalmasság alattvalóját, a' ki valamelly hajóslegényt, ha ez az egyesült statusok polgára, erővel elfogni vagy elvenni akar, halállal fenyegette 's minden amerikai zászló alatt lévő hajónak megengedte, hogy erővel éljen az erőszak ellen; egyszersmind az elölülőnek kötelességévé tétetett, hogy azon hatalmasság polgáraival, melly az amerikai hajóslegényeket erővel fogdossa, hasonlóul bánjon. — Ehhez jövén az elölülőnek Jun. 1. a' congresshez küldött követsége, melly minden 5 eszt. olta Amerikának az Angolok által okoztatott megkárosittatásait 's a' britanniai országlástól szenvedett igazságtalanságokat legelevenebb szinekkel adta elő, a' békeséget javaló 49 tag ellenére 79 tag sürgetésére had izentetett Jun. 18. 1812 Angolországnak, 's bár az angol uralkodó herczeg Jun. 23, a' titkos tanács Jan. 7. 1807 és April 26. 1809 Amerikára nézve hozott végzéseit visszahuzta, és igy a' had főoka eltöröltetett is, a' két félnek egymás ellen való elkeseredése még is lehetlenné tette az öszvebékélést. Nagy-Britannia Jul. 31 embargót tett minden amerikai portékára, mindazáltal azon reménységben, hogy Jul. 23 költ végzése a' congress elhatározását megváltoztatja, nem adott ki rabló leveleket az egyesült statusok polgárai ellen. Ekkor Madison elölülő kétszer ajánlott békeséget; de az amerikai hajókon lévő hajóslegények el nem fogdosására nézve tett kivánsága lord Castlereaghtól nem teljesittetett 's az egyezés megköttetéséig ajánlott fegyvernyugvás el nem fogadtatott. Erre az amerikai követ Russel Sept. 1 oda hagyta Londont 's Angolország azon jusát, hogy az amerikai hajókon hajóslegényeket fogdoshat, Jan. 9. 1813 kiadott kinyilatkoztatásában igyekezett megmutatni. Hajdani gyülölségén 's kereskedési irigységén kivül a' britanniai cabinet leginkább a' Francziák iránt mutatott kedvezésért volt Amerikának olly megengesztelhetetlen ellensége. Azonközben Hope admiral már Jul. 1812 elevezett 5 hajóval, hogy az egyesült statusok kikötőjit bezárja. Az Amerikaiak magok részről több kereskedő hajót állitottak ki rablás végett 's Rogers nevü vitéz aladmiralok sok gazdagon

megterhelt angol hajókat fogott el. A' had első esz. általjában 218 hajó került az Amerikaiak kezére 574 ágyuval és 5106 emberrel. Ellenben két Canada ellen tett próbatétel sikeretlen maradrt. Hull vezér t. i. Jul. 11 2300 emberrel beütött felső Canadába, de nem gátolhatta meg az Angoloknak az Indiaiakkal való egyesülését, kik Jul. 17 a' michilimakinaki erősséget elfoglalták 's Hullt Aug. a' detroiti erősségbe való visszavonulásra kinszeriteték, hol Hull a' Brook angol vezér alatt lévő 700 Angoloktól és Indiaiaktól megtámadtatott 's kénytelenittetett, a' várat 2500 emberrel és 33 agyuval az Angoloknak általadni. Ugyan az idő tájban veretett vissza Wadsworth vezér is, ki a' Niagarán akart alsó Canada felé nyomulni, Sheaffe angol vezértől 's kinszerittetett seregének 900 főből álló maradványával magát megadni. Épen olly kevesre mehettek az amerikai vezérek 1813, midőn 42,000 emberrel ütöttek be Canadába; mert seregekben hibázott a' katonai fenyiték 's vezéreikben 'a' hadtudományban való jártasság. Winchester vezér, a' ki az elősereget vezette, Proctor ezeredestől Frenchtownnál Jan. 22 megtámadtatott 's 500-ad magával meg kellett adnia magát. Apr. 26 mindazáltal Dearborn amerikai vezér megvette felső Canada fővárosát, Yorkot, hol gazdag éléstárak találtattak. A' had az Ontario- és Erie tavánál nagy elkeseredéssel folyt. Proctor Maj. 1 a' Miaminál Clary vezértől megveretett 's Deaborn az eriei erősségig előnyomult, hanem az Ontario taván lévő angol hajósseregecske, mellyet sir James Yeo vezérlett, a' Chauncey alatt lévő Amerikaiakat tovább haladásokban megakadályoztatta. A' Sept. 28 történt tengeri ütközet nem végválasztó. Ellenben az Erie tavan Perry aladmiral Sept. 10 Barclay angol kapitány hajóit széllelszórta 's az Angoloknak minden felsőcanadai kikötőikből ki kellett takarodniok. Hanem az esztendő vége felé sir Georg Prevost az egész angol hadi erőt öszveszedte 's egyesitette és több szerencsés ütközetei után kikergette az Amerikaiakat Canadából. Azután Dec. 18 megvették az Angolok a' niagarai erősséget, melly nekik kapu gyanánt szolgált az egyesült statusokba. — Azonközben Amerika kereskedése csaknem egészen megszünt. A' honnan 1814 Madison elölülő, a' kereskedők közönségesen zugolódván, 's a' status jövedelmei fogyván, kénytelenittetett az embargo- és nonimportation végzéseket egészen megsemmisiteni Mart. 31. Ellenben April. 25 Cochrane britanniai admiral az egyesületnek minden partjait elzárva lenni hirdette ki, mellyre az Angolok a' partokra több helyeken kiszálottak. Jul. egy angol hajósseregecske a' Patowmacon felevezett. Ez idő tájban rontott le Drummond angol vezér, segittetvén sir James Yeo hajósseregétől, Oswegot, egy amerikai várat, a' hajóépitéshez szükséges dolgokkal együtt, az Ontario tavánál. Midőn erre az Angolok segitséget kaptak, Drummond, egyesülvén Riall vezérrel, Jul. 25. győzedelmeskedett a' Canadába benyomult Brown vezéren Chipawánál (ezt az ütközetet az Angolok a' Niagara vizeséseitől nevezték el) ugy, hogy ennek az eriei erősségbe kellett visszavonulnia. — Legmerészebb próbatétel, 's legvadabb és legembertelenebb tett egész had folyósa alatt sir Alex. Cochrane aladmiralé és Ross Robert vezéré volt. Ezek t. i. a' Potowmacba eveztek 's egy hadi hajó egynéhány kicsiny hajócskákkal a' Chesapeak öblébe nyomult be Baltimore elejébe, mint ha csak ezen nevezetes várost 's Barney aladmiralt, a' ki a' baltimorei hajósseregecskével a' Patuxent torkolatjában állott vasmacskáin, akarták volna megtámadni. Azonban főczélul a' főváros, Washington, volt téve, melly a' warburtoni erősségen felül 12 angol mf-re fekszik a' Potowmacnál. Mig tehát az erősség a' hajósseregnek egy részétől lövöldöztetett, azalatt Ross Aug. 19 és 20 Benedictnél kiszállott seregekkel a' Patuxenten felfelé vonult, hajós legényeitől ágyuzó sajkákon követtetvén. Barney nem várta a' megtámadtatást, hanem elégette ágyuzó sajkáit (szám szerént 17), mellyek közül egy 17 keréskedő hajóval együtt az Angolok kezére került. Ekkor Ross csak 6000 emberével akadály nélkül nyomult a' főváros felé, mellyet Winder vezér vé-

delmezett 9000-ed magával Bladensburgnál (egy falunál) lévő kedvező állásában. De már az első reárohanáskor Aug. 24, mellyet Congreve rakétáji segitettek, megszaladt az amerikai sereg, melly nagyobbára polgári katonaságból állott 's alig volt benne 400 rendes katona, oda hagyván ágyujit. Az Angolok közül 64 esett el 's 185 sebesedett meg. Még az emlitett napon, estvéli 8 órakor, bementek a' győzedelmesek a' pompás fővárosba, mellynek lerontatása volt legsietősebb dolgok, a' mi valóban nagy becstelenségekre válik a' sokaktól legpallérozottabbaknak tartatott Angoloknak. A' capitolium, a' tanácsnak és nép képviselőji kamarájának helye, az előlülő palotája, a' kincses kamara, a' National Intelligencer nyomtató intézete, a' hadi ministerium palotája, a' fegyvertár, hajóépitő mühely 's a' Potowmacon lévő híd lángok pridájivá lettek. (Az éléstárakat 's hadi hajókat magok az Amerikaiak meggyujtották). Feltételek főczélja, Washingtonnak kiraboltatása 's hamuvá léte, el volt érve. A' statusnak minden vagyonja, a' mit el nem vihettek magokkal, semmivé tétetett. 29-én 206 elvett ágyuval ismét hajóra ültek 's oda hagyták Washingtont. — Azonközben Gordon kapitány a' warburtoni erősséget lerontotta; azután Alexandriáig evezett, melly Aug. 29 megadta magát. Itt is mindent, a' mi csak a' status közönséges tulajdonja volt, feldultak az Angolok, a' mennyiben az idó engedte, 's 21 hajót vittek el magokkal, mint zsákmányt. — Cochrane és Ross is hasonló szerencsét akartak próbálni Baltimore ellen. A' hajóssereg tehát leveté vasmacskájit Sept. 11 a' Patapsco torkolatjánál, 's a' katonaság Sept. 12 4 órányira Baltimoretől kiszállott a' partra. Egy az Amerikaiak könnyü séregével volt csatában Ross kapitány megöletett 's Brook ezeredes vette által a' sereg vezérlését. Másfél órányira Baltimoretől Brook egy 6000-ből álló amerikai csapatra akadt 's széllelszórta azt. 13-án Baltimore előtt állott. A' város falakkal 's bástyákkal meg volt erősitve, mellyeket 16,000 ember védelmezett. Már el kellett volna kezdődni az ostromnak, midőn az admiral követe azt a' hirt hozá, hogy a' hajóssereg a' Patapscóba, mellynek éjszaki partján fekszik Baltimore, be nem mehet, mivel torkolatja elsüllyesztett hajókkal be van dugva 's agyukkal védelmeztetik. E' szerént a' szárazi hadi erőnek is vissza kellett vonulnia. E' megtörtént a' nélkül, hogy az ellenségtől háborgattatott volna. — Ugyan ez időben foglalták el az Angolok a' nagy-britanniai király nevében, Griffith contreadmirál és Sherbrooke vezérhadnagy alatt Halifaxból (Uj-Scóczában) Maine amerikai statusnak a' Penobscot és St. Croix (egy határszéli folyó) közt fekvő földjét. Azután sir Georg Prevost, Canadának főkormányozója, Sept. 1 15,000 emberrel az uj-yorki statusba ütött be. Hanem a' Champlain tavánál fekvő 's már elfoglalt Plattsburgot ismét ki kellett kezei közül bocsátani, mivel a' britanniai hajósseregecske Downie kapit. alatt Sept. 11 az amerikaitól, mellyet M'Donough aladmiral vezérlett, szétszóratott. Épen olly keves szerencsével támadta meg Drummond angol vezér az eriei erősséget; az Amerikaiak mindazáltal később (Nov. 5) önkényt kitakarodtak abból, minekutána lerontották volna. — Legdicsőségesebben mutatták ki az Amerikaiak vitézségeket Uj-Orleans védelmezésében. Ennek a' városnak szomszédságában Cochrane admiral Dec. 23 egy sereget szállitott ki, mellyet sir Eduard Packenham vezérlett. Jan. 8. 1815 véres ütközetre jött a' dolog. Packenham elesett 's mind a' két vezér, kik egymás után általvették a' sereg vezérlését, megsebesittetett; csak nehezen tudta Lambert vezér a' rendet helyre állitani 's az Angoloknak 2000 ember veszteséggel ismét hajóra kellett ülniek. Uj-Orleanst Jackson vezér mentette meg Washington városának sorsától. — Ellenben Cochrane admiral és Lambert vezér elfoglalták Febr. 11 Mobile várát Nyugotfloridában.

Azonközben a' béke már alá volt irva a' két hadakozó féltől. Mert már 1813 elején ajánlotta az orosz udvar közbenjárását 's a' congress részént a' béke, részént az orosz birodalommal való kereskedési egye-

zés felől leendő alkudozás végett meghatalmaztakat küldött Gothenburgba. Nagy-Britannia nem fogadta ugyan el az orosz udvar közbenjárását, mindazáltal késznek nyilatkoztatta ki magát az Amerikával leendő alkudozásra. Végre öszvegyültek tehát Aug. 6. 1814 a' béke meghatalmazottjai, Angolország részéről Gambier admiral, Henry Goulburn alstatustitoknok és Will. Adams, az Amerikaiakéról pedig John Quincy Adams, James Bayard, Henry Clay, Jonath. Russel és Alb. Gallatin, Gentben. A' békeség megköttetett; de azon két főpont, mellyek szülték Amerika részéről a' hadat, u. m. hogy Angolországnak jusa legyen az amerikai hajókon hajóslegényeket fogni és azon általa vitatott tengeri jusról, hogy a' szabad hajó szabaddá tegye a' benne lévő portékákat, hallgatásban és eldöntetlen maradt a' genti békében (Dec. 24. 1814), a' honnan mindég okul fognak szolgálni a' had megujittatására. A' békekötés, az elfoglalt helyek és foglyok visszaadásán kivül, általányosan csak azt állapitotta meg, hogy az indiai nemzetségeket mind a' két status 1811-ki jusaikba 's birtokaikba tegye vissza; azt is megigérte mindenik fél, hogy a' Negerekkel kereskedés eltöröltetésében munkás lesz. Egyébiránt három különös biztosságnak kellett kineveztetni némelly régibb határszéli perlekedések eldöntésére 's azon esetben, ha (mint már elébb egyszer) meg nem egyezhetnének, egy mind a' két hatalmassággal barátságban lévő status vagy fejedelem választassék bíróvá. Ezen határ felett fenforgó kérdések végre a' londoni egyezés által Oct. 20. 1818 elintéztettek, 's a' határok megállapittattak. — Már a' háboru előtt meghasonlottak és pedig inkább, mint valaha, a' democraták (legszámosabban a' legdélibb és belső statusokban, eredetiképen földmiveléshez ragaszkodók) és foederalisták (legtöbben az éjszaki statusokban, a' kereskedés vitatóji) pártjai, amaz Francziaországnak, ez Angolországnak kedvezvén. Sőt már az éjszaki és déli tartományoknak egymástól leendő elszakadásáról is volt szó. Hanem az emlitett had, mellyben az ifju amerikai tengeri erő olly dicsőségesen kimutatta magát, kiváltképen Washingtonnak kiraboltatása 's az Indiaiak, mint szövetségesek, kegyetlenségének az Angolok által lett felingereltetése még szorosabban egyesitették, mint elébb, az éjszaki és déli statusokat, közös hazájoknak védelmezésére. *) — Azolta az egyesület főgondjává a' tengeri erő tökéletesitését tette, a' polgárok munkásságának főtörekedése, az elzáratások által figyelmetesekké tétetvén, manufacturák 's fabrikák felállitása volt. Angolországgal Jul. 3. 1815 kereskedési egyezés köttetett 10 esztre, olly feltétel alatt, hogy a' kereskedés és vámok szabadságára nézve mind a' két fél egyenlő legyen, továbbá az Amerikaiaknak minden britanniai-keletindiai kikötőkben megengedtessék a' kereskedés, parti kereskedést mindazáltal ne üzhessenek 's azon portékákat, mellyeket Keletindiában raknak hajójikra, csak amerikai kikötőkben rakhassák le. Általjában véve az Amerikaiak eddigi tengeri jusainak alapja a' kölcsönös egyenlőség. Innen egy Mart. 1. 1817 költ hajózási végzések (navigationsacte) azt rendelte, hogy ez a' tilalom „Semmi nemü portéka se vitethessék be a' külföldi kikötőkből, csak az egyesült statusok hajóin, vagy csak ollyanokon szállittassék oda, mellyek azon status polgárainak tulajdoni, hol a' portékák készittetnek", azon idegen nemzet hajóit, mellynek hasonló hajózási törvénye nincs, nem kötelezi; egy másik ugyanazon napon költ végzések pedig ezt állapitotta meg, hogy mind azon britanniai hajók, mellyek ollyan kikötőkből jőnek, a' hova amerikai hajók nem bocsáttatnak be (illyenek a' nyugotindiai kikötők), az amerikai kikötőkbe se eresztessenek be. Egyébiránt az egyesült statusok a' Barbareskek előtt is fen tudták tartani tekinteteket 's méltósá-

*) Az amerikai seregek is sok kicsapongást követtek el Canadába lett beütésekkor: hol több falukat égettek le 's Yorkban, felső Canada fővárosában, a' közönséges épületeket lerontották.

gokat. Algir reszketett Decatur commodorenek hajóji előtt 's aláirta az elejébe tett békepontokat (Jul. 3. 1815). Az emlitett vitéz férjfiu Tripolis ágyujinak torka előtt vette vissza a' Philadelphia nevü amerikai fregattot 's Tunissal egyezést kötött Febr. 24. 1824. Azolta mindég evez egy éjszakamerikai hajós csapat a' földközi tengeren, az egyesült statusok kereskedésének a' Barbareskek ellen való védésére; a' déli tengeren, mexicoi öblön és Afrika partjainál is lobognak az éjszakamerikai hádi hajók vitorláji, a' tengeri rablás és rabszolgákkal kereskedés, melly a' congress legujabb végzései szerént ugy büntettetik, mint a' tengeri rablás, gátlására. A' mi a' rabszolgaságot illeti, nem csak törvényesen meg van állapittatva a' neger rabszolgák sorsa; hanem Mart. 1820 a' neger rabszolgaság az egyesült statusokban éjszakon az é. sz. 36° 30'-tól kezdve egyáltaljában eltöröltetett 's megtiltatott ugy, hogy csak a' földsark ezen magasságától délre 's az egész missurii statusban van még megengedve, mivel itt a' földmivelésre elmulhatatlanul szükségeseknek látszanak a' Negerek. — A' Spanyolországgal folyt több esztendei perlekedéseknek, minekutána Jackson vezér már 1818 hirtelenkedve, hogy a' Seminole-Indiaiakat megfenyitse, a' fegyvertelen Pensacolát Keletfloridában elfoglalta volna, végre a' washingtoni egyezés által (Febr. 22. 1819, mellyet VII. Ferdinand Febr. 22 1821 irt alá), végek szakasztatott. Ezen egyezés szerént Spanyolország mind a' két Floridát az egyesületnek engedte, a' congress pedig azért 5 mil. dollart fizetett, nagyobbára azon amerikai polgárok kárának megtéritésére, kik a' Spanyolok erőszakoskodásai miatt szenvedtek. Ez által a' köztársaság St. Augustinnak és Pensacolának birtokába jött 's a' mexicoi öblönél, mint a' bahamai csatornánál is, jeles kivivő kikötők 's délfelé erős védfalat formáló várak tulajdonosává lett. — Angolország és orosz Éjszakamerika felé is megállapittattak az egyesült statusok határai. Az orosz udvar 1818 minden a' csendes tengernél a' sz. 56°-tól délre fekvő tartományokról lemondott az egyesült statusok részére. Ugyan ezt tette az emlitett tartományokra nézve Angolország is annyira, hogy a' csendes tengernél az é. sz. 41—54° 50' közt az egyesület uralkodik. Mert a' Nagy-Britanniával Londonban Oct. 20. 1818 kötött egyezés szerént Éjszakamerika belsejében a' Missisippitől nyugotra az a' linea huz határt, melly az erdei tótól (Woodlake) az é. sz. 49° alatt nyugot felé a' Rocky-Mountainsig megyen. Az ezen bérczeken tul fekvő föld pedig a' csendes tengerig 10 eszt. alatt mind a' két nemzet kereskedése előtt nyitva áll. Ez az egyezés azt a' just is visszaadta az Amerikaiaknak, hogy Uj-Fundland és Labrador partjain halászhatnak. Ezenkivül a' congress azon rendelésekkel foglalatoskodott, hogy a' status jövedelmeiben a' kereskedés fenakadásától okoztatott hijány kölcsönözés és uj vámok által kipótoltassék. Ezt követte a' congressnek azon fontos feltétele, hogy az indiai nemzetségek közt elterjessze a' pallérozottságot 's törvények alá hozza azokat, mellyre nézve Calhoun hadi titoknok 1818 Clay hadministernek igen jeles tudósitást nyujtott be. Ezen czélra a' congress 1820 és 1821 az Indiaiaktól 192 mil. acres földet vett meg, melly mintegy háromszor annyi, mint Nagy-Britannia. Ez által a' katonai állások lánczát a' Missisippiig és Missuriig kiterjeszthette és 1819 a' Missuri felső mellékén, a' Yelow-Stone (Roche jaune) torkorlatjánál, a' sz. 48° és h. 27° alatt, Washingtontól nyugotra, a' Missisippitől 1800 ang. mf. nyugoton és 100 mf. bejebb éjszakon, mint Quebeck, gyarmatot alkothatott. Az éjszaknyug. parton fekvő uj gyarmat, a' sz. 42°-tól éjszakra 's a' köves hegyektől nyug. oregani territorium (15,900 nsz. mf.) név alatt az egyesült statusokhoz kapcsoltatott. Ez által nem csak a' szabad Indiaiak pallérozhatnak, hanem az angol kereskedő társaságok is kirekesztetnek a' prémbőrökre nézve olly gazdag belföldel üzött kereskedésben való részvételből annyira, hogy a' prémbőrrel kereskedés monopoliuma az Amerikaiak kezében lévén, ez még nem csekély pert fog

Amerika és Angolország közt szülni. A' Missurinál és éjszaknyugoton fekvő tájékokon a' Missisippi forrásainál a' felső tóig éjszakon 's a' Michigan taváig kel. igen gazdag rézerek találtatnak. Hogy Missuri határától a' nyug. oceanig országutat csinálthasson 's a' szükséges földeket megszerezhesse, a' congress 1824 olta több kereskedési és barátságos egyezéseket kötött a' Missisippin tul lakó indiai nemzetségekkel 's a' Kutyaréti Indiaiak 1829 az egyesületnek engedték a' Michigan tava és Missisippi közt fekvő ónbányákkal gazdag (6,000,000 acresnyi) földet. Végre az Amerikaiak az ugy nevezett éjszaki Marquesas- vagy Washington szigeteken való ujföld-felfedezés jusát is megállitotta a' nukahiwai lakosokkal folyt véres csatázás után. Ellenben az europai dolgokba a' congress egyáltaljában nem avatkozik 's legszorosabb neutralitast tart. Spanyolországgal való perlekedésében nem fogadta el Oroszországnak közbenjárását, bármelly barátságos öszveköttetésben volt is egyébiránt ezen hatalmassággal. Még is meghasonlott Amerika az orosz udvarral, midőn ez Sept. 1821 költ ukasánál fogva Nyugotamerikának egész partmellékét, az é. sz. 51°-től Behring szorosáig, orosz birtoknak hirdette ki 's minden nemzetbeli hajósnak megtiltotta az ezen partok lakosaival való kereskedést és (szükség eseteit kivévén) az azokhoz 100 tengeri mf-nél (36 ór.) közelebb való evezést. Mivel mindazáltal Angolország is, melly ott nyugoti Caledonia névvel gyarmatot alkotott, ellenmondott, tehát az emlitett ukas végrehajtatása 1823 elhalasztatott, mig a' dolog alkudozás által elintéztethetik Petersburgban. A' Francziaországgal, melly az egyesült statusoktól ajánlott kereskedési egyezést visszavetette, folyt egyenetlenség is elfojtatott a' Jun. 24. 1822 Amerika és Hyde de Neuville franczia minister közt két eszt-re köttetett kereskedési és hajózási egyezés által. Végre az egyesült statusok és britanniai udvar közt a' genti egyezés első czikkelye miatt fenforgó peres kérdés is eldöntetett, az e' végre köz akarattal kinevezett biró Sándor császár által, és pedig az elsőkre nézve kedvezőleg, mert Angolország arra kötelezteteti, hogy az egyesült statusoknak az utolsó had alatt elvett amerikai rabszolgákért, kárpótlásul, mintegy 2 mil. dollart fizessen. Erre a' congress 1823 Sept. 1820 kiadott végzését, mellyben megtiltotta az egyesült statusoknak az angol-amerikai gyarmatokkal való kereskedést, ismét eltörölte. — Általjában az egyesült statusok politicum systemája észrevehetőleg különbözik az europai statusokétól alappontjaira 's nézeteire nézve, és az előlülőnek a' congresshez küldött követsége, midőn ez Dec. 3. 1822 felnyittatott, már ebben a' tekintetben is diplomaticai oklevel marad. Kiváltképen ellene mondott az előlülő ebben az ugy nevezett közbeszólás (interventio) jusának, azaz, hogy egy vagy több statusok a' másiknak belső dolgaiba avatkozhassanak; egyszersmind megesmerte a' Görögök ügyének igazságosságát, midőn a' török jármot leráz-ták nyakokról, 's kinyilatkoztatta azon kivánságát, hogy függetlenségek visszaszerzésében győzedelmeskedjenek. A' Görögök Éjszakamerikához intézett levelének mindazáltal csak az a' következése lett, hogy 1822 egy amerikai fregatt hadi eszközöket szállitott Hydrába, melly a' két nép közt közvetetlen öszveköttetést huzott maga után. Még bizonyosabban nyilatkoztatta ki Monroe előlülő 1824, „hogy az egyesült statusok a' szent szövetségnek Amerikára leendő kiterjesztését önön bátorságokra és békeségekre nézve veszedelmesnek fognák tekinteni.“ Ugyan ezen értelemben nyilatkoztatta ki Adams előlülő 1826, hogy azt, ha Cubát és Portoricót a' Spanyolokon kivül más europai hatalmasság foglalandja el, hideg vérrel nem fogja nézhetni. — A' spanyolamerikai szabad statusok létre jövésében az Éjszakamerikaiak nyomos részt vettek, és sok Amerikaiak állitottak ki hajókat a' buenos-ayresi és venezuelai zászló alatt; hanem a' congress csak 1822 olta esmerte meg nyilván az emlitett köztársaságokat, mellyért Spanyolország az egyesült statusoknak nem akarta megengedni, hogy Minorcában tengeri portékarakhelyeket tart-

hassanak. — Hogy azon esetre, ha valamelly europai hatalmassággal hadba keverednének, magokat bátorságba helyeztessék, az Amerikaiak határszéleiket 's partjaikat egy a' congresstől 1819 helyben hagyatott planum szerént megerősittetik. Ugyan ezen eszt. küldöttek legelőször az egyesült statusok hajókat a' föld körülevezésére és pedig a' congress nevü fregattot. Egy éjszakamerikai gyarmatot is telepitett meg 1821 az éjszakamerikai társaság (*American Colonization Society*) a' Muserado fokánál Afrika éjszaknyug. partján, melly feketékből álló gyarmatnak ugyan azon czélja volt, melly az Angolokénak Sierra Leoneben, u. m. a' pallérozottságnak a' szabad Negerek közt leendő terjesztetése. Neve Liberia 's lakosai (2000) czukorral, pamuttal, riskásával, gummival 'sat. kereskednek. Monroe elölülő kormányozásának idejében legnagyobb feltétel volt a' csendes tengernek az atlasival való öszvekötése; 10 eszt. alatt t. i. Columbia folyójának, melly a' csendes tengerbe ömlik, országutaknál fogva, mellyek kősziklás hegyeken mennek keresztül, öszve kell köttetnie a' Missurival és Missisippivel 's a' Missisippiből a' canadai tavakhoz gőzhajóknak alkalmatos uj csatornáknak kell ásatniok. Ezen az uton China termesztményei Columbia folyóján a' kősziklás hegyeken áltvivő országutaknál fogva a' Missisippire vitethetnek. Ezzel egy tudományos és a' status belsejében uj felfedezéseket tevő utazás is volt öszveköttetésben, mellyet a' congress 1819 egy gőzsajkán Stedhen Lone major által, kit több természetvizsgálók és rajzolók kisértek, a' nyugoti folyók 's legelőször is a' Missuri, megvizsgálására küldött ki. De épen a' kereskedésnek és hajózásnak ezen roppant kiterjedése adhatna végre az egyesült statusok politicájának kevesbbé igazságos irányt, mint a' millyen eddig volt. Mind ezekből mindazáltal a' jő ki, hogy azon hely, mellyet ez a' negy atlasi szövetséges status (egy franczia status kormányán lévő férjfiunak észrevétele szerént: „*La plus grande expérience, qui ait jamais été faite en politique*") az uj világ pallérozódásának előhaladásában foglal, minden esztendővel nyomosabb befolyásu lesz. Sőt magára Europára nézve is mustrakép az, a' kormányozás szabad érzésü formájira nézve; és Éjszakamerikának példaadása megmutatja, miként kell az országlásnak a' helyesnek megesmert köz vélekedés lelkében a' nemzet köz javát munkálni, ha hatalmát megállapitni akarja.

Az egyesült statusok általjában békés és neutralitason alapult politicájának sinórmértéke más nemzetekkel való kereskedési öszveköttetésében az egyenesség 's nyiltszivüség. Különbféle termékeiknek kölcsönös kicserélésében az egyesült statusok nem csak minden tilalmat kerültek, hanem a' tulajdon hajójikon kivitetni szokott portékákra is harminczadokat 's vámokat tettek és csak akkor voltak kedvezéssel önön kereskedőjik iránt 's csak akkor adtak ezeknek más kirekesztő szabadságokat tulajdon kikötőjikben, ha más nemzetek hasonló kedvezéseket és jusokat engedtek a' magok hajósainak az Éjszakamerikaiak kárával. Az utolsó had bevégződésével a' congress Mart. 3. 1815 költ végzésénél fogva minden hajózást üző nemzeteknek azt terjesztette elejekbe, hogy a' megszoritások 's kirekesztések ellen addig gyakorlott visszafizetés és bosszuállás eltöröltessék; ellenben mind a' két félnek kivivő kereskedése a' közös kereskedéssel, a' vámokra és tonnapénzre nézve, egyenlő lábra állittassék. Ez az ajánlás lassanként Nagy-Britanniától, Svédországtól, Daniától (az April. 26 köttetett kereskedési egyez.), Német-Alföldtől, a' Hansavárosoktól Dec. 20. 1827, Burkusországtól Maj. 1. 1828, Sardiniától, az oldenburgi herczegtől és Oroszországtól elfogadtatott. Franciaország is mellé állott az egyesült statusokkal Jun. 22. 1822 két eszt-re kötött kereskedési és hajózási egyezésében, jóllehet csak bizonyos kivételek alatt. Egy a' congressnek Jan. 8. 1824 költ végzése által a' kölcsönösség alappontja a' szabad közös kereskedésre nézve ujonnan megállapittatott; mindazáltal a' tonnapénz és vámok fizetésinek eltö-

röltetése most még azon tartomány földjének terméseire és fabrikai miveire szorittatik, mellyé a' hajó; vagy olly portékáktól szoktak azok vétetni, mellyek közönségesen 's főképen ama' tartomány kikötőjiből szállittatnak oda. Azonközben több europai országlásoktól kerestettek meg az egyesült statusok az emlitett fentartásnak 's kivételnek törvényes eltörlésére. — Ellenben az egyesült statusok polgárainak azon kivánsága, hogy a' franczia országlás Napoleon rendelései által szenvedett káraikat téritse meg, még mindég sikeretlen volt; hasonló esetek van az Amerikaiaknak a' német-alföldi országlással, a' nápolyi és dán udvarokkal. Csak Svédország ellen formált keresetek döntetett el 1825 különös egyezés által. A' genti egyezés 7 czikk. szerént kinevezett biztosok Éjszakamerika és Nagy-Britannia egymással való öszveköttetésére nézve tett munkálódása is bevégeztetett, minekutána a' Petersburgban Jul. 12. 1822 Sándor császár maga közbevetésére Nagy-Britannia 's az egyesült statusok közt köttetett egyezés egy későbbi egyezés által (Londonban Nov. 13. 1826) végre hajtatott. Ennek következésében Angolország 1,204,970 dollart fizetett az egyesült statusok polgárai kárának megtéritésére, mint a' genti béke 1 czikk. megigérte. Az egyesült statusoknak Nagy-Britanniával való közbevetetlen (azaz, ide nem értvén a' gyarmatokat) kereskedési öszveköttetése a' Jul. 3. 1815 's Oct. 20. 1818 a' legtökéletesebb kölcsönösség alappontjára alkotott egyezés által megállapittatott; hanem ideje Oct. 20. 1828 eltelvén, nem erősittetett meg ismét. Mindazáltal előleges egyezés köttetett, a' kösziklahegyen tul fekvő tartománynak birásához való kölcsönös jusokra nézve 's ugyan ott mind a' két status határai nagyobbára állandóul meghatároztattak a' londoni egyezés által Sept. 29. 1827. Kevesbbé barátságos az egyesült statusoknak 's britanniai gyarmatoknak egymással való kereskedési öszveköttetése, az Sept. 1. 1828 bevitt vámok miatt. Az Oroszországgal való perlekedéseknek a' petersburgi egyezés által (April. 17. 1824) lett elintéztetésére nézve l. Éj-zakamerika.

Az amerikai statusrendben, a' mennyiben ez a' panamai congressben 1827 megállapittatott, az egyesült statusok olly főhatalmasságot formálnak, melly a' hajdani spanyol-amerikai tartományok minden (Colombiát kivévén) Éjszakamerikához hasonló alkottatásu egyesületei alkotmányának irányt és segitséget ad. Minekutána a' colombiai köztársasággal Bogotában Oct. 3. 1824 barátságos, kereskedési és hajózási egyezésre léptek volna, mellynek alappontja sérthetetlen szabad hajó, szabad jószág volt, hasonló egyezéseket kötöttek az éjszakamerikai statusok Brasiliával (Dec. 12. 1828) 's többnyire minden független délszakamerikaiakkal. Ezen egyezések talpköve az egyesült statusok javalása szerént, minden egyező felek egyenlő köteleztetésének 's tökéletes, megszoritatlan kölcsönösségének kettős alappontja, hogy magokat a' kölcsönösen legkedveltebb nemzetek állapotjába helyeztessék. Amerika ezen alappontok elfogadásával és Europa beavatkozásának ellenzésével, az amerikai félföldgolyóbisnak a' gyarmattelepitők monopoliumától 's kereskedői türedelmetlensége alól leendő felszabaditását akarja kieszközölni 's megállapitani ugy, hogy azon névszerénti függetlenségnek, mellyet Spanyolország eddig birt gyarmatjainak előbb bizonyos sulyos feltételek (mint az anyaországnak engedendő mást kirekesztő kereskedési szabadságadás) alatt ajánlott, megesmertetéséről többé szót sem lehet tenni. *) — Az egyesült statusok legujabb egyes történetei közt legnevezetesebb Lafayette marquisnak látogatása. A' halhatatlan Washington-

*) Ezen tekintetben igen nevezetes Adams elölülének Mart. 17. 1826 tett 's a' panamai végzéseket illető jelentése, valamint az is, mellyet az előtülő a' congress felnyittatásakor Dec. 4. 1827 nyujtott be. — A' Missisippin tul lakó indiai nemzetségekkel 1824 óta több kereskedési és barátságos egyezéseket kötöttek, hogy a' Missuri határától Uj-Mexicóba épitendő országuthoz uj tartományokat vegyenek az Éjszakamerikaiak.

nak ezen nemes bajtársa, az akkori elölülőnek, Monroenak, javalására, mint a' nemzet vendége, mind a' két házban Dec. 9 és 10. 1824 nagy megkülönböztetéssel fogadtatott és a' congresstől 200,000 dollar és 23,000 acres föld ajándékkal tiszteltetett meg a' status függetlensége felett folyt hadban tett szolgálatiért. A' Jun. 17. 1775 Bunkershillnél történt csata emlékezetére ugyan azon napon 1825 Lafayette jelenlétében emlékoszlop emeltetett. Lafayette vezérnek Washingtonból Sept. 7. 1825 lett elutazása is olly módon innepeltetett a' status kormányszékeitől és a' polgároktól, melly nyilvános tanubizonysága annak, hogy a' köztársaságok nem háládatlanok. Általjában véve Monroe elölülőnek 's az utána következett Adamsnak kormányozása az egészre nézve igen jóltévő volt; csak az utolsótól 1828 bevitt vámtariffa, mint tilalmazó rendelés, talált sok ellenmondókra. Adams, a' ki méltatlanul vádoltatott europai aristocratiai érzésekkel, az elébbi választáskor kénytelenittetett vetélkedő társának engedni által hivatalát 's Mart. 4. 1829 Andrew Jackson vezér lett a' congress elölülőjévé 4 eszt-re. Alelölülővé Ch. Calhoun neveztetett ki. Jackson uj cabinetet választott 's Clay (a' ki és Webster most az ellenfél fejei) helyett Van-Burent nevezte ki statustitoknokká. Egyébiránt Jackson több csendességgel, belátással és mérséklettséggel viseli magát, mint várták tőle az Éjszakamerikaiak. Francziaországot ismét felszólitotta azon 40 mil. frank kárnak megtérítésére, mellyet az Éjszakamerikának, a' berlini és mailandi végzések következésében 923 hajóját foglalván el, okozott. 1830 arra is tett a' congress rendelést, hogy a' Mexicotól elfoglalt texasi tartományt (l. CHAMP D'ASILE) hatalma alá hajtsa. — Bár melly örvendetes is sok tekintetben a' nép életének mostani állapotja az egyesült statusokban, még is van Éjszakamerika rajzolatjának árnyékoldala is. 'S ez a' rabszolgaság, mellyet a' déli tartományok még mindég pártolnak 's melly, ha a' rabszolgák felzendülnének, az egyesület szétbomlását 's annak déli és éjszaki statusokra leendő oszlását huzná maga után. Mindazáltal Uj-York tartománya az éjszakamerikai függetlenség 51-dik innepén (Jul. 4. 1827) a' rabszolgák eltörültetésére nézve kemény végzést hozott. 11 statusban van most még rabszolgaság, 14-ben épen nincs. Mindenütt nagyobb mértékben szaporodnak a' fejérek, mint a' feketék. — Az éjszakamerikai statusok esmerésére szolgáló kutfők ezek: d. Mohl „*Bundesstaatsrecht der vereinigten Staaten*“; „*Atlantis*“, kiadta Philadelphiában egy Német, Rivinus (Leipzig 1826); d. Röding „*Americanische Miscellen*“; Pölitz „*Staatensysteme Europas und Amerikas, seit* 1783“ (Leipz. 3 rész. 1826); Sanford „*Hist. of the United States before the revolution*“ (Philadelphia 1819); Barbaroux „*Résumé de l'histoire des Etats-Unis d' Amérique*“ (Paris 1824); Widemann „*Die nordamer. Revolution und ihre Folgen*“ (Erlangen 1826); Alden Bradfodnak leveltári kutfőkből kidolgozott „*History of Massachusets*“ czimü munkája, 1764-1775 Jul-ig (Boston 1822), ez igen fontos munka az éjszakamerikai zendülés kezdetének esmerésére nézve, mint Henry Leenek „*History of the war of the revolution in the southern departem. of the United States*“-se is; továbbá Poletica orosz statustanásosnak „*Skizze der innern Lage der verein. Staaten und ihre politischen Verhältnisse zu Europa*“-ja (francziából egy Amerikaitól, Baltimore 1826); „*The diplomacy of the United States*“ (Boston 1826); E. Sidons „*Die verein. Staaten von Nordamerika nach ihren polit. religiös. und gesellschaftl Verhältnissen*“ (Tübingen 1827); Holmes „*Annals of America*“ Colombo olta (Cambridge 1829); Hugo „*Jahrbücher der Geschichte von Amerika*“ (Karlsruhe 1829); Pifkin „*Polit. and civil hist. of the United States from* 1763 *to* 1797, *with a summary view of the State of the N.-Amer. colon. prior of that period*“ (Newhaven 1828), és Leboucher „*Hist. de la guerre de l' indépendance des Etats-Unis*“ (Paris 1830).

V. Statisticai állapotjok az éjszakamerikai statusoknak. Ezeknek kiterjedése (l. Éjszakamerika) most, ide számlálván a' Floridákat és az oregani uj territoriumot is az éjszakamer. nyugoti partokon, 113,800 geogr. nsz. mf. 13 mil. lak. A' Missisippitől kel. eső 's a' Floridákat magában foglaló része 942,130 ang. nsz. mf. fekszik. A' népesség, Birsted szerént, 27 eszt. alatt csaknem három annyival nevekedett. 1790-ben 3,929,326 's 1827-ben már 12,660,000 lélekre ment. Clay szerént 25 eszt. alatt még egyszer annyira fog szaporodni. A' legnépesebb statusban, Connecticutban, is csak 1613 ember lakik egy nsz. mf-ön. Ha az egész köztársaságban ennyi lakos jőne egy nsz. mf-re, az egész népesség 153,235,000 lélekre menne. — Maga a' föld, mellyet értelmes, szorgalmatos és szabad lakosai 200 esztendei munkásságok után tudtak a' viszszarettentő természettől kivini, a' status belsejében még most is nagy erdőktől fedetik 's több száz ang. mf. kiterjedésü mocsároktól borittatik, mellyek esős időben nagy tavakat formálnak. Általjában az egyesület minden statusainak vizei félannyi földet foglalnak el, mint a' mennyin egész Németország fekszik. Éjszaki határán 5 nagy tó fekszik. A' Superior 1525, a' Huron 1100, a' Michigan 945, az Erie 610 's az Ontario 430 mf. foglal el. Ehhez jő a' Missisippi, melly 100,000 ang. mf. hajózható partmelléket foglal magában. A' Missuri 3000 ang. mf-re hajózható; azon főfolyók közül, mellyek belé ömlenek, a' Yellow 1200, a' Kansas 1200, a' Chayenne 1000 's a' Platte ágaival 2000 ang. mf-re hajózható. Az Illinoison 's ágain 3000, az Ohión és ágain 5000 ang. mf. messze lehet evezni. Csak ez egyedül 198,000 ang. nsz. mf. földet nedvesit. Nyug. oldalán az Arkansas (2000) 's a' veres folyó (800 ang. mf. hajózható) ömlenek bele. A' Missisippi futása 2500 ang. mf. hosszu. Ez a' temérdek viz sok kigőzölgést okoz, melly a' levegőt felette megnedvesiti; innen származnak a' nagy esőzések 's harmatok és innen jő a' föld ezen részének kevesbbé meleg volta, mint a' szél. hasonló gradusai alatt. Philadelphia 20°-al fekszik bejebb délre, mint Petersburg, 's még is csak ollyan meleg van a' Delawarenél, mint a' Newánál. Virginiában, bár a' szél. ugyan azon gradusa alatt fekszik Spanyolország és Sicilia, csak Maj. zöldellenek az erdők. Amerika éghajlatja tehát még most is szül ollyan rettentő amphibiumokat, mellyekkel az első gyarmatok lakosainak kellett viaskodniok; illyenek: ropant nagyságu vizi kigyók és gyikok, réfnyi hosszu békák, mellyek sok fontnyi nehezek és mint ökrök ugy bőgnek (*rana maxima americana*), oriási vizi bogarak és szárazi nagy ollótlan rákok végtelen sokasága. Ellenben ezen megmérhetetlen térségen az erős, plántákkal élő négylábu állatok közül eredetiképen csak két nevezetes ökörnem (*bos bison*, amerikai bival nagy csoportokban, 40,000 darabonként), elk vagy jávorszarvas (*cervus alces*), szürke medve, mohállat, nyargalócz 's canadai szarvas találtattak. Csak későbben, midőn az éghajlat némelly tájékokon a' földnek miveltetése által szelidebbé lett, tenyésztek itt lovak, europai házi állatok, gyümölcsfák; a' szőlőtő ellenben Éjszakamerikában (kivévén az Ohio mellékét) még szerencsés következéssel nem plántáltathatott. Az időjárás a' partokon felette 's hirtelen változó. Ez és a' posványos levegő hozták részént magok után a' sárga hideglelésnek 1793 olta való terjedését. Egyébiránt földindulás ritkán történik 's az egyesült statusok birtokaiban sehol sincs tüzokádó hegy. — Az egész (a' Missisippitől Éjszakamerika keleti partjáig) három különböző formáju földmassából áll. Két gazdag térségét egy hegyláncz választja el egymástól. A' kel. nagy térség, az atlasi föld rövidebb lejtősségével az atlasi tengerig ereszkedik le. Itt fekszik 13 régibb statusa az egyesületnek. Ez a' 300 német mf-re nyuló parti tartomány, mélyen benyuló vizeivel, kiálló földnyelveivel, szigeteivel, széles folyótorkolatjaival 's bátorságos vasmacskát levethető helyeivel, két természeti osztályra oszlik. Az éjszaki rész Marylandig kietlenebb és dombosabb; a' déli, Long-Islandtól

kezdve, általjában tér és fövenyes sikság. Mind a' kettő mintegy tengeri kereskedésre teremtetett. Mindenik öböl sok kikötőket formál és véd; 's 28 nevezetes folyó (a' többek közt a' Hudson, melly csaknem a' Champlain taváig felmegyen) köti öszve a' szárazi és belföldi kereskedést a' világtengerével. Legnagyobb 's legfontosabb sund (tengerszoros) a' Chesapeak öble. Befelé az Apalachok, mellyeknek legmagasabb csucsai Virginiában 4000, Uj-Hampshireben 6600 l. emelkednek fel a' tenger felett, széles hegylánczai nyulnak el a' kék, fejér, zöld 's más hegyekkel. Ezen ércczel és ásványos forrásokkal gazdag hegyi tartományban 7000 geogr. nsz. mf-nél messzebb terjed 5, 6, sőt egyes helyeken 12 hegysor is egymás közt öszvelánczoltatva, 30—40 német mf. szélesen egymás mellett. Ezek közt az Aleganyk (Endless mountains is; ezek közt a' Virginiában lévő, nem igen magas Ice mountain csucsának granitszikláji közt szakadatlan jéghalmok látszanak) Georgiától Pennsylvaniáig huzódnak; azután a' Cumberland- és borostyánhegyek (*Laurel mountains*) következnek; legmesszebb mennek éjszakra a' kék (*Blue Ridge*) és éjszaki hegyek (*North m.*). Nagy földeket (p. o. Indianát) kerit be, mint völgyeket, ez a' hegyöv, mellynek magasságaiból kel. az atlasi tartományba 28 nagy 's a' statusok nyug. részébe (*Western territory*) 40-nél több kisebb 's nagyobb folyók ömlenek, mellyek közt többen, mint a' Kentucky, Cumberland, Tenessee 's főképen az Ohio (l. e.) igen nevezetesek. — A' hegymelléki tartománytól nyugotra fekszik az egyesület földjének második nagy térsége, a' Missisippi keleti melléke, melly nagyobb 18,000 mf-nél (L. Missisippi). Itt szelidebb az éghajlat, mint a' kel. térségen. Itt a' gyümölcs hamarabb megérik. Itt a' 39° alatt télen is lehet papagájt látni 's a' catalpa vadon nő a' Missisippinél a' 37°-ig. Ohio és Kentucky legtermékenyebbek Éjszakamerika tartományi közt. Az Ohionál, a' nyugoti tájék legnevezetesebb kereskedő csatornájánál, találtatnak a' roppant 's még kimagyarázatlan mammuthcsontok 's régi amerikai várak omladékai. Igy fedeztetett fel Pompeji és Camillus kerületeiben Onondaga tartományában több erősségek hosszu láncza, az Erie tavának déli mellékén Pennsylvaniáig 's más helyeken. (Vö. Amerika.) A' Missisippi melléke több uj statusokat foglal magában, u. m. Kentuckyt, Tenesseet, Ohiot 's éjszakon a' nyug. tájékot, melly az Ohiótól az 5 nagy tóig terjed ki. Ez a' legszebb prémbőrök nagy vadászhelyének szomszédságában fekszik 's az 5 tónak a' Missisippivel csatornáknál fogva való öszveköttetése által, melly 1819 hajtatott végre, tétetik a' belföldi kereskedésre nézve fontossá. A' Missisippin tul 50,000 nsz. mf. térségen Missuri tartománya terjed el a' kősziklahegyekig, mellyekből folyik ki a' Columbia folyója az egyesület nyug. parti tartományába a' csendes tengerhez. Ez a' nyug. part, Missuri tartománya 's a' Missisippi kel. melléke, formálják együtt az egyesület roppant nyug. részét (*Western country*), melly a' mexicoi öböltől a' Missisippi forrásaiig 400 ném. mf-re nyulik el éjszak felé, 1,500,000 ang. nsz. mf. térségnél többen 50 ezer ang. mf. gőzsajkával hajózható tájékot, 2000 ang. mf. tengeri vizet, 1000 mf. posvánnyal fedett térséget 's 100,000 ang. mf. hosszu folyópartot foglal magában. Itt 200 mil-nál több embernek van elég helye 's termékeny földje, Europa középszerü népességével öszvehasonlittatva. Maclure hires amerikai geologus vélekedése szerént Éjszakamerikának a' Missisippi nyug. részében lévő egész része csaknem a' kősziklahegyek aljáig, olly roppant térség, mellynek áltmérője keletről nyugot felé 1500 's éj-tól délnek 1200 ang. mf. 's melly egészen második alkotásu hegynemekből (ezeket csaknem viziránvosan fekvő mész- és homokkő formálja) áll, és valaha tenger feneke volt, mellynek vize lassanként a' Missisippibe, Hudsonba és Lőrincz folyójaba folyt le.

Az egyesült statusok földjének miveltetése az akadályt nem esmerő, fáradhatatlan 's értelmes szorgalomnak diadalma, a' szabadság 's jó rend

paisa alatt. Azonközben 1810 Éjszakamerikának 1180 mil. acresnyi földjéből csak 40,950,000 volt megmivelve. A' ló-, marha-, sertés- és juhtartás már olly jó állapotban van ott, mint Europában. Már visznek ki az Éjszakamerikaiak nemesitett gyapjut. Nagy vad-ökörcsordák, számtalan vad- 's prémbőrü állatok és madarak vannak Éjszakamerikában; a' méhek, mellyeket az első megtelepittettek vittek oda, vadon terjedtek el minden tartományiban 's az Indiaiak azt hiszik, hogy a' hol méhek mutogatják magokat, a' fejér emberek is csak hamar utánok jőnek. A' halászat (czethala, tengeri borja, szárazi és folyói tekenős békája is van) olly jövedelmes, hogy ki is lehet a' fogottakból vinni. Még fontosabb a' gabona-, ris-, kukoricza- és krumpli-termesztés. Len, kender, gyümölcs, kerti vetemények, mint sok nemes déli gyümölcsök, indigo, ginseng, festékfüvek 'sat. bőven teremnek. Kiváltképen nevekedik naponként a' czukornád plántálása Georgiában, Luisianában, a' Missisippinél, Missurinál és Ohionál; a' mi igen hasznos mocsárokat (*Soamps*) javitó eszköz. Különösen sok és jó dohánya van. Általjában az egyesült statusok gazdagsága czukorból, pamutból, buzából és risből áll. Luisianában 1817 20 mil. f. czukornál több készittetett. Septtől 1827 Sept-ig 1828 720,595 csomó pamut jutalmazta a' fáradságot, mellyből Nagy-Britannia 424,743 csomót kapott. Most Virginiában kevesebb dohány plántáltatik, mint elébb, mivel a' buzatermesztést hasznosabbnak találják a' lakosok; mindazáltal 1816 9 mil. dollart érő dohányt vittek ki. A' földmivelés jövedelme öszveséggel 60 mil-ra tétetik. Az erdei termékek közt legkitetszőbb a' juharczukor (Vermontban). Olly fenyők találtatnak, mellyek 100 láb. magas árboczfát adnak. Ásvány gazdagsága mindég szorgalmatosabban kerestetik 's nyomoztatik; mindazáltal a' bányászság még csirájában van. Mindennemü használható ásványok találtatnak Éjszakamerikában. Vas, ón, kőszén, márvány és só gazdagon van benne. Az Arkansas folyójánál, melly a' Missisippibe ömlik, egy 280 ném. nsz. mf. kősóterület fedeztetett fel nem régiben. Arany és ezüst nyomai is mutatják magokat.

A' lakosok részént europai eredetüek, részént Negerek és szinesek, részént Israeliták; az utolsók számára 1820 Mardochai Noah Grande-Isle szigetét vette meg, a' Niagara folyóján, hogy azon Israelitagyarmatot telepitsen meg. Ezeken kivül vannak szabad és adózó Indiaiak. Az angol nyelv nem csak a' statusnak, hanem a' nemzet nagyobb részének is nyelve. A' rabszolgák száma 1798 közel volt 400,000-hez, az 1820-ki számlálás szerént pedig 1,538,118-ra hágott fel; következésképen a' népesség nyolczadrésze rabszolgákból áll, kik többnyire a' déli tartományokban, főképen Virginiában, lévő plántálások miveltetéséért tartatnak. Az egyesült statusok ugyan egy Jul. 13. 1787 hozott törvény által eltörölték a' rabszolgákkal kereskedést 's egy 1803-ki végzés megtiltotta 1808-tól kezdve a' neger rabszolgák bevitetését; de az egyes statusok nem törölték el még a' rabszolgaságot a' magok kebelében. Uj-Hampshireben, Massachusetsben, Vermontban, Ohióban, Maineban, Rhode-Islandban, Connecticutban, Uj-Yorkban, Uj-Jerseyben, Pennsylvaniában, Delawareben, Indianában és Illinoisban most egy rabszolga sincs. Az uj belföldi statusok a' magok földjén nagyobbára egészen eltörölték a' rabszolgaságot; mások minden Negernek akar szabad, akar nem, megtiltják a' letelepedést. Csak 11 déli status, mint: Maryland, Virginia, Éjszak- és Dél-Carolina, Georgia, Allabama, Missisippi, Luisiana, Tenessee, Kentucky és Missuri, tart még rabszolgákat. Ezen statusok politicája tehát gyakran különbözik a' többi 13-étól; mivel tehát az utolsók 151, az elsők pedig csak 110 képviselőt nevezneknek ki, ennél fogva a' rabszolgaságot vitató pártot 41 szó mulja felül. A' rabszolgákon kivül az 1820-ki számlálás szerént 2,065,499 személy foglalatoskodik mezei gazdálkodással. — A' vadak (Irokesek, Creekek, Cherokesek, Chikasanok, Schippewäk 's mások, öszveséggel legfeljebb

150,000-en) nemzetségei nagyobbára a' tartomány belsejében huzták meg magokat. Némellyek földmiveléshez és baromtartáshoz szoktak. A' pallérozott Amerikaiak közt is egyezéseknél fogva megerősitett függetlenségben és szabadságban élnek, mellynek megsértetését gyakran borzasztó módon tudják megbosszulni. Vadságok levetkeztetésére az egyesület országlása 11 fő 's több alsó oskolákat tart, mellyekben 1822 500 tanulónál több oktattatott az olvasásban, irásban, számvetésben, földmivelésben, kézi mesterségekben 's a' leányok a' szokott asszonyi munkákban. A' Sioux-Indiaiak 40,000 főből álló hatalmas nemzetsége a' sz. 43—46° alatt a' Missisippi és kősziklahegy közt lakik. Némelly ágai ennek télen vadásznak 's nyáron gabonát termesztenek; más Siouxok ellenben csupán vadászok és kóborló pásztorok. — Az éjszakamerikai sok nemzetség közt kiváltképen megjegyzést érdemelnek a' Gaelek (Wallisiak, Welch) gyarmatjának maradékai. Ezt a' gyarmatot, mint mondják, Madok, walesi herczeg, vitte oda 1170 körül, 's még most is gael nyelven beszél. Lakhelye ben van a' Missisippinél.

A' fabrikai szorgalom 's kereskedés vetélkednek az egyesült statusokban a' földmivelés előmenetelével. 1820 a' kézi mesterségekkel 's fabrikákban 329,247 és a' kereskedéssel 72,597 ember foglalatoskodott. Az utolsó franczia had idejében el lévén zárva a' fabrikai mivek bevitelének utja, ugy megszaporodtak az egyesült statusokban a' fabrikák, hogy 1815 a' különbféle manufacturák miveinek (gyapju-, bőr-, szappan-, czukor-, vas-, fa-, pamut 's más miveknek) értéke 151 mil. dollárra hágott fel. 11,000 ember eszt. 5—7 mil. doll. érő papirost készit. 1820 a' szabad statusok 60 pamut- és 36 gyapjumanufacturákat számláltak. A' fabrikák felemelkedését mindazáltal igen hátráltatja a' lakosoknak a' szabad mezei élethez való különös vonzódása; egyébiránt a' mesterségi szorgalom és kereskedés előmozditására mindenütt találtatnak intézetek. Minden Európában feltalált machinák használtatnak. A' gőzsajka amerikai eredetü. A' hajóépités felülmulja az angolországit. A' mesterségek főhelyei: Philadelphia, Patterson, Wilmington, Pittsburg 's mások. Első kereskedő város Uj-York; azután jőnek Boston, Philadelphia, Baltimore, Charlestown, Portsmouth, Salem. Pittsburg a' kel. és nyug statusok közt lévő fő kereskedő hely. Itt, az Ohiónál, épittetnek azon nagy hajók, mellyeken szállittatnak az ország termései Uj-Orleansba A' st.-louisi kikötőben az Ohión St. Louisnál lévő kikötőben jőnek össze Uj-Orleansból, Uj-Yorkból és Philadelphiából a' gőzhajók. Ejszakamerika hajói most minden tengeren eveznek. Ezen nemzetnek 1821-ben a' déli tengeren 64 's az éjszaki tengeren 140 hajója és 5000 hajósa foglalatoskodtak czethalászattal. 20 eszt. előtt még semmi hire sem volt Amerikában a' chinai kereskedésnek 's most az ezen kereskedésre rendelt hajók terhe 12,000 tonnát teszen. Mert bár nem küldött is a' congress követet Chinába, még is nagy kereskedési szabadsággal birnak ott az Éjszakamerikaiak, mig az Angolok iránt ezen magokról sokat tartó szigetbelieknek, mint a' Chinaiaktól neveztetnek, látogatásai, követségei és ajándékai mellett is, épen semmi kedvezéssel sincs a' chinai politica. A' belföldi kereskedésre nézve sehol sem olly kedvező a' természet, mint itt. Illinoisban Ejszakamerikának csaknem minden hajózható folyóji egyesülnek. Ide folyik keletről az Ohio, nyugotról a' Missuri, éjszakról a' Missisippi, hogy itt egyesülvén, délen a' mexicoi öbölbe ömöljenek. A' Cumberland nagy tengerszorosa öszveköti az egyesület nyug. és atlasi tengernél lévő statusait; 1829 12 nagy vasut volt Éjszakamerikában, ezek közt kitetsző a' Baltimore- és Ohio-vasut, melly 280 ang. mf. hosszu 's kőszén szálitásra szolgál. 1830 Buffalotól, melly az Erye csatornánál fekszik, Washingtonon keresztül Uj-Orleansig szép országut csináltatott. Most már arra is tétetnek intézetek, hogy az Ohio az Eryè tavával 's a' Missuri a' Coloradóval, melly a' californiai öbölbe önti vizét, és a' Multnomahhal, melly a' Columbiába

's ennél fogva a' csendes tengerbe ömlik, öszveköttessenek. Egy csatorna is ásatik, melly az Illinoist a' Missisippivel és Michigan tavával egyesiti 's egy másik, az 1817 elkezdetett nagy nyug. csatorna, melly 70 ném. mf. hosszu, 77 zsilippel 's 5 mil. dollarba került, az Erie tavát köti öszve a' Hudson folyójával, mellynek torkolatjánál fekszik Uj-York. Ez által szakadatlan vizi ut nyilik fel az atlasi tengerről a' csendesre, Éjszakamerika egész száraz földjén keresztül 's egyszersmind éjszakról a' déli tartományokba is. Igy Uj-Orleans nem sokára az lehet az egyesült statusokban, a' mi valaha Alexandria volt Egyiptomban, azaz, a' kereskedés és Éjszakamerika gazdagságának főpontja. Mert már most főpiacza az az Ohionál, Missurinál és Missisippinél lévő tartományok portékájinak 's terméseinek; és az utolsó folyón már lehet látni időről időre hajókon uszó kalmárboltokat evezni a' partmelléki lakosokhoz. Általjában egész világon leghoszabban nyuló belföldi hajózás az, melly Uj-York és Uj-Orleans közt szokott tétetni, mivel ezen csaknem 4000 ang. mf. közön csak 27 ang. mf-re kell a' portékákat szárazon szálitani. Törvény szerént általányosan 27 nagy csatornának (ezek közül 1829 még nem volt 10 egészen készen) kell az Uj-Orleans és Uj-York közt fekvő földet egymással öszvekötni. Ezenkivül jó országutak is vannak Éjszakamerikában; 1821 a' postautak hossza 15,961 ném. 's 1830-ban 130,000 ang. mf. tett. A' postahivatalok száma 1790-től 1830-ig 75-ről 8004-re ment. Akkor a' postajövedelem egésze 38,000, most 1,710,000 dollart tett. Előmozditják ezeken kivül a' kereskedést a' vámrendelések, mellyek szerént a' kivitel egészen szabad, és ha a' bevitt portékák ismét kivitetnek, a' vámok visszafizettetnek; azonközben az angol fabrikai mivekre tett harminczadnak Clay 's az uj-yorki követek sürgetésére 1828 lett felemeltetése, a' kereskedésnek igen káros volt. A' közönséges bankok száma 1819 az egyesült statusokban 373 volt, 100 mil. dollar tőkepénznél többel. Jó előmozditói a' kereskedésnek végre a' gőzhajózás. 1807 az egyesületnek 12,044 kereskedő hajója, 2375 halász- és 3510 partnál evező hajója volt. 1819 a' Missisippin több evezett 60 gőzhajónál. A' legnagyobb 500 tonnányi vagy 1 mil. font terhet vitt. 1810 a' kereskedő hajózás közel 1,425,000 ton. tett; a' had olta mindazáltal fogyott, mert 1817 a' kivitel csak 88 mil. dol. ment, mellyek közül a' honi portékákra 68 jött, ellenben az 1807-ki kivitel 108 mil-nál többet tett. Még csekélyebb volt a' kivitel 1821 Sept-től 1822 Sept-ig; e' t. i. a' belföldi portékákra nézve (ezek közt pamut, buza és liszt legfontosabbak) csak 49,874,079 doll. és a' külföldi mivekre 's termesztményekre 22,286,292 doll. teszen. A' hajók tonnaszáma 1821-ben 1.262,618 tonn. 1827 a' bevitel 79 1/2 mil. doll. a' kivitel 82,300,000 doll. (1790 csak 20,200,000 doll.) és a' tonnaszám 1,534,000 tett. 1828 az egyesült statusokba 4310 hajó evezett be 1,018,604 ton. terhhel; ezek közt 3720 amerikai (868,381 ton.), 346 angol (101,828 t.), 30 franczia volt (99,045 t. terhhel). — Kievezett Éjszakamerikának egyesült statusaiból 5019 hajó 1,048,340 ton. terhhel; ezek közt 4421 amerikai (897,404 t.), 362 angol (98,073) t.) és 39 franczia (8703 t. terhhel). A' bevitel (pamut-, selyemmivek, kender- és lenvászon, vas- és aczélmivek, thea czukor, kávé, arany- és ezüstrudak, bor, borszesz, pálinka 'sat.) 88 1/2 mil. többet tett. A' kivitel (pamut, dohány, gabona, liszt, czin, fa, deszka, riskása, hamu, hamuzsir 'sat.) 82,286,000 doll-ra ment. Ezek nagyobbára Angolországból vitettek be 's ugyan oda vitettek ki. Az amerikai hajók terhe 1828 e' szerént 1,765,785 ton. volt, midőn a' nagy-britanniai hajózás még egyszer annyi (23 mil. főből álló) népessége mellett is 2 1/2 mill. t. teszen. 1829 a' honi termesztmények 's mivek kivitele 55,800,000 doll-ra hágott fel. Általjában véve Angolország után az egyesült statusok üznek legszélesebben terjedő tengeri kereskedést. L. Tazewell „*Review of the negotiations between the U. St. of America and Great Britain, respecting the commerce of the two Countries, and of*

the former with the Westindies" (Norfolkban Virginiában és Lond. 1829). A' partmelléki hajózás sok világító tornyok által bátorságosittatik 's mozdittatik elő, mellyeknek száma 1811-től 1823-ig 49-ről 85-re nevekedett.

A' washingtoni főcongress által öszveköttetett éjszakamerikai szövetséges status 24 egymástól független köztársaságból, 1 kerületből 's 8 tájékból áll. A' kel. és nyug. statusok közt a' természet maga huzott határlineát; az éjszakiak és déliek pedig erkölcsi és politicai okok által választatnak el egymástól. *A*) A' régi tartományok 13 statust formálnak: 1) Uj-Hampshire, legéjszakibb, 446 nsz. mf. 270,000 lakossal. Itt vannak a' fejér hegyek, mellyek Hosack és Francis felé a' tengeren keresztül 6600 láb-ra emelkednek fel. Legmagasabb a' Washington. Töve 1888 l. van a' tenger felett. A' tartomány kormányszékének helye Concord. Portsmouth kikötő 's legjelesebb kereskedő város. 2) Massachusets, 317 nsz. mf. 564,000 lak. Fővárosa Boston 43,300 lak. Kitetszők még itt Salem 's Cambridge. 3) Rhode-Island, 74 nsz. mf. 90,000 lak. Fővárosa Providence. Másik Newport. 4) Connecticut, has. nevü folyó torkolatjánál, 220 nsz. mf. 300,000 lak. Fővárosa Hartford. Másik Neuhafen. 5) Uj-York az Ontario- és Erie taváig terjed ki, 4170 nsz. mf. 1,630,000 lak. Fővárosa Uj-York, a' Hudson torkolatjánál, 200,000 lak. Az Uj-Yorkból 1821 kivitt portékák becse 13,163,000 doll. tett. Itt vannak: Longisland, 44 nsz. mf. nagy szigget; Albany; Saratoga; 's több a' Champlain tavánál lévő erősségek. 6) Uj-Jersey a' Hudson és Delaware folyói közt, 391 nsz. mf. 300,000 lak. Fővárosa Trenton. 7) Pennsylvania (l. e.), 2086 nsz. mf 1,390,000 lak. Fővárosa Philadelphia (l. e.) 180,000 lak. Más főbb helyei: Germantown; Dunkerstown; Bethlehem; Carlisle, Harrisburg; Pittsburg az Ohionál, az ugy nevezett amerikai Birmingham, 10,000 lak. 8) Delaware (l. e.) 100 nsz. mf. 's 80,000 lak. Főhelyei: Dover, Wilmingtown. 9) Maryland a' Chesapeak öblénél, 509 nsz. mf. 570,000 lak. (ezek közt 107,000 rabszolga). Főbb városai: Annapolis; Baltimore (l. e.) 96,000 lak. (1820); Belfast. 10) Virginia, 3098 nsz. mf. 1,800,000 lak. (ezek közt 425,000 rabszolga). Eszt. 800,000 mázsa dohányt termeszt. Főbb helyei: Richmond a' James folyójánál, 12,067 lak. Williamsburg; Mount-Vernon a' Potowmacnál (Washingtonnak mezei birtoka); Norfolk. Ezen szép tartomány földjének miveltetését a' virginiai mezei gazdálkodás társasága igen előmozditja. 11) Éjszakcarolina, 2779 nsz. mf. 740,000 lak. (ezek közt 419,200 rabszolga). Fővárossa Raleigh. 12) Délszakcarolina, 1432 nsz. mf. 670,000 lak.) ezek közt 258,475 rabszolga). Főbb helyei: Columbia; Charlestown 24,780 lak.; Beaufort. 13) Georgia; legdélibb tartomány, Floridától a' Mary folyója által választatik el, a' nyug. industartományokkal mellyekben Éjszakamerikának legpallérozottabb 's leghatalmasabb ősi lakosai, a' Creekek, számszerént 80,000-en felül, városokban és falukban laknak, 's föld- és kertmivelést, főképen baromtartást üznek. Georgia egynéhány esztendők előtt kikergette az Indiaiakat kebeléből; a' congress ezt elnézte, mindazáltal a' kiüzetteknek károkat megtéritette. Georgiának 2740 nsz. mf. en 500,000 lak. (ezek közt 149,656 rabszolga) van. Főbb helyei Milledgeville 2069 lak. Savannah, has. nevü folyó mellett, 7523 lak. Columbia (l. e.) kerülete (4 7/10 nsz. mf. 40,000 lak,) nagyobbára Marylandban fekszik; Virginiában lévő kisebb része egy statushoz sincs kapcsolva, hanem közbevetetlenül a' congress törvényei alatt van. Fő- és a' szövetségvárosa Washington (l. e.) 18,400 lak. többi jelesebb helyei Georgetown és Alexandria a' Potowmacnál. — B.) Éjszakamerika uj tartományi: 14) Maine, 1496 nsz. mf. 320,000 lak. Fővárosa: Portland. Maine elébb Massachusetshez tartozott. Hajózható folyójinál 's partjainál fogva, mellyeknél több szigetekkel fedett öblök találtatnak, nevezetes a' kereskedésre és hajózásra nézve. 15) Vermont, határos Canadával, 482 nsz. mf. 255,000 lak.

Főhelyei: Montpellier; Windsor a' Connecticutnál; Bennington; Rutland. 16) Kentucky, 1890 nsz. mf. 700,000 lak. (ezek közt 126,732 rabszolga). Főhelyei: Frankfort 1679 lak.; Lexington a' Kentuckynál 600 l.; Louisville az Ohiónál és Boonsborough (legelső telepitménye Kentucky alkotojának, Boon *) czeredesnek, a' ki Uj-Carolinából szálitott ide uj lakókat 1775). 17) Tenessee, has. nevü folyónál, 1889 nsz. mf. Itt, a' hova 1775 léptek be az első lakosok, 1820-ban 422,813 l. (ezek közt 79,000 rabszolga), ezeken kivül 10,000 polgári társaságban élő Indiai számláltatott; most 580,000 lak. van. Fővár. Mefresborugh és Józsefváros, mellyet Bonaparte József alkotott; 3000 lak. a' Cumberland folyójánál. Tenesseeben a' Cherokesek is birnak némelly tájékokat. 18) Ohio (l. e.) 1872 nsz. mf. Ezen tartományról 1789 mondottak le az Angolok; Drake az ő; „*Pict. of Cincinnati*" czimü munkájában a' népességet 1815 312.000, Bristed 1817 395,000 lélekre teszi; most 1 mill. a' lak. száma. Fővárosa Columbus. Ezen status 71 grófságában 1811 már 42 város volt. Cincinnati városa épittetésének planuma 1779 készittetett; 1802 ben 800, 1820-ban 9700 's 1830-ban 25,000-nél több lakosa volt Cincinnattinak. Az Ohio melléki törvények tilalmazzák a' rabszolgaságot, sőt a' szabad Negerek megtelepedését sem engedik meg. Fővárosa Mariette. 19) Uj-Orleans vagy Luisiana (egy része Luisiana tartományának), Nyugotfloridának a' Perdidóig nyuló részével együtt, 2271 nsz. mf. 200,000 lak. (ezek közt 69,000 rabszolga). Uj-Orleans nevü fővárosának a' Missisippi torkolatjától 15 mfre, 1803, midőn Luisiana Francziaországtól az egyesült statusoknak (Jefferson alatt) eladatott, 9000, 's 1820 27,176 lak. volt. A' Spanyolországgal Febr. 22. 1819 kötött egyezés szerént Luisiana nyug. határa Sabina folyójánál kezdődik, 's ennek mentében megyen fel a' luisianai status nyug. határáig; innen éjszaknak fordul a' veres folyóig 's ezt követi ny. h. 100°-ig; ejszak fele az Arkansas folyójáig nyulik 's versent fut a' folyóval egészen forrásáig; azután az é. sz. 42°-ig megyen és a' szél. ezen gradusának mentében a' csendes tengerig kiterjed. Ez a' határ keriti körül a' 20) statust, Missisippit, is (a' régi Luisianának egy részét), 2136 nsz. mf. 200,000 lak. (ezek közt 33,372 rabszolga). Fővár. Monticello; Natchez a' Missisippinél 2184 lak. Polgári társaságban élő ősi lakosai közt megjegyzést érdemelnek a' Choktawok és Chickasawok, kik városokban 's falukban laknak. 21) Indiana az Ohio nyug. partján, a' Wabasch folyójától nyugotra; éjszaki határa a' Michingan tava; 1707 nsz. mf-ön mintegy 160,000 lak. van; fővár. Croydon; Vincennes. 22) Illinois, a' Missisippi, Illinois és Wabasch folyójinál, az Ohiotól délre, 2780 nsz. mf. 's 82,000 l. Fővárosa Vandalia. Illinoisban vannak a' Harmoniták uj gyarmatja 's Morris Birkbeck telepitése. 23) Alabahama, Allabama (Nyugotgeorgia), Nyugotfloridától éjszakra 2400 nsz. mf. 250,000 l. (kik közt 41,589 rabszolga). Fővár. Cahawba. Allabamában is birnak a' Creekek vagy Seminolok, Cherokesek, Choktawok és Chikasawok némelly tájékokat. Itt adott el a' congress 1817 a' kivándorlott Francziáknak 92,000 aeres földet (1 aerest 2 dollárért, kamat nélkül, 14 eszt. mulva leendő lefizetés mellett), kik annak némelly részét más uj lakóknak adták el. Már 200 eszt. előtt épittetett itt a' Mobile folyójánál Mobile városa. 1818 Mobiletől nem messze a' Tombecbee folyójánál a' Napoleonhoz ragaszkodó Francziák, kik Éjszakamerikában laknak, uj várost (Aiglevillet) épitettek, a' hova szaladtak a' franczia bajnokgyarmat, Champ d' Asyle (Texas tartományában, a' Sabine és Rio-Norte folyóji közt), lakosai, midőn ezen Lallemand vezér által alkottatott uj honok a' Spanyoloktól, kik Texast a' Spanyolország és egyesült statusok közt 1819 kötött egyezés szerént mexicoi tar-

*) Ezen rendkivülvaló fierjfiunak, a' ki a' rajta elkövetett sok méltatlanság miatt, végre a' Missurinál lévő erdőkbe huzta meg magát, mint vadász, történeteit a' „New mouthly magaz." 1824, beszélli el.

tománynak nézték, lerontatott. Az aiglevillei gyarmat Clauzel és Lefebre-Desnouettes vezérek kormánya alatt volt. 24) Missuri, éjszaki Luisiana 's mind az a' föld, melly a' britannia gyarmatok, a' csendes tenger és Új-Spanyolország közt fekszik, 1820-ban 2840 nsz. mf. 68,000 lak. 's 1830-ban mintegy 130,000-et foglált magában. Ez a' status ellene mondott 10,000 neger rabszolga szabadon bocsáttatásának. A' benne lakó, vadászatból élő vad népek közt legesmeretesebbek az Osagok, Arkansasok, Panik, kik földmivelést üznek és Nadovessik. Itt van az ohioéhoz hasonló szélességü 's 850 ang. mf. hajózható Yellowstone, melly egy a' kőhegyen lévő tóból ered. Torkolatjánál fekszik az egyesült statusok legéjszakibb katonai álláspontja (l. fenebb), egy egészséges, termékeny, 's prémbőrü vadakkal és bivalcsordákkal gazdag tájékon. Fővárosa Jefferson. Louis városa (4574 lak.) szomszédságában feküsznek azon hires ónbányák, mellyek eszt. 30,000 mázsa ónt adnak. — C) Kerületei: *a*) Michigan, melly Canada, Indiana és Illinois közt fekszik 2543 nsz. mf. 50,000 lak. Fővár. Detroit. *b*) Arkansas, hajdan Missurinak egy része, a' Missuri folyójától délre, 5700 nsz. mf. 49,000 lak. Az országlás és kormányozó helye Arkopolis. *c*) Az éjszaknyugoti territorium, a' kősziklahegyektől (Rocky Mountains) nyug. 6166 nsz. mf. 24,000 lak. *d*) A' Floridák (l. e.) 1822 kapcsoltattak az egyesült statusokhoz. Kel Florida, Augustin nevü fővárosával, félszigetet formál. Ehhez tartozik Amelia szigete. Nyug. Floridában (az Apalachicola és Perdido folyói közt (főváros Pensacola, a' hadi hajók befogadására alkalmatos egyetlenegy kikötő, a' Chesapeak öblétől Vera Cruzig. Birtoka az egyesült statusok tengeri erejének olly bátorságos álláspontot ad, millyen Angolországnak egész Nyugotindiában nincs. Cubával és Jamaicával szemben fekszik. Floridának 2715 nsz. mf-ön 52,000 lak. van. Nyugodindiának főtermései: czukor, pamut és indigo, mellyek igen gazdagon teremnek benne. *e*) Felső Missuri, 43,090 nsz. mf. 's 200,000 lak. *f*) Febr. 16-kától fogva 1828 a' Hudson kerülete, kel. a' Michigan tava 's nyug. a' Missisippi közt (az é. sz. 43°25′ — 49°) (1136 nsz. mf.) gazdag ónbányájiról nevezetes. *g*) Oregan 15 900 nsz. mf. 's 120,000 lak. *h*) Huron. — I 29 olta egy 9-dik kerület is formálódik, u m. az ősi lakosoktól megnépesittetett Aboriginia a' Missurinál és Moine folyójánál (az é. sz. 40 —41°). Az egyesülethez tartozó földöszveséggel többet tett 1066 mill. acresnél 1829-ben.

Az éjszakamerikai statusok polgári alkotmányát már fenebb láttuk. A' közönséges kormánynak feje az előlülő (Mart. 4. 1825 ugyan addig 1829 John Quincy Adams, most Jackson) a' kinek 25,000 doll. eszt. fizetése van. Az előlülőt hivatalos foglalatosságában 5 minister segiti, kik közül munkássága körében mindenik független; de a' nemzetnek számot adni köteles. Az alelőlülő eszt. 5000 doll. fizetést huz, a' status-és finánczti tóknak hasonlóul annyit, a' had és tengeri erő ministerei közül mindenik 4500, 's a' congress tagja naponként 6 doll. kap. Mindenik status egyenként véve maga igazgatja magát 's tulajdon törvénykönyve van. Mindazáltal a' nép képviselőjinek kamarája az egyesületnek minden statusait egyiránt kötelező végzéseket is hoz, p. o. törvényes rendeléseket a' rabszolgákkal és Negerekkel való kereskedésre nézve; Dec. 6. 1821 a' congress által, köz akarattal, a' kettős viadal is megtiltatott. Miként szokták legyen az egyes statusok törvényeiket hozni, megjegyzést érdemlő példa az Ed. Livingstonról 1822 Luisiana számára készitett büntető törvény könyv. (L. „Hermes", 1823 3 köt). — A' birói hatalom a' törvényhozó 's végrehajtó hatalmaktól el van válva. Legfőbb feljebbviteli törvényszék minden tartományokra nézve a' Supreme court, melly esztendőnként Washingtonban tartja ülését. Egyébiránt Angolország törvényalkotmánya szerént 3 járó-kelő törvényszék van Éjszakamerikában; egy az éjszaki, egy a' közép- és egy a' déli statusak számára. Mindenik kerületben van egy kerületi törvényszék is a' Circuit courtok (mindenik törvényes kerületben lévő különös birák) ismét bevitettek. A' föld-

hőz való tulajdonosi jus tökéletesen szabad. Mindenik helység független egészet formál magára nézve 's maga által választatott előljáróktól igazgattatik; egyszersmind az önön szükségeire megkivántató adókat is maga veti ki magára. A' csekélyebb ügyes-bajos dolgokat a' békebirák intézik el; a' nagyobbak a' grófság törvényszéke elejébe terjesztetnek. Mindenik grófságban van egy a' grofság kormányozójától kineveztetett sheriff, a' ki nevezi ki a' szükséges alsheriffeket, kikért jót kell állania. Ezekhez jő még a' coroner 's egy jegyző nemü tisztviselő. A' statusnak minden polgárai egyenlők; nincs nemesség, nincs privilegium, nincs vitézi rend. Cincinnatus rendje a' szabadságért folyt had olta senkinek sem adatott. Az uj lakók statuspolgári jusainak az uj tartományokban, három időszakaszok van. A' gyarmatok első kormánya a' congress kezében van; az előlülő nevezi ki a' kormányozót, titoknokot és három birót. Az alkotmányban lévő második időszakasz akkor áll elő, ha a' gyarmatnak 5000 megért koru szabad férjfilakosa van; ekkor az előlülőtől választandó tiszt oldala mellé egy főassembly adatik, melly a' lakósoktól választandó népképviselőknek kamarájából egy a' congresstől kinevezendő törvényhozó tanácsból áll. Ez a' főassembly választ azután egy követet a' nemzet közönséges törvényhozó gyülésére. Ha végre egy illyen kerület népessége 60,000-re nevekedett, akkor annak jusa van, önön maga által készitett alkotmánya szerént tulajdon statust alkotni 's egyszersmind a' többi statusok egyesületébe belépni. — A' törvényes alkotmány a' személyes szabadság és polgári egyenlöség alappontján áll; innen az angolországi Habeas-corpus törvénynek és esküdtek törvényszékének intézetei, mint a' vagyon védelme is, főpontjai az egyesült statusokban a' törvényhozásnak. Mindazáltal szükséges volna az Éjszakamerikaiaknak, ugy mond, Everett, egy közönséges törvénykönyv; mert az ők status és különös törvényeinek ugyan azon kutfőjik vannak, mellyek az Angolokéinak, a' honnan mind a' kettőben sok szokasból bevett és ingadozó találtatik. Az igazság kiszolgáltatása több tartományokban igen jó; főképen megérdemli, hogy másoktól is bevétessék, a' büntető törvények és tömlöczök alkotása Pennsylvaniában, hol azokat először Penn (mh. 1718), azután Penn nemes lelkét követő Rush és mások lágyitották vagy javitották lassanként 1786-tól 1809-ig. A' halálos büntetés eltöröltetett, kivévén a' szántszándékos gyilkosság esetét. A' tömlöczök egyszersmind javitó intézetek 's a' tisztaságra, lakásra, élelemre, betegségre, vallástanitásra, munkára és felvigyázásra nézve czélirányosak. A' testi büntetések kivétel nélkül meg vannak tiltva. A' philadelphiai magányos tömlöcz (16 szobájával) már sok megátalkodott gonosztévőnek adott kedvet a' munkához, jó rendhez és engedelmességhez. Általjában inkább hasonlitanak a' fenyitő házak manufacturákhoz, mint büntető intézetekhez. A' békebirák (*Justices of peace*) az egyesült statusokban néptől választatott becsületbeli tisztviselők, kik a' statustól semmi fizetést sem kapnak, 's mint Angolországban, a' belső igazgatás főőrállói és istápjai. Nem csupán a' legalsó törvényszék biráji ugyan is itt azok, mint Franczia-országban; hanem egyszersmind a' belső béke fentartóji, azaz, a' személyek minden jusai 's vagyonja bátorságának védőji is; ők állanak ellen az erőszak minden nyomásának; egyszersmind megitélőji mind annak, a' mi a' polgárok javát veszedelemmel fenyegeti, és igy rendre 's bátorságra ügyelő tisztek is egyszersmind; továbbá ők ügyelnek a' gyámintézetekre, mellyek számosak, a' honnan az egyesült statusokban egy koldust sem lehet látni. Mindazáltal 1829 a' törvényalkotmány csak 15 statusban volt teljes erejében; 6 statusban még egy kerületi törvényszék sem találtatott. A' pénzbeli és kereskedési foglalatosságok szövevényes volta miatt az ügyvédek hivatala igen fontos. Fearon szerént a' nép képviselőjinek kamarájában lévő 200 tag közt 150 ügyvéd van. Ők teszik az egyes tartományi kormányszékeknek legtöbb tagjait 's velek töltetik be a' status hivatalainak kilenczed része. A' közönséges csendes-

ségre ügyelés csaknem mindenütt példás; mert nem költséges huzakodásban, hanem a' polgároknak a' közjóra, a' városi jó rendre 's jó élelem készitésre való szives felvigyázásban áll. Livingston (a' luisianai polgári és büntető törvénykönyvnek készitője) az egyesült statusok számára irt egy büntető törvénykönyvet, mellyet a' congress 1830 vizsgálat alá vett. — 1818 eszt. a' bevétel az egyesült statusokban, 22,167,862 doll. (számláló pénz, austr. conv. pénzben 2 for. 3 kr. 1 pf.), 1817 a' felesleg való 6,179,883 doll., a' költség 1818-ban 26,235,337 doll. és igy 1819 a' felesleg való 2,112,408 doll., 1829 a' bevétel 24,602,230 a' költség 26,164,595 doll. tett. Az 1828-ki felesleg való 4,410,070 doll. volt. A' status adóssága 1816 olta, midőn 123 mill. doll-nál többet tett, 1830 Jan. 1-ig 48,565,406 doll-ra apadt le, főképen a' vámok 's harminczadok jövedelme és a' Floridában lévő földek eladása által. Az adósságemmisitő pénztár jövedelme 12 mill. doll-ra nőtt. A' belső rendes adók a' congressnek 1818-ki végzése szerént az egész köztársaságban eltöröltettek ugy, hogy egyesület országlásának jövedelmeit a' vámok, harminczadok, kikötőpénz, posták, patenttaxák, szabadságok 's eladott földek ára, végre a' status 35 mill. doll. tőkepénzzel biró bankjában (*United States Bank*) lévő 7 mill. doll. teszi. A' bankczédulák, mellyek az egyesült statusok bankjától (ennek szabadságlevele 1836 veszti el erejét) forgásba hozattak, mennyisége 1821-ben 27 mill. doll. tett. (L. Bristet „*America and her ressources etc.* 67—98 l.“) — Az állandó katonaság 1817 csak 10,420 főből állott, 's 1827 alig volt felényi, u. m. a' gyalogság 3240, a' pattantyusság 1811, a' hadi földmérő test 22 's a' tiszti kar 91 embert tett. Törvény szerént a' seregnek 6183 főből kellene állani Ellenben a' beirt polgári katonaság 1827-ben 1,150,158-ra ment, kik közt igen sok tapasztalt vadászok vannak. Példás alkotmányu tengeri ereje 1819-ben 13 lineahajóból, 16 corvettből 's 7 schonerből állott (1814 az óczeánon 34 hadi hajója, 's 953 ágyuja 's a' tavakon 32 hajója és 265 ágyuja volt Éjszakamerikának). Mostani legnagyobb hadi hajója 4 fedelezettel, 200 ágyuval 's 13—1400 főből álló tengeri katonasággal, Philadelphiában épitetett 1830. Ez a' tengeri erő védi az egyesült statusok kereskedését minden tartományokban 's Canning az éjszakamerikait nevezte második tengeri hatalmasságnak. Már a' természet az egyesült statusokat rendelte Amerika egyetlenegy 's első tengeri hatalmasságának. Mert Mexicónak csak két igen rossz kikötője van 's mind azon segédeszközök nélkül szükölködik, mellyek egy jó állapotban lévő tengeri erő formálására szükségesek. Hajóépitő mühelyek 's tengeri fegyvertárák éjsz. Boston, del. Hampton Road, a' mexicoi öbölnél Pensacola. Tengeri tisztek nevelésére a' hajóssereg minden kikötőjiben vannak tanitó intézetek, a' szárazi tisztek számára pedig congress Westpointban az uj-yorki statusban alkotott 250 nevendék oktatására oskolát, mint a' monroei várban egy pattantyus-oskolát. A' congress Bernard franczia vezér (most amerikai polgár) rajza szerént több pontokat is megerősitett, főképpen a' partokon. Egyébiránt Éjszakamerikában a' katonatisztek polgárok, tudósok, mivészek, kereskedők, mesteremberek; de a' kik csak valóságos szolgálattételeikben esmeretnek meg azoknak. A' status szolgálatja czélirányosan mindenütt csak a' legszükségesebbre van szoritva, hogy a' hasznosra is jusson pénz. Röviden, a' status egész gazdálkodásából nyilván lehet látni, melly jól és melly keves költséggel igazgattatnak az Amerikaiak; melly keves adót fizetnek 's mint fordithatják munkájok hasznát familiájok javára.

Az Éjszakamerikaiak charactere függetlenségre 's gazdag keresetre való törekedésből fejlett ki. Talpköve okos függetlenség 's önállás; belső valósága a' nyelvben, szokásokban, törvényekben, erkölcsiségben, vallásban és literaturában angol. Általányosan az Éjszakamerikaiak erkölcsi tulajdonságaikra nézve középpontot formálnak az europai alsó néposztály durvasága 's bárdolatlansága és a' felsőbb osztálybeliek mester-

kélt pallérozottsága közt. Legegyügyübbek azok a' nyug. statusokban, mellyekben ennélfogva a' törvényszékeknek keves dolgok van. A' megtelepedteknek legnagyobb része angol eredetü volt 's becsületes és pallérozott háznépekből állott, kiváltképen Uj-Angolországban, melly név alatt hajdan Uj-Hampshire, Massachusets, Connecticut és Rhode-Island értetett. Németek és Hollandiak leginkább Pennsylvaniában, Uj-Yorkban és Uj-Yerseyben telepedtek meg; franczia Protestánsok Uj-Rochelleben, State-Islandban és Charlestownban laknak; Irlandiak csaknem minden statusban, legtöbben Pennsylvaniában és Marylandban, Skócziaiak Uj-Hampshireben, Uj-Yorkban, Uj-Yerseyben, Pennsylvaniában és Marylandban, Schweiziak Indianában találtatnak. A' nyug. uj statusokat az europai országok felesleg való népessége tölti meg lakosokkal. 1829 Jan-tól Máj-ig Uj-Yorkba 20,278 idegen jött Europának különbféle tartományiból, nagyobbára mint bevándorlók; ezek közt 1229 Németországból, 6952 Angolországból és Walesből, 1444 Skócziából, 5237 Irlandból, 2983 Franczia országból, 1467 Schweiczból valók voltak. (Vö. KIVÁNDORLÁSOK.) Innen a' nép charactere inkább gyarmati, mint nemzeti; még nem vetkezték le az uj lakók azon nemzetek tulajdonságait, mellyektől vették eredeteket. Elevenen lehet ezt látni az uj-angol erkölcsök keménységében, melly a' puritanismus tulajdonja; Uj-York lakosainak pénzszomjuzó 's kereskedést kedvellő lelkében, mellyet hollandi eleikről vettek által örökségül; azon adakozó 's barátságos indulatban, melly Philadelphiának lakosait 's intézeteit characterisálja, mellyben a' gyarmat jószivü alkotója 's rendszabásai még most is élnek. Azonközben a' különbféle lakosok erkölcsei és szokásai mindég inkább olvadnak össze egy közönséges characterré, melly az Angolokéhoz van legközelebb. Mivel a' vadászat szabad, mindenik polgár jól tud lőni. Társasági alattvalóság nem találtatik Éjszakamerikában. A' szüleknek gyermekeiken, a' tanitóknak tanitványikon, a' mesterembereknek legényeiken 'sat. nincs kinszeritő jusok. Innen a' nevelés és tanitás rendszerént minden fenyiték 's rend nélkül is van. A' kereskedés lelke a' népnek minden osztályaival köz, még a' katonák és papok is üznek kereskedést. A' nyereségre való fáradhatatlan iparkodás sokakkal elhagyatja eléhbi életmódjokat 's mással cseréltetti fel azt. Gyakran megtörtenik, hogy a' mezei gazdából lassanként ügyvéd, kereskedő, katona, pap lesz, Legszembetünőbb az a' vágy, melly szerént a' kel. tartományok lakosai a' nyugotiakba vándorolnak. Uralkodó hibáik az Éjszakamerikaiaknak az iszákosságra való hajlandóság, dicsekedő hiuság, bár közönséges lelki pallérozottság nem találtatik is köztök. A' pálinkakorcsmáknak nagy szaporodása igen terjeszti az iszákosság vétkét; a' honnan 222 mértékletességegyesület állott össze az iszákosságnak, fényvágynak 'sat. akadályoztatására. Igy tisztitja maga a' nép élete magát Amerika szabad alkotmánya alatt a' nélkül, hogy az országlástól segittetnék. Az asszonyi nem általjában pallérozottabb és esmeretekkel gazdagabb, mint a' férjfiui. Egyébiránt a' régi világnak egy statusában sem lehet (Angolországot kivévén) a' nép életében olly köz érzést látni, mint Éjszakamerikában; mert sehol sem érzi olly mélyen a' polgár, hogy hazája van, mint itt. Innen jőnek az uralkodó politicai rendszerre nézve való különböző vélekedések is. Éjszakamerikában ugyan is három politicai párt van: 1) a' Toryké, kik, mint Angolországban, a' törvényhozás jusait és hatálmát a' nép hatalmának 's jusainak csonkulásával akarják nevelni; ezek határos monarchiai alkotmányt vitatnak; 2) a' foederalistáké, kik a' mostani országlással megelégedetlenek, mivel azt igen köztársaságinak vagy democratiainak tartják; 3) a' Democratáké, kiket a' nép többsége teszen. A' nézetek legelevenebb zsurlódását talán Philadelphiában lehet leginkább észrevenni. Itt vannak tüzes Democraták, mérséklett vagy Independant Republicans, Foederalisták, Toryk, Hartforderek, Conventionalisták 'sat. végre ollyanok, kik egyik párthoz sem tartoznak, Quidek. — Mivel Éjszakame-

rikában a' társasági egyesület talpköve tökéletes lelki esmereti szabadság, ennélfogva nincs benne uralkodó vallás. Békésen élnek itt egymás mellett és egymás közt a' Congregationalisták, Presbyterianusok, Reformatusok, Püspökiek vagy angol egyházhoz tartozók, Quakerek, Methodisták, Baptisták, Lutheranusok, Catholicusok, Herrnhutiak, Mennoniták, Dunkerek, Universalisták, Shakerek, Zsidók és bálványimádók. Megjegyzést érdemel a' Harmoniták megtelepedése, kik Würtembergből vándoroltak be Éjszakamerikaba. Ennek a' gyarmatnak a' vallásfelekezet alkotója, Rapp, egy földmivelő, adott lételt 1803. A' Harmonitak a' keresztény vallást első tisztaságára akarják visszahozni 's a' birtok közösségét tették törvénnyé. Gondoskodások főtárgyai a' jó gyermeknevelés és oskolák. Főfoglalatosságok földmivelés, főképen manufacturai mivek készitése. Első lakhelyek Pennsylvaniában volt, nem messze Pittsburgtól. 1813 Rapp a' gyarmatnak egy részét Illinois környékébe, a' Wabasch vize mellé szálitotta által. Melish és Birkbeck csudálással beszélnek rólok. A' Shakereknek, Reszketőknek, az ohioi statusban nem messze Cincinnatitól, van egy gyarmatjok, Shakertown. Ez a' felekezet, mellynél a' birtok közös és nincs házasság, ugy látszik, elenyészik. Egyébiránt Éjszakamerika egyesült tartományiban nincs statustól rendelt vasárnapinneplés; hanem templomok, kápolnák, imádságházak, vasárnapi oskolák, missio intézetek 's 1816 olta bibliatársaságok vannak.

VI. Litteratura. Valamint a' nyelv, ugy a' tanitás az iróséggal egyetemben az egyesült statusokban angol. Általjában a' szellemi munkásság hajnala nem rég derült, 's az oskolák, literatura és mivészet serdületben áll; azonban észtele fők 's tudományos egyesületek már némelly jeles munkát szültek. A' kevesb fáradsággal kijelelkezés és gazdagulás alkalma, a' sajátképi telepnökök (colonisták) viszályai, a' revolutioharcz, a' dolgok rendetlen állása utána: mind ezek inkább a' nyereségvágyra, háborukra, politicai munkásságra irányzák a' nép szellemét mint a' literatura csendes örömeire. Buffon véleményének (mit Walsh az „*American review*" I köt. okokkal ellenze), mintha az amerikai föld és ég tenné, ha az emberek- és állatokban nemzedékről nemzedékre fogynának a' testi 's lelki erők, az Ameriakaiak tétdolgokkal bizonyiták ellenkezőjét, mellyek szintugy mutatnak belátást, éles észt, vállalati szellemet 's állandó szorgalmat béke idején, mint legmagasb ügyességet, bátorságot és vitézséget a' föld- és tengercsatákban. Bristed szerént az amerikai nép nagy tömege minden egyéb népeket felülmul ravaszságban, észben és practicus fürgeségben, mellyeknél fogva uj viszonyokba 's próbákba szerencsével ereszkedik. Nincs geniek nélkül több körben, mint Rittenhouse, Franklin és West. Az első gőzhajó a' Hudson öblénél szála habokra.*) De hogy az Éjszakamerikaik némelly europai nemzetet mivészetben, tudományban és tudósság csillámában fel nem érnek, a' tartomány társasági állapotja teszi. A' népnek iránylag csekély száma, mérhetetlen téren elszórva, a' literaturai termékek támadásának 's tenyészésének tetemes gátakat von. Az éjszakamerikai erdők nem adhatnak még academiai árnyat mint a' liget Athene mellett. Az Amerikainak egyik kezével még kardhoz kell nyulnia, mig a' másik ekeszarvat fog. E' mellett nincs verseny irók közt, nincs jutalom, buzditás nagy és képzett publicum részéről. Bristed szerént az egyesületnek legfelvilágultabb városai Uj-York, Philadelphia és Boston Novellák, angol dramák (nézjátékok) és bohózatok különösen kedvesek, erkölcsi 's történeti munkák kevesbbé,

*) A' hidépitésben is tetemest tőnek az Éjszakamerikaiak. A' fa Carthago-hidat a' Genessen Newyork mellett remeknek tartják. Egy iven nyugszik 715 láb hosszu, 30 láb széles. A' fa Montezuma-hid Montezuma-falva 's Menz városa közt a' Senekán 's a' mocsáros lapályokon Onondago grofságban 3 mföldnyi, 's leghosszabb hid a' világon. Legszebb épitmények egyike a' Newbury-port-hid, (1828 készült el) Massachusetsben a' Merrimakon, hossza 1000 láb.

metaphysicai és phil. mivek kézbe sem vétetnek. Az Éjszakamerikaiaknak nincs Grotiusok; de még is tudják, mi természetes, okos, igazságos és szabad. Nincsenek theoriájik a' statusgazdaságban, de még is jó gazdák. Azonban az angol literatura bő özönje szárnyát szegi a' honi szellemének, mert idegen tüneményekvágyát ébreszti. A' ferjfiak nagy része igen korán áll practicus életbe. Meg az is, hogy közönségesen időlapokban 's politicai replegekben hajlanak kimeriteni talentumokat, kártékonyul hat az iróságra; végre a' tulcsapongó ujságvadászat és változásvágy. Egy helyből, hivatalból, lakból és tartományból a' masikba gyakran csak változás okából költöznek. — Eddiglen a' néptanitásban legtetemesb történt. Csaknem minden status bir kerületi oskolákkal; 's majd minden Amerikai tud olvasni, irni és számolni. A' néptanitásról egyes statusok és községek gondoskodnak. A' főbb oskolák még igen tökéletlenek, többnyire angol példány után intézve. Nincs ügyes tanitó 's jól előkészült tanitvány. Az oskolákra sokat szánnak. Connecticutban p. o. 1,200,000 dollart tesz az oskolai fundus; Virginiában 1 mill. doll. Már 1809 74 academia és 25 colleges volt az egy. stat.b. Washingtonnak egy nemzeti egyetem felállitására czélzó már 1775 nyilatkoztatott ideája Washingtonban jó egy 1817-ki végzésnél fogva életbe, valamint egy nemzeti csillagőr is. A' Catholicusok, kik az egy. stat. 3 seminariumot birnak, a' washingtonit, mellyet 1806 olta Jesuiták igazgatnak, 1815 universitassá emelték. Bostonban egy athenaeum alairás által támadott, melly 10 nap alatt 400,000 dollarnyit tett, 's a' hires Jefferson lakjában, Charlottevillében, Monticello mellett egy universitast alkotott. Hartfortban 1817 egy siketnémaintézet is támadt. Minden nagy városoknak vannak nyilvános könyvtáraik. A' philadelphiai 100,000 kötetnyi. Tudós társaságok vannak Boston-, Uj-York-, Philadelphia- Charlestownban 's más helyeken, mellyek tudományos értekezések gyüjteményit adják ki. A' tiszti tudományok között a' gyógytudomány különös buzgalommal miveltetik.

Éjszakamerikában 1640 nyomtatták az első könyvet. Az első ujságlevel Aprilban 1703 jelent meg. Jelenleg az europai literatura minden fontos munkájit adják az éjszakamerikai sajtók, 's a' könyvek ára közönségesen negyedrészét teszi az Angliában szokottnál. Az első éjszakamerikai könyvvásárt 1802 49 éjszakamerikai könyváros tartotta (Vö. Thomas „*History of printing in America*" Philad 1825). — Költők: Barlow (l. e.); Sargeant lyricus; Woodworth; Brown, „*Wieland*" és „*Arthur Mervyn*" szerzője; Cullen W.; Bryant és Dwight. Ez, midőn Greenfieldben pappá lett, egy epost ira: „*The conquest of Canaan*" és „*Greenfields Hill.*" Azonban az ujabb amerikai költők kisebb poëmáji több izletet mutatnak, mint a' nagyobb költemények; több saját poëtai szellem is leng bennek. Alston „*Sylph of the seasons*" és Pierpoint „*Airs of Palestina*" 's „*The Bridal of Vaumond*"-ját Bristed és Cogswell az atlasi tengéren tul megjelent költemények legszebbjeinek tartják. De Amerikának általjában nincs romános ifju élete, nincs költemény- és regével dus előkora, indyllioni természettekintete 's mindenek előtt ama' gondtól ment nyugalma, melly a' csendes, vidám Musafit éleszti. Azért van igen keves ideal, keves poësis az életben. A' phantasiát elmellőzik, mert örömire nincs idő. Ellenben a' lélek minden ereji a' hasznosnak kivivására egyesülnek. A' népszellemmel leginkább egyeznek: Trumbull a' „*Mac Fingal*" czimü játszi eposnak szerzője; Washington Irving (l. e.) és Wirt, Virginiának első ügyésze, az „*Old bachelor*" és „*British spy*" szerzője, és Cooper (l. e.). — Mint szónokok becsültetnek: Fisher Ames, Patrick Henry és a' mh. Morris. A' tanács tagjai között mint szónokok Otis, Rufus King, Borbour, Henry Clay és Webster jeleskednek. Általjában a' törvényszékek és főbb statusszolgálat, hova minden talentumok törekednek, jó szónokokat képzenek. Sőt már a' collegesekben üzik a' beszélés mivészségét; a' nyilvános tiszteknek mindég ujuló választása tetemesen fejti a' talentumot, világosan, velősen és hatólag

szólni a' néphez. Az amerikai nem !brit ékesszólás, nem olly nemes, tiszta és tudós; de merész, magával ragadó, tüzzel és lánggal tele. Szemhesztkő hibája jó izlet hija, mi a' class. studium elmellőzéséből következik. A' jeles polit. iró Amerikában keves. De mit tehet e' körben is Amerika, kitünik e' gyüjteményből: „*The federalist.*“ — Tudós juristák olly értelemben, mint az europai egyetemeken, nincsenek, de igen ügyes prokátorok és birák. A' köz angol jus főforrása e' studiumnak. Blackstone Commentarai 's több angol juristai értekezések nyomattak le Amerikában, jegyzetekkel, hol az amerikai törvények eltérte van előadva. Az admiralitas törvényszékeinel olasz, spanyol, franczia és hollandi tengerjogot tárgyazó munkák vétetnek tekintetbe. Van azonban Wheatontól is egy főmunka e' körben: „*A digest of the law of maritime captures and prizes*“ (Newyork 1815). — A' tudományos képzettségü 's practice jeles orvosok száma ellenben tetemes Amerikában. (Vö Hosack orvosi lajstromát 's Miller és Mitshell orvosi repositoriumát). — A' theologiát legkevesb buzgalommal gyakorolják. A' papi rend tiszteletben áll ugyan, de ezen tiszteletre nem igen vágynak. Ezen hivatal legfáradságosb 's nincs reménye nyereségre és méltóságokra. Mivel törvényesen senki nincs kötelezve, a' vallástanitásról gondoskodni, azon helyeket kivévén, hol püspöki egyház van, azért a' tartomány nagy részének vándorló predikátorokkal (methodistákkal) kell megélegednie. Az utolsó számitás után öszveleg 5000 vallástanitójok van egyes statusoknak; közülök 2000 készültek csak nemiképp hivatalokra, a' többiek nagyrészént ábrándozók. Vannak azonban jeles egyházi szónokok is. Freemam, Buckminster, Channing és Dwight (mint költő már emlittetett) remek egyházi beszédeket irtak. A' theologiai studiumban csak néhány év olta nyere helyt a' bibliai critica. Azolta inkább tanulják a' Bibliát eredeti nyelven; de egyszersmind polemic. és sectaszellem terjedez. Egyébiránt a' 18 században több tudós iró lépett fel az egyházi rendből. Cotton és Norton theol. munkáját becsülik, valamint Eliot indus grammaticáját 's a' Biblia forditását a' Massachusets-Indusok nyelvére, mi „Indusok apostola“ czimhez juttatá. — A' philologiat és class. literaturát 's az ezekkel szövetkezetben lévő criticát, archaeologiát 'sat. kevesre becsülik, mivel kiki csak tisztére törekszik magát practice képzeni. — A' philosophiában Franklin Benj. még mindég egyetlen, ki az egész emberi nemre nézve fontos felfedezéseket tett. Mint classicus iró is első. Franklin példányа után rövid értekezésekben 's közértelmü előadásban Dennie és Wirt jelelkeztek ki. — A' legjobb ujabb munkák közé tartozik anyagra 's alakra nézve egy Amerikainak utazása Olaszországban 1815 's köv. („*Rambles in Italy*“ Baltimore 1818). Legnagyobb nemzeti munka az egyes statusokban főbiró Marshalltól „Washington élete.“ Wirtnek „*Sketches of the life and charakter of Patrik Henry* czimü mive is (egyszersmind környülrajzok Virginia történeteihez) disze az amerikai literaturának. — Honi historicusok: David Ramsay (Amerik. revolutio története 'sat.); Jefferson, Belknap, Jam. T. Austin („*Life of Elbridge Gerry, with comtempor. letters to the close of the Americ. revolut.*“ 2 köt. Boston 1828) 's m. — Lesage terve után a' „*Complete historical, chronological and geographical american Atlas*“ (Philad. 3 kiad. 1827 fol.) Carry- és Leatól jól ki van vive. — Mint polit. iró Everett különösen szellemes és eredeti „*Europe, or a general survey of the present situation of the principal powers*“ czimü irásáért becsültetik. — Statisticusok: Pitkin és Sybert, leveltári forrásokból meriték irásikat; Bristed („*America and her resources*“); Warden („*Statistical, political and historical account of the United States*“) 3 köt. Edinb. 1819) munkájával E. és G. W. Blunt („*American Annual Register*“ Uj-York), Watterston és van Zandt („*Statist. views of the United States*“ Wash. 1829) 's Flint („*Geography and hist. of the Mississippi valley*“ 2 köt. Cincinnati 1828) miveiket kell egybekötni. — Geo-

graphusok Morte és Eddy. — A' természethistoriát buzgalmasan üzik, főkép a' mineralogiát. Botanicusok: Elliot István („*Botanic of S. Carolina and Georgia*“ 2 köt. Charlestown 1821—24), Bigelow és Barton („*Medical botanic*“), Nuthall („*Genera of the North American plants*“) Bigelow és Boot („*New-England Flora*“), Hosack (*Flora of North-America*“), Mühlenberg („*Flora Lancastrensis*“) és Torrey („*Flora of the north and middle sections of the United States*“ Philad. 1824). Az *Academy of natural sciences at Philadelphia* is dérek, zoologiát, botanicát és geologiát tárgyazó értekezéseket adott. Entomolog: Thomas Say („*American entomology*“ sinez. rez. Philad 1817). Ornithologok: Wilson („*American ornithology*“ 1825 's köv. folyt. Bonaparte Lucian), Auduban („*North-American ornithology*“ Lond. 1829). Mineralogok Cooper, Philadelphiában, és Cleaveland, prof. Cambridgeben, geolog Maclure 'sat. — A' mechanicában jeles férjfiakat bir America. Rittenhous genie volt a' mechanicában. Fulton (l. e.), a' gőzhajó feltalálóját, emlékre méltatták. A' tudományok practicus alkalmazásában Ramford hires. — Az astronomiában Bowditshot („*Memoirs of the Americ. academy at Boston*“) Anglia is becsüli. — A' literatura és criticára kiterjedő tudósságnak ága Amerikában kevesebbé virágzik; de ebben is vannak jeles férjfiak. Első most élő, éjszakamerikai tudósnak Walsht tartják, a' franczia kormány charactere- és szelleméről irt levelek szerzőjét, melly munka 4 kiad. ére Angliában. Az amerikai literatura legujabb haladásit, mintán a' critic, tudós „*Cambridge repository*“ megszünt 's Walsh „*American review*“-t a' 4-ik köt. befejeztetett, főkép a' „*North-American review*“, melly Bostonban jelenik 1818 olta, az „*Analectic magazine*“, 's Bieglow. „*American monthly magazine and critical review*“-e, mellyek 1817 olta jőnek ki Uj-Yorkban és Walsh Philadelphiában szerkeztetett „*American register*“, vagy „*Summary review of history politics and litterature*“ czimü irásokból tanuljuk esmerni. Bőtartalmuk az orvosi időszakirások Philadelphia-, Boston- és Uj-Yorkban. Hall „*Port-Folio*“-ja izlet- és criticával szerkeztetett journal. Jelennek még Philadelphiában a' „*Washington museum or repository of usefull arts*“ és Coxe „*Emporium of arts and sciences*“-e. — A' szép nem képeztetését részént oskolák, részént nyilvános olvasások, részént irások tetemesen előmozditják. Jeles most Hannah Mooretől „*Strictures on the modern system of female education.*“ — 1827 Uj-Yorkban 113 különbféle időlapok jelentek; Philadelphiában, hol 60-nál több a' könyvmühely, 8 napi, öszveleg 8000 példányban, és 9 héti levelek 7000-nél több példányban, és 4 egyéb journalok csaknem 4000 péld.; általjában Pennsylvaniában 110 polit. ujságok; szintugy Bostonban 's máshol. Ohiónak 60 angol, 5 rénus ujsága van; Cincinnatinak 3. 1827 840-re ment a' folyó irások száma az egyesült statusokban. — Az álnyomtatás mint tudományok akadálya 's a' legnemesb tulajdon lopása tiltott; azonban sokat árt a' honi literatura virágzásának az angol könyvek behozatala. Vö. „*Cours de littérature américaine*“ (1830) Knapptól. A' szép mivészségben oskolát még nem alkottak az Éjszakamerikaiak; de vannak néhány jó történet- és tájfestőjik, p. o. West, Stuart (mh. 1828), Jarvis, Wood, Peal, Morse, Earl, Todde. Trumbull, Allston, Copely, Vanderlyn, Lesly, Westmüller (Svéd). Van egy *Pennsylvanian* és egy *American society of the fine arts*. Az utobbinál festménymutatás történik. Washington capitoliuma számára Trumbull festette a' nemzeti képeket. Az épitésmivészetben legremekebb a' márvány City-Hull Uj-Yorkban. Épitésmivészet és muzsika olly országban nem emelkedhetik, hol idealis formák nem érdekelnek 's az érzelem munkatorlatban hal el. Vannak azonban Philadelphia és Uj-Yorkban szép mivészetek academiáji. Az amerikai szinek is, jelesebb 21 van az e. stban, vetélkednek izletben és pompában az ó világ szineivel. A' leghiresb szinjátszók egyike Cooper Philadelphiában.

Az egyesült statusok szorosb esmeretét a' nevezett honi geographok- és statisticusokon 's Volney, Liancourt, Bülow, Zimmermann 's m. részszire már elavult munkájikon kivül merithetni a' következőkből: Mellish, Birkbeck, Fearon *) és Fürstenwerther utazási tudósításaik; Braun „*Skizzen von Amerika*“ (1830); *Views society and manneris in America*,“ egy Angolné levelei 1816, 1819 és 1820 ról; „*Reise des Herzogs Bernhard zu Sachsen-Weimar-Eisenach durch Nordamerika in den Jahren* 1825 *flg.*“ (Jena 1828), a' vallási felekezetek tudom. intézetek és katonaságról szól; „*Notitions of the Americans picked up* 1826, *by a travelling bachelor* (Lond. 1828, 2 köt.), sok gáncsot foglal magában; „*Lettres sur les moeurs et les insitutions des Etats Unis de l' Amerique septentrionale;*“ irta Cooper, francziára forditotta mlle Preble (Paris 1828); és „*Lettres sur l' Etats Unis, par le Prince Achille Murat.*“ (Paris 1830).

EGYETEMEK, l. UNIVERSITASOK.

EGYEZÉS, 1) annyi mint megegyezés (*conventio*), 2) annyi mint szerződés, kötés (*contractus*). (L. KÖTÉS.)

EGYEZHETETLENEKNEK (*incommensurabilia*) nevezi a' mennyiségtudomány azon mennyiségeket, mellyek egymáshoz olly szerben állanak, hogy semmi közös mértékek (*mensura communio*) nincsen, akarmilly mennyiség vétetnék is fel mértékül. Ollyféle p. o. egy kocskalapnak oldala és diagonalis vonatja (szegelő vonala); ollyfélék tovább valamennyi egészszámu hatalmak (*pontentiae in integris numeris*) és gyökereik, ha ezek egész számban elő nem adhatók; ollyféle minden körnek kerülete és áltmérője és még több más nemü mennyiségek. Egyezhetetlen a' hatalomban (*incommensurabilia in potentia*). Igy nevez Euclides (Lib. X. Def. 4.) olly mennyiségeket, mellyeknek, ha második hatalomra emeltetnek, közös mértékek nincsen.

EGYEZSÉG, tágabb értelemben kötés; szorosb értelemben bizonyos peres dologról, a' pernek bizonytalan kimenetele miatt végbe ment szerződést, (*amica transactio*), melly hazánkban kétféle lehet, t. i. biró előtt (*transactio coram jure inita*) vagy csak egyedül a' felek között végbe ment egyezség. Az első törvény szerént nagyobb törvényes erővel bir, mint ezen utóbbi, mivel azt törvény szerént, ha csak a' véghez vitelben valamelly törvényes hiba nem történt, nem lehetne soha megerőtleniteni. Az utóbbi egyezség ismét lehet hiteles helyen és ismét csak azon kivül végbe ment, melly elébbeninek kivált a' birtokos vagy is vagyonos dolgokban nagyobb ereje vagyon, mint ezen utóbbinak. Különben az egyezségek hazánkban többnyire már csak akkor eszközöltetnek, midőn már a' peres felek temérdek költségeknek a' peres dolgokra való forditása után egymás közt jó ideig perlekedtek, sőt a' pert nagyobb részént ki is meritették, melly leginkább azon okból történik, mivel hazánkban a' hazafiak jusai több századoktól, sőt. ugy szólván, az ország kezdetétől fogva származván le 's e' miatt a' törvénykezésnek módja is az országnak temérdek viszontagságai miatt, különben a' számtalan hozott törvények, törvényszéki végzések 's szabadságlevelek (*privilegium*) által igen szövevényessé tétetvén, jó előre a' per kezdetében igazán meg sem lehetne határozni, mellyik peres félnek legyen igazi törvényes jusa. Némelly pallérozott országokban azonban, mint Angol-'s Franciaországokban, holott a' nemzet régi országos szerződéseit megváltoztatta, 's a' hol napról napra alkalmaztatnak a' törvények a' nemzet lelkéhez 's a' környülállásokhoz, ottan az egyezség az arra nézve kirendelt békebirák által a' per kezdete előtt próbaltatik meg olly formán, hogy addig senki pert

*) Fearont 1817 39 angol familia küldötte az egyesült statusokba olly tartomány keresésc végett, melly telepedésekre szolgálna; tudósitása majd nem csupán történt dolgokat foglal magában. Különösen a' keleti provinciákban uralkodó kegyetlen bánást az ugy nevezett fejér rabszolgákkal (redemptioners) irja le. Azonban a' congress egy törvénye ezen bánásnak is fékét vetette.

nem kezdhet, mig a' békéltetést ki nem állotta, melly esetben az ügyevesztett fél némelly pénzbeli büntetésekben is, ugymint perköltségben, haszonvétel viszaforditásában 'sat. marasztaltatik. Hogy ezen törvénykezés módját hazánkba is behozni hasznos volna, kiki általláthatja. *Perger Ján.*

EGYFORMASÁG ACTÁJÁNAK az angol parlament azon 1662 költ végzése neveztetik, melly szerént az emlitett eszt. Ang-24-ig minden papnak ki kellett nyilatkoztatnia az uralkodó püspökös vallás egyházi szertartásiban (liturgia) való megegyezését, és csak azon feltétel alatt oszthatták ki a' papok hiveik közt az uri szent vacsorát, ha az angol egyház püspökeitől szenteltettek fel. Ez okból 2000 pap mondott le hivataláról a' mondott napon, nem akarván az angol egyház szertartásait elfogadni. Csak az 1689-ki parlament türedelmi végzése (*edictum tolerantiale*) törölte el az egyformaságnak a' Dissenterekre (nem angol egyházhoz tartozókra) nézve ezen káros és kemény actáját.

EGYHÁZ (ecclesia), hogy ezen nevezet alatt hazánkban az a' hely értődik, mellybe az emberek az Isten dicsőitésére szoktak öszvegyülni, azt már a' sok magyar helységeknek egyház nevezetei eléggé bizonyitják; helyesebben értődik azonban azon nevezet alatt bizonyos vallásbeli felekezeteknek egyesülete. Igy a' keresztény felekezeteknek egyesülete keresztény anyaszentegyháznak, melly alatt ha egyedül a' romai catholica egyház követőjit kivánják érteni, azt keresztény catholica anyaszentegyháznak szokták nevezni. *Perger János.*

EGYHÁZI AGENDA, azon könyv, melly az egyházi foglalatosságokban, a' vasár- és innepnapokon, keresztelésnél, Urvacsoránál, eskétésnél 's egyéb egyházi szertartásoknál használandó formularékat (példányokat) foglalja magában.

EGYHÁZI ÁTOK, l. EGYHÁZI FENYITÉK.

EGYHÁZI ATYÁK (*Patres ecclesiae*), azon egyházi tanitók és irók, kik az apostolok és apostoli atyák után a' 2—6 századig virágzottak. Némellyek a' következő századok tanitóit és irójit is, a' Scholasticusokig, kik a' 12 században vevék eredeteket, egyházi atyáknak nevezik. Az egyházi atyák görög- és latánokra oszlanak. A' görögök közt legnevezetesbek: Alexandriai Clemens, Origenes, Eusebius, Athanasius és Chrysostomus. A' latánok közt: Tertullianus, Augustinus, Ambrosius és Hieronymus. Munkájik tetemes számmal maradtak fen 's ujabb tudósoktól adattak ki. Tartalmok a' keresztény hit védelme, a' Pogányok, Zsidók és Eretnekek megtámadása, szent könyvek fejtegetése, hit- és erkölcstanitás, a' kereszténység és egyház történetei. Az egyházi atyák munkájit és életeket esmertető tudomány patristicának mondatik.

EGYHÁZI ÉNEK, l. EGYHÁZI MUZS. ÉNEK ÉS HYMNUS.

EGYHÁZI FENTARTÁS, l. VALLÁSBÉKE.

EGYHÁZI FENYITÉK (*anathema, excommunicatio, interdictum*) *censura ecclesiastica*), lelki büntetés, melly által a' megkeresztelt vétkes ember az egyházi hatalom által némelly lelki jókkal való éléstől eltiltatik. Ezen fenyitékek között legnagyobbnak tartatik az *Anathema*, vagy is egyházi átok, melly az excommunicatiótól vagy is az egyházból való kirekesztéstől inkább csak formájára nézve különbözik. Ugyan is az egyházi átok kimondása alkalmával a' templomban több szertartások között a' papok az átkokat mondó püspököt körülállják 's a' kezekben tartott égő gyertyákat a' földhöz verik 's lábaikkal öszvetapodják. Az egyházból való kirekesztés ellenben az egyházi biró által egyedül irásba tétetik fel 's a' szerént adatik 's hirdettetik ki minden szertartás nélkül. Ezen egyházi kirekesztés is azonban kétféle lehet, t. i. nagyobb és kisebb; a' nagyobb az, midőn valaki nem csak némelly lelki jókkal, mint p. o. szentséggel való éléstől, hanem egyszersmind minden kerekesztény hivekkel való közösüléstől is eltiltatik annyira, hogy az efféle kirekesztett ember a' polgári társaságnak

minden javaitól, sőt az emberek társaságától is megfosztatik, melly miatt a' régi setét időkben számtalanok az éhség áldozatjává lenni kénytelenittettek; a' kisebb egyházi kirekesztés pedig az, midőn valaki egyedül a' lelki jókkal való éléstől tiltatik el. Mind ezen egyházi fenyitékektől különbözik némelly részben az ugy nevezett interdictum vagy is egyházi tilalom, a' mennyiben t. i. ezen egyházi tilalom alá egész közönségeket is lehet vetni, jóllehet azok között némellyek ártatlanok legyenek, mellynek az a' következése is vagyon, hogy az afféle közönségek a' lelki jókkal való éléstől és a' keresztényi eltemettetéstől megfosztatnak; valamint szinte annyiban is különbözik ez amattól, hogy a' tilalom által a' keresztény hivekkel való közösülés el nem tiltatik a' szerént, mint az egyházi kirekesztés által. Egyébiránt az egyházi fenyitékekre nézve meg lehet még jegyezni a' többi közt e' következőket: 1) Hogy azokat csak a' pápa, érsekek 's püspökök gyakorolhatják és pedig egyedül csak a' keresztény hivekre nézve, mivel a' Pogányok a' keresztény anyaszentegyházból különben is ki vannak rekesztve. 2) Hogy az egyházi fenyiték mind addig tarthat, mig vagy azok, a' miért adatott, még nem szünik, vagy az alól a' vétkes fel nem oldoztatik. 3) Hogy minden egyházi főpap egyedül a' tulajdon egyházi törvényhatósága alá tartozókra hozhat egyházi fenyitéket. 4) Hogy a' vétkes embert ugyan azon főpap oldozhatja fel az egyházi fenyiték alól, ki az alá vetette, vagy pedig más feljebb való; ha pedig a' püspöki szék üres, akkor a' káptalan. 5) Hogy halála óráján a' vétkes embert akarmelly felszentelt pap is feloldozhatja 'sat. Végtére meg lehet jegyezni: hogy a' régi időkben az egyházi fenyiték igen is sürüen gyakoroltatott 's hazánkban leginkább II. András király uralkodása idejétől fogva 's kivált III. András király idejében még a' törvényhozás alkalmával is keletben volt annyira, hogy, a' mint több maradványok bizonyitják, még a' királyok sem voltak mentek az alól; mostani időben ezen valóban igen kemény fenyitéknek használása egészen megszünt 's csak szomoru emlékezete maradt fen. L. erre nézve „*Collegium universi juris canonici etc.*" (Salisburgi 1700). *Perger János.*

Egyházi gyámság (*jus patronatus*), törvényes szabadság, mellynél fogva az azzal biró valamelly egyházi személyt bizonyos egyházi hivatalra, következésképen az azzal járó jövedelmeknek szedésére kinevezhet. Ezen jusnak vagy szabadságnak gyakorlása hazánkban a' főbb papi méltóságokra nézve, minthogy azoknak dotatiójik többnyire királyi jószág adományból veszik eredeteket, egyenesen a' királyhoz tartozik; még pedig a' magyar királynak ahhoz való jusát közönségesen már Sz. István királytól fogva származtatják, 's ugyan azért a' magyar királyok máig is apostoli királyoknak is neveztetnek. A' kisebb papi hivatalokra nézve pedig, mellyekhez tartozó egyházi jövedelmek vagy birtokok a' földes urasági gazdagitásból vagy dotatióból veszik eredeteket, a' földes urak szokták azon just gyakorolni; és pedig illy formán: hogy az érsekeket és püspököket azon hivatalokra. A' király szokta ugyan kinevezni, mindazáltal egyházi hivatalokban való megerősités végett a' dolog a' pápa elejébe szokott terjesztetni; az apátok 's prépostok pedig többnyire egyedül a' király által neveztetnek ki; az alsóbb egyházi személyeket pedig a' földes urak nevezik ugyan ki, mindazáltal ezek is egyházi hivatalokba megerősités végett a' megyés püspökök elejébe terjesztetnek. Egyébiránt hogy a' catholica valláson kivül lévő ollyan papokra nézve is, kik a' földes uri dotatióból huznak jövedelmet, gyakorolhatja a' földes uraság az egyházi gyámságot, magától értődik. L. Kollár Ádámnak „*Historia diplomatica juris patronatus apost. regum Hungariae*" (Vindobonae 1762). *Perger János.*

Egyházi gyülés, l. Concilium.

Egyházi hatalomnak neveztetik az egyháznak azon jusa, melly szerént az meghatározza azon módokat, mellyek tulajdon czéljának

elérésére 's előmozditására, nem különben az alaptörvényeknek fentartására hasznosok és szükségesek, melly hatalom egyházi törvényszék, egyházi fenyiték, törvénykezés, egyházi törvény igazságkiszolgáltatás és fenyiték által szokta magát kinyilatkoztatni. Ezen hatalom a' régibb századokban kiterjedő 's igen önkényes volt annyira, hogy gyakorta még a' fejedelmek is értették annak fenyitő erejét, mostani időben azonban a' fejedelmek tulajdon birodalmokra nézve az egyházi hatalom mimódon való gyakorlására igen felvigyáznak 's hirek nélkül semmi törvényt tartományaikba bevinni nem engednek. *Perger János.*

EGYHÁZI HIRDETÉSNEK (*banna ecclesiastica*) mondatik az, midőn a' házasodni kivánó felek azon parochiákhoz tartozó egyházakban, a' hol laknak, három innep- vagy vasárnapon isteni tisztelet végezetével kihirdettetnek a' végett, hogy ha ki valamelly akadályt tudna, melly miatt azoknak öszvekelni nem lehetne, adná tudtára azt az illető papnak. Ezen kihirdetéstől azonban a' Catholicusokat feloldozhatják a' megyes püspökök vagy azoknak helytartóji; a' Protestansokat pedig a' vármegyék fő- vagy alispányai. Ezen kihirdetésnek elmulasztása semmivé ugyan nem teszi a' már megtörtént házasságot, mindazáltal azt elmulasztani tilalmas. *Perger János.*

EGYHÁZI JEGYZŐKÖNYVNEK (*matricula*) neveztetik az a' könyv, mellyben valamelly parochiához tartozó hivek szülöttjeinek neve, megkereszteltetések ideje, atyjok, anyjok, a' keresztatyák 's anyáknak neveivel egyetemben, nem különben a' megholtaknak nevei 's temetések ideje a' parochiához tartozó papi személyek által feljegyeztetnek. Ezen jegyzőkönyvnek ollyan hitelt tulajdonitanak hazánk törvényei, a' miolta azok rendesen iratnak, hogy azoknak kivonatjai által, ha azok egyszersmind szolgabiró 's eskütt által a' könyvbe irottakkal öszveegyeztetvén, azzal egyenlőknek lenni megesmertetnek, a' származás bebizonyitására elegendőknek lenni tartatnak. Ezen jegyzőkönyvektől különböznek a' hiteles helyeknek jegyzőkönyvei. *Perger János.*

EGYHÁZI KORMÁNY (*hierarchia ecclesiastica*), áll az egyházi személyek között a' vallásbeli isteni tisztelet módjának elrendelése végett az egyházban felállitott különbféle tisztségekből 's rangbeli megkülönböztetésekből, mellyeknek fejek a' keresztény catholica anyaszentegyházban a' romai pápa. Különben az egyházi kormány kétféleképen tekintethetik t. i. belső- 's külsőképen. A' belső kormány, melly szolgálatbelinek is (*ministerii*) neveztetik, áll a' keresztény hitnek tanitásában, oktatásában és a' szentségekben való részesités által a' szent hitben való erősitésben; a' külső pedig, melly igazgatásbelinek is (*regiminis*) neveztetik, áll az egyházi hatalom gyakorlásában. A' belső vagy is szolgálatbeli kormányozáshoz tartozó tisztségek kétfélek, t. i. Istentől 's az egyháztól rendeltettek. Az elsők között főbb helyezethen áll a' püspöki vagy egyházi őri hivatal, ezt követi a' presbyteri vagy egyházassági, ezt ismét a' diaconusi vagy is egyházi segédhivatalok. Az egyház által felállitott szolgálatbeli tisztségek között pedig az aldiaconus vagy alsegéd, melly tulajdonképen ministeri vagy is ministransi kötelességet szokott végbe vinni, ezt követik a' kisebb rendűek, mint az acolytusok vagy is szentségszolgák, az exorcisták vagy is ördögüzők, a' lectorok vagy is szent-lajstromolvasók, és az ostiariusok vagy is az ugy nevezett egyházfiak, kik az egyházak kulcsaira felvigyáznak és azokat kinyitják és bezárják. A' külső vagy is igazgatásbeli tagok között első helyen vannak szinte a' püspökök, kiknek fejek a' pápa, ezek után jóllehet megint patriarchák következnek, mindazáltal mostanában azoknál előbb valóknak tartatnak a' cardinalisok. A' patriarchákat ismét követték régenten, mig el nem enyészetett ezen elsőség, az exarchák, ezeket az érsekek, kik metropolitanusoknak is neveztetnek, kik után következnek a' csupa püspökök, ezután a' püspöki helytartók és apátok, prépostok, káptalanok.

Egyébiránt az egyházi kormányban főhelyet érdemlenek az egyházi zsinatok, a' pápák és cardinalisok gyülései. *Perger János.*

EGYHÁZI MEGYE, l. MEGYE.

EGYHÁZI MUZSIKA. Csaknem minden nemzetek, kiknél innepély istentisztelet vala, tetemes részévé tették a' hangmivészetet. Ennél fogvs az Egyiptomiak, Hebraeusok, Görögök és Romaiak istentiszteletére tartott innepekkori muzsikát, valamint a' Bardok és Skaldok vallási innepdalait is, egyházi muzsikának nevezhetnők. De mivel a' vallási muzsika a' Keresztényeknél, kiknek egyedül tulajdonitunk egyházat, a' religio characteréhez képest sajátlag fejlett ki, helyesben 's meghatározottabban csak a' keresztény istentiszteletre szánt muzsikát mondjuk egyházi muzsikának. A' Görögök és Romaiak tökéletlen muzsikája a' hanyatló pogányság pazara (luxusa) által romba dölt. A' Keresztények, kiket községeikben a' vallási éneklésre a' szertartás több helyei ösztönzének, általvivék a' zsoltárok és hymnusok éneklését, mellyek az ó testamentomban találkoztak 's mellyekhez a' Zsidókeresztények már szokva voltak, egyházaikba, főkép a' keletiek; énekeltek az agapék vagy szeretetvendéglések, ugy szinte az Urvacsoránál is. A' laodiceai concilium 364 rendszabályos énekeket hozott be, mellyeket külön cantorok és canonicusok kottákból énekleltek. A' nyugotnak Ambrus, mailandi püspök, adott rendszabályos és a' keletihez hasonló éneket, melly nevéről ambrusi hymnusnak neveztetik. Az egyházi atyák tanusága szerént már az első századokbeli keresztény községekben divatlott az éneklés, és sokan közülök, mint maga Ambrus és Augustin, nagy tisztelői voltak. Mi az első községekbeli éneklésmódot illeti, az majd soloénck volt, majd váltó ének (*antiphonia*), majd karéneke az egész gyülekezetnek, melly előéneklett vagy előmondott szavakba vága, miből hihetőleg csak később záratott ki az asszonyi nem. Hogy rendszabályos legyen az éneklés, nem sokára külön előéneklők neveztettek ki. Saját énekoskolák csak később támadtak. A' romai egyházban főkép Nagy Gergely pápa (590 — 604) lett hiressé egy uj énekoskola alkottatása által, mellybe fiuk vétettek fel 's tanittattak. Ezek több illy nemü intézetek példányai valának. Külön énekesek képeztetése által nem csak mesterségesb lőn az éneklés, hanem a' néptől el is vonaték annyival inkább, mivel latin nyelven folyt. Gergely összegyüjté a' fenálló egyházi énekeket antiphoniariumában 's róla vette nevét a' hymnus gregorianus, melly általa és utánjai által egész keleten elterjesztve, a' keresztény egyházi muzsika alapja lett. Cantus choralisnak — karéneknek — is nevezték, mivel a' kar énekelte. A' karének által fejlett ki a' négyszavu ének, de erre bizonnyal, valamint a' tökéletes harmonia kifejlésére, még több befolyással voltak a' hangszerek, ezek közt főkép az orgona, melly nem sokára elsőséget nyere az egyházban. Most a' figuralis muzsika 's a' canto figurato fejlék ki, melly csak a' 15 században kezde tökéletesebbé lenni, elébb a' melodiának csak kiséró szózatit változtatván, terjesztvén és ékesitvén, ellenben a' főszózatot, t. i. azt, melly az alapmelodiát foglalta magában, változatlanul hagyván (innen *canto fermo*, *plein chant*) de ugy, hogy a' főszózat gyakran az alszózatba tételték ált. Ez történt később a' melodiával is. Azután a' mensuralis (mérték-) muzsika tevé, hogy a' karének is határzottabb mértékben adaték elő, 's ez tetemesen emelé a' harmonia fejlését. Most szükségesbek lőnnek az énekkarok 's az éneklés, főkép Italiában, az istentisztelet fényesbbé tételére alkalmaztatott. Az orgona a' 15 század oltá mindég tökélyesült 's az egyházba egyéb hangszerek is behozattak. Általjában uj időszakot láta az egyházi muzika is a' 15 és 16 században, midőn nagynevü mivészek terjesztek Italia, Német-Alföld, Franczia- és Németország Keresztényei közt. Az 17 és 18 században mindég ragyogóbb lett 's mindég több csuszott belé a' világi muzsikából. Hányatlásának ujabb időkbeli okait l. Forkelnél „*Geschichte der Musik*" (a' 1:2 köt. bevezet.). — Az egyházi muzsika czélja az,

hogy a' hallgatók szivét áhitatosság- és kegyességre élessze, stylusát tehát komolyság, innepiség, fenség és méltóság, távol a' szenttelen mesterkélet, nehéz futások-, távol édes, szenvedelmes és tréfás melodiáktól, különböztesse a' világi szabadabb muzsikától, főkép a' játékszinitől, melly az egyházinak ellenébe tétetik. Technicai és acusticai tekintetben is nagy figyelmet érdemel az egyházi muzsika, mert nagyobb templomok utánhangzó boltozati a' harmonia nagyobb nemeit könnyen homályosakká teszik, könnyen álhangokat szülnek. Legjelesb ujabb egyházi hangszerzők: Palestrina, Allegri, Durante, Morales, Lolli, Scarlatti, Lasso, Caldera, Leo, Pergolesi, Händel, Buch, Hasse, Jomelli Stölzl, Kerl, Rolle, Naumann, Schulz, Kunzen, Wolf, Haydn Mih. és Jós., Mozart, Vogler, Cherubini. Nálunk a' t. k. Dömény és Bartai tettek próbát az egyházi muzsikában. Vö. Thibaut „*Ueber die Reinheit in der Tonkunst*" (Heidelberg 1825); Gerber „*De musica sacra*" (St. Blasii 1774, 2 köt.); Hiller „*Was ist wahre Kirchenmusik?*" (Lipcse 1789).

EGYHÁZI REND, szélesebb értelemben annyi, mint egyházi személyek. Törvényes értelemben azonban hazánkban Szent István I. t. k. 3-ik fejezete a' koron. utánni 1608-iki t. k. 1-ő czim. valamint szinte Verbőcz I r. 1-ő czime szerént azon nevezet alatt egyedül az ecclesiáknak kormányozói, mint az érsekek, püspökök, apátok, prépostok és káptalanok értetnek. Jóllehet pedig az egyházi rend a' fenebb emlitett 1008-iki 1-ő czim szerént külön statusnak lenni állittatik, mivel mindazáltal hazánkban a' magyar polgári alkotmány javaiban 's elsőségiben egyedül azért részesül az egyházi rend, mivel a' hazában nemzetségi 's nemesi jusokban 's elsőségekben is részt nyert, kérdést sem szenved, hogy az egyházi rend a' nemesivel egy rendet teszen; egyedül egyházi állapotjára nézve adatik meg azon rendnek az elsőség. (Vö. EGYHÁZI SZEMÉLYEK.) *Perger János.*

EGYHÁZI STATUS, l. PÁPA BIRTOKA.

EGYHÁZI SZEMÉLYEK. EGYHÁZI MÉLTÓSÁGOK. Egyházi személyeknek nevezzük az anyaszentegyházhoz tartozó minden felszentelt személyeket. Felosztatnak világiakra és szerzetesekre. A' világiak vagy főpapok (praelatusok), kik valamelly egyházi méltóságot viselnek, mint az érsekek, püspökök, apátok és praepostok, vagy a' kisebb papsághoz (clerushoz) tartozeak, mint a' kanokok (canonici), esperesek (archidiaconi, az archi (fő) és diaconus (egyházi szolga)-ból), plebanosok 'sat. A' seminariumokban tanuló papokat nevendék papoknak hijuk. (Vö. CLERUS.) A' szerzetesekről l. SZERZETESEK; VÖ. KLASTROM. — Az egyházi személyek jusainak, a' mennyiben a' praelatusokat vagy is főpapokat, mint érsekeket, püspököket, püspöki süveggel biró prépostokat, illeti, nagyobb része az ország vagy is királyság kezdetétől fogva veszi eredetét hazánkban. Ugyan is, minekutána Sz. István királyunk több püspökségeket állittott volna fel, azokat birtokos jusokkal is meggazdagitotta, és mivel a' püspököknek a' szerént, mint más nemzetségeknek, nem voltak tulajdon vasallusaik, azoknak a' várakhoz vagy is vármegyékhez tártozó népes jószágokat ajándékozott azon okból, hogy ez által azokat a' banderialis vagy is szabad zászlós urakhoz hasonlókká tegye. Innen a' püspökök tulajdon banderiumokkal is birtak régenten, az országgyülésen szinte, mint a' bárók, személyesen megjelennek, azoknak dija szinte, mint az ország barójié, 400 ftot tévő 100 markát teszen, ügyvédeket szinte, mint az ország bárói, tulajdon pecséteik alatt vallanak. Különben vannak az egyházi személyeknek a' nemesekétől különböző jusaik is hazánkban. Illyenek 1-ör: hogy az egyházi személyek mint tanuk hitet nem szoktak letenni, egyedül lelki esmeretek tisztaságára vallanak, melly kiváltságot a' törvény t. i. a' II. r. 40 czikk. egyedül a' praelatusoknak tulajdonitja, ugy látszik azonban, hogy az

már más egyházi személyekre is ki szokott terjesztetni; 2-or az egyházi személyek a' nagyobb hatalmaskodás (*actus majoris potentiae*) esetében nem büntettetnek fejvesztésben, egyedül fejváltságban; 3-or ha valamelly nagy, p. o. főben járó, vétket követnek el, elébb a' papságból kitétetnek 's ugy büntettetnek meg; 4-er az ecclesiához tartozó jószágaikat semmi esetben sem veszthetik el, egyedül azoknak jövedelmét. *Perger János.*

EGYHÁZI TÖRVÉNY (*canon, lex ecclesiastica, jus ecclesiasticum*) alatt értünk a' keresztény anyaszentegyháznak fentartására 's kormányozására czélzó rendszabásokat. Ezek pedig mindenek előtt kétfélék, ugymint isteni és emberi törvények. Az elsők magától az Istentől veszik eredeteket és ezek az ó és uj testamentomi törvények; az utóbbiak alatt pedig ollyan törvényeket értünk, mellyeket azok szereztek, kik az anyaszentegyházat kormányozzák. Ezek ismét kétfélék, u. m. közös (*publicum*) és magányos (*privat*) törvények, az elébbiek az egész keresztény anyaszentegyházat, az utóbbiak pedig az anyaszegyháznak tagjait illetik. Ismét vannak közönséges törvények (*commune*), mellyek az egész keresztény anyaszentegyházra, és helybeliek (*particulare*), mellyek csak bizonyos helyekre terjednek ki; ugy szinte az egyházi törvények vagy irottak (*scripta*), vagy nem irottak (*non scripta*), a' mint t. i. azoknak némellyike beszédből vagy is szokásból, másika pedig irott törvényekből veszi a' maga eredetét. Azon törvényeknek szerzése, mellyek az egész keresztény catholica anyaszentegyházat illetik, egyedül az egyházi gyülekezeteket és a' romai pápát illeti, különben pedig a' különözött helybeli törvényeket a' püspökök vagy azoknak gyülekezetei is szerezhetik, mellyek ha közönségesen bevétetnek, köz törvényekké is válhatnak. Egyebiránt az egyházi törvények közönségesen elosztatnak 3. részre: t. i. régiekre, ujakra 's legujabbakra; 's azoknak kutfejei az ó 's uj testamentomi rendelések, a' szent atyáknak hagyományai, az egyházi közönséges és helybeli gyüléseknek rendelései, az apostoli széknek bulláji, rescriptumai, privilegiumai 's más egyéb statutumok 's szokásbeli törvények, mellyek közé számláltatnak az apostoli cancellariának 's itélő széknek itéletei 's végzései. *Perger János.*

EGYHÁZI TÖRVÉNYKÖNYV vagy törvénytár a' keresztény anyaszentegyházat illető törvényeket 's rendeleseket foglalja magában. Áll hét könyvből vagy részből: 1-ő ezek között Gratiannak decretuma vagy törvénykönyve, melly 1150-ikben III. Ódön (Eugen) pápa idejében Gratianus nevü szerzetes által adatott ki 's áll IV. részből: u. m. az 1 rész canonokra vagy capitulumokra osztott 101 distinctiót foglal magában; a' 2 rész kérdésekre és ezek ismet capitulumokra osztott 36 causából áll, a' 3 rész a' poenitentiáról szól 's capitulumokra osztott hét distinctiót foglal magában; a' 4-ik rész a' consecratióról szól 's szinte capitulumokra osztott 5 distinctióból áll. — II-ik részét teszik a' IX. Gergely pápa parancsolatjából, ugyan annak capellanusa, Raymund, által öszve szedett decretalesek vagy rendelések. Ezen decretalesek 5 könyvre, ezek ismét czimekre 's a' czimek capitulumokra vannak felosztva. — III-ik része a' decretalesek hatodikának (*sextus decretalium*) neveztetik azért, mivel ez a' fenebb emlitett IX. Gergely pápa 5 decretalese után VIII. Bonifacius pápa által adatott ki. Ezen rész szinte 5 könyvre osztatik fel, mellyek szinte ollyan titulusokra 's rubrikákra vannak felosztva, mint az elébbeni. — IV-ik részét teszik az ugy nevezett clementinák (*clementinae*) melly V. Kelemen pápa szerzőjétől veszi nevezetét annyiban, a' mennyiben azt a' nevezett pápa szedte öszve, de minekelőtte azt kiadta volna, meghalálozott, 's csak XII. János pápa által adatott ki. Ezen törvénykönyv szinte titulusokra 's capitulumokra osztott 5 könyvre vagyon felosztva. — V és VI részét teszik XXII. János pápa ugy nevezett *extravagantesei* és a' *commune extravagantesek*, azért neveztetvén igy, hogy azelőtt a' törvénykönyvben nem foglaltattak. Jóllehet pedig később a' könyvek 's titulusok rendeszerént oda kapcsoltattak, mind-

azáltal régi nevezeteket továbbra is megtartották. Utoljára kapcsoltatott az egyházi törvénytárhoz a' decretaleseknek VII-e, mellyet Mathaeus Péter törvénytudó 1590 kiadott. Ezen része a' törvénytárnak, jóllehet a' pápák altal helybenhagyást nem nyert, mindazáltal a' későbbi kiadásokban az egyházi törvénytárhoz kapcsoltatott. Ide tartoznék még Lancellottinak 1563 kiadott törvénykönyve is, melly jóllehet szinte helyben nem hagyatott, mindazáltal az egyházi törvénytárnak részévé lett. Az egyházi törvénytáron kivül vannak még más egyéb munkák is, mellyek mintegy törvény gyanánt tartatnak, 's illyenek a' tridentumi gyülekezet végzései, ismet az ugy nevezett bullarium; a' szentszéki cancellariának rendszabásai; a' cardinalisok gyülekezetének rendelései és az ugy nevezett romai rotának végzései vagy is a' romai pápa itélő székének iteletei. Egyebiránt l. „*Collegium Universi Juris Canonici*" 'sat. (Salisburgi 1700). *Perger Janos.*

EGYHÁZI TÖRVÉNYSZÉK, l. CONSISTORIUM.

EGYIDEJÜ (*tautochronum* vagy *isochronum* a' Görög ισοχρονος-tól). Igy neveztetnek azon sikerek, mellyek egyenlő hosszu időkben történnek avagy egyenlőn tartanak. A' függönynek (*pendulum*) hintálási (*oscilationes*) p. o. mind addig egyidejüek mig a' függönynek hosszasága változatlan, és a' hintálási ivek egyenlők maradnak. *Albert Ferencz.*

EGY IDŐBEN FUTÓ VONATOK (*curvae tautochronae*), a fenebb mechanicában neve ama' görbe vonatoknak, mellyek azon különös tulajdonsággal birnak, hogy a' bennek valami adatott erőtől mozditott testnek egy adatott pontnak elérésére mindég egyenlő időköz kell, a' görbe vonat akarmelly pontjában legyen bár mozgásának kezdete. Természetes, hogy különbféle erőkhöz képest az egy időben futó vonatok is különbféle idomuk. A' nehézkedés (*vis gravitationis*) és minden más ollyas erőkre nézve, mellyek mindég egyenlő hatósággal és egyközü irányzatokban müködnek, a' cyclois az egy időben futó vonat. Bővebben l. ezen tárgyról: „*Commentationes Academ. Petropol*". Tom. VII. p. 49. s. és „*Euleri mechanica*" Tom. II. Prop. 46. seqq. *Albert Ferencz.*

EGYIPTOM (Mizraim, Kham Rahab, az Araboktól Mersnek, a' Koptusoktól Kheminek 's a' Töröktől El-Kabitnak neveztetik), hajdan nagy ország, a' magas pallérozottságnak helye, az emberi erő csudateremtményinek honja 's a' legvonzóbb erejü vizsgálódásoknak szakadatlan tárgya, — most török tartomány, alig van ötödrésze megmivelve 's egy a' sultantól meghatalmazott basa vagy helytartó, most MOHAMMED ALI basa (l. e.), által kormányoztatik. Ejszakafrikában, az é. sz. 22—32° 's a' h. 45—52° közt fekszik. Határai: éjsz. a' földközi tenger, kel. Arabia, mellyel a' suezi földszorosnál fogva öszveköttetésben van, 's az arabiai tengeröböl, dél. Nubia, nyug. Barka 's a' nagy pusztaság. Kiterjedése 8793 nsz. mf., mellyből mindazáltal csak 756 alkalmatos a' miveltetésre, a' Nilus 125 mf. hosszu 's 4—9 ór. széles völgyében. Lakosainak száma mintegy 4 mil. A' földleiróktól három részre osztatik, mint: Felső-Egyiptomra (Said), Középegyiptomra (Vastani) és Alsó-Egyiptomra (Bahri), mellynek része a' termékeny Delta. Ezek 12 tartományból állanak, mellyek közül mindeniket egy bey kormányoz 's öszveséggel mintegy 2500 vár. 's falut foglalnak magokban. Mohammed Alinak engedelmeskednek még Egyiptomom kivül: Dongolah, Sennaar és Kordufan vagy Nubiának Dar-Furnál és Habesnél eső része; Hedsas tart. szent városaival, u. m. Mekkával 's Medinával; és Candia szig., mellyet 1830 adott kormánya alá a' porta. — Egyiptomot három hegyláncz hasitja, 's a' NILUS (l. e.) (kék folyó) folyja keresztül délről éjszaknak. A' régi világban igen nevezetes Moeris taván kivül, melly most Birket-Karun (Charon tava) nevet visel, de csaknem egészen kiszáradt, más kiváltképen natron- vagy sós tavai is vannak. Éghajlatja felette hév és csak Alsó-Egyiptomban mérsékletebb. A' nagy hévség legbujább plántai életet 's igen nagy termékenységet szül ugyan,

de egyszersmind a' Samum (Chamsin), egy rettenetes déli szél, melly rendszerént a' tavaszi nap-'s éjegyenlőség első 50 napja alatt szokott fúni, döghalál és gyakori megvakulás hazájává is teszi Egyiptomot. Itt csak két esztendőrész van, tavasz és nyár, melly utólsó Aprilistől Novemberig tart. Mindég tiszta 's fellegtelen ég és hév napok jelelik a' nyarat; hives és megfrisitő éjekkel kedveskedik a' tavasz. — Egyiptomnak nagyobb része szárasz és égető fövennyel fedetik, csak ott terem és pedig buján, gabona 's gyümölcs, hol a' Nilus áldást hozó árjai, mellyek az áradás természeti határain tul eső földre sok csatornákon vitetnek, a' földet termésre alkalmatossá teszik. Gabona, ris, köles, hüvelyes vetemények, konyhanövevények, dinnye, arbus (a' töknek egy neme) czukornád, kálmos, papirosplanta, mellynek honja Egyiptom, len, kender, senneslevelek, veres hagyma, vad sáfrany, indigo, aloë, jalappe, keserü ugorka, székső, paradicsmag, pamut, gyümölcs, déli gyümölcs, palmaerdők, tamarinda, kázsiababér, akáczfa 'sat. diszesitik a' földet; tüzi fája ellenben nincs. Kerti virágai nem igen számosak, mindazáltal rózsát, főképen a' lapályos Fajumban, sokat plántálnak 's a' rózsaviz nevezetes része a' kivitelnek. — Földje részből áll számtalan csigával 's kővé vált testekkel; van benne márvány, alabastrom, porphyr, jaspis, granit, konyhasó, salétrom, timsó 'sat. — Szarvas marha, bival, szamár, ló, teve, kövér farku juhok, kutya, macska, oroszlány, tigris, hyaena, sakal, farkas, róka, zerge, teveparducz (giraffa), gólya, ibis, melly a' Nilus iszapjában lévő kigyókat elpusztitja, tyukok, mellyeknek tojásai kemenczében költetnek ki, krokodilok, vizi ló, ichneumon 'sat. lakják az erdőket, posványokat, folyókat s mezőket. — Egyiptom lakosai (most $2\frac{1}{2}$ milnál több Koptokból (l. e.), legfeljebb 30,000 háznép; Arabokból, kik legszámosabbak 's Fellahkra (Fellackra) vagy földmivelőkre és Beduinokra (Bedewi, Bedami), pusztákon koborlókra, osztatnak; Törökökből, kik az uralkodó nemzetet teszik; és Mameluckokból (l. e) állanak. Ezeken kivül laknak benne Zsidók, Görögök, Örmények 'sat. is. Az egyiptomi ember közönségesen erős, ügyes testü, barnás sárga szinü, vidámlelkü, jószivü, mértékletes, vallásos (az ország fővallása a' mohammedana, babonás, de egyébiránt szép lelki tehetségekkel bir. Főnyelv az arab. Kairóban, a' fővárosban, lakik a' napkeleti Keresztényeknek egy patriarchája. — Földmivelés, méhészség, tyuktenyésztés, rózsaviz és szalamiakészités, bőrkészités, len-, kender-, selyem-, és pamutmivek, szönyegkészités, üveg, fazokas munka 's jeles kereskedés foglalatoskodtatják a' lakosokat. Konstantinápolyt Egyiptom most ugy tartja gabonával, mint hajdan Romát táplálta, midőn romai tartomány volt, a' honnan Roma gaborásának neveztetett. Legjobb kikötői Alexandria, Damiette és Suez. A' szárazi kereskedést karavanok üzik, főképen Syria, Arabiá 's Nyugotafrika felé.

Valaha Egyiptom a' legelevenebb munkásságnak, magas pallérozottságnak 's tudományoknak honja volt. Egy régi astronomiai vizsgálódásra alkotott rege szerént K. e. 3362 babyloniai Hermes (Thot), a' mesés ősi időnek ezen hőse, Aethiopiába (mint idővel Cerops a' Nilusnál fekvő Saisból Afrikába) jött, mellynek kebelében honjának, a' honnan jött ide, pallérozottságát elterjesztette. (Az Aethiopiaiak és Babyloniaiak voltak t. i. a' régi világnak indiai pallérozottság által legkitetszőbb népei). Hihetőképen Aethiopiának Hermes által lett rendbe szedetése után csak hamar vándoroltak be aethiopiai gyarmatok felső Egyiptomba, mellyet akkor kóborló pásztornépek laktak. Azolta Egyiptom lett a' régiség nemzetei közt harmadik, melly a' többieket kitetszö pallérozottságával felülmulta. A' néptörzsök és nyelv hasonlósága, csaknem bizonyossá teszik azt a' vélekedést, hogy Egyiptom Aethiopiától kapta első pallérozott lakosait. Ezzel Mosesnek azon tudósitása is megegyezik, hogy az özönviz után először Cham maradékai-

nak valamelly ága, telepedett meg felső Egyiptomban; magok az Israeliták is Jósef nagyvezér alatt még a' határszéleken lakó kóborló népekhez tartoztak, mig Moses alatt ismét ki nem vándoroltak. Jóllehet Egyiptom Babylonban és Aethiopiában jó 's nagy példaadókra talált, elejénte még is csak lassan haladott elő a' pallérozottság. A' mindenre kiterjedő czéhnemü alkotmány, a' népnek örökös KASTOKRA (l. e.) való osztatása 's a' papság fogságban tarták az egyébiránt is nem igen eleven lelket. A' kereskedés és ebből következő más népekkel való összeköttetés, kiváltképen a' hajózás, Sesostris idejéig igen csekélyek voltak. Ismét uj ok, melly miatt az Egyiptomiak pallérozottsága sebes lépésekkel nem mehetett elő. Csak akkor derült fel a' pallérozottság hajnala, midőn Egyiptom idegen népektől hódittatott meg. Mindazáltal már annakelőtte voltak csillagvizsgálójik az Egyiptomiaknak. Az egyiptomi napesztendőnek, mint a' Francziák köztársasági kaledáriomának, 12 hónapja 's ezeken felül 5 potló napja volt; a' föld formája esmeretes volt az egyiptomi tudósok előtt; a' nap-és holdfogyatkozásokat kiszámolták; hanem a' holdat aetheri földnek, az álló csilagokat égő fáklyaknak tartották; a' nap-'s vizórákat esmerték. erre használták, ugy látszik, Osymandias nagy gyürüjét; a' quadrans (karikanegyed) sem volt esmeretlen előttök. Már ezekből lehet látni, hogy a' számolás mesterségében nagy előmenetelt tettek Egyiptom lakosi, kik számaikat (ugyan azokat, mellyeket mi araboknak nevezünk) jobbról balra irták. A' földmérés mesterségének esmeretét szükségessé tette nálok a' Nilus kiöntése. A' Nilus vizmérőji Syeneben, Memphisben 's a' folyó mentében fekvő más helyeken a' számos csatornák; a' Moeris tavának zsilipei, mellyek szükségesekké teszik a' mechanicát, hidraulicát és hydrostaticát, mind csalhatatlan tanubizonyságai az Egyiptomiak mathesisben való jártasságának. Egyiptomi hangmivészség volt alapja a' Zsidókénak, Görögökének és Romaiakenak; az első muzsikai eszköz, a' háromhuros lant (LYRA l. e.), köztök találtatott fel Hermes által, kinek vizsgálódásai fedezték fel a' hangok harmoniáját, de a' találmány a' papok titkává tétetett 's a' mythusok leple alatt tökéletesittetett. Ebben 's a' nemzeti komor characterben kell annak okát keresni, hogy az Egyiptomiak csak temetések alkalmával 's közönséges istentiszteléskor használták a' muzsikát, és igy ennek örömöt szülő 's bájoló ingerét a' nép nem esmerte. Az emlitett lyrán kivül volt még nekik dichordjok, kétféle flautájok, sistrumok, dobjok, trombitájok és háromszegü lyrájok. Kottákat, ugy látszik, nem esmertek az Egyiptomiak, 's apró együgyü énekeiket azok nélkül is tudták és énekelték el. Természethistoriai esmereteik csak honjokra 's ennek terméseire terjedtek ki. Többre mentek a' chemiában 's metallurgiában (érctudományban); ezen tudományokban való jártasságokra mutatnak az ásványoknak általok készittetett szinmáza (encaustica), mesterséges smaragdjaik, 'sat. Még mélyebben állottak az orvosi tudományban; minden betegséget különös orvos gyógyitott; Osiris, Isis és Hermes egészség istenei voltak; az orvosok pastophoroknak (a' papságnak egy osztálya) neveztettek; az ezek által rendelt élésmódnak épen ugy alá volt vettetve a' király, mint legutolsó alattvalója; innen ment ki más tartományokba is a' diaetetica; a' bőrnek 's testnek és mindennek tisztán tartása, ferdés és körülmetélkedés voltak legfőbb orvosi rendszabások. Azon szokásokból, hogy a' holtakat, kik mumiáknak neveztettek, bebalsamozták, 's ezen balsamozásban való jártasságokból néhányek anatomiai esmereteket is akarnak az Egyiptomiaknak tulajdonitani. — Természettudományok titkos volt; mindent az istenek közbevetetlen befolyásának magyaráztak; innen jött varázslások is. A' mivészség ágaiban többé vagy keveshbé voltak jártasak. Képfaragójik miveinek fővonásai türhetetlen szárazság és egyformaság; festések csak abból állott, hogy a' köveket, fát, szőtt miveket 's t. efféléket szinnel és pedig egyetlenegy szinnel bemázolták, vagy legfeljebb hi-

eroglypheiket kivilágositották, azaz, több szineket festettek egymás mellé minden rend nélkül. Az egyiptomi festésmivészségnek legfelsőbb pontját az Osymandias sirjának boltozatján lévő csillagos ég 's a' thebaei (Egyiptomban) királyok hajdani sirjaiban találtatott ugy nevezett képek teszik. Megjegyzést érdemlőbb az Egyiptomiak épitésmestersége, mindazáltal ebben is inkább az erősséget 's tartosságot tették főczélul, mint a' szépséget. Emlitésre méltók e' részben: a' labyrinthusok, pyramisok, obeliskek, templomok, mausoleumok 'sat. (L. ÉPITÉSMIVÉSZET ÉS TÖRTÉNETEI). — Vaugondi Robert (*Essai sur l' histoire de la Géographie* czimü mánkájában) azt mondja az Egyiptomiak föld leirásáról, hogy ők készitettek legelőször (Sesostris alatt) földabroszokat; ellenben Gatterer azok készitését Josue idejére akarja felvinni. Hajózásokat Nagy Sesostrisoknak köszönhetik, mert elébb alig mertek szálfájikon a' Nilus kiáradt vizén evezni, mivel a' tengert gyülölték; ez ugyan is Typhon volt nálok, a' ki a' Nilust, nemzeti isteneket (Osirist), elnyelte. Az első parti hajózást, ugy látszik, a' Phoeniciaiak lopvakeresdése 's azon egyiptomi gyarmat ébresztették fel, mellyet Inachus szálitott Görögországba phoeniciai hajókon K. e. 1836. Mindazáltal csak Egyiptom éjszaki partjainak lakosai üzték azt, ellenben az ország belsejében lakókat emlitett babonás hitek visszatartotta a' tengertől; itt csak a' Niluson üzetett hajózás, főképen minekutána a' közönséges istentisztelésnek alkotó részévé tétetett. Hanem Nagy Sesostris szétszaggatta a' babonás hit gátját, Osirisnek pompás hajó szenteltetett, ez által a' pagság jóvahagyása megnyeretett, a' hájózás a' könyörgésekbe befoglaltatott, 's az Egyiptomiak nem irtóztak többé a' gyülölséges Typhontól. Igy nyert szélesebb kiterjedést az egyiptomi kereskedés és a' status historiájának nagy befolyása volt a' hajózás állapotjára Egyiptomnak különböző időszakaszaiban; legjobban virágzott pedig a' hajózás a' Ptolemaeusok alatt. Alexandria első kereskodő hellyé lett, a' hires Pharus (világitó torony) ekkor épittetett 's 30 ném. mf. (1000 stadiumnyi) csatorna ásatott, hogy a' veres tengert a' fölközivel öszvekösse. Csak akkor enyészett el Egyiptomnak hajózási dicsősége, midőn Cleopatra halála után romai tartománnyá tétetett. A' földmivelést csudálásra méltó szorgalommal üzték az Egyiptomiak, mellynek előmozditására bámulást érdemlő intézeteket alkottak. Melly módon üzték legyen a' bányászságot, azon oriási munkájikból, mellyekkel egész hegyeket keresztülástak 's az érczet oda árkolt folyókkal mosatták ki, láthagyuk; arany, ezüst, réz, ón, czin és vas voltak előttök esmeretes főérczek. — A' mi általjában (mert a' különös tengeri kereskedésről már szóltunk fenebb) az egyiptomi kereskedést illeti, ez sokáig csak honi kereskedés volt. Csak Psammetich olta üzetett az kivül is. A' karaván-kereskedés mindég legnevezetesebb neme volt a' szárazi kereskedésnek; a' mértékeket, fontokat, pénzt — a' kereskedés főeszközeit — esmerték 's gondos vigyázat volt az igazságra 's a' csalás eltávoztatására. Szövéseik 's festéseik sok kereskedési portékákat készitettek, mellyek nagy tökéletességre vitethettek, ha az Egyiptomiak e' részben is egy 's ugyanazon ponton meg nem állapodtak volna. — De

Tekintsük meg az egyiptomi embert házi életében 's a' statusban is, nézzük meg erkölcsi tulajdonságait, szokásait 's törvényeit, hogy az ezen különös népet fedező homályt neminemüképen eloszlathassuk. Az Egyiptomiak komor vallása minden vidám érzést számkivetett házi életek köréből. Az öröm egészen idegen volt előttök; 's magok csak komoly, áhitatos emberek voltak. Az éneklést, tánczot 's játékokat gyülölték; ellenben igen szorgalmatosak, munkások, jó indulatuak, nyájasok, becsülettudók; de egyszersmind olly hiuk is voltak, hogy csak azt magasztalták 's tartották jónak, a' mi tőlök származott. Mint idővel a' Görögök és Romaiak mindent, a' ki nem volt Görög és Romai, barbarnak

neveztek, ugy hitták 's nézték az Egyiptomiak is mind azon népeket, mellyek nem az ők nyelvén beszéltek; de ezen megvetések mellett is, melliyel azok iránt viseltettek, egy volt nemzeti jó tulajdonságaik közt a' háládatosság minden nemzetbeli iránt, a' ki velek valami jót tett. A' status kormányoztatása általjában asszonyok kormányozása; mindenik papnak szabad volt legalább egy feleséget venni; a' világiakat feleségeik számára nézve semmi törvény sem kötelezte. A' férj ügyelt a' házi gazdálkodásra, az asszony pedig a' vevéssel 's eladással és a' házon kivül való dolgokkal foglalatoskodott. A' kevessel megelégedés és mértékletesség nemzeti virtusok voltak; bort az Egyiptomiak soha sem ittak, hanem ser vagy ugy nevezet árpabor volt italok; kenyeret tönkölybuzából sütöttek, az árpát nem tartották arra alkalmatosnak; konyhájokon mindennemü főzeléket használtak 's széles baromfi-tenyésztéseket a' tojások mesterséges kiköltetésével mozditották elő; a' babot 's disznóhust vallások tilalmazta, mivel azok tisztátalanitó ételeknek tartattak, más állatok husával ellenben azért nem éltek, mivel szentekké tette azokat a' vallás, és nem volt szabad megölni. Öltözetek igen együgyü volt; a' becsületes asszony azzal különböztette meg magát a' leányoktól 's buja személyektől, hogy fátyolt viselt arczán, melly ezeknek tilalmaztatott. A' gyermekek csak későn kaptak öltözetet; csupán a' temetések és gyász ideje adtak alkalmat a' külső pompázásra. Mindazáltal az uralkodó és körüle lévő nagyok mindég napkeleti fényt 's pompát üztek. A' farao (közönséges nevezetek a' korábbi egyiptomi királyoknak) hatalma határtalan volt; tetszése szerént lökte ez le a' nagyvezért nagyságának magas polczáról 's emelte fel arra a' legutolsó rabszolgát, mint Jósef története bizonyitja. — A' munkásság, melly vele született tulajdonsága volt az Egyiptominak, közönségesen tiszteltetett 's az országlás még a' gonosztévők szünteleni foglalatosságban tartásáról is gondoskodott; már Jósef alatt voltak a' tömlöczökbe zárt rabszolgáknak munkaházaik. A' társaságok kerülése 's attól való félelem, hogy ha idegenekkel társalkodnak, az istenek megharagusznak reájok, ellenállott ugyan az Egyiptomiak pallérozottságban teendő előlépéseinek; de más felől az a' hasznok volt azoknak, hogy ősi és igazi charactereket 's nemzeti virtusaikat tisztán megtartották. Csak akkor vesztett valamit munkásságok, midőn a' Görögökkel szorosabb összeköttetésbe léptek, a' honnan Amasis kénytelenittetett olly törvényt adni ki, melly minden Egyiptomit arra kötelezett, hogy esztendőnként fel irassa a' felsőségnél nevét, mesterségét 's azon módot és eszközt, melly által élelmét megszerzi; a' ki ezt elmulasztotta, halállal büntettetett meg. Az igazság hamar 's keményen szolgáltatott ki. Egyiptom törvényadóji Menes, Tnephactus, Bochoris és Amasis voltak, kik irott törvényeket adtak az Egyiptomiaknak. Minden ügyek, mellyeket a' feleknek magoknak kellett ügyvéd nélkül, de irásban, vinniek 's egymással perelniek, az ország legfőbb törvényszéke által intéztettek 's döntettek el. Hamis esküvés és gyilkosság (ha valaki rabszolgát ölt is meg) halállal büntettek meg; a' rágalmazók és hamis vádolók azt a' büntetést kapták, mellyet az általok feladott vétek érdemlett, ha a' vád bebizonyittatott volna; az áruló nyelvét, a' levelhamisitó kezeit vesztette el, 's a' seregtől elszökő és kivándorló becstelennek hirdettetett ki; a' házasságtörő pálczával veretett meg. A' király ezen büntetések közül mindeniket lágyithatta; de fejedelmi hatalmának ezen kimutathatása mellett is az uralkodó akaratja a' papi hatalom láncza alatt nyögött, mivel a' papok által hozott törvényekhez kellett a' fejedelemnek is házi életeket alkalmaztatni, kik ezen lánczokat a' környülállásokhoz képest, mint t. i. a' papi politica kivánta, tágitották meg, vagy huzták öszve szorosabban. Még a' rabszolgához hasonló király napi rendje is pontosan meg volt határoztatva, sőt az étel-lajstrom 's a' háló szoba titokban léte is a' papok, kik egyszersmind udvari orvosok is voltak,

munkassági köréhez tartozott. — A' mi a' gyermekek neveltetését illeti, gondosan oktattattak azok atyjok keresete 's élete módjára és különbféle közönséges oskolákban tanittattak a' papoktól; irni 's olvasni kevesen tanultak; mindazáltal az Egyiptomiak voltak a' harmadik iró nép, mellyet emlit a' Babyloniak és Phoeniciaiak után a' régi világ historiája. Minekutána először, mint az emlitett nemzetek, kőre 's téglára irtak volna, papyrus plántából csináltak papirost, melly tovább használtatott 2000 eszt-nél az egész iró világtól, még a' pergamen feltaláltatása után is. Irás mesterségére csak azok oktattattak, kik kereskedőkké neveltettek, mindazáltal igen keskeny határok közt, mert hogy a' nép ne tanittassék, főczélja volt a' papságnak. — A' népnek hét osztályra, u. m. papokéra, katonákéra, marha-, sertéspásztorokéra, mesterembereкére, tolmacsokéra és halászokéra lett osztatása, részént helybeli környülállásokból, mivel némelly tájekok csak bizonyos életmódot engedtek meg, részént a' papok politicájából vette létét, mivel a' status alkotmányára nézve szükséges volt, hogy az egész nemzet különböző eredeti alkotó részei közt erős határfalak huzassanak. E' szerént az emlitett hét néposztály ugyan annyi különböző néptörzsökre (de nem czéhekre) mutat, a' honnan örökösök is voltak. A' más hat osztály feje a' papoké volt, mint első 's legfőbb, mivel a' papok voltak a' nép tanitói és a' tudományok fentartói. Közülök neveztettek ki a' statustisztek; ők voltak orvosok, birák, épitő mesterek, csillagvizsgálók, csillagokból jövendőlők 'sat. De esmereteiket 's tudományokat, mellyeket ('s méltán is) politicai fontossagok 's hatalmas befolyások védfalainak néztek, mély titokban tartották. Sőt azt irják, hogy midőn a' nemzet közönségesen állatokat tisztelt istenek gyanánt 's képeket imádott, nekik világos megfogások volt az istenségről; de ők azt szántszándékkal rejtették képek alá 's csak a' mysteriumokba beavattaknak fedezték fel. Egyébiránt az Egyiptomiak vallása, mythologiája és philosophiája politicai historiajok különböző időszakaszaiban változtak; más volt vallások és philosophiájok Moses előtt, más Mosestől Herodotusig és igy tovább mindég messzebb távoztak el azok eredeti belső valóságoktól a' Ptolemaeusok és Romaiak idejéig. Az egész vallás és mythologia csillagvizsgáláson alapult; mert természetes volt az, hogy az égi testek tapasztalható befolyásai azoknak tiszteltetését is magok után huzták legyen. Osiris és Isis (nap és hold) voltak főistenségek 's a' Nilust ezekkel igen közel lévő összeköttetésben gondolták lenni. Gyakran találjuk, hogy Osiris és a' Nilus égi valóságoknak nézetnek; a' folyónak nyári napfordulóskor történni szokott rendes kiöntése szerént számláltatott 300 napból álló időköz, tehát vallásesztendő, a' 365 napból 's 6 órából álló pedig természeti napesztendő volt. A' bujdosó csillagok 's az állatkör (zodiacus) jelei, mint istenségek 's a' hét napjainak és nap órájinak igazgatói, égi rangrendjek szerént tiszteltettek. A' nap első órájának igazgatója volt az egész nap védistene 's adott annak nevet; a' természeti tulajdonságok 's mindenik hónapban tétetni szokott különböző gazdálkodási foglalatósságok is istenségek gyanánt tiszteltettek az állatkör 12 jele alatt. Ez volt a' vallásesztendő. A' későbben felfedeztetett 5 napnyi és 6 órányi hijány még hét istennek, mint ezen astronomiai időszámlálás ábrázoló képeinek, adott lételt, 's igy állott elő a' napesztendő Egyszersmind pedig ezen ábrázoló valóságokat valósággal lévőknek, az idő és világ teremtőjinek és igazgatójinak, Osirist és Isist élő, tetszések szerént munkálódó 's a' földre és ennek lakosaira közbevetetlen befolyással biró valóságoknak gondolták 's képzelték. Mindenik istenségnek különös papság szenteltetett, mellyben asszonyoknak soha sem volt szabad részt vinni. Bucsujárások 's áldozások szokásban voltak, az utolsók nevezetesen az elkövetett vétkek eltörlésére; az áldozó kezét a' megáldozandó állatt fejére tette, átkokat mondott arra 's azt hitte, hogy annak utolsó I. lekzet huzásával minden

büne megsemmisitteteti. Amasisig embereket is áltoztak az Egyiptomiak. A' csillagimádáson kivül szokásban lévő állatimádást, a' mennyiben bizonyos állatok nem csupa ábrázolóknak nézettek, hanem valóságos istenek gyanánt tiszteltettek, mint Apis és Mnevis, részént az Egyiptomiak HIEROGLYPHEIRŐL (l. e.) lehet kimagyarázni. Ez a' hieroglyphirás, ha értelmét homály nem fedné, legjobb felvilágositást adna az Egyiptomiak vallására és philosophiájára nézve 's neminemü részben philosophiajok felemelkedettségének mértékéül szolgálna. Legnevezetesebb czikkelye az Egyiptomiak philosophiájának a' LÉLEKVÁNDORLÁS (l. e.) tudománya, melly a' csillágimádasnak közbevetetlen szüleménye. Plato tehát igen megtisztelte az Egyiptomiak metempsychosisát (lélekvándorlas tud.), midőn azt, mint az ember megtisztulásának ábrázoló képét, philosophiájába bevette, mert olly nagyon nem különböztették meg azok a' lelkit a' testitől, 's a' léleknek mint tiszta, okos valóságnak megfogása esmeretlen volt az Egyiptomiak előtt.

Egyiptomnak polgári historiája. Ha Egyiptom mesés idejét, mellybe tartoznak mesés faraóji (királyai) Menes (K. e. 2000), Osymandius, Moeris, Sesostris, Rhampsinit 's mások, elmellőzzük, legszélsőbb historiai határpontnak Józef faraóját, aztán Cecropsnak, Mosesnek és Danausnak a' zendülések szélveszei alkalmával történt kivándorlását találjuk. A' külső statusok történeteiben K. e. 878 eszt. Sisak, Egyiptomnak faraója, Jeroboam szövetségesének emlittetik; Diodorus Tnephactusa, Herodotus Asychisa és Diodorus Bochirise mint törvényadók dicsértetnek. Egyiptomnak Aethiopia alatt való 40 esztendei léte, a' 33 eszt. tartott belső anarchia vagy főtlenség, a' dodecarchia (12 fejedelem országlása), melly 15 eszt tartott. Egyiptomnak egy fő alá jutása előtt történtek. Monarchiává Egyiptomot Psammetich (a' 12 fejedelem egyike) tette, 's mint monarchia Egyiptom K. e. 636-tól 525-ig állott fen, melly idő alatt, Psammetichen kivül, a' hires Necho, Psamuis, Apries vagy Hopfra, Amasis és Psammenit nevei emlittetnek. Ezen időköz világos pont Egyiptom pallérozottságának historiájában. De mind Cambyses persa király hatalma alá jött az ország, 's persa felsőség alatt is maradt Nagy Sándorig, K. e. 332-ig, kinek halála után a' roppant macedoniai birodalom szétosztatván, a' Ptolemaeusok (vö. PTOLEMAEUSOK és ALEXANDRIAI ISKOLA) fényes ideje felderült. Ptolemaeus Lagi vagy Soter, Ptolemaeus Philadelphus (ki alatt tétetett le Roma Egyiptomon való későbbi uralkodásának talpköve), I. Ptolemaeus Evergetes, Ptolemaeus Philopator, Ptolemaeus Epiphanes, Ptolemaeus Philometor, II. Evergetes, Cleopatra Minor (Ptolemaeus Soterrel vagy Lathyrussal és I. Ptolemaeus Sándorral), II. Ptolemaeus Sándor, Berenice, III. Ptolemaeus Sándor, Ptolemaeus Auletes, Cleopatra Tryphana és Berenice 's Cleopatra Gyermek Ptolemaeussal, kik Caesar és Antonius védelme alatt 's idejében uralkodtak, az ezen időbeli egyiptomi fejedelmek nevei, kik közül többen dicséretesen emlittetnek a' tudományok és mivészség historiájában. Cleopatra magát megölvén Octavianusnak Actiumnál nyert győzedelme után, Egyiptom romai felsőség alá jött 's romai tartománnyá tétetett a' hatalmas köztarsaságtól. Ez 3 eszt. történt K. e. Egyiptomot a' Romaiak 670 eszt. birták. Ezalatt a' keresztény vallás általplántáltatott Egyiptom földjére, melly, mint a' mysteriumok hajdani idejében, most ujra vallásos szakadások, vak buzgólkodás és lelki setétség honjává lett. Az anachoreták és klastromokban lakó szerzetesek itt jöttek először létre. Midőn a' romai birodalom Nagy Theodosiustól napnyugotira és napkeletire osztatott, 's Egyiptom az utolsónak alkotó részévé lett, mindég mélyebben süllyedt a' tudatlanságba, pallérozatlanságba és erőtlenségbe, a' honnan könyen elfoglaltathatott a' Saracenektől vagy Araboktól, minekutána Amru nevü vezérek alatt, Omar khalifaságának idejében, a' fővárost, Alexandriát, ostrommal megvették volna. Ez K. u. 640 történt, midőn Heraclius ült a' napkeleti vagy görög császári székben. Mint a'

khalifaság tartománya, az Abassidák (Abas maradékai) Harun al Rasid, Al Maimun 's ama' nagy saracen hős, Saladin, dicséretes országlása alatt volt Egyiptom. De az utolsónak maradékai 1250 kiszorittattak Egyiptomból a' Mameluckoktól, 's ezen rettenetes despoták alatt Egyiptom hajdani nagyságának és pallérozottságának árnyéka is eltüut. Végre Selim török sultan (1516—1517) győzedelmeskedvén az utolsó mameluck sultanon, Tumanbaion, Egyiptom török tartománnyá lett, 's egy basa kormányozása alá adatott. Ez idő olta Egyiptom a' mameluck beyek 's Törökök közt folyt szakadatlan belső hadak mezeje volt, 's a' török uraság több izben, kiváltképen Ali bey alatt (1766) közel volt végéhez. 1798-tól 1801-ig Francziák birták Egyiptomot. (L. Egyiptomi kiszálása 's táborozása a' Francziáknak.) Azolta ez a' tartomány sokkal nagyobb mértékben vonta magára a' statuskormányozók és tudósok figyelmét, mint valaha azelőtt. Europa csudálkozással lát ott egy fejedelmet uralkodni, melly nemzete előitéleteinek rablánczaitól meg tudván menekedni, europai intézeteket viszen be Egyiptomba, hogy ezt minden tekintetben ismét a' Ptolemaeusok országává tegye. Ez a' fejedelem Mohammed Ali basa (l. e.); ugyan csak helytartó de a' szokott adón 's e' mellett küldött ajándékokon kivül és a' Görögök (l. e.) ellen folyt szárazi és tengeri hadban való részvételén kivül (a' mit azért tett, mivel 1823 Yemennel, Cyprussal, Candiával és Moreával megajándékoztatott a' porta által), a' nagyur iránt (Konstantinápolyban) hivatalos és alattvalói köteleztetésének semmi különös jelét sem mutatta. Ő Egyiptomban valóban teljes fejedelmi hatalommal uralkodik. Mohammed (Mehmed) Ali későbbi nagyságának talpkövét még Egyiptomnak a' Francziáktól lett elfoglaltatásakor tette le, kikkel, mint a' nyughatatlan Mameluckokkal is, vitézül hadakozott. Midőn 5 eszt. helytartóvá lett kineveztetése után (1811) inkább kegyetlen fortéllyal, mint erővel, a' Mameluckoktól megmenekedett 's a' tartomány megháboritatlan birtokosává lett volna, legelső és főgondja az volt, hogy a' hadi erőt jó állapotba helyheztesse 's katonai fenyitéket vigyen be seregébe. Ifjui esztendeiben kereskedéssel foglalatoskodván, hogy Egyiptom gazdag terméseit méltóképen használhassa, europai nemzetekkel, főképen Franczíakkal, kiket minden nemzetbeliek közt leginkább kedvel, kereskedési öszveköttetésbe lépvén, megesmerkedett az Egyiptomban eddig esmeretlen pallérozottsággal. Az ezen kereskedésből bejövő jövedelem sokat tett hatalmában való megerősödésére. A' porta, melly már 1806 nem örömest nevezte ki őt helytartónak, mind ezt félénk szemmel nézte 's hogy megmenekedjék tőle, a' Wahabik (l. e.) elnyomását neki parancsolta meg. Mekkát 's Medinát (a' Mohamedanusok szent városait) visszafoglalván, Hedsas tartományába ment által a' had tüze, de végválasztó következés nélkül; a' honnan Tussun basa, Mohemmed Ali fija, Abdallah Sauddal, a' Wahabik fejével, fegyvernyugvást kötött. Mind a' két fél készült a' hadra. Ez időtájban (Jul. 1815) adta ki Mohammed Ali a' Nizam Dsedidet (l. e.) vagy azon parancsolatját, melly a' katonai alkotmánynak uj formát adott 's a' katonákat europai fegyvergyakorlásra kinszeritette. A' sereg e' miatt zugolódni kezdett 's Mohammedet keresztény basának nevezvén, felzendült. Mohammed a' kahirai erősségben kénytelenittetett menedékhelyet keresni. A' városban dühösködött iszonyu zabolátlanságot lecsendesitette ugyan Mohammed; de a' katonai alkotmány megváltoztatását tárgyazó feltételét nem merte megujitani; hanem 1816 uj sereget küldvén Hedsasba, a' rendetlen katonaságot 's a' lármás Albaniaiakat, kik feltételét akadályoztathatták volna, fogadott fijának (mint Planattól neveztetik), Ibrahimnak, vezérlése alatt eltávoztatta Egyiptomból 's midőn Ibrahim 1818, bár nagy veszteséggel, a' Wahabik erősségét Derajehet, elfoglalván 's Abdallah Saudot magát is elfogván, visszajött volna, részént hogy utjában ne legyenek, részént aranyat 's kereskedési portékákat reménylvén, a' még megmaradt rendetlen katonáknak egy részét Ismail fija

alatt 1820 Senaarba, a' másikat pedig egynéhány hónap mulva a' Dar-Furhoz tartozó Kordofannak meghóditására küldötte. Ismail Syenetől Dongolahig benyomult a' Nilus partján Nubiába, megverte a' Mameluckok maradványit 's Dongolaht egyiptomi tartománnyá tette. Azonközben, Egyiptomból az egész rendetlen katonaság kitakarodván, munkába vette Mohammed feltételét, mellynek végrehajtásában segédül, Drovetti franczia consul tanácsára, Seve ezeredest, Ney marsall segédjét, vette maga mellé. Francziaországból fegyverek hozattak. Sevet több alatta lévő franczia tisztek segitették, 's Mohammed örömmel látta feltételének előhaladását. Legtöbb bajt a' Törökök okoztak, kik megszokván a' munkátlanságot 's könnyü életet, nem akartak drága öltözeteikről 's szép lovaikról lemondani és a' főváros örömei helyett az ország határszélein lévő fövenytérségeken fegyvergyakorlásban izzadni; a' honnan zugolódtak 's szidalmazták a' Keresztényeket és nehéz puskájikat elhányták; de Seve hasonló franczia szitkokkal válaszolt nekik 's a' dolog ment, ha lassan is. Minő mély belátással 's állhatatossággal közelgetett czéljához, megtetszik ebből: Egyszer, midőn egy osztály lőtt, fejénél repült el egy golyóbis. „Ügyetlenek," monda hidegen, „még egyszer!" A' puskák elsüttettek; de már egy golyóbis sem süvöltött Seve füle mellett. Ez a' rettenthetetlenség lefegyverkeztette a' Törököket, kik mindég bizodalmasabbak lettek iranta, lemondtak lassanként előitéleteikről, 's nevendékei közül többen különös hüséggel viseltettek Seve iránt. Ez idő tájban Dussap franczia orvos katonaispotályt állitott fel; a' már 4000 főből álló sereg számára kaszárnyák épittettek; Gonon, egy Mohammedtől különösen kedvelt Franczia, Kahirában fegyvertárt alkotott; ágyuöntő 's furó mühelyek emelkedtek fel; salétrom készittetett 's a' Nilus Rodah nevü szigetén lévő hajdani franczia puskapormalom ujra felépittetett. Ibrahim basa, hogy példát adjon, maga is részt vett a' gyakorlásokban. 1823 az egyiptomi uj sereg 6 regementből, 1 regement, 5 bataillonból 's 1 bataillon 8 emberből állott. A' lovasság előbbi állapotjában maradt. Csak hamar eljött az az időpont, mellyben az ujitás haszna kitetszett. Jan. 1824 ugyan is az első regement a' Senaarban lévő rendetlen katonák segitésére küldetett, kik még most is csatáztak a' Segia-Arabokkal. Egy másik regement Hedsasba rendeltetett. Bámultak a' Wahabik, midőn a' czifra Osmanlik hellyet, durva ujas derékravalókba öltöztetett katonákat láttak lassan és szép renddel feléjek nyomulni. Már az első ütközet végét szakasztá a' hadnak, a' mit midőn Mohammed meghallott, felugrott örömében divánjáról. — A' szárazi hadi erő rendben lévén, a' tengeri erő, melly hasonlóul felette rossz állapotban volt, javitására forditotta figyelmét Mohammed Ali. Néhány régi corvettek fedelén tengeri oskola állittatott fel, mellybe számos ifju Arabok vitettek a' Niluson hajózók közül. A' tanitást Villnik tengeri hadnagy 's más Francziák vállalták magokra 's rövid idő alatt sokra mentek a' tanitható Arabokkal. Egy másik corvetten 100 nevendék oktattatott. Az alexandriai tengeri fegyvertár europai tisztek felvigyázása alatt jobb rendbe hozatott. Elejénte Marseilleben és Livornóban épittetett a' basa hajókat, de majd az alexandriai mühelyben is szorgalmatosan dolgoztak a' hajóépitők Francziák ügyelése alatt 's nyáron 1824 Mohammed Ali 63 hadi hajóból álló hajóssereget inditott utra a' Török kegyetlen uralkodása miatt felzendült Görögök ellen. — A' hadi erő mellett az ország polgári boldogságáról sem felejtkezett el Mohammed Ali. A' döghalál pusztitásai ellen tisztuló intézeteket állitott fel; a' himlő-oltását bevitte; Ismail Gibraltar nevü követét Europába küldötte, hogy fabrikásokat hijon Egyiptomba és Svédországgal kereskedési egyezést kössön. Alexandriánál csatornát ásatott, mellyet a' sultanról Mahmud csatornájának nevezett. Ezen oriási munka 6 europai mathematicus felvigyázása alatt ment tökéletességre; elejénte, Jan. 8. 1819 100,000-en dolgoztak rajta; de lassanként, bár 7000-nél több

munkás holt is meg ragadó nyavalyákban, 290,000-re hágott fel a' napszámosok száma, kik közül miudenik 6 garas napi bért kapott. Igy a' csatorna Sept. 13 készen lett. Savnen alól kezdődik a' Nilusnál 's Pompejus oszlopánál végződik. Hossza 41,706, szélessége 15 's mélysége 3 ölnyi. Ez azon nagy feltételnek kezdete, melly szerént Alexandriának Arabiával és Indiával közbevetetlen öszveköttetésbe kell jönie. Kevessel ezelőtt telegraphokat, Bulakban Kahiránál könyvnyomtató intézetet (mellyből már több munkák jelentek meg, a' többek közt egy „*Dizionario italiano et arabo*," *Bolacco, della stamp. reale*, 1822, 2 tom., katonaoskolát 's felsőbb tanitó intézetet állitott fel, főképen tolmácsok 's polgári tisztek formálására. A' tanitók franczia és olasz katonatisztek. 1826 sok ifjakat küldött Franczíaországba, hogy itt az europai pallérozottsággal megesmerkedvén, Egyiptomba plántálják által azt. Némellyek a' bresti tengeri oskolában tanultak 's mind a' két oceant behajózták Bourbon szigetétől Chileig. 1832-ban 28 nevendék szándékozott Egyiptomba visszatérni. 1829 olta török és arab nyelven egy ujság is jelenik meg minden héten kétszer Egyiptomban „Kahirai történetek" czim alatt. Foglalatját, a' franczia ujságokból merittetni szokott tudósitásokon kivül, helybeli hirdetések, a' különbféle katonai osztályok vezéreinek parancsolati 's más hivatalos dolgok teszik. — Syriai táborozása, mellyet Mohammed Ali az ott kiütött nyughatatlanságok elnyomásának szine alatt tett Oct. 1831, a' portának ollyan nyilatkoztatásokra adott okot, mellyek a' sultánnak a' hatalmas basától való tartására mutatnak. Ibrahim basa, Mohammed fija, 25,000-ből álló seregével 's számos hajókkal indulván el Egyiptomból, győzedelmesen nyomul elő a' Libanon hegye felé. Ha az a' basa czélja, hogy a' portával való már is gyenge öszveköttetést ketté szakassza, mivel erre mutatnak eddigi tettei 's feltételei, bár melly engedelmesnek mutatja is magát a' sultán iránt, — kétség kivül fontosnak kell reá nézve Syria birásának lenni, mivel az itt keresztülhuzódó hegyláncz országának bátorságos határul fog szolgálni. Meg fog e' gyökerezni, a' mit Ali épitett, vagy vele elenyészik, az idő fogja megmutatni 's attól függ, ha a' környülállások az egymástól különvált két néptörsök öszveolvadását segitendik. Ha Egyiptom független status lesz, ha a' Törökök száma nem fog többé, mind eddig, napkeletről pótoltatni, — hihetőképen elenyészik nemzetségek Egyiptomban, mivel itt többnyire magtalan házasságban élnek, 's az Arabok erős nemzetségei, Mohammed Ali czélriányos rendelései által pallérozlatván, függetlenségre emelkedhetnek fel.

Megjegyzést érdemel Mohammed uralkodása alatt az is, hogy azon europai utazók, kiket a' tapasztalás vágya számosabban édesget a' hajdani pallérozottság ezen honjába, mint valaha ezelőtt, védelmet és segitséget találnak nála; mindazaltal igy sem lehet mind azon nehézségeket elháritani, mellyek (nevezetesen a' Beduinok seikjeinek idegenek iránt való gyülölsége és telhetetlensége) az Europaiakat hátráltatják. Elmellőzvén Browne Angolnak 's Hornemann és Burckhardt Németeknek (l. e.), kik közül az elsők semmi nyomára sem akadtak Jupiter Ammon templomának, korábbi utazásait, itt csak az ujabbakat lássuk. Legnevezetesebb ezek közt Belzoni Olasznak (l. é.) utazása 1818. Frediani Olasz (l. e.) pompásan leirta Jupiter Ammon templomának omladékait Siwahban Mart. 30. 1820 irt levelében, hanem Gau (l. e.) kölni burkus épitő mester ellene mond Fredianinak, mint Drovetti, előbbi egyiptomi franczia főconsul is. Caillaud Franczia is azt irja, hogy megvizsgálta 's felmérte ugyan azon omladékokat. A' Zabarah hegyén lévő régi smaragdbányákat is felfedezte ő 's egészen abban az állapotban találta, mellyben a' Ptolomaeusok földmérőji hagyták, minden bányászeszközökkel, mellyekből a' régiek bányászásáról neminemü esmeretet szerezhetünk. 1820 Caillaud a' vicekirály fiját, emlitett táborozásakor, Dongolahba kisérte. Caillaudnak a' thebaei fövenysziget (oase) felé 's az ezzel ha-

táros kel. és nyug. pusztaságokon tett utazását Jomard adta ki. Henry Light angol pattantyus kapitánynak egyiptomi, nubiai 's szent földi utazása (ford. Jenában 1820), alig érdemel említést a' Burckhardté mellett; mindazáltal a' mi az egyiptomi basát, Jerusalemet 's a' Drusokat illeti, méltó olvasni. Nevezetesebb Fitz-Clarence ezeredes hadnagynak (Hastings keletindiai főkormányozó segédjének) Bombaytól Indián és Egyiptomon keresztül Londonba való utazása 1818. Méltók, hogy megemlittessenek két Angolnak, u. m. Maddingtonnak és Hanburynak utazásai is, kik az egyiptomi basának nubiai táborozásában (1820) jelen voltak. Mint irják, Dongolaht és Darsheggát szorosabban megvizsgálták 's a' hajdani Sabát ?), melly később Meroe nevet kapott, felfedezték. Salt, Nagy-Britanniának egyiptomi consula, is leirta Egyiptomot. 1824 Gordon, angol hajóskapit. is utra indult a' Nilus mellett felfelé, hogy a' Behr-el-Abiad forrásait felfedezze; de csak Villel-Medinetig (Sennaartól 1 napi járásnyira) mehetett, hol megholt. — Keves idő olta több Németek is feltették napkeletnek és Egyiptomnak tudományos megvizsgálását; mint Seetzen (l. e.), kinek napkönyve hihetőleg elveszett; Sieber (l. e.), ki Kretát, Cairót és Jerusalemet irja le (1823); és Rüppel maini Frankfurtból (l. Afrika). Ugyan azon czéllal indult utra Minutoli Menu (l. e.), burkus vezérőrmester, Aug. 1820. Három ifju berlini tudós ajánlotta magát uti társul, mint Liman, prof. épitő mester, Hemprich és Ehrenberg orvosok, a' burkus országlástól segittetvén. Rómában Minutoli, Niebuhr ajánlására, még egy orientalistát, Scholzot Breslauból, vett maga mellé, a' kinek syriai utazása már megjelent. Liman prof. helyébe, a' ki csak Oct. 10. 1820 ért el az utazókhoz, két olasz hadi földmérő tiszt, Voltrini és Groket, léttek a' társaság tagjaivá. Minutoli Sept. 1821 tért vissza Németországba, hol gyüjteményeiről 's felfedezéseiről jeles munkát adott ki. Egyiptomnak mostani állapotjára, földjének mivelletésére, az adókra nézve 'sat. mellyek részént még a' régi kastaalkotmány maradványi, Reynier (a' ki Napoleon alatt szolgált Egyiptomban), ugyan nem régi historiai, de tanusággal teljes statisticai munkát adott ki, ezen czim alatt: „*De l'économie publique et rurale des Egyptiens et des Carthaginois* (Paris 1823)." — Ujabb történetirói Egyiptomnak 's kormányoztatásának: Felix Mengin „*Histoire de l' Egypte sous le gouvernement de Mohammed Aly*" (Paris 1823), és J. Planat „*Histoire de la régénération de l' Egypte*" (Paris 1830). *L.—ú.*

Egyiptomi kiszálása 's táborozása a' franczíaknak. Két ütközetben (1796 és 1797) Bonaparte kivitta a' szárazon a' békeséget Franciaországnak. Most már az volt hátra, hogy Angolországtól is kicsikarja azt. E' végre hadi sereg állittatott ki az Angolok ellen, mellynek vezérévé Bonaparte tétetett. Febr. 1798 be is utazta a' csatorna (*la Manche*) partjait Bonaparte, azonban Maj. 8. 1798 Toulonban jelent meg, mint fővezér, a' hol azon nagy feltételre tett a' franczia országlás készületeket, hogy Egyiptom elfoglalása által az angol-keletindiai kereskedést semmivé tegye. Bonaparte katonai vizsgálatot tartott 's azt hirdette ki a' katonák közt, elmellőzvén mindazáltal Egyiptom nevét, „hogy a' jelen lévő táborozásból leendő visszatérések után közülök mindenik annyi vagyonnal fog birni, hogy hat hold földet vehet." Ezen általányos tudósitása után hajóra ült a' katonaság Toulonban Mart. 19. 1798. A' hajók száma 194, a' katonáké 40,000 tett, kik közt egy pár ezer tudós, mivész, orvos, seborvos, mesterember 's mindennemü dolgozók voltak. A' hadi erő szinét azon olaszországi sereg tette, melly nyerte a' campo formioi békeséget 's mellyet Berthier, Desaix, Reynier, Menou, Kleber, Dumas, Caffarelli, Murat, Junot, Marmont, Belliard, Davoust, Lannes, Durve, Bonaparte Lajos, Beauharnois Eugenius 's más vezérek lelkesitettek jelenlétekkel. 11 linea hajó, két régi ötven ágyus hajó és hat fregatt kisérte 's védte a' szálitó hajókat, mellyek utközben mindég szaporodtak. A' fővezér a' l'Orient nevü hadi hajóra ült. Jun. 9. megér-

kezett a' hajós sereg Maltához; Bonaparte engedelmet kért a' vitézi rend nagymesterétől, báró Hompeschtől, hogy a' sziget vasmacska levetésre alkalmatos helyein fris vizet tölthethessen hordójiba. Hompesch nem teljesité a' kérést 's tette eldönté Malta sorsát. Más nap reggel minden oldalról meglepték a' Francziák a' szigetet 's estve, bár mint ágyuztak is a' szigetbeliek, uraivá lettek annak. 12-dikén éjjel a' sziget erősségeivel együtt általadatott a' Francziáknak, kik ott 4000 főből álló őrizetet hagytak 's 17-én Alexandriába eveztek. Bonaparte parancsolatot adott ki, mellyben seregét a' következendő nehézségek állhatatos türésére 's a' Mohammedanusok vallása és Egyiptomiak rendtartásai iránt leendő kiméllő magok viseletére intette. Jul. 1 érkeztek meg a' Francziak Alexandria elejébe, hol kevessel azelőtt Nelson már kereste őket. Attól való félelme, hogy ez a' nagy tengeri hős reménytelenül visszatérhet, siettette a' fővezérrel a' sereg partra szállitását. Ez egész csendességgel meg is történt Alexandria előtt az ugy nevezett Arabok tornyánál, bár a' szél és habok alkalmatlankodtak is. Némelly lovon ülő Törökök szemlélték az idegen jelenést. Más nap 12 órakor 5000 ember állott Alexandriának régi, egynéhány tornyokkal felkészitett falai előtt, mellyek ostrommal megvétettek. Ugyan akkor foglalta el Marmont Rosettet 's Jul. 6 az egész hajóssereg az abukiri kikötő torkolatban veté le vasmacskáját. Alexandriában, Rosetteben és Abukirban őrseregek maradtak 's a' 30-000-ből álló hadi nép 5 osztályban Egyiptom fővárosa, Cairo, ellen nyomult. Ettől nem messze, a' gizehi pyramisoknál, véres ütközetre jött a' dolog. Az Egyiptomiak vezére, Murad bey, mintegy 6000 lovással, egynéhány ezer gyaloggal 's 38 ágyuval várta itt a' Francziákat besánczolt táborában. A' Francziák czélirányos tüzelése 's az az elszánás, mellyel tudták puskatőreiket (bajonettjaikat) használni, a' Mameluckoknak minden rohanásait sikeretlenekké tették, kik, minekutána táborok 's Embabey (egy falu) is ostrommal megvétetett volna, a' szomszéd pusztaságon szétszaladtak. Minden ágyujik és 400 tevéjik elvétettek 's Cairo Jul. 22. általadatott a' Francziáknak, mivel Ibrahim bey, a' kinek azt védni kellett volna, a' pyramisoknál történt ütközet szerencsétlen kimenetele után, Desaixtől nyomon kergettetvén, a' felső egyiptomi pusztaságra huzta magát vissza. A' franczia hajósseregnek ABUKIRnál (l. e.) Nelson által Aug. 1. 1798 lett öszverontatása, semmivé tette a' nagy feltétel gyümölcseit. Bonaparte, a' cairoi véres jelenésről tudósittatván, Franczia országgal 's Európával való öszveköttetését elvágatással fenyegettetni látván, a' legveszedelmesebb ellenségtől, a' szükségtől, kezdett tartani. Elkeseredvén a' porta szép Egyiptomának franczia tartománnyá lett változtatásán, Sept. 12. 1798 hadat izent Franczia országnak, 's Asia felől megtámadással fenyegetőzött. Cairóban felzendültek a' lakosak; sok Francziák, kiváltképen tudósok, mivészek és mesteremberek, meggyilkoltattak; de a' Sept. 23 és 25 történt véres csatázás után a' főmecsetbe szaladt lázadóknak feltételetlenül kellett magokat megadniok. Helyre állván a' csendesség; Bonaparte Egyiptomnak franczia uralkodásformát adott; Febr. 28. 1799 mintegy 18,000 emberrel Cairoból Syria felé indult, megvette a' pusztán El-Aris várát, azután Jaffát, megverte Zetánal a' Naplosinokat 's élelmet zsákmányolt, mellyre nagy szüksége volt, hogy St. Jean d' Acret ostrom alá vehesse 's még egyszer győzedelmeskedett Jafetnél. Azonközben az Angolok sir Sidney Smith alatt Acre alá megérkezvén, az itt lévő török őrsereget egynéhány száz katonával 's pattantyussal erősitették meg és élelmet szállitottak a' várba, a' honnan a' Törököket olly állapotba helyeztették, hogy a' Francziáknak több rohanásait visszaverték 's a' franczia ágyusorok kemény tüzelése ellenére az ostromot mind addig kiállhatták, mig Bonaparte visszavonulni 's az ostromot félbenszakasztani nem kénytelenittetett. Seregének harmadja a' had és döghalál prédájává lett. 26 napi sulyos utazások után érkeztek meg az életben maradtak Cairóba. Erre csak hamar egy 18,000 főből

álló török sereg szállott ki az abukiri öbölnél, melly az ott lévő erősséget megvette. Hirtelenséggel huzta öszve Bonaparte seregének szinét, az Alexandria és Abukir közt lévő kutnál megállapodott 's Jul. 26 megütközött a' Törökökkel. Mustapha basa a' vele lévőkkel 's minden ágyujival együtt elfogatott; 2000 török a' tengerbe fult 's a' török sereg maradványának, melly az abukiri erősségben keresett menedékhelyet, feltételetlenül kellett magát megadnia. Bonaparte egyiptomi urasága ismét megerősödött. Ekkor hirtelen azt tétette seregében közönségessé: „Európából jött tudósitások, visszautazásomat elkerülhetetlenné tévén, a' fővezérséget Kleber vezérre bizom, a' kibe mind én, mind az országlás teljes bizodalmat helyeztetünk.“ Midőn ezen elválás a' seregben kihirdettetett, Bonaparte fregattja már a' tengeren volt. Aug. 26 hagyta oda Abukirt. A' seregnek, mellynek most Kleber volt fővezére, helyeztetése naponként kellemetlenebb lett. Megverte ugyan Verdier a' Nov. 1799 ismét kiszállott Törököket; de a' legcsekélyebb veszteség is igen érezhető volt egy olly seregnek, mellyet nem lehetett egészitni. Az Európából jött tudósitások nem igen lelkesitők voltak 's a' vezérek keves dicsőséget, a' katonák semmi hasznot sem láttak magok előtt. Ezen okok miatt 's azon hirre, hogy a' nagyvezér sok néppel nyomul Syria felől Egyiptomba, Kleber Jan. 24. 1800 El-Arisban a' nagyvezérrel és Sidney Smitthel egyezést kötött, melly a' Francziáknak három hónapi fegyvernyugvást engedett, hogy azalatt az egyezést a' franczia országlással erősittessék meg, azután pedig hazájokba visszatérjenek. De Klebernek a' franczia directoriumhoz irt levele, mellyben a' sereg kedvetlen helyeztetését leirván, az egyezés aláiratását kérte, Keith angol admiraltól elfogatott 's Londonba küldetett, a' hol azt kivánták, hogy az Egyiptomban táborozó franczia katonák hadi foglyokká tétessenek. Ekkor Kleber ismét fegyvert fogott 's Mart. 20. megverte Heliopolisnál a' nagyvezért, adót vetett a' népre, hogy katonájinak a' zsoldot kifizethesse, Koptokból 's Görögökből uj regementeket állitott fel, a' partokat bátor ságba helyeztette 's éléstárakat épittetett. Ezen munkásság közepette Jun. 14. Kleber fővezér Cairóban egy Töröktől meggyilkoltatott 's a' fővezérség Abdallah Menoura jött. Azonközben Londonban elvégeztetett Egyiptomnak visszafoglaltatása. Mart. 1. 1801 jelent meg az angol hajósereg Alexandria előtt 's 12 Abukirnál ki is szállott a' szárazra. A' Francziák mintegy 4000-en, megtámadták más nap az Angolokat, de vissza kellett vonulniok. 18-kán megadta magát Abukir 's az Angolok besánczolták magokat. Mart. 21 Menou 10,000-ed magával reájok ütött, hanem megveretett 's Alexandriába szaladt; de az angol vezér Abercrombie is halálos sebet kapott 's Mart. 28 megholt. Helyébe Hutchinson lépett. 29-én egy török hajóssereg segitséget hozott 's a' nagyvezér is közelgetett Syriából. April 19. megadta magát Rosette az egyesült Angoloknak és Törököknek; egy 4000 főből álló franczia sereg 8000 Angoltól 's 6000 Töröktől megveretett Ramaniehnél; 5000 Franczia a' Cairo felé 20,000-ed magával nyomuló nagyvezértől Maj. 16 Elmenayernél visszaveretett 's az egész franczia sereg már csak Cairóra és Alexandriára szoritttatott. Jun. 20-án kezdődött el Cairónak valóságos ostromoltatása, mellyet csak 7000-nek kellett védelmeznie. Cairo Jun. 27-én az Angoloknak 's Törököknek megadta magát, ezen feltételek alatt, hogy Belliard vezér seregivel a' városból 's országból kitakarodjék, az Angolok költségén Francziaországba szállittassék és az Egyiptomiaknak is engedtessék meg, hogy vele ellmenjenek. Aug. 17 ültek hajókra Rosetteben 's Sept. 1801 érkeztek meg Toulonba mintegy 13,000-en, kik közt alig voltak 4000-en felfegyverkezve. Menou vezér még Alexandriában volt. Gantheaume admiral elevezett ugyan több lineahajókkal 's 3—4000 emberrel Francziaországból és már Alexandria előtt állott, de négy corvette veszteséggel kénytelenittetett Toulonba visszatérni. Ellenben az Angolok 5000-ből álló fris sereget kaptak Angliából

kik egyesülvén a' már Egyiptomban lévőkkel, Alexandria alá siettek, Marabou erőssége már kezekben volt, midőn Menou fegyvernyugvást kért, melly lépésre Menout élelembeli szükség és a' Baird vezérlése alatt Kelet-Indiából jött 6000 Angol megérkezése kinszeritették. Sept. 2 általadta Menou Alexandriát az Angoloknak, az ágyukkal és tábori eszközökkel, 6 hadi és sok kereskedő hajókkal, továbbá minden arab kéziratokkal, egyiptomi földabroszokkal és más a' franczia köztársaság számára szerzett gyüjteményekkel együtt; a' franczia sereg fegyvereivel 's hadi készületeivel egy franczia kikötőbe vitetett; Nov. végén ért Franciaországba, három esztendő 's hat hónap mulva Toulonból lett első elutazása után. Az alexandriai őrsereg 8000 katonánál 's 1307 matroznál erősebb volt. Négy héttel Egyiptom elvesztése után Londonban Oct. 1. 1801 a' béke előczikkelyei aláirattak. Ez a' Nilus völgyében Philaig (Nubia határszélén). azon szigetig, melly a' romai birodalom legszélsőbb déli erős pontjának tartatik (egy Waldeck nevü német mindazáltal azt állitja, hogy egy a' Holdbércz alján Vespasianus katonáji által felállittatott oszlopot látott), terjedt táborozás, hasznos volt a' tudományokra és mivészségre nézve, mert a' fegyverek csattogása közben ezen nemes foglalatosságról sem felejtkeztek el a' Francziák. Igaz ugyan, hogy Nagy-Britannia hatalma elfojtotta Egyiptomban a' pallérozottságnak ezen táborozás által elvetett magvait; de legalább uj kutfő nyittatott fel az által az Europaiak tudományos esmereteinek, mellyet elébb a' tudatlanság és haszonkeresés eltakartak a' vizsgálódó lélek előtt. A' hajdani Denderah, Thebae, Latopolis, Edfu templomaikkal, palotájikkal, omladékaikkal, obeliskeikkel és catacombéjikkel megháborittatás nélkül vizsgaltathattak azon tudos ferjfiak által, kik a' táborozásban ezen nemes czélra részt vettek. A' mit sem Herodotus, sem Strabo, sem Diodorus nem tehettek 's a' mit az ujabb utazók nem fedezhettek fel 's nem irhattak le, most a' vizsgálódók szeme előtt először állott nyitva, 's azon akadályok, mellyeket hajdan a' honi lakosok szent buzgósága, később a' Törökök tudatlansága tettek a' tudni kivánók utjába, ekkor meggyőzettek 's elmozdittattak a' franczia vitézek fegyverei által. Ezolta egész nagyságában kifejlett az olly gyakran félreesmert egyiptomi épitésmesterség; 's fel huzatott azon kárpit, melly eddig ezen ország történeteinek nagy részét, az Egyiptomiak szokásait, tudományát 's földleirását eltakarta. Épen ugy napfényre hozattak ezen nép isteneinek, királyainak, ügyvizsgálásának, szent szertartásainak 's házi életének a' paloták templomok és temetők falaira vésett képei. Ezen kőtraditiók az emberi léleknek legrégibb nyomai, mellyek a' nemzetek meséseknek hitt időszakaszában szokásban volt szertartásait előnkbe terjesztik. A' régiségek és törvényhozás figyelmetes tanulása, mint Egyiptom története is, meggyőz bennünket annak igazsága felől, hogy a' mivészségben 's tudományokban való előmenetel a' polgári alkotmány 's országlás minemüségéhez van köttetve 's melly gondosan kell ápolnunk a' törvényességet és mennyire kell tiszteletben tartanunk az emberi jusokat. Hogy a' mostani egyiptomi helytartó nemzetének uj alkotmányt adott 's az országot uj rendbe hozni merte: azt ő azon nagy, de hajótörést szenvedett feltételnek köszönhette, melly szerént a' Francziák Egyiptomot gyarmatjokká akarták tenni. Most tudjuk, hogy minden polgári társaságban egyesült népek közt legelőször az Egyiptomiak vizsgálgatták a' csillagokat 's ezeknek futását, mivel Europa a' Francziák által mind azon kép- és épitésmivekkel esmeretessé tétetett, mellyekben örökitették neminemüképen a' régi Egyiptomiak astronomiai esmereteiket. A' denderahi zodiacus, melly most Parisban van, és az esnei arra mutatnak, hogy az Egyiptomiak voltak ebben a' Görögök tanitójik. Elébb senki sem esmerte azon papyrus kéziratok kincseit, mellyek a' thebaei sirboltokban találtattak; sőt az egyiptomi pallérozottságnak, hatalomnak és nagyságnak ezen csudált emlékei sem voltak annakelőtte esmeretesek. Mind a' gazdag ékesitések, mind a' még csaknem sér-

tetlenül maradt festések, nem keves világosságot nyujtottak hajdani épitőjik belső és házi életére, 's a' rosettei hires kő megtaláltatása azon édes reménnyel táplálja a' régiségek barátit, hogy a' hieroglyphek értelmének kimagyarázására szolgáló kulcs valahára felfedeztetik. (L. Spohn). Egyiptom emlékei látták Tyrust, Carthagót és Athenét létre jőni 's elenyészni, és imé! még most is fenállanak. Már Plato életében ezen tiszteletes névvel „régiségek" emlittettek, 's még akkor is viselni fogják azt, midőn a' mi városunknak talán nyoma sem lesz többé. Az egyiptomi nemzetben minden, a' mi csak a' vallást és országlást illette, örökkévalóság characterét öltözte fel, bár olly éghajlat alatt élt, mellyben minden állati 's plántai kifejlés gyorsan siet az érettség 's enyészet felé. Közönséges emlékeiknek, mellyeken az idő vas foga hijában igyekezett élét megmutatni, szakadatlan látása kétség kivül sokat tett intézeteik tartósságára. Titkos borzadás futja el a' nézőt, ha megtekinti azon emberi miveket, mellyek az örökkévalósággal megmérkőzni akarni látszanak, 's ha visszaemlékezik azon nemzetségekre, mellyek azoknak előállása olta elenyésztek, 's azon időkre, mellyek még el fognak mulni, mig a' pyramisok leroskadnak 's a' föld porával egyesülnek. — A' mit a' tudományok iránt való tüz, párosodván a' legszélesebb esmeretekkel, egy minden nemü emlékekkel és figyelemre méltó legritkább tárgyakkal olly gazdag tartományban, mint a' millyen Egyiptom, összegyüjtögethetett, az egyiptomi régiségekre ügyelő biztosság által az országlás költségén kiadatott, „*Description de l'Egypte ou recueil des observations et des recherches pendant l'expedition de l'armée française*" czim alatt, 25 köt. 900-nál több rézmetszésekkel 's 3000-en felül lévő rajzolatokkal. (Utolsó kötete 1826 jelent meg). Három főosztálya közül az első Egyiptom regiségeit, a' második ujabb állapotját, a' harmadik természethistoriáját foglalja magába Napoleon czélja szerént csak keves példány nyomatott le 's keves osztogattatott ki a' barátságos külföldi udvaroknál. Minden tárgy csak ugy vétetett fel, ha egy arra rendelt biztosság által, melly a' Napoleon alatt Egyiptomban táborozott seregnél jelen volt tudósokból és mivészekből állott, elébb megvizsgáltatott. Ezek közt voltak: Berthollet, Costaz, Degenettes, Fourier, Girard, Monge, Conté és Laurent. A' két utolsó helyébe, kik a' munka folyamatja alatt mholtak, Jomard és Jallois léptek, kikhez jöttek azután még Delille és Devilliers. XVIII. Lajos és X. Károly folytatták ezen oriási és becses munka kiadását 's 1821 Panckoucke parisi könyvkereskedőnek, az első kiadás becses rézlábláinak használása mellett megengedtetett, hogy azt másodszor is kiadhassa. Jacotin pompás egyiptomi földabrosza, mellyet a' franczia földmérők Egyiptomban készitettek, az egyiptomi atlashoz ragasztatik. *L—ú.*

Egyirány, l. Sulvegyen.

Egyközépű (homeo- vagy concentricus), a' minek ugyan egy középpontja van. Két kör mondatik p. o. egyközépünek, ha mind a' kettő egy középpontból van huzva.

Egynőség, l. Házasság.

Egység a' müben annyi, mint részeinek egy öszvehangzó 's magában bevégzett egésszé egyesülése, azaz, viszontagos meghatározása. Ez minden szép müben mulhatatlanul szükséges, mert egyébként nem lehet szép. Azonban valljon ezért kimeritő e Baumgarten oskolájának véleménye, hogy a' különbfélék egységében áll a' szépség, más kérdés. (L. Szép, Szépség). A' drama egységeiről l. Színjáték.

Egység (*unitas*), a' mennyiségtudományban azon megfogást jelenti ki, melly a' számlálásban vagy méréshen fenekül vététik és ismétléséből a' szám származik. — Az egység igen sokféle lehet, mivel mind a' mérésben, mind a' számlálásban, önkényt való. Ha valami valódi dolog egységnek vétetett fel, p. o. egy ló, egy ház, egy kert, egy forint, akkor az egységet egyesültnek (*unitas concreta*); ellenben pedig, ha az egyet csak általjában gondoljuk a' nélkül, hogy valami

bizonyos tárgyat akarnánk vele kijelenteni, elvont egységnek (*unitas abstracta*) nevezzük. *Albert Ferencz.*

Egyszarvu. Az egyszarvuról (*monoceros*) szóló régibb 's ujabb időkbeli különbféle tudositások Zach által tett vizsgálatiból kisül, hogy azt Buffon olta helytelenül tették a' mesés állatok sorába. Meroë táján is talalkozik illyen állat, melly tehennyi nagyságu, zerge alkatu 's a' himnek hosszu egyenes szarva van homlokán.

Egzszerü az, mi általellenében áll a' sokszerünek és különbfélének, mint a' könnyen áltlátható a' zavartnak, nehezen áltláthatónak 's megesmerhetőnek. Lehet ezt értelmi, erkölcsi és aestheticai szempontból tekinteni. Ha az értelemnek tulajdonittatik, ennek kis hatáskörre korlátozását jelenti 's együgyüségnek mondatik. Igy tekintve az egyszerüség hiba, hanemha serdületlenség következése. Az erkölcsi kép egyszerüt egyenes szivünek 's jámbornak is nevezzük; ennek szükkörüsége önkényes. Amaz nem tud messzeható 's öszvetett czélok szerént munkálkodni; ez nem akar. Lelki esmerete szavát követvén, szőrszálhasogatva nem okoskodik kötelességeiről, teljesiti azokat, nem aggódván alapjokról, mellyre nézve a' philosophus gyakran örömest zavarodik kétkedésbe 's mellyet a' kicsapongó örömest felforgatna. Életét tetteinek 's érzéseinek minden messzelévő 's önhasznu mellékczélokat kizáró öszvehangzása diszesiti, 's ekkor szive egyszerüsége a' világ fija előtt együgyüségnek látszik, Az értelemre nézve egyszerü általellenében áll az ügyesnek, a' szivre nézve egyszerü a' ravasznak, előrenézőnek. Ám bámuljuk gyakran a' fortélyost, még is gyakrabban félünk tőle, az erkölcsikép egyszerü bizonyos benne, hogy kellem által szivet hódit; de nem akarva hódit, mert itt sem tör czélra. Az egyszerüséget általjában őszinteség bélyegzi, melly az ártatlansággal elenyészik. Valamint ezen őszinteség ellenkezik a' mesterkélttel, ugy a' mübeli egyszerüség sem egyéb, mint mesterkéletlenség és természetesség. A' mü egyes részeinek egy egésszé való mesterkéletlen egyesülésében áll az aestheticai egyszerüség. Megvetvén minden eszközöket, mellyek által a' tetszeni vágyás figyelmet törekszik magára vonni, idegen kivánatokra soha sem ügyelvén, sem az idő szellemének rabul nem szolgálván, vágytalanul nyilatkozik az aestheticati egyszerüség 's nyugodtan várja az az őt értő lelket. Többet soha nem nyujt, mint mennyit czélja kiván, müeszközei legegyszerübbek, elrendelése és öszvekapcsolása legfoghatóbb mellékuton soha sem igyekszik tetszésre szert tenni, távol minden keresettől, pompától, megterheléstől. Nem gazdag és nem vakit, de biztos, ügyes és való. Biztos és egyenes lépéssel tart czélja felé, mindenütt bizonyos gyermeki nyiltszivüséget mutat. Az aestheticai egyszerüségről is állithatni, hogy az ártatlansággal elenyészik, mert az ujaknál keresett, mesterkélt, a' régieknél pedig önkénytelen volt, már a' Romaiaknak is nehezebben sikerült miveikbe e' lelket lehelni. Egyébiránt az egyszerüséget nem kell elcserélni az egyformasággal: ez a' tárgy részeinek hasonlósága formára nézve és hiba a' müben, ha az érdekletet gyengiti vagy elrontja. *B. L.*

Egyvelgesek számvtése, l. Alligationis regula

Éhgyógymód. Igy neveztetik közönségesen azon gyógymód, melly szerént a' test más hatalmas szerek (érvágás, vértisztitó italok, izzasztók, higany, dárdacs 's t.) alkalmaztatása mellett csak annyi étekkel tápláltatik, a' mennyivel tengődketik. Innen tehát láthatni, hogy az éhség csak egy részét teszi ezen gyógymódnak, mellynek használása a' testben mélyen gyökerező avult, különösen a' tenyészéletben alapodó betegségekben az egész tenyészélet megváltoztatása czéljából, ajánltatik. De ha igaz marad azon tapasztalás, hogy az étekhijánynál a' kiüritések kevesbednek, a' test részei között szüntelen tartó csere uralkodik annyira, hogy Hufeland szerént minden 3 hónapban uj részekből áll, Bernoulli szerént pedig fél esztendő alatt $^2/_3$-d része ujul

meg: az fog következni, hogy maga az éhgyógymód mellet a' tenyészélet avult betegsége elalél ugyan, de nem irtatik ki, 's minthogy a' gyógyitást az adott szerek éhség nélkül is elvégzik, a' nagy dicséretre érdemetlen. Nálunk a' köznépnél is divatban van egy illyenféle gyógymód, mellyet mindazáltal éhgyógymódnak nevezni nem lehet, minthogy a' kovásztalan és sótalan pogácsa, minden füszer nélkül való növényi étel mellett a' beteg éhséggel nem küzködik. Használtatik az éhgyógymód Albertini szerént a' sziv betegségeiben, Massa, Fuchs, Rust szerént a' tujasenyvben, az ujabbak után az idült kütegekben (*exanthema*) görvélyben, kökemes keményedésekben, szalonnás 's egyéb daganatokban 'sat. *Dr. Pólya*

Ehrenström, Svéd, III. Gusztav titoknokja 's oberstere, a' südermannlandi herczeg kormánysága ellen koholt öszveesküvés részese Armfelt, Rudenskiöff grófné- 's egyéb tekintetes személyekkel, kik az elhunyt király fiját az apja által kiszabott idő előtt akarák teljeskoruvá tenni 's thronra emelni. Azon levelek, mellyeket Armfelt, Nápolyba menvén követül, elvesztett, a' svéd országláshoz jutának 's a' titkot világra hozák. E. pallosra itéltetett. Vérpadon álla már 's a' bako karja a' csapásra készen, midőn a' halált holtiglani fogsággá változtatta a' kegyelem, 's Karlstein vára lőn E. kinhelye. IV. Gusztav thronraléptekor visszanyeré szabadságát 's visszavonultan éle királya adta évpénzéből.

Éhség, azon, kezdetében nem kedvetlen, később kinos érzés a' gyomorban, melly ennek étellel leendő kielégitésére nógat. Oka az éhségnek a' test oeconomiájában felhasználandó részek hijánya, mellynek be nem töltésével először a' gyomortáj behuzódik, majd gyengülés, ásitozás, nyáladzás következik; azutan a' gyomor fáj, görcsösen öszvehuzódik, a' test inkább inkább gyengül, a' bőrgőzölgés, lehelet kedvetlen szagot ad, olvasztó láz jelenik meg, végre kinos halál (1—5—9 's több napok mulva) következik. Az éhség a' nem, életkor, nedvmérséklet, szokás, foglalatosság, testalkotás 's betegségek 'sat. szerént az egyszeri kielégités után különböző időben szokott megjelenni, igy az asszonyi nem, a' gyermek többször többet eszik, mint a' férjfi, a' felnőtt, a' sangvineus és cholericus többet, mint a' melancholicus, a' torkos többet mint a' mértékletes, a' dolgos többet, mint a' henye, ha ez elegendőleg nem mozog; némellyek természeteknél fogva nagy ehetők, másoknál az éhség beteges állapot, mint a' gyomorzár (*pylorus*) eltágulása 'sat. A' levegő mérséknek, — vegyületnek is nagy befolyása van az éhségre, melly hamarább következik a' hideg, tiszta levegőben, mint a' nedves, gőzös melegben. Nevelik az éhséget némelly szerek, mint a' lélesek, füszeresek 's t.; mások tompitják mint a' mézgák (főkép), bóditók, savanyuk. *Dr. Pólya.*

Éhsthland, l. Esthland.

Eichhorn (János Gottfried), a' német tudósok egyik legjelesebbike, nepkeleti nyelvek esmerője, bibliai criticus, a' literatura történeteiben 's a' történetek nyomozásában felette jártas férjfiu; született Dorrenzimmernben a' hohenlohe-öhringi herczegségben 1752. — Egy ideig az ohrdrufi oskolának a' gothai herczegségben kormányozója volt; 1775 a' jenai egyetemhez ment professornak itt azonban csak 1788 tanitott, általmenvén Göttingába. — 1811 theologia doctora, 1813 az ottani tudós társaság mellett együtt igazgató, 1816 a' Guelfrend vitéze és 1819 hannoverai titkos igazsági tánacsnok lett. Munkáji: „*Einleitung in das alte Testament*“ (Leipz. 4 kiad. 1823); „*Einleitung in die apokryphischen Bücher des neuen T.*“ (Leipz. 1794); „*Einleitung in das neue Testament*“ (Leipz. 1804 és 1810, uj kiad 1820); „*Allgemeine Bibliothek der bibl. Literatur*“ (Leipz. 1787 — 1810, 10 köt., uj kiad. 1814); „*Weltgeschichte*“ (Leipz. 1799 — 1814, 5 köt., 3 kiad. 1818 — 1820); „*Geschichte der 3 letzten Jh.*“ (Leipz. uj kiad. 1817); „*Geschichte des 19 Jh.*“ (Leipz. 1817); „*Geschichte der Literatur von*

ihrem Anfange bis auf die neuesten Zeiten" (Leipz. 1805 — 1812, 12 köt.); „*Antiqua historia ex ipsis veter. scriptor. grecor. narrationibus contexta*" (Leipz. 1811 — 12); „*Antiq. historia ex ipsis veter. scriptor. latinorum narrationib. contexta*" (Götting 1811) 'sat. Egyes értekezései a' göttingai tudós társaság commentára- és a' „*Fundgruben des Orients*" czimü gyüjteményben állanak. 1812 olta a' göttingai tudós jelentések kiadását intézé.

Éj (Nox), a' myth., Chaos leánya, Erebus testvére, kivel a' Hemerát (nap — dies —) és Aethert nemzette. Minden, a' mi esmeretlen, homályos, iszonyu, ivadékához tartozik: halál, alvás, álmok, sorsok, betegségek, csapások; továbbá: vita, veszekedés, visszavonás, háboru, öldöklés, csalás, gáncskórság. A' Hesperidákat is leányainak mondják. A' nappal váltogatva rémséges palotát lak az alvilágban. Orphicus mondák szerént szerelem istennéje is volt Az ujabb mythologia szekeren jártatja az égen 's csillagos fátylot ad neki.

Éj, csillagtudományi értelemben azon időköz, mellynek folytában láthatár (láthkör) alatt vagyon a' nap; azaz, azon idő, melly annak nyugvása és kelése közt mulik. Az éjnek valódi csillagtudományi kezdete ama' szempillantat, mellyben a' tetsző naptányérnak (*discus solis*) középpontja a' láthatár alá süllyed. Mi, a' sugártörődés (*refractio lucis*) miatt, sokszor a' napot még akkor is látjuk t. i., mikor valóban már elnyugodott. — Mindnyájan tudjuk, hogy az éj hossza nem mindég egyenlő, hogy nagyobb télben, kisebb nyárban. — Tartása azonban nem csak az esztendőnek részeire, hanem a' földnek különbféle helyeire nézve is különbféle; mert ezen tartás nem csak egyedül a' nap állásától, hanem a' helynek szélességétől is függ. Mennél jobban közelget az ember a' sarkakhoz, annál szembetünőbb is a' nap és éj közt való különbség. A' sarkkörökön egyszer esztendőben egy nap éj nélkül, és egyszer ismét egy éj nap nélkül van: az első esetben a' nap, másodikban pedig az éj 24 óráig tart. — Kétszer esztendőben (Mart. 21 és Sept. 23-dik körül, mikor a' nap az egyenlitőben van) az egész földön egyenlő a' nap hossza az éjével, csak a' sarkakon nem, mivel itt az egész esztendő csak egy nap- és egy éjből áll, mindegyik 6 hónapig tartván. A' többi, az egyenlitő- és a' sarkak közt levő helyeken a' nap- és éjnek leghosszabb tartása a' naptérések idejébe esik; minekünk, mint éjszaki golyóbison lakóknak, p. o. Junius 21 körül legrövidebb, December 21-dike körül leghosszabb éjünk van; a' déli félgolyóbison pedig ugyan azon időpontokra a' leghosszabb és legrövidebb nap esik. — Ha ama' 6 hónapi éjt meggondoljuk, melly a' sarkakon közönséges és természetes, önkénytelen isszonyodunk ezen csaknem örök setétségen. De a' természet, ezen hiv anya, valamint jót tesz és aldást ad mindenütt, ugy itt a' föld sarkain is enyhitette a' fél esztendei setétség rettenetét, mert itt: 1) a' reghajnal és esthajnal legtovább tart, (majd nem hét hétig mindegyik); 2) a' hold pályájának felét a' láthatár felett futja; és 3) majd szüntelenek a' dél- és éjszaki fények, és a' tőlök elterjesztett világosság a' hónak vakitó fejérsége által még emeltettik. *Albert Ferencz.*

Éj (szent), a' Karácsony, Husvét és Pünkösd éje, mellyen az első századokbeli Keresztények éneklés és imadkozás végett gyülekezének egybe. Husvét éjén keresztelték a' catechumenusokat.

Éjek, éjszakák, olly festmények vagy rajzok, hol a' jelenést nem a' nap vagy közönséges nappali világ, hanem hold- vagy egyéb mesterséges fény, p. o. fáklyák, világitják. Leghiresb e' nemben Correggio éje, a' dresdai képteremben. A' Német-Alföldiek közt, kik az éjekben főkép jeleskedtek, Schalken Gottfriedet különösen becsülik.

Éjfél vagy éjféli tájék, a' hajósnyelven annyi mint éjszak. Ezen tájék felé látjuk mi, a' földnek éjszaki felén lakók, az égnek azon tájékát, hol az ég- vagy világsark, azaz, azon pont van, melly körül az égnek tetsző fordulása történni látszik. — Az itt lévő csillagok

közül tehát némellyek le sem nyugodnak, mint p. o. a' nagy göncziöl (*ursa major*) a' kis göncziöl szekere (*ursa minor*), a' Perseus, a' fuvaros- és egyéb csillagzatok. — Éjfél vagy éjféli idő, a' délnek épen ellenében lévő azon időpont, mellyben a' nap, tetszö forgását folytatván, valamelly helynek láthatára alatt legnagyobb mélységet elért. Ezen szempillantat egyszersmind a' közönséges napnak kezdete. — Éjféli pont, azon pont az éjszaki tájék felé, hol a' déli kör keresztülvágja a' láthatárt. A' tengeri utazók ezen, egyszersmind a' négy főpontból (*puncta cardinalia*) való pontot éjszaki pontnak nevezik. *Albert Ferencz.*

Éjnapegyenleti vészek, l. Aequinoctialis vészek.

Éjnapegyenlitő, l. Aequator.

Éjnapegyenlőség, l. Aequinoctium.

Éjnapi kör (*Circulus diurnus*). A' nap, ha nincs épen az egyenlitőben, öszvetett mozgása (napi és évi) miatt, napról napra más egyenlőközü kört ir az égszinen le; melly mindenkori éjnapi körnek neveztetik. Továbbra terjesztvén ezen megfogást, mostan általjában valamennyi egyenlőközü kört éjnapi körnek nevezünk. Mivelhogy az egyenlitővel egyenlőközü irányzatban történik az éggolyóbisnak tengelye körül való megfordulása, tehát azon körök, mellyeket a' többi csillagok végig futnak, mind egyenlőközü — és azért hasonlóképen éjnapi körök is. — Egy meghatározott helynek láthatárára nézve sok csillagoknak éjnapi körei egészen felette, soknak egészen alatta, még többeknek pedig részént felette, részént alatta esnek ezen láthatárnak. — Mekkoraságok az egyenlitőtől való távóllétektől függ, és annál kisebb, minél nagyobb ezen távóllét. Az egyenlitőt magát legnagyobb éjnapi körnek tekinthetjük. — Minden ollyas kör szokás szerént 360 fokra osztatik; innen következik, hagy valamint az éjnapi körök, ugy azon fokok is, a' sarkak felé mindég kisebbednek. — Valamelly csillag éjnapi körének azon része, melly egy helynek láthatárán felül esik, ezen csillag napivének (*circulus diurnus*) azon része pedig, melly alatta esik, éjivnek (*circulus nocturnus*) mondatik. *Albert Fer.*

Éjsarki csillag, második rendü álló csillag, melly az éjszaki sarkhoz legközelebb állván, azon pont helyének és az éjszaki tájéknak feltalálására használtatik. A' kis medve csillagzatba tartozik, farka legszélsőbb végét foglalván el. Minthogy olly közel van az éjszaki ponthoz, vezető csillagnak is neveztetik. *Albert Ferencz.*

Éjszakamerika, az uj világnak (l. Amerika) nagyobb éjszaki fele, egy a' csendes és atlasi tengerek közt, az éjszaki földsark felé messzére kiterjedő, háromszegletet formáló 's 344,776 usz. mf. nagy föld, 20 mil. lakossal. Roppant vizmassák boritják földjét. Belföldi tájékait megmérhetetlen nádasok, mocsárok (*swamps*) és füvel gazdag térségek (Savannen) fedik, mellyek az Andesek nyug. láncza (hol az Illéshegy a' sz. 60° alatt 17,300 l. magas), 's a' kősziklahegy vagy kőhegy (Rocky Mountains, 12,500 l. magas), és a' 3000 l-ra emelkedő Apalachok keleti hegyes tájéka és a' 6600 l. magas Alleghany-bérczek közt, a' Missisippi éjsz. forrásaitól ennek mexicoi öblébe szakadásáig leereszkednek. Az é. sz. 8° alatt Éjszakamerika Délszakamerikával a' panamai 14 mf. széles földszorostól köttetik öszve. Talán végre hajtja itt a' szabadság merészebb lelke azt, a' mit a' spanyol féltékenység még eddig munkába nem akart venni, t. i. az uj világ két nagy félszigetét egymástól külön választja 's az atlási tengert a' csendessel egyesiti, melly által a' Horn (szarv)-fok körül lévő 1000 mf. tengeri ut megkiméltetnék, ha t. i. az é sz. 12° alatt a' Nicaragua tavának forrása, egy a' déli vagy csendes tengerbe ömlő kicsiny folyóval egyesittetnék 's egy 6 mf. térség keresztülvágtatnék. Éjszakamerikának a' földsarki világgal való öszveköttetését, ha t. i. a' 80° alatt tengerszoros választja e el Grönlandot Amerikától, 's van e éjszaknyugoti áltevezés a' földsarki tengerre, 1818-tól 1826-ig mind angol hajósok, mind 1771-től 1827-ig szárazon utazók próbálták felfe-

dezni. (L. Éjszakföldsarki utazások). Azon 10 mf. széles tengerszoroson, melly a' földsarki kör alatt Éjszakamerikát Asiától elválasztja, legelőször a' dánországi Bering (l. e.) evezett által 1741, 2 orosz hajóval. Azután a' nyug. partokat vizsgálták meg Cook és Vancouver, angol hajósok, kik ugy találták, hogy a' Bering szorosától délre eső sok öblök mellett sincs keleti áltevezés a' csendes tengerről az atlasira. Az egyesült statusok parancsolatjára Éjszakamerika belsejét Pike major, a' ki 1805 a' Missisippi folyását forrásáig nyomozta, 's Lewis és Clarke kapitányok utazták be, kik 1805—8 a' Missuri és Columbia egész futását 9000 angol mf. megvizsgálták, minekutána a' kősziklahegy kietlen pusztájin keresztül a' csendes tenger partjaiig előnyomultak volna, a' mit már 1793 tett egy Mackenzie nevü Angol. — Nagy kiterjedésü tengeröblök, mint Baffin és Hudson öblei (l. e.), kel. oldalán a' mexicoi öböl, nyugotin a' bársonytenger vagy Mar Vermejo, mintegy 200 tóval, mellyek közt legnagyobbak az egész földön az Ober, Misigan, Huronok, Erie és Ontario tavai (öszveséggel 4300 nsz. mf. foglalnak el), továbbá a' rabszolgák és Winipeg tava és sok mások fedik Éjszakamerika földjét, az éj. sz. 40°-tól a' 70°-ig. Az emlitett 5 tóból folyik ki a' 400 mf. re hajózható ¡Sz. Lörincz-folyó, melly az atlasi tengerbe ömlik. A' többi folyók, p. o. az 569 mf-re hajózható Missuri, a' 200 mf-re hajózható Ohio 's más 40 folyó, a' 800 mf. hoszu Missisippibe, Éjszakamerika belföldi tartományinak legnevezetesebb kereskedő csatornájába, öntik vizeket. Kisebb parti folyói erdős magasságaikról kőszikláüregeken keresztül rohannak, részént a' csendes tengerbe, mint a' Columbia, Rio grande de los Apostolos 's mások, részént az atlasiba, mint a' Connecticut, Delaware, Hudson, Savannah. 28 más folyója részént a' jeges tengerbe, mint a' rézér- és Mackenzie folyó, részént belföldi tengerekbe, p. o. 40 folyó az 1800 nsz. mf. nagy Obertóba, részént a' mexicoi öbölbe, mint a' Colorado, Rio bravo 'sat. ömlenek. Ez a' temérdek viz, valamint ama' roppant erdők is, mellyek fedték valaha egész Éjszakamerikát, magyarázzák ki ezen világrésznek hidegebb 's nedves éghajlatját; ezért omlik alá sok tájekokon egyszer annyival több viz a' felhőkből, mint a' régi világnak azon részeiben, mellyek a' szél. ugyan azon gradusai alatt feküsznek, 's éjjel a' harmat nagy cseppekben hull alá a' fák leveleiről; azért lehet nyargalóczot, melly Európában csak a' 60° alatt talál magának alkalmatos hideg lakhelyet, Amerikában már a' 40° alatt látni, 's fejér medve, melly nálunk a' hideg földöv lakosa, Éjszakamerikában már az 53° alatt találtatik; azért kezd a' szőlőtő csak rövid idő olta tenyészni az egyesült statusokban; mindazáltal még most sem bejebb éjszakra Pennsylvaniánál; azért szünik meg végre Éjszakamerika kel. tartományiban már a' 60°-nál minden plántai élet. A' meleg ezen nemléte akadályoztatta meg Éjszakamerika ősi lakosainak pallérozódását is. Az amerikai nemzetek, mellyek Indusoknak neveztetnek, a' nyug. tartományokban hihetőképen Tatároktól 's éjszaki Asiának más népeitől származnak, mint Éjszakasia népei nyelveinek, erkölcseinek 's szokásainak az éjszakamerikai népekéivel való hasonlóságából következtetni lehet, melly hasonlóság az állatokra is kiterjed. Azok közt a' most csaknem egészen kiirtatott Illinoisok és Blenilenapesek nevezik magokat eredetieknek 's igazi embereknek. Szépségre nezve az Osagok minden más nemzetségeket felülmulnak. Az Osagokkal atyafias az Akansasok sokfelé elágazott nemzetsége. Mind ezen eredeti népek az Európaiak első megtelepedése idejében 's részént még most is, vadászatból élnek, egymással szakadatlan familiai háborukba keveredve; egy sem tartott nyájat, 's a' roppant térségen csak egy nép találtatott, melly neminemü pallérozottságra jutott, u. m. a' Mexicóiak vagy Toltekasok. Ezt a' népet a' Spanyolok (l. Cortez) 1518 olta meghóditották 's későbben kereszténységre téritették. Mindazáltal a' Missisippinél és Ohiónál fekvő tartományokban is találtattak az előidő pallérozottságának emlékei, p. o. földbástyák, mellyek ren-

des erősséget formálnak, pyramis formáju földkupok, téglával kirakott kutak 's a' hajdani földmivelésnek több nyomai, valamint idegen nemü embercsontok 's csontvázak is. (L. Amerika.)

Éjszakamerikának ujabb pallérozottsága spanyol és angol eredetü, későbben Francziák (u. m. Canadában és Louisianában) 's Németek is nagy számmal telepedtek meg benne. (L. Egyesült statusok). Az első gyarmatokat Walter Raleigh alkotta 1586 az atlasi tenger partjának azon részében, mellyet ő szüz királynéjának, Ersébetnek, tiszteletére Virginiának nevezett; mindazáltal csak 1607 olta kezdett a' gyarmat tenyészni, midőn Jamestown épittetett benne. (L. Pennsylvania.) Az europai mivelődés, miolta a' kel. parti tartományokat világ szabad statusává változtatta, 's az éjsz. tartományok az angol néppel törvények 's kereskedés által mindég szorosabban köttetnek öszve, most szép renddel csinált országutaknál, csatornáknál, kereskedői és katonai postáknál 's uj földet kereső utazásoknál fogva belső Éjszakamerika erdős és puszta tartományiban, sőt a' nyug. partokon is jó előmenetellel terjed, hogy a' régi világot az ujjal hasonlóul öszvekösse. Ebben a' tekintetben az éjszakamerikai népek szabad ősi nemzetségei nyelveikre, erkölcseikre 's szokásaikra nézve közelebbről megvizsgáltattak, hogy az europai élettel esmeretesebbekké tétessenek. Legkönnyebben ment ez a' Creekeknél és Cherokeseknél. Ezeknek rendes házaik 's öltözeteik vannak és baromtartásból élnek; többen tehetősek köztök 's szeretik az europai élet könnyebségét és mulatságait. — Kevessel az előtt Éjszakamerikának éjszak-nyug. partja, a' telepitések előmenetele 's az europai kereskedői politicától okoztatott visszavonások által, fontos alkudozások tárgyává tétetett. Miolta az egyesült statusok 1803 Louisianát Franciaországtól megvették, a' congress figyelmét ezen tartomány nyug. tájékának megvizsgálására forditotta. 1811 olta a' gazdag prémbőrrel kereskedés végett, a' Columbia-folyónál gyarmatokat telepitett, hol a' föld a' szántásvetésre, hajózásra és kereskedésre nézve is hasonló hasznokat igért. Hanem Angolok és Oroszok is telepedtek meg Amerika éjszak-nyug. partjain, 's hasonló czélból. Az egyesült statusokkal folyt utolsó hadban tehát elfoglalták az Angolok 1813 a' Columbiánál lévő amerikai gyarmatot 's a' canadai angol éjszak-nyug. társaság jövedelmes prémbőrkereskedést üzött. Hanem a' genti egyezésnél fogva, 1814, visszaadta ezt a' tartományt Nagy-Britannia az egyesült statusoknak. Az Angoloknak mindazáltal volt ezen partokon birtokok, u. m. a' Cooktól 1778 megvizsgált Nutkasund (az é. sz. 49° 56' alatt), hol már 1789 üztek prémbőrkereskedést és halászatot. Spanyolország ugyan erőszakosan is meg akarta azt akadályoztatni, hanem az escorialban Oct. 28. 1790 kötött egyezésnél fogva Nagy-Britanniának engedte Nutkasundot, mellyet az emlitett hatalmasság 1795 vett valósággal birtokába. 1816 a' britanniai egyesült éjszaknyugoti és hudsonöbli társaságok vadászőrhelyeket állitottak fel ott 's egyszersmind gyarmatokat telepitettek meg a' part azon részén, mellyet először Drake látogatott meg 1578 az é. sz. 48° alatt. Drake ezt a' helyet Uj-Albionnak nevezte, 's Ersébet angol királyné számára elfoglalta; de csak Vancouver vizsgálta meg közelebbről 1795. Midőn mindazáltal az egyesült statusok tulajdonosi jusokat Louisianára Uj-Albionig (Californiától éjszakra) kiterjesztették, ugy látszott, hogy az Angolok a' partnak csak azt a' részét akarták megtartani Uj- vagy Nyugotcaledonia név alatt, melly különben Uj-Georgiának is neveztetett. Hanem gyarmatjaik teljességgel nem gyarapodtak; ellenben a' Guatemala (l. Középamerika) környékén fekvő Honduras öblénél, Blewfieldsben, a' Musquito-Indusok földjén 's Balisében jó előmenetellel telepitettek uj lakókat. Legnevezetesebb pont ezen parton a' Spanyoloktól 1751 alk. San-Fernando d' Omoa városa, mellynek nagy és bátorságos kikötője a' Guatemalából 's Guatemalával üzött kereskedésnek igen alkalmatos helye. Itt is telepedtek meg Angolok favágás és angol miveknek honi portékákért való becseré-

lése végett. Míg az Angolok Californiától délre 's az Amerikaiak éjszakra telepedtek meg, az Oroszok is elterjedtek éjszakról lefelé a' parton, hol 1741 körül a' szél. 60 és 50° közt fekvő földet felfedezték. Berrenoff kereskedő, a' prémbőrrel kereskedő orosz társaságnak igazgatója, 1792 Uj-Archangelsket (az é. sz. 57° alatt, l. e.) alkotta 1792 a' társaság gyarmatjainak középpontjává; innen üzték az Oroszok a' tengeri vidrahalászatot Californiáig, hol a' 38° alatt katonai őrhelyet (a' boddgoi erősséget) alkottak ugy, hogy az ők két gyarmatjai közt feküdtek az Éjszakamerikaiakéi és Angolokéi. A' három nemzet közt perlekedés támadván, Oroszország Sept. 1821 egy ukast adott ki, mellyben nyug. Amerikának partját az éj. sz. 51°-tól Bering szorosáig orosz tartománynak 's a' dél felé lakó szigeti Indusokat az 51°-ig orosz alattvalóknak hirdette ki, egyszersmind minden nemzetbeli hajósoknak megtiltotta az ezen parton lakókkal való kereskedést, vagy a' hozzájok 100 mf-nél (36 órány.) bejebb való közelitést. Ellenben az egyesült statusok Columbia tartományához 's az Angolok Nyugotcaledoniához just formáltak, a' honnan Éjszakamerika éjszaknyug. partja fontos politicai tanácskozások tárgyává lett Petersburgban. Csak a' spanyol országlás nem vett azokban részt, jólehet uj-föld-felfedezési jusainak 1543, midőn egy Cabrillo nevü Spanyol látta még legelőször ezen partot, 1588, 1642 's 1774 lett közönséges megesmertetése olta, California minden parti tartományihoz a' sz. 58°-ig, kivévén Nutkasundot, mellyről egyezés szerént mondott le, igazságos just formálhatott is. (L. Schöll „*Traites de paix*“, 4 köt. 112 l.). Majd a' szövetséges statusok előlülője kezdette Oroszország, Angol- és Spanyolország ellen a' Columbia mellekén fekvő tartományokhoz mást kirekesztő jusát vitatni, részént azért, mivel legelőször az egyesült statusok vizsgáltatták meg a' szárazon befelé eső tájékokat, részént 's főképen azon oknál fogva, mivel az egyesült statusok Spanyol Louisianát Napoleontól megvévén, ezzel együtt a' Francziáktól Louisianában felfedezett nyug. folyóhoz vagy (mint az Amerikaiak nevezik) a Columbiához való tulajdonosi just is megszerezték 's ezen jus következésében az egész tartományt birtokokba vették Oregan louisianai kerület név alatt, melly Carey szerént 15,896 geogr. nsz. mf. fekszik. Ez a' kerület formálja a' Columbiának csaknem egész árkát, mellynek éjsz. ágába ömlenek Uj-, vagy Nyugotcaledoniának többnyire minden, 's a' délibe Uj-Californiának sok vizei. Middleton amerikai követnek az emlitett ukas végett az orosz udvarnál Petersburgban tett lépései végre April 17. 1824 olly egyezést huztak magok után, melly szerént mind a' két fél just kapott a' déli tengeren való szabad hajózásra, halászásra, a' nyug. partnak akarmelly pontján való kiszálásra 's az ősi lakosokkal való kereskedésre. Az é. sz. 54° 50′ huz határlineát; ettől éjszakon az egyesült statusoknak 's délen az Oroszoknak nem szabad gyarmatot telepiteni. Mind a' két félnek van jusa 6 eszt. egymás kikötőjibe, öbleibe 'sat. beevezni, halászás és a' honi lakókkal való kereskedés végett. Csak a' puskával és erős italokkal való kereskedés tilalmaztatik.

Éjszakamerikának egyes tartományi: I. Éjszakon a' földsarki körön belől faggyal és hóval fedett, részént még esmeretlen tartományok feküsznek Baffin öblénél, mint Grönland, Spitzbergen (l. e.) 's az 1819 felfedeztetett éjszaki part, mellyen egy a' többi világot nem esmerő 's az Eskimoktól nyelvekre nézve is különböző nép lakik. Ezen éjszaki felföldhöz ért Parry 1819, midőn a' kel. partot vagy Wilhelm herczeg tartományát, melly Baffin és Hudson öblei közt fekszik 's a' jeges tengerig sehol sem alkalmatos a' miveltetésre, vizsgálgatta. Parry Lancaster szorosán evezett a' jeges tengerre, hol több szigeteket fedezett fel, mellyek közül a' nyugoton legbejebb esőnek, a' Melvillenek (a' sz. 75° alatt), téli kikötőjében telelt. Négy általa itt felfedeztetett sziget Éjszakgeorgiának neveztetik. A' Lancaster szorosától délre fekvő tartományokat Parry 1821—23 vizsgálta meg, főképen a' Repulse öblét,

az uralkodó herczeg beevezését, Melville félszigetét 's ezen nagy havas és jeges pusztaságnak más részeit (a' sz. 74° — 62° közt). Ő ugy találta, hogy az ugy nevezett Cumberland szigete, mint félsziget, az éjszaki földdel öszveköttetésben van, hogy tehát Cumberland szorosa nincs. — II. Az Eskimók (l. e.) földje Hudson öblénél, melly az öböllel együtt nagy-britanniai tulajdonnak nézetik az Angoloktól 's a' quebecki angol kormányozó alatt van. Az öböl kel. oldalán fekszik Labrador (l. e.). A' déli és nyug. parton Uj-Wales (23,500 nsz. mf.) van, melly a' Churchill folyójától Uj-Ejszak-, és Uj-Délwalesre osztatik; gazdag prémbörü vadakkal, főképen hódokkal és halakkal. Erdei és megehető bogyói is vannak. Földje csak délen terem kerti veteményeket. Ón, vas, réz, asbest, márvány, kőszén 'sat. találtatnak benne. Belől Uj-Walestől nyug. a' jeges tengerig a' rabszolgák tava (1400 nsz. mf.), a' rézér és Mackenzie folyói megjegyrésre méltók. — III. A' nyug. parton lévő tartományok (a' kikötőtől és San-Francisco vagy Szent Ferencz keresztény-terjesztő intézetétől az é. sz. 38° 10'-tól az éjszaki fokig 70° 45-ig, 32,000 nsz. mf.), mellyek a' jeges tengerrel, nagy oceannal, a' spanyol tartományokkal 's egyesült statusokkal határosak. Itt erednek a' Missisippi és Missuri. Folyók által öszveköttetett sok tavak könnyitik a' prémbőrrel kereskedőknek a' portékaszállítást. Az egyesült statusok és Nagy-Britannia közt Oct. 12. 1818 kötött kereskedési egyezés a' két nép határait ugy állapitotta meg, hogy a' Missisippitől nyug. a' 49° huzzon határlineát az egyesült statusok birtokai 's az Angolokéi közt, az erdei tótól (Woodlake) a' kősziklahegyig (Rocky Mountains); az ezen hegyen tul lévő föld pedig a' csendes tengerig 10 eszt. alatt mind a' két nemzet kereskedőjinek nyitva legyen. A' belföld ősi lakosai több kazikjaik alatt ide 's tova kóborló nemzetségek, p. o. a' Tsipevák, Nadovessik, Missuriak, Knistanok délen, rézszinü Indusok, a' veszekedő nemzet, Nyub-, és Hodindusok 's mások éjszakon, többnyire vadászok és halászok. A' léli tájékokat szép tölgy-, czédrus-, juhar-, 's más erdők diszesitik. Ugyan ott vannak: jávorszarvas, nyargalócz, bölöny, ökör, ló, kecske, vad juh, sok prémbőrü és szárnyas állatok. Europai zöldség is terem, 's vas, réz, ón, gálicz 'sat. találtatik benne. Az éjszak-nyug. part szigeteit és öbleit 600 mf.re, a' Mendocino 40° alatt lévő fokától a' jégfokig, durva, vadász- 's halásznemzetek lakják. Mindazáltal prémbőrrel kereskedés és főképen (most ugyan már nem igen jövedelmes) tengeri vidrafogás végett Oroszok, Angolok és Amerikaiak is telepedtek meg köztök. *a*) A' Norfolksundnál lévő orosz telepitések, mellyeknek déli határa, az egyesült statusoknak Oroszországgal April 17. 1824 Petersburgban 's hasonlóul Oroszországnak Angliával Febr. 28. 1825 kötött egyezése szerént, az é. sz. 54° 50' vagy az Oroszok alatt lévő walesi herczeg szigetének déli csucsa, az Uj-Archengelski gyarmatot (l. e.) foglalják magokban. Továbbá orosz Amerikához tartoznak: Alaska félszigete és Kodjak szigete, a' kormányozó lakhelyével, Alexandriával vagy Sz. Pállal. *b*) Amerika gyarmátjainak, a' sz. 38° 10'-tól éjszak felé az 54° 50'-ig, főhelyek a' Columbia vizénél van. *c*) Az Uj-Albionban és Nutkasundnál lévő angol telepitéseket, a' 700 nsz. mf. Vancouver szigete, melly nevét azon hires hajóstól kapta, a' kitől felfedeztetett, Sarolta királyné, walesi herczeg és III. György király szigetei teszik. Magához a' parthoz, a' 38° 10'-tól dél felé, a' mexicoi kormányszék tartja birtoko si jusát. — IV. Nagy-Britanniai Éjszakamerika (Labradoron 's Uj-Walesen kivül) 40,000 nsz. mf. nagy 's 8 helytartóságból áll: ezek *a*) Uj-Fundland (l. e.) *b*) Eduard herczeg szigete 100 nsz. mf. Sz. Lőrincz öblén; fővárosa Charlottetown. Itt St. Pierre és Miznelon szigeteit a' Francziák birják halászat végett. *c*) és *d*) Uj-Skóczia és Uj-Braunschweig, együtt Akadia, (l. Uj-Skotorsz.). *e*) Breton foka, terméketlen, de tőkehal fogásért nevezetes sziget Lőrincz öble előtt, 112 nsz. mf. 3000 lak. *f*) és *g*). Britanniai Canada (az é. sz. 43° 30' — 52°), termékeny, de hideg tarto-

mány, Sz. Lőrincz vizénél 's 5 tónál, meg mérhetetlen 's hajóépítésre nézve fontos erdőkkel fedetik, mellyek főképen juharfa czukrot adnak. A' Francziák ezt a' helyet, mellyet ők fedeztek fel és raktak meg gyarmatokkal legelőször, az 1763-ki parisi békeségig birták. Két helytartóságra osztatik: u. m. alsó canadaira vagy quebeckire (6800 nsz. mf. 350,600 lak.) és felső canadaira vagy yorkira (4700 nsz. mf. 151,100 lak.). Ha Canadához még Uj-Wales és a' nyug. belföld is hozzá számláltatik, az egész 82,350 nsz. mf. teszen. A' lakosok szabad, Nagy-Britanniához hasonló alkotmány alatt élnek, a' honnan 1827 Dalhousie angol kormányozó és a' canadai parlament közt nagy meghasonlás ütött ki, az utolsó jusait megsértetve lenni vélvén. — Alsó Canada lakosai nagyobbára franczia, felső Canadáéi angol eredetüek. Ősi lakosai Nigeponik, Algonkinek, Huronok 's ugy nevezett 6 nemzetek vagy Irokesek. Az Angoloknak az itt lévő igen jövedelmes prémbőrkereskedés végett sáfárságaik 's erősségeik vannak köztök. Főváros Quebeck (l. e.); felső Canadában York az Ontario tavánál. Montreal és Kingston fő lerakó-helyei a' prémbőrkereskedésnek, mellyben főszemélyt játszik a' rum, mert a' vadak tőlé elbódittatván, könnyebben megcsalatnak; innen jő a' több vad nemzetségek közt naponként harapodzó testi és erkölcsi romlottság. *h*) A' Bermuda (nyár vagy ördög) szigetek heiytartósága (az é. sz. 32° 5′ — 32° 50′), szám szerént 800, mellyek közül csak 8 lakható, 45 nsz. mf. 11,000 lak. kik közt 4900 Neger van. A' bermudi czédrusfa igen jó hajóépitésre. Sz. György szigete has. nevü fővárosával a' helytartó lakhelye. — V. Az egyesült statusok (l. e.), az 1819 ezekkel öszvekötött Floridákkal, mellyekben még sok, részént az Amerikaiakkal barátságban élő és földmiveléshez szokott, részént vad és hadakozó nemzetségek laknak, p. o. délen a' Seminolok, Creekek, Choctawok, Cherokesek 's mások. — VI. Az eddigi spanyol Éjszakamerika, mellyet Humboldt Sándor (l. e.) tett részént esmeretessé előttünk, éjszakon a' St. Francisco missiojáig terjedt ki a' St Crux partján 's ezeket foglalta magában: *a*) az uj-spanyol vicekirályságot (l. Mexico); ehhez tartozik Uj-Mexico is (fővárosa Santa-Fé a' Rio del Nortenél) California félszigetével; *b*) a' guatemalai főkapitányságot (l. Középamerika); ide tartozott a' dariai vagy panamai földszoros is; földje termékeny 's számtalan nyájak legelnek rajta; gabona, kukoricza, czukor, pamut, kakao, főképen indigo termesztetik benne. A' Mosquito partján (Balize városával), mint O-Mexicoban, Yucatan tartományában Honduras öblénél is, vannak az Angoloknak gyarmatjaik, mellyekből a' legszebb fanemek, p. o. campechefa, vitetnek ki. — Régibb utazók munkájin kivül, mellyek Éjszakamerika népeit esmertetik (p. o. Isaak Weldnek jeles könyve London 1799), gazdagok uj szemlélődésekkel: Adairnak „*History of the American Indians*“; Sam. Farmar Jarvisnak „*On the religion etc. of the Indian Tribes*“ (Uj-York 1820); Heckewelder evang. predikátornak „*Nachricht von der Geschichte, den Sitten und Gebräuchen der indianischen Völkerschaften*“ (angolból, más irok, mint Carver, Loskiel, Long, Volney előadásaival bővitve, Hessetől és Schulzetól, Götting 1821); Jos. Nuttall éjszakamerikai természetvizsgálónak „*Journal of travels into the Arkansan territory* 1819“ (Philadelphia 1821); John Howisonnak „*Sketches of Upper Canada*“; továbbá angol tengeri hadnagynak, Fitzgerald Roosnak „*Beschreibung einer Reise in die vereinigt. Staaten und Canada* 1826“ (London 1827); Friedr. Wilh. Assall, pennsylvaniai statusbányász-kapit. „*Nachricht über die frühern Einwohner von Nordamerika und ihre Denkmähler, herausgegeben vom Professor Mone*“ (Heidelberg 1827); főképen Careynek és Leának „*Geography, history and statistic of America etc.*“ (London 1824); Vuchanannak „*Sketches of the manners and customs of the nordamerican Indians*“ (London 1824), Edwin Jamesnek „*Account of an expedition from Pittsburgh to the Rocky Mountains*“ (London 1823) és Talbotnak „*Five years residence in the Cana-*

da, including a tour through the United States of America in 1823 (London 1824) 's részént Roquefeuil franczia kapit. „*Reise um die Welt* 1817—19" (Paris 1824) és Beltraminak „*Pilgrimage*" (London 1828) czimü munkáji. (L. Mississippi). Éjszakamerika földabroszai közt dicsértetést érdemel a' Spehré „*Handatlas von Amerika*" 9 Bl. (Braunschweig 1827.) *L—ń.*

Éjszakamerikai szabad stat., l. Egyesült statusok.

Éjszakföldsarki utazások. Harmadfél század olta áll nyitva előttünk a' merész Angolok próbatételei után az éj setétsége és jég által eltakartatott földsarki világ. Forbisher áltevezett 1577 egyen a' Hudson öblébe vivő tengerszorosak közül; Davis (l. e.) 1587 a' nagy öbölbe való bemenetelt (Davis szorosa) Grönland nyug. 's Éjszakamerika kel. partjai közt, Hudson 1610 a' róla neveztetett tengerszorost és öblöt fedezte fel 's vizsgálta meg; Baffin (l. e.) 1616 megvizsgálta a' has. nevü öböl éjszaki és kel. tájékait, mellyekre Davis szorosa szolgált utmutatóul. Az emlitett öböl nyug. oldalán talált bemenetelt Baffin (az é. sz. 74° 30'), mellyet Lancastersundnak nevezett, de bejebb meg nem vizsgálhatott; Jones, Middleton (1742) 's mások meghatározták Hudson öblének nyug. déli 's éjsz. határait; mindnyájan reménylették, hogy itt egy nyugot felé vivő utat fognak találni 's egy a' parlamenttől annak felfedezésére tett jutalom szerencsét próbáltatott arra Ellissel 1746; későbben a' szárazon mentek be éjszak felé Hearne 1771 a' hudsonöbli társaság éjszaknyugoti telepitésétől és Mackenzie 1780, kik a' sz. 69—71° felfedezték az éjszakföldsarki jeges tengert, mellybe 2 folyó ömlött (Hearne a' rézér, 's Mackenzie a' róla neveztetett folyónak torkolatját 's a' czethalszigetet fedezte fel). Ugyan ekkor Baringtón („*Possibility of approaching the North Pole asserted*" London 1818, czimü munkájában) azt igyekezvén megmutatni, hogy az esztendő bizonyos részeiben a' földsarki tengerek szabadok volnának a' jégtől 's a' földsarkhoz lehetne közeliteni, az angol országlás 1773 Phipps kapitányt (későbbi lord Mulgravét) 2 hajóval Spitzbergen felé küldötte; hanem a' sz. 80° 48' alatt jégmezőktől meggátoltatott utjában, mint Cook is 1778, midőn Bering szorosán a' sz. 70° 44'-ig vagy éjszaki fokig, Éjszakamerika nyug. partjának legéjszakibb csucsáig bement. Ez 's az Angoloknak, Oroszoknak és Hollandiaknak más próbatételei elég hitelesen megmutatták, hogy az atlasi tengerről a' csendesre éjszakon áltevezést, vagy Asia éjszaki partja körül Bering szorosára tengeri utat találni lehetetlen. *) Ellenben az ugy nevezett Polisták, mint Barrow (az ő „*Chronological history of voyages into the polar regions*"-ában London 1818) 's mások azt reménylték, hogy ama' sokkal rövidebb éjszaknyugoti ut, melly Baffin öbléből Amerika éjszaki partját kerüli meg, ott, hol Mackenzie és rézér folyói a' jeges tengerbe ömlenek, a' jégfokig 's Bering szorosáig, és hogy a' legrövidebb, u. m. maga a' földsarki ut, hihetőleg nincs egészen elzárva a' jégtől. Eddig t. i. mindég igen közel eveztek a' hajósok a' jégmassával körülvett partokhoz; ellenben a' földsarki tenger közepén, mellynek áltmérője hoszabb 2000 ang. mf-nél 's melly Grönland és Spitzbergen közt csaknem feneketlen mély 's egyszersmind szüntelen mozgásban van, következésképen egészen nem fagyhat be, utat lehet találni; mert, igy okoskodának véleményt támogatására, a' földsarki tenger Spitzbergennek éjsz. partjánál szabad a' jégtől 's az Oroszok Spitzbergenen telelnek a' sz. 80° alatt, hol dámvadak is tenyésznek. Ez egyik sem lehetséges Novaja Semlján (a' sz. 75°), a' miből azt lehet kihozni, hogy amott az időjárás szelidebb,

*) Azt mondják ugyan, hogy egy Desneff Simon nevü Kozák 1648 a' jeges tengerről Anadyrig bevezetett egy tengerszoroson (Bering szorosán) 's Müller orosz történetiró azt is állitja, hogy az erről tett tudósitás 1736 a' jakutzki leveltárban megtaláltatott; ez a' tengeri ut mindazáltal még mindég kétségbe hozatik.

mint itt. Egyébiránt a' kel. parton keményebb a' hideg, mint a' nyugotin. Mintegy 5 eszt. olta ugyan azon időtájban, midőn a' mágnestő huzamosan nyugot felé kezdett állani, temérdek jég szakadozott le a' partokról Grönland tájékán, talán önön sulyának nevekedése vagy földindulások, vagy végre több egymást követett lágy telek miatt; 's ezért uszkáltak 1815 olta az é. sz. 40°-nál is nagy kiterjedésü jéghegyek 's jégszigetek. Ezenfelül több czethalászok erősitették, hogy rövid idő olta Grönlandnak jéghegyekkel fedett kel. partját ismét lehet látni. Végre, mind azon vizfolyások, mellyek éjszakról Davis és Bering szorosán keresztül veszik irányokat, a' mi a' csendes és atlasi tengerek közt lévő vizekben szünteleni körformáju vizkerengést és mozgást okoz a' föld éjszaki felén, továbbá az a' sok vizen uszkáló fa, melly éjszak belső részeiből Island és Grönland partjai felé hajtatik, nem különben több czethalak, mellyek a' beléjek döfött szigonyok jele szerént Spitzbergennál sebesittettek meg 's mellyek Bering szorosától délre, vagy megforditva, Grönlandnál és Davis szorosában fogattak ki, hihetővé teszik az eddig ugy nevezett Baffin öblén vagy a' földsarki tengeren való áltevezést. Historiai tudósitások szerént a' földsarki tengerhez Ó-Grönland kel. partjánál csak 4 század olta lehet eljutni. Mert jóllehet Veres Erich már 983 telepitett meg ott egy dán gyarmatot; de a' part 1406 olta az ott megállapodott jégtől annyira elborittatott, hogy az emlitett, hihetőleg semmivé lett gyarmattal való öszveköttetés többé helyre nem állittathatott. Ez idő olta vesztette el Island földje is, mellyet valaha sürü erdők fedtek, plántai életét. Ehhez jó az is, hogy az éjszaki fény, mellynek változásai a' földsarki jég fagyásától, olvadásától vagy öszvetöretésétől függenek, a' jég Grönland partjai mentében megtelepedvén, csak mintegy 1 század olta, az utóbbi eszt. pedig (a' földsarki jégnek fogyása olta) igen ritkán látszott. Ezen vizsgá ódásokra nem csak az a' vélekedés, hogy a' földsarki jég, mint lassanként gyült rakásra, épen ugy fog ismét elfogyni 's az éjszaki földsark felé való evezést felnyitja, hanem az a' gyanitás is épittetett, hogy Grönland, mellynek kel. partja a' 80°-ig esmertetik 's nyug. partja eddig csak a' 77° 30'-ig vizsgáltatott meg, szigetet és hogy Baffin öblén a' jeges tengerre ált lehet evezni. Azt ellenben nem hiszik, hogy Amerika a' jégfokon kivül Uj-Siberiával 's Éjszakasiával öszveköttetésben legyen.

Mind ezek az angol országlást, mint később az orosz udvart is, arra inditották, hogy a' földsark felé utazókat küldjenek, kik nem csak az éjszaknyugoti áltevezést keressék fel, hanem általjában Amerikának 's Asiának éjszaki határait is vizsgálják meg; ha t. i. olly nagy föld terjed e el a' földsark körül, melly nyug. Éjszakamerikával 's kel. Uj-Siberiával, vagy azon nagy földdel, mellyet Sannikoff (mint állitá) látott Uj-Siberiától éjszakra, öszvefüggésben van? vagy, ha, mint sokan hiszik, Éjszakamerika egészen el van e válva a' földsarki tartományoktól? A' parlament azon első h jósnak, a' ki éjszaknyugotról a' csendes tengerre áltevez, 20,000 's annak, a' ki az éjszaki földsarkat eléri 's tul evez, 5000 font sterl. jutalmat rendelt. 1819 az uralkodó herczeg még különös 5—15,000 f. st. jutalmakat is igért a' hajósoknak, ahhoz képest, mint a' földsarki tengeren előnyomulnak. Az angol országlás annakokáért nyáron 1818 két utat tétetett az éjszaki földsark felé. Buchan kapit. t. i. a' Trent és Dorottya hajókkal Spitzbergen és Novaja Semlja közé küldetett, a' földsarkon keresztül a' csendes tengerre vivő utnak felfedezésére 's Ross kapit. az Isabella és Sándor hajókkal Davis szorosából 's Baffin tengeréről a' jeges tengerre 's innen Bering szorosán keresztül a' csendes tengerre vivő áltevezés felkeresésére. Kormányozók 's hajóslegények leggondosabban választattak, 's minden szükséges dolgokkal gazdagon felkészittettek. Hanem Buchan kap. Jul. 29. 1818 Spitzbergenen felül csak a' 80° 32'-ig mehetett, hol 3 hétig állottak hajóji a' jég közé szorulva 's csak Oct. 10 vergódhetett vissza az angol partokhoz.

Ross kap., kinek főképen Baffin öblének nyng. partját kellett volna pontosan megvizsgálni, Aug. 9. 1818 csak a' sz. 75° 55'-ig (a' nyug. hosz. 65° 32'-ig) mehetett be. Itt megvizsgálta Grönland nyug. partját 's felfedezte ugyan annak éjszaki partját, Baffin öblének éjszakkeleti szegletében a' sz. 76—77° és a' ny. h. 60—72° közt, mellyet éjszaki felföldnek, *arctic highlands*-nak nevezett. Ez egy 120 ang. mf. nagy 's éjszaknyug. irányban kiterjedő partmelléki föld, sok jégfedte hegyekkel. Mohot, hangafát és durva füvet, vadat 's nyulat és egy darab termés vasat is talált benne. A' lakosoknak, kik hasonlók a' Grönlandiakhoz, egyetlenegy házi állatjok a' kutya, mellyet tengeriborju csontból csinált szánjaik huzására használnak. Nyelvek az Eskimókénak ága. Magok mocskos rézszinüek, 5 láb. magasak 's avas halzsirral szokták magokat bemázolni. A' hust nyersen is, főve is eszik. Az istenségről semmi megfogások sincs, ellenben bübájosokat hisznek. Azon asszonyok, kiknek gyermekeik vannak, igen becsültetnek. Tánczaik 's énekeik testrángatózásokkal vannak öszveköttetve. Magokon kivül a' világról semmit sem tudtak. Ross kap. Baffin tudósitásait nagyobbára mind helyeseknek találta; felfedezései szorosan véve csak a' sz. 74° 30' tul kezdődtek; a' 77° 40' alatt elérte Baffin öblének legéjszakibb határát 's utazásának a' földleirásra nézve az a' főhaszna volt, hogy Baffin öblének, mellyről eddig azt vélték, hogy kel. felé 10° nyulik bejebb, fekvését szorosabban meghatározta. Őt is meggátolta a' jég 's nem közelithetett az éjszaki parthoz; a' levegő olly ködös volt, hogy csak 12 hét mulva (30 Aug.) látta a' legelső csillagot, a' kecskét (*capella*). Egyébiránt Ross kétségen kivül valónak tartotta, hogy Davis szorosáról 's Baffin öbléről a' jeges tengerre épen nincs áltevezés. Azonközben a' Lancastersundot (74° 30') 's a' 200 angol mf. kiterjedésü Cumberland szorosát (a' sz. 63°), hol valósággal mutatta magát vizfolyás, és Middletonnak Repulse öblét, a' Baffin öblétől éjszaknyugotra nem vizsgálta meg pontosan; mert későn, u. m. Oct. 1. jött ezen tájékra 's a' jeges partokat el kellett hagynia, hogy hajóját épségben hozhassa vissza. L. John Ross kapit. „*Voy. of discovery for the purpose of exploring Baffins-Bai etc.*" (London 1819). A' britanniai országlás tehát 1819 kisérőjére, Parry (l. e.) hadnagyra, bizta a' Baffin öblébe való második evezést. Ez a' Hekla és Gripper (Liddon hadnagy alatt) hajókkal, a' Lancaster tengerszorosból (melly e' szerént nem tengerszoros), Barrow szorosán, mellyet az ő hajója látogatott meg legelőször 's mellyen az uralkodó herczeg beevezését déli irányban megvizsgálta, a' földsarki tengerre evezett 's egy lakatlan szigeten teleit, mellyet Melville szigetének nevezett (a' sz. 74° 45'). Mivel (Sept. 10) a' nyug. hosz. 110°-nak (Greenwichtől számlálva) déllineáján általment, tehát megnyerte a' parlamenttől feltett jutalmat. Az ő felfedezései szerént Lancaster 's Barrow szorosai éjszaki oldalának mentében, a' ny. h. 93°-ig folyvást menő part nyulik el; azon tul, Melville szigete felé, csak egyes szigeteket lehet látni, mig a' déli oldalon nyug. irányban egymásból folyó föld fekszik, melly az uralkodó herczeg beevezésén tul nyugot felé messzére elterjed 's azután egy jeges térséggel ütközik öszve, melly a' Melville szigetétől délnyugot felé látható felföldig megyen. A' Barrow szorosától 's Melville szigetétől éjszakon látott föld ugy látszik, mintha szigetcsoport volna; egy közülök Nord-Devonnak neveztetett Parrytól. Parry 11 kisérőjével bejárta Melville szigetét 's Jun. 6. az éjszaki partra ért a' sz. 75° 34' 47" 's a' h. (Greenwichtől) 110° 36' 52". Lakosokat nem talált, hanem Eskimók kunyhójinak maradványait, egy muskökröt 's több nyargalóczokat. Aug. 1 hagyta el Parry a' téli kikötőt, mellyben 10 hónapot töltött el. Innen ismét nyug. felé evezett, felfedezte délen Banksland partjait; de a' 113° 46' 33"-tól (eddig legnyugotibb pont, mellyhez hajósok jutottak a' földsarki tengeren) 's a' sz. 74° 27' 50"-tól, hol mozdulatlan jégmezőkre akadt, Aug. 16. 1820

vissza kellett térnie 's Davis szorosán keresztül Angliába evezett, hol mindenik hajó megérkezett Oct. 29. a' leithi kikötőbe. Ezen felfedezések végre azon reménységgel biztatták az Angolokat, hogy a' nagy feltételt szerencsés következés koszoruzza, 's a' bátor Parry harmadszor is (mint főkormányozó másodszor) utra indult az éjszaki földsark felé, a' mindennemü szükséges dolgokkal több esztendőkre felkészitett Heklával és Furyval, Maj. 8. 1821, azon czéllal, hogy az amerikai száraz éjszaki szélét szemlélje meg. A' Heklát Parry, a' Furyt pedig Lyon kapit., a' ki épen most jött vissza Afrika pusztájin tett utazásából, kormányozták. A' sz. 62 és 68° közt először Hudson öblébe eveztek, az éjsz. fekvő öblök megvizsgálására. Hanem az elsőn, u. m. a' Repulse öblön (a' sz. 68°) Aug. 22. sehol sem találtak nyug. áltevezést. A' főczélt tehát nem érték el. Innen Parry éjszaknak tartott, hogy azután nyugoton nyomuljon elő, de, minekutána a' partot, mellynek fele, nevezetesen a' Repulse öblének kel. oldala, száraz földhöz tartozik, 200 ang. mf-re megvizsgálta volna, jégtől gátoltatván, vissza kellett térnie 's Oct. 8. téli kikötőbe evezett. Itt a' hosszu telet, mint elébb Melville szigetén, astronomiai és physicai szemlélődésekkel töltötte el; mulatságból játékszint állitottak fel 's játszottak; az ő 's társai figyelmét egy pompás éjszaki fény 's fényes kettős hold foglalatoskodtatták; 's az igen jó indulatu és barátságos Eskimóktól, kik tiszta erkölcsüek, tanithatók, szelidek 's muzsikakedvellők voltak, gyakran meglátogattatott, a' mi kétség kivül legörvendetesebb jelenés volt az életnek ezen éjjel fedett pusztaságán. A' hideg 25°-nál gyalog utat is tett jegen a' száraz belsejébe. A' tenger jege, bár 5 hónapig tartott a' kemény fagyás, nem volt vastagabb 4 lábnyinál. A' hajó körül 's fedelén lévő hófalak visszatartották a' hideget. Az Eskimók hóbarlangokban laktak, mellyeknek jégablakaik voltak. Csak Jun. 30. 1822 vágattak ki a' hajók ismét a' jégből. Ekkor Parry éjszak felé evezett, felfedezte Jul. 13. egy plántákkal benőtt parton Barrow folyóját, mellynek itt pompás esése van, szárazon több utazást tett, szemlélte a' magnestő eltéréseit *) 's felfedezte a' Melville félszigete (nem kell felcserélni a' délen fekvő Melvillevel 's az éjszaki Cockburn-szigettel) közt lévő Fury és Hekla szorosát Melville félszigetének éjsz. csucsáig, mellyet éjszakkeleti foknak nevezett. Nyug. nem látott földet; de a' vastag jégmezők miatt nem evezhetett a' szorosból a' földsarki tengerre; hanem meg kellett elégednie Amherst szigetének (Greenwichtől 84°, az é. sz. 69° 45′) vizsgáltatásával. Sept. végén Parry a' tengerszorosból Igloobikba (a' sz. 69° 20′) evezett vissza, hol az Eskimók közt telelt. Aug. 7. 1823 ismét meglátogatta az emlitett tengerszorost, hogy a' földsarki tengerre evezzen; de keskeny utja el volt zárva és mivel Parry vérveszély miatt a' Furyval magával nem merte az evezést folytatni, tehát Aug. utolján mind a' két hajó visszatért, de csak Sept. 21. szabadult meg a' jégtől 's Oct. 10. 1823 kötött ki a' shetlandi szigeteken. Nevezetes hajózási, földleirási és természethistoriai esmereteken kivül a' főczélt, hogy ama' jégpusztát szorosan megesmertesse Europával, Parry el nem érte. Egyébiránt a' földnek ezen kietlen szegletében talált rozmárt, tengeri borjut, medvét, nyargalóczot, farkast, fejér és barna nyulat, fejér rókát, hölgymenyétet, egyetlenegy mókust, a' kacsának sok nemeit, egy hattyufészket, hófajdot, havasi sármányt, egyes hollót **) 's nyomorult havasi plántákat, erdei sóskát,

*) Eltérés (deviatio) a' rendes állástól való elhajlás. A' magnestőnek rendes állásától való eltérését Flinders kap. fedezte fel. Legnagyobb ez az éjszaki földsarkhoz közel 's a' hajón és hajón kivül különbféleképen mutatja magát.

**) Ezeken kivül Parry és Franklin kapit. 's Richardson az emlitett földsarki tartományokban wolmerinét (egy rókával, kutyával és farkassá atyafias állatot), éjszaki rókát, különbféle nemü egereket, pézsmaökröt, a' murmutirnak egy nemét (arctomys Parryi), éjszaki földsarki fogolymadarat 'sat. találtak.

alacsony cserjét 'sat. L. az admiralitas parancsolatjára esmeretesekké tétetett tudósításokat ezen czim alatt: „*Journal of a second voy. for the discovery of a northwest passage from the Atlantic to the Pacific* (1821—23) *under the orders of Cap. Parry*“ (London 1824). Jannson, Hooker és Richardson professorok a' Parry, Lyon 's az utazás más tagjai által öszveszedett természethistoriai tárgyakat egy különös kötetben tudományosan leirták. L. Fisher Sándornak, a' Heklán lévő orvosnak, ezen munkáját is „*Journal of a voy. of discovery to the arctic regions* 1719 és 1820“ (Lond. 1824). — Parry után csak hamar (Dec. 1823) Sabine kapit. is, ki a' függöny mozgásának megvizsgálása végett küldetett az éjszaki földsarkhoz, megérkezett a' Griper hajóval Spitzbergentől Angliába. Ez Aug. 1823 az é. sz. 81° 's a' k. h. 75° 10'-ig előnyomult. Spitzbergenen az itt 85 eszt. előtt eltemetett Oroszok testét olly teljes épségben találta, hogy arczaikon az életnek eleven szine is látszott. A' függönnyel tett próbáji 's tapasztalásai megerősitették azon vélekedést, hogy a' föld két sarka benyomott 's narancsforma. Jun. a' norvegiai Lappland partján, Hammerfast szigetén, tett astronomiai mérései a' tudományok kir. academiájával közöltettek. Végre Grönlandnak ama' hires hajósa, Scoresby kapit., a' ki már 1817 és 1820 tett utazásaiban igen közel ment Grönland kel. partjaihoz, 1822 még szorosabban kikémlelte ezeket, mivel a' sz. 83°-ig megvizsgálta, az a' ropant jégmező, melly a' kel. parthoz evezést elébb akadályoztatta, nagyságából sokat elvesztvén. Hanem még mind eddig kétséges, ha lehet e az ezen partokon volt régi norsi gyarmatokról neminemü világosságot szerezni. L. Scoresby „*Journ. of a voyage to the northern whalefishery, including researches and discoveries on the eastern coast of West-Greenland*“ (Edinburgh 1823). — Azon időtájban, midőn Ross és Parry kapitányok Amerika földsarki tengerére éjszaknyug. áltevezést kerestek, kapott Franklin tengeri kap. parancsolatot az angol országlástól, hogy szárazon Hudson öble és a' rézér folyója mentében nyomuljon elő Amerika éjszaki partján. Franklin negyed-magával, 's ezek közt Richardson természetvizsgálóval és seborvossal, Aug. 30. 1819 megérkezett a' Hudson öblénél lévő yorki sáfársághoz 's innen, a' folyók menését követvén, egy több 1000 nsz. mf. sivatag pusztaságot, mellyet legfeljebb 120 familia lakott a' barátságos Creek nemzetségéből, bekóborolt. Providencetől, a' prémbőrrel kereskedők legéjszakibb helyétől (a' sz. 62° 17' 19''), elindulván, Canadaiaktól, mint tolmácsoktól, kisértetve, több még esmeretlen pusztákat járt be Franklin; de Sept. 1820 kezdve 10 hónapig kellett itt telelnie. Nyáron 1821 elérte a' rézér folyóját 's Jul. végén behajózta a' hyperboraei tenger partját. Élelembeli szükségtől kinszerittetvén, visszatért 's elbádjadva nehezen ért Dec. 17. a' hudsonöbli kereskedő társaságnak egy Moose Dear szigetén lévő álláspontjához 's Jul. 14. 1822 a' yorki sáfársághoz, minekutána 5550 ang. mf. utat tett volna. Tapasztalásait 's rajzolatit a' „*Narrative of a journey to the shores of the Polar Sea*“ (London 1823) adja elő. Maj. 1824 harmadik földsarki utazást is rendelt az angol országlás Parry és Lyon vezérlések alatt, az éjszaknyng. áltevezésnek az uralkodó szorosán (Regentensund, Regents-Inlet) keresztül leendő keresésére. Parry a' Heklával és Furyval Jul. 13. 1824 elérte a' Baffin öblén lévő czethalszigeteknél a' jég határát, a' sz. 71° alatt; Sept. 13 Barrow szorosán az admiralitas öbléig benyomult és Sept. 27. Port Bowenbe evezett az uralkodó herczeg öblén, a' hol maradt egész télen hajójival. Innen Parry Jul. 20. 1825 délnek vette utját. Szélvész és jéghegyek parthoz verték hajóit 's 25-ben egészen el kellett hagynia a' szétröretett Furyt. A' Hekla ennél fogva visszatérésre kinszerittetett 's felvévén a' Furyn lévőket, Oct. 11. 1825 Angliába megérkezett. Lyon kap. a' Griperrel, természetvisgálóktól és astronomusoktól kisértetve, hasonlóul Baffin öble felé evezett, hogy innen szárazon a' földsarki tájékok felé nyomulván, az itt lévő parton

nyáron 1825 Parry kapitánnyal öszvetalálkozzék. Hanem a' Lyon Aug. 1824 Labrador partján jéghegyek közé szorult 's csak nagy veszélyek közt tudott Sept. Soupthampton szigetéhez vergődni. Erre a' Griper a' sz. 66° alatt a' kegyetlen hófergetegekben 's szélvészekben elvesztette vasmacskáját 's kénytelenittetett Angliába visszatérni. Megjegyzést érdemelnek Lyon kapitánynak a' mágnestő eltéréseire nézve tett észrevételei. A' vadak szigeteinél (Savage-Islands) ingadoztak a' mágnestők 's ellenkeztek egymással; bejebb nyug. még változóbbak voltak 's általjában haszonvehetetlenekké lettek. Végre a' Sir-Thom.-Rowes Welcomén (egy Southampton szigeténél lévő tengeri folyón) a' tőkön épen semmi elhajlást sem lehetett észrevenni. (L. „*Narrative of an unsuccessfull attempt to reach Repulsebay through the Welcome in H. M. Ship Griper etc.*"). Franklin kap. is utazott szárazon 1825, hogy azután Mackenzie folyójától nyug. Bering szorosára evezzen, mig uti társa, d. Richardson, az emlitett folyónak torkolatjától a' rézér folyója felé eső tájékokat fogja megvizsgálni természethistoriai tekintetben. Egyszersmind Beechey kapit. Blossom kir. hajóval a' szarufok mellékére küldetett, hogy a' jégfoknál vagy Kotzebue szorosán áltmenetelt keressen. Franklin elérte 6 hónap alatt Garrys szigeténél (a' sz. 69° 30') az éjszaki tengert 's aztán Mackenzie folyóján fel felé téli szálásra evezett vissza Franklin erősségébe a' medvék tengerén. Jun. 21. 1826 hagyta el téli szálásokat 's Jul. 2. vált el (a' sz. 67° 38' 's a' ny. h. 133° 52') az utazók két osztálya egymástól. Franklin a' Mackenzie legnyugotibb ágán, melly a' Rocky Mountains alján folyik el, leevezett. Aztán meghatározta a' földsarki tenger partját, mellyet falformában elnyuló kőszikla fed, a' h. 113°-tól a' 149°-ig. Zajló jég és sürü köd miatt vissza kellett térnie, mindazáltal azon meggyőződéssel, hogy az éjszaknyug. áltevezés nyitva van és lehetséges. A' kel. osztály Richardson és Kendall alatt, Mackenzie folyójának kel. ágától kezdve vizsgálta meg a' partot kelet felé a' rézér folyójáig, mellynek torkolatjához Aug. 8. jutott el 's 71 napi távolléte után tért vissza Franklin erősségébe. A' parton sok uszó fát talált. Tapasztalása szerént itt Aug. vége felé szabadon áltevezhet a' hajó Amerika éjszaki partja mentében a' nyug. h. 100—156°-tól; Mackenzie folyójától kel. több alkalmatos kikötők feküsznek. Az utazók két osztálya e' szerént megvizsgálta a' partot a' hosz. 36 gradusányira, midőn más felől Parry kap. által a' tenger a' h. 115°-ig tétetett egészen esmeretessé. Ezen a' parton még csak 11° esmeretlen a' jékfokig. Azonközben Beechey kap. a' Blossommal Kotzebue szorosáról éjszaknak vette utját 's a' jégfokon tul 120 ang. mf nyomult elő. Itt hijában várta Franklin kap. megérkezését a' ny. h. 150° alatt, a' szék azon táján, hol a' hosszuság gradusai alig 5 geogr. mföldnyiek; de Oct. 14 kénytelenittetett visszavonulni. (A' Blossom Sept. 26. 1828 érkezett meg Portsmouthba). Franklin kap. a' jégfokhoz, melly a' ny. h. 160° alatt fekszik, és igy a' Blossomhoz is, 30 's egynéhány mf-re közelitett, midőn embereinek megtatásáért kinszerittetett azon czéljával, hogy Kotzebue szorosára evez, felhagyni 's a' medvék tengere felé visszaindult, a' hova Sept. 21 érkezett meg. A' partnál lévő földnyelv, mellyet az utazók elértek, a' sz. 70 $^1/_2$ ° alatt fekszik. Természethistoriai gyüjtemények, a' mágnestőre nézve tett tapasztalások 's az éjszaki fénynek a' mágnestőre való befolyása voltak az utazásból, mellyből Franklin Sept. 1827 jött haza Londonba, származott hasznok. Ez idő tájban küldé az angol admiralitas Parry kap. a' Heklával az éjszaki földsarkhoz. Hammerfastban (Lapponiában) nyargalóczokat 's jégsajkákat tett hajójára; Maj. 27. 1827 elérte Spitzbergent; Hekláját a' jég közt hagyta; két sajkával Jun. 21. a' tengerre evezett; 24 elhagyta a' sajkákat 's a' 81° 12' 51''-nál elkezdette az éjszaki födlsark felé utazást; hanem 35 napi jegenutazása után, midőn csaknem mindég esett az eső 's legnagyobb nehézségek közt, csak a' 82° 45' 15''-ig mehetett.

A' jég mindenütt el volt töredezve; végre azt vévén észre, hogy minden jégmassa nagy sebességgel dél felé rohan, visszatért. Egyenes irányban 292 's a' szükséges kerülő utakkal 580 geogr. mf. utat tett. A' jégnek dél felé menetele siettette visszautazását. 48 napi jegenutazása után Aug. 12. Kleintableerlandba jött Parry 's Aug. 21. 61 nap. távolléte után a' Heklához ért. A' mágnestő elhajlása (midőn t. i. a' magnestő viziránvosan fekvésétől elhajolván, kisebb vagy nagyobb mértékben a' föld felé elhajlik) nevekedett éjszak felé 's nyugoton elhajlása fogyott. A' 80°-tól kezdve nem volt zaj, és sem madarat, sem czethalat nem lehetett látni többé 's 500 ölnél mélyebb volt a' tenger. Sept. 29. 1827 találkoztak össze Parry és Franklin egy és ugyanazon fél órában az admiralitásnál Londonban. A' Beecheytől és Franklintól vizsgálatlanul hagyatott partok felkeresésére a' feljebb emlitett Ross kapitány tulajdon költségén 's planuma szerént April. 1829 elutazott az éjszaki földsark felé, nevezetesen Lancaster szorosához 's az uralkodó herczeg beevezéséhez, egy Victory nevü gőzhajóval 's élelemvivő hajóval, 100-ad magával 's 3 esztendei élelemmel. Azon feltétele mindazáltal, hogy az atlasi tengerről a' csendesre éjszaknyugoti áltevezést fedezzen fel, az angol tengeri és kereskedő politicára nézve kevesbbé fontos, mint a' tudományokra nézve. Az Indiába vivő kereskedőutra nézve haszna nem lehet, mint Zach az ő Corresp. astronom.-jában a' passát- és moussonszelek idejének Le Gentiltől lett kiszámoltatásából megmutatta. Ha szinte Barrow antipolisticai ellenmondójinak, kiknek feje Lesslie professor (l. „*Die Gründe der Polisten und der Antipolisten*" Hermes I dar. a' 36 l.) 's kik a' Grönlandnál lévő jégmassának szétszakadozását 's parttól lett elválását történetes nyári szeleknek tulajdonitják és a' chemiából 's physicából azt következtetik, hogy lehetetlen valaha a' földsarki tenger jégmassáin keresztül nyomulni, igazságok volna is; még is van ezen tengeri utazásoknak annyi hasznok, hogy legalább Amerika éjszaki 's Grönland nyugoti partjait szorosan megesmertették 's a' földsarki tenger vizének mélységét, hidegségét vagy melegségét, sósságát és nehézségét, vize folyásának sebességét, mint a' gőzkörnyék electricitását 's ennek a' mágnestő eltérésével 's erejével az éjszaki földsark mellékén való összeköttetését bizonyossá teszik előttünk. Egyébiránt ezen próbatételek emlékoszlopául szolgálnak a' legállhatatosabb igyekezetnek 's legmerészebb magamegtagadásnak, mint a' legczélirányosabb rendeléseknek is, mellyeket egy már több próbán keresztülment tapasztalás' ama' nagy tudományos feltételnek szerencsés kimenetelére bölcsebben nem tehetett volna. Ezen emlékoszlop tiszteletessé teszi a' tadományt, az emberi erőt 's az angol nemzetet.

Az orosz országlástól 's gróf Rumjänzofftól (tulajdon költségén) rendelt uj-földet-kereső és éjszakföldsarki utazásoknak tárgyai részént Kamtsatkának és éjszaknyugoti Amerikának partjai, részént Asiának éjszaki partja és Novaja Semlja voltak. Kotzebue Otto kap. (l. e.), a' ki fedezte fel első utazásának alkalmával (1814—18) Bering szorosától éjszakra eső 's róla neveztetett tengerszorost, 1824 ismét utra indult a' föld körülhajózása végett, azon feltétellel, hogy Amerika nyug. partjai mellett, a' mennyire csak lehet, éjszakra bemegyen 's a' jégfokon tul, mellyet Cook fedezett fel, hasonlóul beevezést keres a' földsarki tengerre kel. vagy nyug. felé. Hanem a' jég miatt vissza kellett fordulnia 's 1826 Kronstadtba megérkezett. — Báró Wrangel, kinek uti társai Anjou hadnagy, Kober orvos és egynéhány hajósok voltak, az éjszaki földsark felé, April. 1820 éjszaki Siberiából indult el. Itt és a' földsarki ocean jegén 4 eszt. töltött el, szakadatlanul küzködvén a' hideggel és éhséggel, mivel kutyáktól huzatott szánjaikon csak keves eleséget vihettek magokkal. Minekutána a' földsarki tenger jégmezejin, a' hideg 15—24° lévén, 46 napot töltött volna el szánjain, a' sz. 72° 3'-hoz ért. Báró Wrangel fáradságát olly szerencsés következés jutalmaz-

ta, hogy a' Salagskoi fokától Bering szorosáig, t. i. a' Billingstől látott pontig, menő egész partot, 97 német mf-re délkeleten Cook éjszaki fokától, és Siberiának eddig esmeretlen éjszaki partját astronomiai tekintetben felvette 's az Asia és Amerika közt lévő áltevezést kétségen kivül valóvá tette. A' Salagskoi fokától (a' sz. 71° 's k. h. 178°) éjszakra fekvő földnek csak hegyeit látta. Wrangel Maj. 1824 tért vissza Petersburgba. L. „*Physical. Beobachtungen auf dem Eismeere in d. J.* 1821—23." *herausgeg. von G. F. Parrot* (Berlin 1827). — A' harmadik éjszakföldsarki ut Wassiljeff kap. alatt, a' ki Jun. 1819 evezett el Kronstadtból, Bering szorosához és a' földsarki Oceanhoz volt rendeltetve. Wassiljeff kap. felfedezett egy Aleutoktól lakott szigetet, az é. sz. 50° 59′ 57″ és a' hossz. (Greenwichtől) 190°17′ 2″ alatt. Azután a' sz. 71° 7′-ig (és igy Cooknál 19 minutával bejebb) bement és Amerika éjszaknyug. partján két fokot talált, mellyeket Golowinnak és Ricordnak nevezett. A' két hajó egyike Siberia kel. partja mentében evezett; de a' 69°10′-tól a' jég miatt vissza kellett térnie. 1822 késő nyáron jött haza mind a' két hajó Kronstadtba. — Novaja Semlja szigete vizsgálatlan partjainak felvevésére az orosz országlás 1819 Lasareff, 1821 Lawroff 's 1822 Litke kapitányokat küldötte el. Az utolsó a' Novaja Semljáról 's Lapponia partjairól szerzett eléhbi esmereteket igen meggazdagitotta, a' honnan 1823 uj ut bizatott reá Waigats szigetének megvizsgálására, 's ő nem csak ezt, hanem az éjszaki tájéknak minden partjait, Wardhuus szigetét 's a' worongi tengeröböl fekvését is felmérte és leirta. Aug. 31. 1823 tért vissza Archangelbe. Egy más orosz hajó, Neptun névvel, melly, Krusenstern szerént, 1817 az é. sz. 83° 20′-ig előnyomult, semmi tudósitást sem tett azon földről, melly Spitzbergentől éjszakra fekszik, és ezt Parry usolsó utja is megbizonyitotta. Az orosz éjszakföldsarki utazások által bizonyossá tétetett, hogy Asia Amerikával nincs öszveköttetésben. *L—ú.*

ÉJSZAKI FÉNY, éjszaki hajnal. Szép hajnalfényü tünemény mutatja magát néha, kivált a' hosszabb tiszta éjeken, naplemenet utántól éjfélig (igen ritkán éjfelutánnig) éjszaknyugottól éjszakkeletig fel szinte a' tetőpontig (zenitig). Gyakrabbak ezen látományok földünk éjszakibb részein; onnan ritkán emelkednek fel olly magasra, hogy a' mi határainkon is feltünnének. Az éjszaki fényt az 5-ik század olta vizsgálják szorosabban, 's következő félék a' viszgálatok resultatumai: 1) A' mágnestőnek az éjszaki fény alatt elhajlásából, melly szerént ennek közepe a' mágnesi délvonatba lenni tapasztaltatik, azt huzták ki az ujabb physicusok, hogy az éjszaki fény a' mágnesi folyárnak az éjszaki sarkon lévő kitódulásából áll. Hogy a' mágnesi materia volna az a' fény, állitani vakmerőség, — de meghatározni, mi befolyása lehett itt a' mágnességnek, más kérdés. El nem kell felejtenünk hogy DÉLSZAKI FÉNY is van (l. e.) és igy a' mágnesi materiának mind éjszaki, mind délszaki sarkai világitnának. 2) Hogy a' felsőb éjszaki részekre phosphor fényü gőzök emelkednének fel magasra, ezt is mondják. 3) Hogy nemi könnyü, levegő-forma folyárok emelkedhetnek fel, mellyek a' napsugárokat visszaverik (Euler után), igen hihető, és sok környülállásokat kimagyaráz. A' földforgás által ugyan az aequatornál legmagassabb a' levegő, de kérdés, hogy a' földnek esztendei 40 millio mértföldnyi áltmérőjü kerengése által (melly a' forgásnál sokkal sebesebb) nem hajtatnak e el szintugy messzére a' földsarkak felé sok könnyü lebelek (gőzök, levegők), mint Euler mondja az üstökös csillagok hosszu farkai példája szerént. Ugy is tudjuk, hogy nálunk is nappal (azaz, a' nap felé fordulva) oxygen, éjjel pedig (a' naptól elfordulva) azot uralkodik, a' melly könnyebb és több. 4) Emliteni kell azt is, hogy sokan csalatásnak tartják az éjszaki fényt, okoztatni t. i. azon napfénytől, melly az éjszaki havasokról a' levegőben visszaverődik. Ugy látszik, hogy némelly környülállások azokat is pártfo-

golják 5), kik Franklinnal az éjszaki fényt electroni tüneménynek állitják. A' föld sarkai körül gyült electricitas az ott lévő szigetelő fagy 's jegek által el nem vezetteth etvén, a' felsőbb, ritkább (és igy conductor, vezető) levegői körökön elterjed, 's éjszaki fényt mutat. *N. I*

ÉJSZAKI HÁBORU. 1700—21. Ugyan azon időben, midőn Europa nyugoti részét a' spanyol öröklési háboru marczangolná, éjszakon 's nyugoton az éjszaki háboru viseltetett. II. Auguszt, Lengyelország királya 's szász választó, Petér Oroszország czára 's a' dán király 1698 és köv. esztendőben titkos szövetségre léptek XII. KÁROLY, (l. e.) Svédország 10 esztendős királya ellen, hogy a' kopenhagi (1660), olivai (1660) cardisi 1661) békekötések által Svédországnak engedett tartományokat ismét elfoglalják. Egy dán sereg beütött 1700-ban a' holsteingottorpi herczeg, XVI Károly sógora, birtokaiba, hogy ott Dania jusát a' schleswigi fejedelemségre divatba hozza; egy szász sereg pedig Lieflandot boritá el. Hanem XII. Károly, ki a' tengeri hatalmasságokkal (Angliával 's Hollandiával) védszövetségre lépett Haagban 1700, kiszála Seelandban 's a' svéd-holland-brit hajóssereg Kopenhagot ágyuzá. Ez a' dán királyt, IV. Fridriket, a' trawenthali békeségben (Aug. 18 1700) szövetségéről lemondani 's a' Gottorp ház Schleswig feletti fejedelemségét megesmerni kinszerité. Károly most az orosz sereg felé fordulván, melly Narwát ostromlá Esthlandban, 's Nov. 30. 1700 tökéletesen megveré azt; erre a' Szászokat üzé ki Leiflandból 1701-ben, 's midőn Lengyelországban a' Sapieha párt Auguszt király ellen nyilatkoznék, Varsó ellen ment, a' szász-lengyel sereget Klissownál megveré (Jul. 20 1702), azután a' Szászokat Pultusknál (Maj. 1. 1703), 's kieszközlé a' varsói országgyülésen (Febr. 14. 1704) Auguszt király letételét 's Lescinsky Szaniszló, poseni nádor, lengyel királlyá választatását (Jul. 12). Végre szász general Schulenburg punitzei (Nov. 9. 1704) 's fraustadi (Febr. 13 1706) szerencsétlen ütközetei után Szászországba nyomulása által kinszerité Auguszt királyt Sep. 24. 1706 az altranstaedti béke aláirására. Azonközben megverték az Oroszok general Semereteff alatt svéd general Schlippenbachot Lieflandban (Jun. 11. 1712), elfoglalák Marienburgot, 's Oct. 22-én a' Newa mellett Nöteburgot, mellyet már most a' czár Schlüsselburgnak nevezett. Majus 12. 1703 a' nyeni sánczot is elfoglalá Péter, 's Majus 27-én letevé alapját a' Newa Lusteiland szigetében Sz. Pétervárának. 1794 elfoglalá Dorpatot és Narwat; 1706 's 1707 olly hatalomra emelkedék Lengyelországban, hogy itt uj királyválasztást készitene. Itt szövetségre lépett vele a' sandomiri confoederatio 1707, noha maga a' köztársaság 1705 Svédországgal kötött frigyet. Most végre visszatért XII Károly Saxoniából 43,000 emberből álló jól fegyverzett seregével Lengyelországba (Sept. 20). Csak hamar elfoglalván a' legfontosabb városokat, Jul. 10 1708 áltkele a' Berezinán, 's 14-kén megveré az Oroszokat Seremeteff alatt Golowtsnánál. Mohilewből Mazeppa, a' Kozákok hetmannja, meghivására Sept. 15 Ukraina felé fordult. Azonban generalát, Löwenhauptot, ki hozzá segitséget 's hadi és élelmi szereket vitt, egészen megveré Péter Liesnánál (Oct. 9); Mentsikoff Nov. elpusztitá Ukrainát, 's Károly itt kénytelenittetvén telelni, éhség 's hideg által 4000 embert veszte. A' saporogi Kozákokat szövetségébe huzá ugyan Mazeppa XII Károlynak (Mart. 28. 1709); hanem épen ez készteté a' királyt, a' helyett, hogy a' Dneprnél Legyelországgal való öszveköttetését helyre állitná, POLTAWÁT (l. e.) ostromolni (Apr. 4). Itt az ő 12,000 Svédből 's 13,000 Kozák- és Oláhból állott serege, a' 60,000 embernyi orosz hadtól, mellyben Péter ezeredeskedett, Seremeteff, Mentsikoff és Bauer vezérlése alatt, Jun. 27-kén (Jul. 8) tökéletesen megveretett. Károly áltszökött a' Dnepren, fővezére Löwenhaupt Jul. 11 Prewolotsnánál hadi fogságba esett 16,000 emberrel. Öt esztendeig törekedett Károly a' kaput a' czár ellen háborura birni. (Vö PRUTH). Ellenben a' dán király megujitá

szövetségét II Auguszttal Dresdában Jun. 28. 1709. Ez az altranstädti békekötést Aug. 8 nem kötelezőnek nyilatkoztatá, 's 13,000 emberrel Lengyelországba ment, a' hol ismét királynak esmerteték, 's helyre állitá Thornban Oct. 8 szövetségét a' czárral, Oroszország jávára a' lengyel köztársaság Lieflandra való minden igényéről lemondván. A' czár Oct. 22. 1709 Daniával is sér- és védfrigyre lépett Kopenhagában. Most becsapott egy dán sereg Schonenbe (Nov. 12), hanem gen. Steenbock által Helsinborgnál Mart. 10. 1710 egészen megveretvén, kénytelenitteték ismét hajóra szálni. Svéd Pomeraniát ellenben szász-lengyel-orosz sereg boritá el Aug. 1711, 's egy dán sereg elfoglalá (Jul. fogva Septemberig 1712) Brema és Verden svéd herczegségeket. Előre nyomult ugyan Steenbock, a' svéd general, miután a' dán királyt 's a' Szászokat Flemming fővezérsége alatt Gadebuschnál Mecklenburgban Dec. 20-án megverte volna, egészen Holsteinig, 's Jan. 9. 1713 Altonát is hamuvá égeté, hanem az orosz-dán-szász sereg által, mellynél a' czár maga is jelen volt, a' Gottorpok erősségébe, Tönnigenbe, kinszerittetett vonulni (Febr. 14), a' hol éhség miatt Maj. 16. 11,000 emberrel capitulált. Ekkor elveszté statusait a' gottorpi herczeg, 's az Oroszok elfoglalák Stettint (Sept. 30. 1713), melly helyet I. Fridrik Wilhelm, a' Burkusok neutralis királya, az Oct. 7-kei békekötésig, mint zárgondviselő vevé birtokába, a' minek XII. Károly Demoticából (Rumeliában) Maj. 20. 1714 haszontalan mondott volt ellene. Ugyan azon időben foglalá el Péter Rigát (1710), Finnlandot 's az Aland szigeteket. Károly Nov. 22. 1714 Stralsundba érkezvén, azonnal kivánná Burkusországtól Stettin kiadatását, 's midőn ez meg nem történt, ugyan annak hadat izent. Most 20,000 porosz csatlódott Leopold, Anhalt-Dessau herczeg, alatt a' Stralsundot ostromló dán-szász sereghez. (A' Szászokat tábornok gróf Arnim és gróf Wackerbart vezérlé). Midőn XII. Károly magát végső szorultságban látá, békét ajánla XIV. Lajos követe által, kinek fejedelmével Versaillesban Apr. 3. 1815 lépett védfrigyre; de nem fogadák el ajánlatját a' szövetségesek. Igy lévén a' dolog, Dec. 21-kén éjjel egy svéd hajóra lopózkodott, mellyre Stralsund Dec. 23. 1715 capitulált. Wismar, német földön az utolsó svéd birtok, is kénytelen volt magát a' Dánoknak megadni (Apr. 19. 1716). Dánország Brema és Verden herczegségeket már előbb, nevezetesen Jun. 26. 1715 egyezsége által eladta 6 tonna aranyon a' hannoveri választó fejedelemnek, a' ki erre hadat izent a' Svédeknek. A' czár is egyesült Svédország ellen Nagy-Británniával (Greifswaldban Oct. 28 1715) és Burkusországgal (Oct. 39). De csak hamar elválasztá irigy vetekedés a' szövetkezetteket; a' czár Dánországot Anglia pedig Oroszországot nem akará igen hatalmassá lenni engedni. A' Lengyelek is öszveszövetkeztek kiüzni a' szász sereket Lengyelországból. Végre megállapitá az országgyülés Varsóban (Nov. 3. 1716), hogy a' király testőrségnek 1200-nál több Szászt ne tarthasson Lengyelországban, 's az országgyülés hire 's tanácsa nélkül támadó háborut ne izenhessen. Ez által lemonda II. Auguszt minden részvétéről az éjszaki háboruban. Ez 1716 csupán Schonenben 's Norvegiában viseltetett; hanem a' czár nem segité a' Dánokat. Svédország ellenben legrégibb frigyesétől, Franciaországtól, hagyaték el, melly 1716 Poroszországgal szövetkezék öszve alattomban. Ekkor báró Görtz (l. e.) az Alland szigeti alkudozásban 1718 Oroszországot igyekezék Svédország részére hajtani a' kelettengeri tartományok áltengedése által, hogy orosz segitséggel a' német tartományokat ismét visszaszerezze, Norvegiát meghoditsa, 's Alberoni (l. e.) planja szerént a' Stuart házat Anglia királyi székére ismét felemelje. De XII. Károly halála után (Dec. 11. 1718) Ulrika Eleonora svéd királyné, kit a' Horn párt kormányozott, felhagya azon plannal 's félbeszakasztá az alkadozásokat (Sept. 24. 1719). Ellenben békét köte Franciaország közbenjárása alatt: *a*) Stockholmban, 1) a' hannoveri választó fejedelemmel Nov. 20. 1719; Hannover megtartá Bre-

mát és Verdent, Sveciának 1 millio tallért fizetvén; 2) Poroszországgal Febr. 1. 1720; ez megtartá Stettint 's Előpomeraniát a' Peeneig 's 2 millio tallért fizete Svédországnak. *b.*) Friedrichsborgban Daniával Jul. 14. 1720; Dania megtartá a' Schleswig herczegség felét, mellyet a' Gottorp ház elvesztett, 's visszaada minden elfoglaltat (Wismart, Rügent, Stralsundot 'sat.), ezért lemonda Svédország a' sundi és belti vámszabadságról 's fizete Daniának 600,000 tallért. *c.*) Lengyelországgal titkos fegyverszünetet Stockholmban (Jan. 7. 1720), melly 1729 békének nyilatkoztatott 's elfogadtatott mind a' két ország rendjeitől; II. Auguszt megesmerteték Lengyelország királyának, Lescinski Szaniszlónak 1 millio tallért fizetvén. A' czár ezenközben folytatá a' háborut; egy svéd hajóssereget megvert egy orosz tengeri sereg (Aug. 7 1720); nyugoti Bothnia partjait, 1721 Norlanndéit is barbar módra pusztiták el az Oroszok, 4 várost, 509 falut 's 79 majort égetvén fel; Stockholmot angol hajóssereg védelmezé az Oroszok megtamadása ellen. Végre e' részről is eszközle békét Francziaország Nystadban Finnlandban Sept. 10. 1721. Svecia áltengedé Oroszországnak: Lieflandot, mellyért a' czár 2 millio tallért fizetett, továbbá Esthlandot, Ingermanlandot és Carelent, Wiborg egyik részét, minden e' part körüli szigetekkel, nevezetesen Ösellel, Dagoeval és Moennel együtt. Ezekért visszaadá a' czár Finnlandot 's megigéré, hogy nem avatkozandik Svecia belső ügyeibe. Igy emelkedék Oroszország éjszakon első hatalmassággá, Svecia pedig elveszté ezen állását, mellyet 1648 — 1709 megtartott volt.

ÉJSZAKI LITERATURA, l. SCANDINAVIAI LITERATURA.

ÉJSZAKI MYTHOLOGIA. Az éjszaki mythologia a' skaldok (azaz régi éjszaki dalnokok Dania-, Norvegia-, Svédország- és Islandban) munkája. A' vallás- és miveltségnek itt is a' poësis volt szülője. És pedig itt is a' cosmogenia tett a' vallásnak alapot; olly cosmogenia, mellynek groteszksége egyszersmind szerzői vad phantasiájának és a' tartomány, a' hol támadt, minemüségének tanuja. Veleje következő. Alan nem vala föld, fen nem ég, csak mélység vala 's ködvilág (Nebelwelt, Niflheim), ebben egy kutfő (Hwergelmer), mellyből 12 folyó, nevek Eliwagar, ered. Olly messze távozván forrásoktól, hogy a' bennek lévő nedv megkeményedék, megszüntek folyni 's faggyá merevülének 's fagy fagyra torult, mig a' mélység ürét betölté. Délszak felé a' ködvilágtól tüzvilág volt (Mispelheim). Amabból hidegen és homályosan jöve minden, ebből héven 's világosan. Forró szél lengvén ebből a' fagyra, ez elolvada 's cseppekké lőn 's a' cseppek annak ereje által, ki a' szélt küldötte, éltet nyerének 's belőlök Ymer származék, a' jég oriása. Ennek bal karja alatt egy férjfi és egy asszony növe ki, 's egyik lába a' másikkal egy fiut nemze. Ezekből támadtak a' levegőoriások. A' fagy és hév öszvevegyültéből az Audumbla nevü tehen is származék, mellynek tölgyéből 4 tejfolyam erede 's ezek adának táplálatot Ymernek. Audumblát a' sós fagykövek nyalása tartá. Midőn egykor igy nyala egy fagykövet, ime estére férjfi haj nőve a' kőből, másod napra emberfő, harmad napra egész férjfi, 's Burenak nevezteték. Ennek fija, Bör, Belstát, Bergthor oriás leányát, vette nőül. Ezzel 3 fija volt: Odin, Wile és Ve, kik az ég és föld urai lettek. Bör fijai jók, Ymer gyerekei gonoszak valának 's örök háboruban egymás ellen. Végre Bör fijai megölék a' jég oriását, holt testét a' mélységbe huzák 's a' világot teremték belőle: véréből tenger- és folyókat, husából a' földet, hajából a' füvet, csontjából kőszálakat, fogaiból és állkapczájiból köveket és szirtokat; fejéből pedig az eget csinálták, mellyet a' föld felibe tőnek 4 végénél fogva, 's mindenikre egyegy törpét állitának, kiknek nevei: Austre, Westre, Sudre és Nordre. A' Mispelheimből jövő világokat és szikrákat pedig az égre tevék, hogy a' földnek világitsanak. Ymer agyvelejét a' levegőbe veték, 's ebből támadtak a' fellegek. Egykor a' tengerparton sétálának Bör fijai 's két tőkét lelének, mellyekből embereket teremté-

nek, 's a' férjfit Askur- (kőrösfa) 's a' nőt Emblának (égerfa) nevezték. A' világtámadás ezen tanitmányában az éjszaki természetköltésre találunk. A' tél halálával látjuk a' természetet életbe áltmenni 's tavasznap tekintésivel összefüggni a' világ kezdetét. Éjszakon a' jég oriásnál egyébből nem is támadhata, 's ennek gonosznak kellett lenni, mert a' tél a' természet minden kellemét gátolja. Igy physicai allegoriára utal minden. Ide tartoznak következő pótlékok a' cosmogeniához, melly nem lehet még elvégezve, mivel nappal és éj, nap és hold még nem támadtak. Támadások ez: Niörwi vagy Narfi (setét) oriásnak egy Nott (éj) nevü leánya volt, fekete 's komor, mint nemzetsége. Ez háromszor méne férjhez 's először Nagelfarival (lég, aether), egy fiat, Andurt (anyag) nemzette, azután Anarral (képzési ösztön) Jördöt (föld), végre Dellingurral (hajnal) Dangurt (nappal), melly világos és ragyogó vala, mint atyja nemzetsége. Alfadur erre Nottot és Dangurt magához vevé, kivezeté az égre 's lovat és kocsit ada nekiek, hogy mindennap fussák körül a' földet. Nott elől ment Dunkelmähne (homályserény) nevü lován, melly minden reggel tajtékával harmatozá be a' földet. Dangur lova, Glanzmähne (fényserény), serényével világita a' levegőnek és földnek. Mundilfarinak (tengely mozgató) két szép gyermeke volt, Sool leánya és Maan fija (nap és hold). Kevélykedvén leánya szépségében, Glemurnak, az öröm istenének adta nőül. Az istenek, megharaguván illy nagyranézésen, az égbe tevék a' két gyermeket. Soolnak a' nap, Maannak a' hold kocsiját vonó lovakat kelle kormányzania. — Eddig mehet fel a' legrégibb mythologia. Itt is oriások nemzik, mint a' Görögöknél, az ég és föld urait, az isteneket. Itt is, mint amott természetideákból indul ki 's azokra tér vissza; de itt is, mint amott, uj istenrendszer tolja el az ót, 's a' természetideák közé történeti anyag vegyül. Az ó és uj közt pedig Odin látszik közbenjárónak, mint Zevs a' Görögöknél. De két Odint kell megkülönböztetni, az öregbiket és ifjabbikat. Amaz a' világosság és nap istensége volt 's több kellemes költemények vannak róla, mellyek később az ifjabb Odinra, az Asek tanácsa elöljárójára, vitettek ált. Asek (Asiaták)-nek neveztetik az uj istennemzetség, melly az ifjabb Odinnal vándorla be vagy tőle származék. Éjszaki kronikákból kiviláglik, hogy időszámolásunk első századiban, ha nem elébb, Sigge, egy asiai nép, az Asek, vezére, a' caspiumi tenger és a' Kaukasus felől, hihetőleg a' Romaiaktól nyomatva, Éjszakeuropába nyomula seregével. Éjszaknyugot felé a' fekete tengertől Oroszországnak vonula, mellynek mint, a rege mondja, egyik fiját adá uralkodóul, mint később a' Szászoknak és Frankoknak. Azután Cimbrián keresztül Daniába nyomula, melly 5-ik fiját, Skiöldöt, esmerte meg uralkodóul, 's most Svédországba ment, hol Gylf uralkodott, ki a' csudálatos idegennek és tanitásának hodola. Nem sokára korlátlan uralkodóvá emelkedék itt, Sigtunát épité nagy birodalma középpontjául és uj törvényszerkezetet 's uj istentiszteletet alapitott. Ő maga Odin nevét vette fel, a' 12 drottar papi hivatalát alkotta, kik az istentiszteletet és törvényszolgálatot vivék 's mint jóslók jövendőlének. Ő az éneklés és hadmivészség istene is. Ő találta fel a' runákat 's mint varázsnok félelmessé tette magát. Az Asek pedig, azaz, az njabb skaldég istenei, következők: Odin, az istenek istene, első 's legrégibb isten. Magas thronuson ül, honnan mindent lát, tőle 's Frigga nevü nejétől származik az egész istennemzetség 's innen Alfadur (mindenek atyja) vagy m. sz. Walfader (a' csatában minden elestek atyja) neve. Frigga férjével osztozik a' thronusban. Minden emberek sorsát tudja, de hallgatag, 's titka keblében nyugszik. Fijaik: Thor, a' dörgés istene, physicai erő jelképe, minden istenek és emberek legerősbike, és Balder, az ékesszólás és a' törvényes itélés ifju szép istene. Nanna, Gewar leánya, neje, szerény szemekkel csudálja férje szellemét. Vele nemzette Forfetét, a' béke istenét, ki minden pert eligazit. Niord, ki viharban mozgatja zugó szárnyait, a' szelek, a' tengerhajózás, kereskedés és gazdaság

istene. Skada nevü nejével Freit és Freiat nemzette. Amaz a' nap ura 's az Alfheimban, hol az Elfek laknak uralkodik. Neje Gerda, Gyrmer leánya. Freia, Fräa a' szerelem istennéjinek egyike. Férjével, Odurral, két leányt nemze: Nossát és Gersemit. Tyr, Odin fija, az erő 's rettenthetlenség istene, testvére, Braga, a' bölcseség- és költésmivészeté. Ennek neje, Iduna, a' halhatlanság almájit őrzi. Odin fijai még: Hermode, az istenek követe; Vidar, a' hallgatagság istene; és Wale, az iv istene. Uller, Thornak egyik fija, a' párbajvivók védje. Igen titkos lényü istenek Hoder és Heimdal. Az istennék közül emlitendők még: Saga, Frigga után első; Eyra, gyógyistenné; Gesione, a' szüzesség istennéje; Fylla, Frigga meghittje; Gna, ugyan annak követe; Hlyn (Lyna), a' baratság és kegy istennéje; Siöna, első édes érzelmeket ébreszt a' szivekben; Löbna (Löffna), meghasonlott szerelmeseket egyesit és békéltet; Wara, a' menyekző és házasság, Snotra, a' szemérmesség istennéje; Wöra a' szivnek minden titkait tudja; Synia az eskszegéseket teszi nyilvánossokká. Van egy nagy kőrösfa (kőrösliget), neve Ygdrasil, világfa az ősidőnek kutja felett. Ágai a' világ felett terjednek el 's teteje magasb az egeknél. 3 egymástól távol gyöke van, az isteneknél, oriásoknál és Helánál. A' középső gyöknél van a' bölcseség kutfeje, Mimer kutfeje, az égi gyöknél van a' szent forrás, hol az istenek tanácsot tartának 's végzéseiket közzé teszik. Ezen forrásból 3 szép hölgy kel, a' Nornák; neveik: Urd (a' volt), Varande (a' jelen) és Skuld (a' jövendő), ezek a' sors istennéji. A' kőrösfa tetején egy sas ül 's messzére néz körül; egy mókus futkos a' fán fel 's alá; 4 szarvas járja a' gallyakat 's rágja a' fa kérgét; alan a' kigyó a' gyöket rágja, rothadás a' fa oldalait; a' hölgyek vizet meritnek a' forrásból 's öntözik a' fát, hogy ki ne asszék. A' falomb édes harmatot izzad, a' méhek étkét. A' forrás felett 2 hattyu dalol. Itt zeng Heimdal éneke a' nagy világfa sorsáról, a' mult, jelen és jövendő szózati az istenek tanácsában. Orökké hangzanak itt e' szózatok, mert a' Nornák törvényeket szabnak, ők határozzák az idő fijai életét 's a' halandók sorsát. Magok az istenek is törekednek a' Nornák bölcseségét kitudni. E' miatt nagy tiszteletben valának, 's kápolnák épitteténck nekiek, mellyekben ezen istennék a' sors iránt kérdeztettek. A' Walkyriák vagy Disek borzasztólag szép lények, sem ég, sem pokol leányi, nem istenektől nemzettek, sem halhatlan anyák kebelén ringottak. Azért leng mély hallgatás eredeteken. Az istenek lakhelye Asgard, az istenvár, honnan a' Bifrost nevü hid vezet le a' földre. Asgardban valának az istenek palotáji. Ott a' Walaskialf, Odin ezüst palotája. Az Asgard középen, Ida völgyben, gyülének öszve az istenek 's itélének. Ezen hely különösen fel volt ékitve; itt vala Gladheim, az öröm tereme, Wingolf, a' barátság és szerelem palotája, és Glasor, arany fákkal diszlő liget. Egy sajat palota ligetekkel 's kies könyeivel, a' Walhalla, az ütközetben elhullt hősök lakja volt. Az itt lévő hősök száma végtelen, 's számtalanra növend; de az istenek azt ohajtandják, hogy még nagyobb legyen, ha a' Feuris nevü farkas eljövend. Ezen környülmény a' gonosz Lokéra kénytet tekintenünk. Loke, Farbante oriás és Laufeya fija, nem isten ugyan, de magasb, emberfeletti lény, teste szép, de lelke gonosz. Angerbode (szerencsétlenség hirnöke) oriásnéval Helát, az alvilág istennéjét, nemzette, ki majd kék, majd husszinü 's undok alaku, Fenris farkast és Jormungandur kigyót, melly az egész földet körül veszi. Hela a' Niflheimban uralkodik. Palotája Elidir (fájdalom), ágya Kör (betegség), asztala Hunger (éhség), szolgáji Ganglati és Ganghöl (késelem és lassuság). Mindnyájan, kik betegség- és vénségből halnak meg, hozzá vándorlanak a' setét lakba. Igy áll Asgar és Niflheim mint lét és nemlét egymással áltellenben, 's a' skaldok bölcselkedő phantasiája kifürkészé, hogy végre az enyészet meggyőzendi a' létet. Ebből eredt a' világ elenyészésének regéje, szintolly éjszaki és borzasztó, mint támadásáé. Három

szörnyü tél, és ismét három követendi egymást, a' hó mindenünnen lerohanand, a' hideg kemény, a' vihar nagy lesz, 's a' nap elrejtve, az egész világ véres harczokba keverve. Ezen jelre a' föld öszveomlik 's a' nagy istenhomály (igy neveztetik a' világ elenyészése) áll be. Fenris farkas, a' szörnyeteg, melly, ha szaját feltátja, felső állával az eget, az alsóval a' mélységet éri, mindent elnyel, mig a' Mispelheim lakosai Surtur vezérlete alatt az Asgardot támadják meg. Ezen oriások beveszik az eget, 's az éghid romba dől, ha keresztül lovaglanak rajta. Azért áll ott Heimdall őrt 's azért örülnek az istenek a' Walhallából jövendő számos harczlársoknak. De sikeretlen minden vigyázat 's ellenállás, mert az istenek elvesznek, a' mindenható Odin és a' hatalmas Thor is. De a' tengerből ujra egy kiesen zöldelő föld emelkedik fel. Uj nap világitand a' földnek 's egy megszabadult emberpár, Lift és Liftrasor, megujitja az emberi nemet. Az igazak és igaztalanok számára uj lakok lesznek ismét jutalmul és büntetésül, Gimle és Nastrand. Widar (a' győző) és Wale (a' hatalmas) fogják az istenek szent helyeit lakni, ha Surtur lángja elaludt. Mode (lelki erő) és Magne (testi erő) veszik ált a' Thornál lévő zuzó kalapácsot, ha ő, harczlól faradtan, meghal; Widar pedig ketté szakasztja a' farkas száját. Ezen regék traditorai az EDDÁN (l. e.) kivül Caesareai Procopius, Jornandes, Paulus, Diaconus, Ermoldus, Nigellus, Bremai Adam, Saxo Grammaticus. Historiai értekek iránt Schlözer, Adelung, Delius, Mallet, Nyerup, Gräter és Rühs igen különböző, résznyire ellenkező véleményeken vannak; de az ebbeli vizsgálás befejezettnek még nem tekintethetik. L. Müller „*Sagebibliothek des scandinavischen Alterthums*“ (Lachner dán kezir. után Berlin 1816): Suhr „*Von dem Glauben, Wissen und der Dichtung der alten Scandinavier*“ (Kopenh. 1815); Nyerup „*Wörterbuch der scandin. Mythologie*“ (Sander dán kézir. után Kop. 1816); Kattenfeld „*Abhandlung über die Asalehre und ihre Anwendung*“ („Isis“ 1829); Mone „*Gesch. des Heidenthums im nördl. Europa*“; Münter „*Kirchengeschichte von Dänemark und Norwegen*“ (Lipcse 1823); Vulpius „*Handwört der Mythologie der deutschen, verwandten, benachb rten und nordischen Völker.*“ Vö. Öhlenschläger eposát: „*Die Götter Nordens*“ (Lipcse 1829) és Gijer „*Geschichte von Schweden*“ (Svédből, 1826 l. köt).

EJSZAKI PONT, l. ÉFJÉL.

EJSZAKI SARK, l. SARK.

ÉJSZARI SZÉL, l. SZÉL.

EJSZAKI vagy NÉMET TENGER az, melly Nagy-Britannia, Holland, Németország, Dania és Norvegia közt fekszik. Éjszaki tenger nevét Németországtól és Hollandtol éjszakra eső fekvésétől kapta. Területe 10,000 nsz. mf-re tétetik. Aradasa 's apadása van, mellyek Holland- és Angolország partjain legészrevehetőbbek, mivel itt legkeskenyebb a' tenger. Vize sósabb, mint a' keleti tengeré, és sok helyen fényes, a' minek okaira nézve l. ezt a' czikk. MOLLUSKOK. Árkát 's belsejét Robert Stevenson angol leirta az „*Edinburgh philosophical journal*“-ban. Stevenson vizsgálodásai szerént a' tenger mélysége délről éjszak felé nevekedik. Egyébiránt mélysége a' középen legszélesebben elterjedő fövenytorlások miatt, mellyek területének $^{5}/_{4}$ részét (Stevenson szerént 153,709 ang. nsz. mf.) foglalják el, igen egyenetlen. *L—ú.*

EJTEGETÉS. Igy teszik ki némelly grammaticusaink a' declinatiót, azaz, a' név végtagjainak változtatását.

ÉK, fahasogatásra szolgáló szerszám, melly egy négyszegletü, szélességéhez és vastagságához képest hosszu 's egyik végén egyenes élen vagy hegyen végződő testből áll, munkálatjának hatása vagy nagysága oldallapjainak hajlásától, magának a' hasadéknak nagyságától, és a' hasitandó terület ellenállásától függ, 's annak meghatározása a' mechanicanak nehéz feladásai közé tartozik. Fontos az épitésmesterségben az ékről (zárkőről) való tanitás, jelesen a' boltozatoknál.

Ékbetűknek neveztettek néhány napkeleti betük a' persa és babyloni emlékeken, mivel azoknak jegyei inkább vagy kevesbbé ékforma vonások öszveköttetéséből állának mindenféle irányzatokban. (Vö „*Die assyrische Keilschrift erläutert und herausgeg. von Dorow.*“ (Wiesbaden 1820).

Ékesenszólás, legtágasb értelemben azon tehetség vagy mivészség, melly által helyesen és kellemetesen fejezzük ki magunkat. Ezen tehetség, mennyire a' kötetlen beszéd minden nemeire kiterjed, kedvesenszólásnak is mondatik. Szoros értelemben az ékesenszolás olly mivészség, mellynél fogva élő szóval (beszédtartás által) mások akaratjára behathatni, azokban érzést és eltökélést gerjeszthetni. Amaz szép prosa általjában, ez olly prosa, mellynek főczélja mások akaratjának elhatározásában áll; és tetőpontján, midőn beszédnünek tekintetik, azon készség, melly nyilvános beszédtartás által a' hallgatók szivét bizonyos czélra elhatározza. Azonban az ékesenszólás, mivel külső czélra törekszik, nem tiszta szép mivészség, mint a' költés, de ehhez még is különbféleképen, kivált érzéki kifejezései által, közelit. Az ékesenszólás becse abban gyökerezik, hogy szükségesnek érezzük gondolatinkat másokkal közölni és többek akaratját egy czélra vezérelni. Az ékesenszólás birása egyszersmind nagy lelki erők birása, melly a' szónoknak maga iránt bizodalmat, másokra behatást, sőt ezek felett bizonyos felsőséget szerez. Czéljaira nézve becse is nagyobb vagy kisebb. Neki ugyan szinte ugy szabad az alsó mint a' felső vágyó tehetségre hatni, szinte ugy szabad a' boldogságra mint az erkölcsiségre ügyelni; mindazáltal akaratjaira nézve az emberi lélek örök törvénye alatt áll, melly a' boldogságot az erkölcsiség alá rendeli. E' szemponttól függ az ékesenszólás mivoltának és közvetetlen okozatjának meghatározása. Ha t. i. ebből induljanak meg az ékesenszólásról értekezők, soha sem helyeztették volna azt a' mások elhitetésére és áltatására törekedő, pontosan kiszámolt mesterségben, mint a' régi Stoicusok. L. Cicero de orat. l. I. c. 51—55, ujabban Kant. l. *Kritik der Urtheilskraft.* 205. lap, vagy annak becsét és hathatósságát nem tartották volna csekélyebbnek, mint a' költését. Mert ámbár az ékesenszólással is, mint egyéb jóval a' természetben, csupa érzéki czélokra visszaélhetni, mindazáltal e' tévedes sem eredeti mivoltában, sem rendeltetésében nem gyökerezik. Ujabb időben az ékesenszólás egyházira és polgárira osztatik. Amaz közvetetlenül vallásos czélokra szolgál 's a' kereszténységben fejlett ki. Ez tárgyait az ország nyilvános életéből veszi 's a' polgári élet bizonyos czéljainak elerésére kivánt tettek eszközlését irányozza. Az ország élete pedig belső vagy külső. Az első e' három főtárgyat foglalja magában, a' polgári alkotmányt, uralkodást és igazgatást, a' másik pedig az ország azon viszonyait, mellyek közte és a' külföld közt előjőnek. Ezen polgári ékesenszólást érdeklé a' régiek rhetoricája, beszédjeik felosztása 's ezek részeinek meghatározása. Virágzott ez kivált a' régi köztársaságokban, mellyek minden fontos dolgaikról nyilván tanácskoztak; de az ujabb nemzeteknél sokkal szükebb körre van szoritva és az Angoltól, Francziáktól, Németektől országgyülési tanácskozáskor tartott beszédek még nem érik el a' régi ékesenszolás remek miveit. Honfijainknak elég tágas pálya nyilik a' polgári ékesenszólásra országgyüléseinken 's a' vármegyei öszvejöveteleken, 's tagadhatatlan, hogy mindég voltak, kik e' dicső uton ragyogtanak; de többnyire csak készületlenül és mivelt lelkek erejéből szólalnak fel és senki még mint iró, mint mivészi készületű iró, e' pályán meg nem jelent. *B. I.*

Éki plánták, diszplánták. Igy neveztetnek azon növények, mellyek általjában szinek, formájok, különösen virágjok, gyümölcsök 'sat. különségei, kellemei vagy ritkaságok miatt, — idomjokat vagy a' természetre hagyva, vagy bizonyos mesterséges formához szabva. — a' kertekben miveltetnek. Hogy a' diszplánták valamelly helynek valódi

díszt adjanak, nem elég azokat egyveleg elültetni, hanem úgy kell elrendelni, olly földnemet kell tenyészhelyeknek választani, hogy a' nézőt kellemesen lepjék meg, élénkek maradjanak, a' természet által kiszabott növéshelyek utánaztassék (a' kertészség szabásai szerént). Ezeknél fogva az egész növényország plántáji közül lehet díszplántákat választani. — Az *elődiek* (*protophyta*) seregéből (I. II.), a' gombák (*fungi*), moszatok (*algae*), zuzmók (*lichenes*), mohok (*musci*) a' vadont ékesítik. A' *gyökerezők* (III.) közül a' páfrányok (*filices*) a' kertek díszei; hazájok ezeknek jobbadán a' meleg éghajlat, a' mérsékelt kevesebbnek kedvez; szeretik leginkább a' nedves sziklahasadékokat, ernyőt, rothadó törzsököket; silányan nőnek a' verőfényes kőszálakon, omladékokon 's kőfalakon. Nagyságokat leveleik elágazását, gyengédségét, formáját tekintve, számtalan különbféleséget mutatnak, mi végett az újabb időben lettek díszplántákká. Mivelések nem bajos, tartósságok hosszu. A' honiak egész gyökerestül ásóval vétetnek ki valon állásokból 's mesterséges sziklákra, kőfalakra, tócsák, árkok, kutak mellé vagy reájok ültettetnek. A' meleg éghajlatiak a' többi plánták közé vagy cserepekbe ültetve a' hév házaknak adnak díszt. A' páfrányok nevelése, változó formájok miatt, midőn öszvegöngyölödött lombokat kifejtik, egyszersmind gyönyörvetes leveleik alsó lapján termő magvokat, melly több esztendők mulva is megtartja csirázó erejét, finomul kiszitált erdőföldbe, lapos cserepekbe kell vetni, hogy az nedves maradjon tépett mohval, sőt üvegdarabokkal is betakarni. Szabad ültetményre használtatnak: ceterach officinarum, polypodium vulgare, cambricum, phegopteris, driopteris, calcareum; aspidium lonchitis, oreopteris, thelypteris, rigidum, aculeatum, filix mas, spinulosum, bulbiferum, fragile, filix foemina; onoclea sensibilis, struthiopteris germanica, allosorus crispus, blechnum boreale, occidentale, asplenium trichomanes, viride, adianthum nigrum, scolopendrium officinarum, pteris aquilina, adianthum pedatum, woodsia ilvensis, osmunda regalis. Tenyészházakba való szép fajai ezen nemeknek: acrostichum, hemionitis, gymnogramma, notochlaena, polypodium, aspidium, blechnum, woodwardia, loodia, asplenium, allantodia, pteris, adianthum, cheilantes, davallia, dicksonia, todea, osmunda. Nevezetesek a' lombjával övező lygodium vagy hydroglosum és a' cyathea, mellynek fajai szárokat 20—30 lábnyi magasra emelik 's ez által a' fiatal pálmákkal vetélkednek. A' tökéletesség legfőbb pontján állanak azon páfrányok, mellyek eredeti lomb és szárképződéseket megtartván, gyümölcsrészeiket saját hajtásokban rejtik el. Ide tartoznak a' kelet- és nyugotindiai ságohozó cycas és zamia. — A' *hüvelyezők* (IV.) hoznak tulajdonlag leveleket és virágokat; csirájokban a' levelek egymásra fodródva találtatnak 's czövek gyanánt jőnek ki a' földből, mellynek szinén azután leveleiket 's virágjaikat szétfejtik. Ide tartoznak a' sások (1), füvek (2), sajátlag, liliomok és pálmák (3). Díszplánták az 1-ből az aroideák, alismaceák, nympheák. Az aroideák közül fajai ezen nemeknek: arum, caladium, richardia, calla, braconcium, pothos hoszu leveleikkel, botos virágjokkal 'sat. ékeskednek. Az alismaceák között az: aponogeton, sagittaria, alisma, butomus, stratiotes, ez utolsó fejér, háromlevelü kurta száru virágjával, mint honiak a' tavak partjait szépitik. A' nymphaeák közül a' nuphas és nymphaea nemek némelly fajai (n. lutea, — alba) a' sárga virágu nelumboval tavaink bájai, midőn a' veres nelumbo és anneslea napkelet álló vizein kérkedik. A' füvek (2) kalászokkal karcsu szárokkal 'sat. kérkednek. Ide tartoznak: a' phalaris arundinacea picta, csikos leveleivel, briza major, arundo donax, bambusa arundinacea; a' hasznot hozó saccharum officinarium, oryza sativa, zea mais; a' csomótlan cyperaceák, a' liliom virágu commelina, tradescentia, mellyek közül gyenge virágjok miatt némellyek hév házba valók. A' viz- és szárazkedvelő nőszirmok (*iris*), a' füvektől a' liliomokhoz vezetvén által, nagyobb apróbb

domjok gyengéd virágjokkal díszesítik a' tavaszt, mint: tigridia, sisyrinchium, iris, gladiolus, babiana, ixia, crocus; ezek tövait a' virágzás után ki szokás venni 's télre beültetni. Az amaryllideák, bromeliaceák felülhaladják az előbbieket; nevezetesek: a' bromelia ananas, agave americana, pitcairnia, tillandsia. A' liliomokhoz atyafiak a' convallariák. A' liliomok (3) közé valók a' veratrum, colchicum, hemerocallis, bulbocodium, erythronium, gloriosa, lilium (album, bulbiferum, tigrinum, chalcedonicum), fritillaria (imperialis, meleagris), tulipa (gesneriana), muscari, hyacinthus (orientalis), scilla, aloë 'sat. Következnek meleg tartományokban az odvas fákon tenyésző orchideák, a' fűszeres scitamineák, a' heliconiák: musa, heliconia, ravenala. A' musa paradisiaca, sapientum, rosacea nálunk is virágzanak, a' ravenala és urania speciosa, mellyek a' pálmákhoz hasonlítnak, nem. Bezárják ezen növénysereget a' pálmák: draeaena, calamus, corypha, cocos (nucifera), phoenix (dactylifera). Ezek, ha hozzá szoktak az éghajlathoz, könnyen tenyésznek. A' *virágtalan* levelezők (V.) két vagy több maghasábból fejlenek ki 's ismételik az eddig említettek formájit. A' sumatrai fák elősdije, a' három lábnyi széles virágu rafflesia lehet az elődiek között diszplánta, a' tökélyesebbek közül a' proteaceák (protea argentea), thymelaeák (timelea, struthiola. passerina, gnidia, daphne), atriplíceák (salicornia, salsola, atriplex, axyris, chenopodium, pollichia, camphorosma, blitum, basella, beta, spinacia, thelygonum, amaranthus, celosia, gomphrena: phytolacea, rivina), különbféleségeikkel kérkednek; az amentaceák berkeket, erdőket képeznek: salix, populus, betula, alnus, corpinus, quercus, corylus, liquidambar, fagus, castanea, ulmus. Más oldalról díszlenek az urticeák, a' humulus, cannabis; a' fák közül a' morus, artocarpus, ficus, mellyekhez atyafiak az estve illatozó calycanthus és chimonanthus; az aristolochiák, főkép a' leveles szinnek használt a. sipho. Az euphorbiaceák, pipereák, főkép a' laurineák több nemei kedvesek; ide tartozik a' myristica is. — Az egyszirmuak (*monopetala*) közül a' plumbagineák nemei: statice szabadon és cserépben, az armeria virágágyak körül ültettetnek. A' nictagineák közzött a' mirabilis estve illatozik. Szépek a' dipsaceák közül a' valeriana (rubra), patrinia, fedia, scabiosa, knautia, dipsacus. A' caprifoliákból nevezetesbek a' diervilla, symphoricarpos, linnaea, atyafiak hozzájok: viburnum, sambucus. A' rubiaceák csillag-bokrétájokkal kérkednek: galium, aspernla, crucianella, rubia, spermacoce, ide valók a' bokros, fás: psychotria, ixora, houstonia, bouvardia, coffea, gardenia. A' compositák számos nemekkel ékeskednek, közülök a' cichoriaceák (catanche, crepis, hieracium), a' corymbiferák (eupatorium, vernonia, liatris, stevia, cacalia, balsamita, tanacetum, a' hervadhatatlan gnaphalium, elichrysum, xeranthenum), a' radiaták (tussilago, doronicum, arnica, inula, solidago, aster, cineraria, kaulfussia, senecio, boltonia, verbesina, jaegeria, galinsogea, sanvitalia, helioptis, buphthalmum, telekia, ximenesia, centrachena, chrysanthemum, pyrethrum, anthemis, bellis, achillea, helenium, tagetes, zinnia, bidens, cosmea, georgina, calliopsis, coreopsis, rudbeckia, tithonia, helianthus, silphium, calendula, arctotis, gorteria, gazania) a' bogácsfejü cynareák (serratula, carthamus, carduus, cnicus, centaurea, echinops említést érdemelnek. A' cucurbitaceák közül a' momordica és trichosanthes; adnak diszplántákat; sokkal többeket a' campanulaceák: jasione, phyteuma, trachelium, campanula, adenophora, wahlenbergia, roëlla, michauxia, canarina; hasonlólag a' labiaták: rosmarinus, collinsonia, salvia, monarda, teucrium, satureia, hyssopus, nepeta, elsholtzia, lavandula, sideritis, mentha, lamium, galeopsis, betonica, stachys, ballota, marrubium, leonurus, phlomis, thymus, dracocephalum, melittis, ocymum, plectranhus, scutellaria, prunella; az atyafi verbenaceákkal: verbena, aloysia, stachytarpheta, vitex, myoporum, stenochylus. Az

asperifoliák között diszlenek: a' heliotropium, myosotis, lithospermum, anchusa, cynoglossum, omphalodes, pulmonaria, symphytum, cerinthe, borrago, echium. Ide tartoznak a' polemoniaceák: hydrophyllum, aldea, polemonium, a' szép phlox. A' polygaleák közül: polygala, muralta; az acanthaceák közül: a' justicia, dicliptera, eranthemum, thunbergia, crossandra (harrachia), barleria, ruellia, acanthus; a' gesnereák közül: gesneria, columnea, trevirania, martynia, gloxinia, besleria; a' bignoniákkal: catalpa, bignonia, jacaranda, spathodea, tecoma, cobaea szépségeikkel kérkednek; nem különben a' scrophulariák közül: gratiola, schizanthus, calciolaria, veronica, bannaya, hornemannia, tittmannia, conobea, stemodia, gerardia, castilleia, herpestis, dodartia, nemesia, linaria, antirrhinum, anarhinum, celsia, hemimeris, rhinanthus, alectorolophus, melampyrum, euphrasia, pedicularis, mimulus, chelone, pentastemon, digitalis. — A' sokszirmu bokrétájokat és csészéjeket a' kelyhen hordó kehelyvirágzók (VII.) között, elmellőzvén az umbelliferákat, a' mindenfelé futó hederaceák sokféle formát képzenek, a' therebinthaceák, rhamneák ligeteket adnak; a' rosaceák közül a' rubus és rosa számos formájikkal kedveskednek. Illenek a' kopárokra a' sedeák. Az amerikai cactusfélék virágjokkal és idomjokkal különködnek. Virágja és gyümölcse alkotását tekintve, közel esik ehhez a' ribes. A' polygoneák, paronichiák, portulaceák közül kevesen diszesek. Az aizoideák között a' sokfaju mesembryanthemum, tetragonia, glinus, sesuvium, aizoon szemre valók, nem különben a' pomaceák között: gillenia, spiraea, pyrus, cydonia. A' salicariákból ékesek: cuphea, lythrum, rhexia, melastoma, blakea, lagerstromia 'sat. az illatos levelü myrteákkal: myrtus, punica, melaleuca, metrosideros, callistemon, calothamnus, eucalyptus, eugenia 'sat. Gyümölcseikkel is kedveskednek a' sokféle prunus és amygdalus. — A' kocsányvirágzók (VIII.) közül a' cruciferák, cappar.deák, papaveraceák, kivált ez utolsók több diszplántákkal szolgálnak. Ékesek a' cesteák közül: a' viola, helianthemum, cistus. A' leguminosák számos nemekkel: lupinus, orobus, lathyrus, vicia, galega, lotus, medicago, astragalus, coronilla, trifolium, melilotus, cassia, robinia, acacia, mimosa kérkednek. Diszlenek a' ranunculaceák között: a' ranunculus, anemone, hepatica, pulsatilla, clematis, thalictrum, adonis, garidella, nigella, delphinium, aconitum, trollius, helleborus, paconia, mint cserjék és fák: a' dilbenia, liriodendron, magnolia, asimina, annona. Kedvesek az erős illatu rutaceák között: ruta, dictamnus, fagonia, zygophyllum, gvajacum, crowea, eriostemon, zieria, peganum, melianthus, diosma, agathosma, barosma 'sat. A' sapindaceák közül diszplánták kevesek: koelreuteria, paullinia, hesculus; ellenben a' malvaceák számos nemekkel kérkednek: malva, lavatera, kitajbelia, althaea, hibiscus, pentapetes, malope, gossypium, urena, malachra 'sat. hasonlólag sok fajokkal a' geraniaceák: erodium, geranium, pelargonium, monsenia. A' caryophylleák keves nemei közül a' dianthus számtalan fajtáji gyönyörüek, kevesebbé az ide tartozó lychnis, silens, agrostemma, linum. Az elaeocarpeák, tiliaceák, theaceák, malpighiaceák, hypericeák családjai (familia) után az aurantiaceák virágos és gyümölcsös fájikkal meglepők. A' kertészek a' diszplántákat, életek idejét tekintve: 1) egyéviekre, 2) kétéviekre, 's 3) öröködőkre osztják el Az 1) évenként a' virágzás után elvesznek. A' 2) az első évben zöldelenek, a' másodikban virágzanak 's vesznek el. A' 3) a) gyökerek megmarad, mellyből minden éven ujra hajtanak; b) gyökerek 's fájok is állandó, ezek ismét vagy csemeték vagy fák. *Dr. Pólya.*

ÉKITÉS (*decoratio*), általjában valamelly tárgynak ékszerek (p. o. szobának szönyegek 'sat.) czélos alkalmaztatása által kedvesb alakban előállittatása. Szorosb értelemben a' játékszini festésben (szinfestésben) azon festések értődnek alatta, mellyek a' jelenés helyét adják jelenünkbe. Ide tartoznak a' szinfalak, a' hátulsó kárpit 'sat. Az ékfestőnek

főkép a' vonal- és légperspectivet kell értenie, hogy helybeli ámitást teremtsen ecsete; szükség e' mellett, hogy a' világ, főkép a' mécsvilág hatásait 's a' fellépő alakok hosszát számba tudja venni. Innen van, hogy a' legszebb ékitések is nappal csaknem nézhetetlenek. L. „*Decoration für die Schaubühne*" (Braunsch. 1824, 1 füzet előbesz.) Beuthertől. *I.*

Elasticitas (rugó erő, rugósság, kelékenység), azon testi tulajdonság, melly szerént a' valami erőtől változtatott (öszvébb nyomott vagy kihuzott) testrészek elébbeni helyeket visszavenni igyekeznek. Világos innen, hogy ez a' rugósság kétféleképen tünik fel: a' nyomás ellen elrugó és a' kihuzás ellen visszarugó erői jelenetekben mutatokozván. (Elrugó expansiva, visszarugó attractiva elasticitas, két eset, mellyekben e' világi alaperők, az expansiva és attractiva, magokat világosan mutatják.) Ha közelebbről akarnók megesmerni a' rugó erőt, kétféle kemény és folyós állapotu testekben kell felvennünk. A' kemény testekben annál nagyobb a' rugó erő, mennél inkább kihuzatnak azoknak részei. Igy az iv, ha meghajtatik 's ez által külső kanyarodása kifeszittetvén, megszünvén a' feszités, elébbi állapotjára rugódik vissza; igy huzatnak ki az érez 's más hurok, mellyek pendités által helyekből kimozdittatván rezgések után (hangozva) igyekeznek visszavenni állásokat. Azonban láthatni, hogy ha a' huzó erő a' testnek rugó erejét meggyőzné, el kell szakadni (vagy törni) a' testeknek. Egy márvány vagy elefántcsont golyóbis, márvány felületre ütődvén, egy kevessé öszvenyomul, de azonnal ujra visszaállván, felpattan. A' hig rugósak, mint a' levegő, a' gőznemek, a' pára, füst 's több öszvenyomható folyósak, a' rajtok fekvő felsőbbektől természet szerént öszvenyomatnak, ugy hogy a' levegő alsóbb részei sürübbek 's felsőbbjei mindég ritkábbak. Valami mérési iránymenetelt (*geometrica progressio*-t) formál levegőnk ezen sürübbödése 's nyomása, melly által a' helymagasságokat is fel lehet vetni, a' sulymérő (*barometrum*) segitségével. Ha az általányos és tulajdon (*absoluta* és *specifica elasticitas*) rugósságot megkülönböztetjük, a' tiszta általányos el- és visszarugó erők szemlélései között a' tiszta attractiva és expansiva erőkre emelkedhetünk fel; a' mikor a' tulajdon rugósság az ebben vagy más testben levő rugósság tünete lesz. A' meleg nagy hordozója a' rugó erőnek. Innen a' gőzöknek erejét az ujabb gőzmüszerekben melegmérővel (*thermometrum*) is meghatározzák (elasticitas mérő). A' levegőszivó körül szükséges egy barometrum, mellynek alja az üvegharang alatt lévén, a' ki huzott levegő ritkulása szerént mindég lejebb szál a' kéneső magas ágában, melly által tudhatjak a' levegő ritkábbulását 's nyomását. Ez az elasticitast mutató levegősulymérői próba, mellyet Smeaton antliájához legczélosabban alkalmaztatott. *N. I.*

Elasticitasmérő, l. Elasticitas.

Elba. Ez a' kicsiny (7 1/4 nsz. mf. 13,000 lak), most toscanai felsőség aiatt lévő sziget, melly 1814 fejedelmi jusokkal Napoleonnak engedtetett a' győzedelmes szövetségesektől 's Febr. 26-ig 1815 a' volt franczia császár birtokában volt, a' piombinoi tengerszoros által választatik el Olaszország partjaitól. Corsicától 9, Livornótól 11 1/2 mf. távolságra fekszik. Főgazdagságát bányáji (mágnes, ezüst, márvány) teszik. A' rioi vasbányák eszt. 36,000 mázsa érczet adnak, melly legalább 50 proc. tiszta érczet foglal magában. Tengeri sót eszt. mintegy 600,000 zsáknyit készit; a' tin- és szardellahalászat is nevezetes. Ellenben a' földmivelés és baromtartás igen tökéletlenek annyira, hogy gabonát máshonnan viszen be. Fővárosai: Porto-Ferrajo, két hegy tövében, mellyeknek legmagasabb csucsain 2 várkastély áll, bátorságos kikötővel. 's 3000 lak. Porto-Longone, hasonlóul jó kikötővel, 1500 lak. Midőn II. Filep spanyol király 1557 Siena környékét I. Cosmónak, Florencz fejedelmének, engedte, némelly szigeteket 's partmelléki tájékokat, név

szerént a' piombinoi fejedelemséget, magának tartotta. Ez 1736 a' nápolyi királysághoz kapcsoltatott, és Stato degli Presidii (őrstatus) névvel a' mellett is maradt 1801-ig, midőn Francziák kezére került. Elba az emlitett kicsiny fejedelemséghez tartozott, 's Porto-Ferrajón kivül, mellyet a' toscanai nagyherczeg birt, Napoleon főurasága alatt, a' Buoncompagni házból való sorai herczegek tulajdonja volt, kikhez tartozott PIOMBINO (l. e.) is. — Az elbai kéziratra nézve l. KÉZIRATOK. *L—ú.*

ELBE, Németországnak nevezetes folyója, az Elbbrunnenből, Csehország határában, Slesia kynasti uradalmában ered 's alább 10 más forrás által neveltetik vize. Főforrása (az Elbbrunnen) 4260 l. fekszik a' tenger szine felett. Első 2 ½ mf. futásában Hohenelbeig 2814 l. esése van. A' nagy és kicsiny Elbe (két patak) Geedorfnál folynak össze. Melnicknél (Csehorsz.) kezd az Elbe hajózható lenni, a' Moldaunak beléfolyása után. Herrenkretschamnál a' szász királyságba, Mühlbergnél Burkusországba megyen be, azután egy felől Hannover és Mecklenburg, másik felől Dánország és Hamburg melléke közt folyik 's 148 mf. pályája után Kuxhavennél az éjszaki tengerbe ömlik, minekutána 53 folyó 's 300-nál több patak egyesült volna vele. Hamburgig tengerfelduzzadáskor tengeri hajók is eveznek rajta, azután a' folyó sokkal csekélyebb, mintsem elbirná azokat. Hallal igen gazdag 's a' szászországi hegyi folyók aranyszemeket is hoznak belé. Carneol és granat is találtatik benne. Dresdánál, Meissennél, Torgaunál, Wittenbergnél és Magdeburgnál hidak vannak rajta. *L—ú.*

ELBÉE (Gigot d'), a' vendéei royalisták generalissimusa, nagy characterü vitéz ember, szül. Dresdában 1752 a' száz vál. fejdelmi seregnél szolgalt, 's mint lovashadnagy a' franczia hadhoz állott. A' zendülés alatt Anjou melletti mezei jószágára vonult, hol a' vendéebeli felázzadt parasztok vezéreknek választák. Győzött, de meggyőzetett; sebet kapott, 's igy Noirmoutiers szigetén elfogták, hadi törvény elejébe álliták 's Jan. 2. 1794 meglőtték. *J.*

ELBESZÉLÉSNEK mondjuk valamelly való vagy költött történet közlését. Tárgya tehát mindég a' mult időből vétetik 's ez által különbözik a' LEIRÁSTÓL (l. e.). Az elbeszélő vagy közleni akarja mással a' történetet, ki arról még semmit sem tud, vagy felőle bővebb 's pontosb tudósitást adni vagy a' tudtakra visszaemlékeztetni vagy előadása által olvasójit bizonyos itéletejtésre birni. E' czéloktól és az elbeszélésnek a' történettel eredetre, kifejlésre 's okozatra nézve megegyezésétől (igazságától) függ az elbeszélés minemüsége valamint becse is általjában. Ide járul, ha az elbeszélő maga tapasztalta e a' történetet, vagy mástól halotta, mert tudósitása az első esetben rendszerént teljesebb 's pontosabb. Igazsága kinymozására a' történetirási critica (l. TÖRTÉNETIRÁS) szab törvényt. Azonban sokszor előadásbeli gyakorlás, vagy mások mulattatása is lehet czélja; és ekkor nem annyira igazsága jó tekintetbe, mint főkép formája, és utolsó esetben különösen a' vele öszvekapcsolt érdeklet, mellyet helyes előadás által még költött targynak is szerezhetni. A' való elbeszélésnek világosan 's tökéletesen kell tárgyát közölni. Tehát világosság, tárgyasság 's a' beható környülállások belső öszvefüggése főkivánati. Ezek még inkább szükségesek a' költői elbeszélésben, mint valamelly aesthetieai ideának történet vagy cselekedtformabeli tökéletes, azaz, élénk és szemlélhető előadásában. Ide tartozik nem csak a' versben vagy folyó beszédben irt, 's rendszerént költői elbeszélésnek nevezett kisebb elbeszélés, hanem a' nagyobb hősköltemény és az ettől egyébként különböző román is. — Tárgyai nem csak emberi cselekedetek és esetek, hanem az emberi életre viszonyló csudatettek is lehetnek. Innen a' költői elbeszéleshez szükséges 1) poëtai történet, azaz, egy alapul szolgáló idea által öszvefoglalt 's olly egészet képző esetek sora, mellyben az emberi élet individuális 's magában tökéletes képét előadhatni. Ezt elbeszélés mesézeté-

nek is mondják, és innen már önkényt következik, hogy a' költői elbeszélés eme' tárgya nem állhat a' mindennapi élet [illegible]köz viszonyaiból vagy mindenhonnan öszvehordott történetekből. Általjában az elbeszélés mesézete személyeinek mind viszonyaiból és helyeztetéséből, mind szabad akaratjából eredhet, hanem mivel a' cselekedet már teljesülve 's véghez vive adtatik elő, ez inkább történet gyanánt jó elő és az ember függve a' külső rendtől, mellybe helyeztetett. Itt tehát a' szabadság kevesbet munkálkodik, mint a' sors vagy eset. Főtulajdoni a' jó mesézetnek ezek: vonzó személyek, helyeztetések 's viszonyok. és kellemetes, változékony folyamatu történet. Erre nézve abban is különböznek az elbeszélések, hogy érdekletek majd inkább személyeiken 's ezeknek mind characterein mind esetein, majd inkább személyeik fellépésének viszonyain és a' történet folyamatján (a' szoros értelemben vett mesézeten) alapul, ámbár a' tökéletes elbeszélésben ezeknek egymást viszontag meg kell határozni 's egymással megegyezni. A' cselekedet terjedtségére 's characterek számára nézve az elbeszélés egyszerü vagy öszvetett. Ez utólsóban főkép szükséges a' költői ellentétel vagy a' characterek különbfélesége. A' cselekedet folyamatjában előjő annak eredete, szövevénye és kifejlése. Még az öszvetett mesézet szövevénye is áttlátható világos képben felfogható legyen, és melléktettei (episodiumok), egyezőleg a' gépelyes egész köz törvényeivel, ne vonják el a' figyelmet főtárgyától, hanem az egésznek kifejlését és tökéletesitését segéljék. Már mind ezekben mutatkozik 2) a' költői előadás, melly főkép a' lassanként történtek világos és élénk kifejtésében, tehát egyszersmind a' characterek viszonyok és helyezetek elrendelésében lesz láthatóvá. Innen azonban nem következik, hogy a' költő mindég a' tulajdon kezdettel nyissa meg elbeszélését, mert ez gyakran legkevesbé érdemel figyelmet; sokszor ellenben történetét olly ponton kezdi, melly hallgatóját vagy olvasóját azonnal annak közepébe vezérli és kivánesivá teszi eléjét és kifejlését bővebben megtudni; ámbár azért ezt minden elbeszélés szükséges törvényének nem tarthatni. Az esetek és változások folyamatját tehát itt nem az idő vagy csupán a' logica, hanem a' költői előadás czélja határozza meg. Tehát az előadás szemlélhetőségétől és élénkségétől függ. Az első az esetek világos áttnézhetését kivánja, a' természetes felosztások és nyugpontok is e' végre szolgálnak. Itt azonban az elbeszélést a' dramától megkülönböztető sajátságot nem kell szem elől elveszteni. Ugyan is mivel tárgyát az elbeszélő multnak tekinti, nagyobb nyugalommal mulat nála. Innen előadása csendesebb és terjedtebb, mint a' dramai és lyrai, ámbár sem az érzelem emelkedését ki nem várja, sem szószaporitássá nem fajulhat. Tárgyait a' cselekvő személyre tett behatástól függetlenebbül festi. Ezért az elbeszélő költőnek tágasb és szabadabb müköre van, mint a' dramairónak, mert amaz a' képzelő erőnek, ez közelebbről az érzékeknek fest. A' mi pedig a' szemlélhetőséggel párosult élénkséget illeti, ez a' vonzó tárgyak érzelmet gerjesztő kifejtésében áll, 's épen ez okozza azon folyvást tartó részvételt, mellyel az olvasó vagy hallgató az elbeszélést kiséri. Illy részvételt mutat az olvasó, ha az elbeszélés személyeiről aggódik, sorsokon velek örvendez vagy szomorkodik, a' kimenetelért feszült figyelemmel türhetetlenkedik; ebben leginkább boldogul a' költő, ha a' characterek 's az egésznek hangja által meghatározott tettek könnyen és természetesen simulnak egymáshoz. Egyébiránt ha a' szoros értelemben vett 's egyes személy eseteit festő költői elbeszélésnél maradunk, ez beszélgető formája által a' dramához, levelező formája által pedig a' lyrai költéshez közelithet; alapformája azonban mindég a' magányosan elbeszélő marad. Hangra és czélra nézve különbféle lehet az elbeszélés; egyikben inkább képzelő erejét, másikban inkább világ- és emberesmeretét mutatja a' költő. A' tulajdon romántól különbözik a' szoros értelemben vett elbeszélés, ha nem is

versmértéke, legalább rendszerént kisebb kiterjedése 's episodiumok nem léte által, honnan nem terjed ki a' személy egész életére. Azonban itt is vannak középtagok. Versmértéke a' szabad rimetlen jambus, dactylussal vegyes ottava 'sat. Illy kisebb költői elbeszélést irtak Boccaccio, Tassoni, Berni, Casti 's más Olaszok; Marot, Lafontaine, Florian, Boufler, Marmontel 'sat. Francziák; Lessig, Wieland, Thümmel, Steigentesch, Pfeffel, Langbein, Kleist 'sat. Németek; nálunk a' két testvér Kisfaludy, Horváth Endre, Sz. Miklosy, Döbrentei 's mások. — Mivel a' dramában nem lehet mindent szem elejébe varázsolni, abban is gyakran jő elő elbeszélés, de ez vigyázva és takarékosan történjék, ha a' dramai érdékletet nem akarjuk gyengiteni. Azonban, hol szükséges, rendszerént a' főeseteket illeti és élénkebb előadást kiván, mint a' köz elbeszélés, mert itt rendszerént az esetnek az elbeszélőre való behatását is észre kell vennünk. *B. L.*

Elbeuf, fabrikás és manufacturás város Normandiában, az alsóseinei departamentban, 6000 lak., 4 ór. Rouentől 's 26 ór. Paristól. Sok posztó, és posztó nemü mivek készittetnek benne, mellyek nem olly finomak ugyan, mint a' Louvierben és Sedanban készültek, de tartósságokra és szinek állandóságára nézve épen nincsenek utánnok. Főeladó helyek Francziaország; mindazáltal Olasz-, Spanyolországokba 's napkeletre is vitetnek ki. *L—ú.*

Elbontás, azon mivelet, mellynél az emberi test részei, vagy azok kikészitése (*praeparatio*) vagy a' beteges állapot kifürkészése végett arra való eszközökkel felbontszoltatnak. (L. Anatomia).

Eldon (John, lord), Nagy-Britannia nagycancellara 's paire, hires törvénytudós, harmadik fija a' Tyne melléki newcastlei (Northumberlandban) kereskedő Scott Williamnak, 's szül. 1750. Oxfordban tanula 's a' törvényt azután Londonban végezé a' Middle Templeben. Az ügyvédi pályára felléptekor csekély figyelmet gerjeszte. De mihelyt alkalma akadt észtehetségének kimutatására, azonnal a' cancellaria törvényszékbe lépett, leginkább mivel Thurlow, a' nagycancellar, által kitünteték. Ezen magas pártfogás megszerzé neki a' selyemöltözetet, 's a' parlament, Nagy-Britannia főbb rendjei közt olly sokak törekedéseinek 's kivánatinak tárgya, megnyilék előtte, mellyben elébb Weobley mezővárosának 's utóbb Boroughbridgenek képviselője lőn. Itt, a' nemzet tanácsában, valamint minden törvényes ügyekben is, mellyekben segitsége kikéretett, éleseszü törvénytudósnak mutatkozék; 's 1788 neki adá a' király a' generalügyvédi fontos hivatalt a' szokott lovagi méltósággal. Sir John Scott, a' mint ekkor nevezteték, hat esztendeig viselé e' hivatalt 's 1793 generalfiscalisnak választatott. Ezen — felette sok kellemetlenséggel járó — polczon 's olly nyugtalan időben is meg tudá magát törvénytudósi hire magasságán tartani 's 1799 lord főbiró lön of the common pleas, 's pairi rangra emelteték illy czimmel: lord Eldon, Eldonban a' durhami grófságban. Erre következett 1801 nagy cancellari főméltósága, Lord High Chancellor. Letevé ugyan ezt, midőn Fox ministeriuma foglalá el a' kormányt, de ujra megnyeré, midőn 1807 Foxxal együtt lord Erskine is kénytelen volt lemondani. Ezután, mint fejek a' nagy-britanniai törvénytudósoknak, hosszu ideig 's olly lélekesmeretességgel, mérséklette 's ügyességgel viselé terhes hivatalát (mert a' felső háznak szónokja 's ministere is volt egyszersmind), hogy még az ellenkezethez tartozó törvénytudósok sem tagadhaták meg tőle e' dicséretet. Még most is járja a' felső ház üléseit 's nem mulasztja el minden tetemesb tárgyban szavát hallatni. Más kifogást nem tehetni ellene, mint hogy gyakran kétkedik (*he doubts*) és sokáig gondolkodik, mi előtt végitéletét kimondaná. Hanem gondolkozó embereknél épen ez válik dicsőségére. Inkább lehetne azt vetni szemére, hogy a' régihez nagyon ragaszkodik, 's csupán azért, mivel régi. Legalább annyi bizonyos, hogy hosszu hivatalviselése alatt, legnagyobb lélekismeretessége

mellett, nem csak lépést nem tett az ügyek sietőbb végzése 's a' költségek kevesitése iránt, sőt minden erre czélzó javalatnak is ellene szegezé magát. A' reformbillnek mindég nagy ellensége volt. *Zs. G.*

ELDORADO, mesés tartomány, hol arany és drága kövek olly bőven találtatnak, mint nálunk az iszap és kövek. Orellano Ferencz, Pizarro kisérője, hozta legelőször ezen mesét Európába, sőt egy Angol a' 16 század végével leirását is kiadá.

ELECTRA, Agamemnonaak és Clytaemnestranak leánya. Mostoha atyja, Aegisthus, nem akarta férjhez adni, jóllehet sok kérőji voltak, attól félvén, hogy annak gyermekei Agamemnon halálát megbosszulnák. Azért egy alacsony sorsu argosi embernek adta feleségül, de a' ki nem élt vele házasok módjára. Electrát testvéröccse, Orestes, megszabaditotta Aegisthus dühétől, 's midőn utóbb Orestes az anyján elkövetett gyilkosságért, mellyre őt ezen nénje biztatta, a' Furiák által gyötretett, 's Electra Delphiből az oraculumtól azt a' tudósitást vette, hogy Orestes Tauriában Diana papnéja által megöletett, testvérnénjét, Iphigeniát, ki mint Diana papnéja épen a' templomba ment, esmeretlenül egy tüzes üszöggel csaknem megölte, de Orestes szerencsére akkor menvén oda, a' testvéri gyilkosságot meggátolta. Utóbb Electra Orestes kedves barátjához, Pyladeshez, ment férjhez. *K. L.*

ELECTRICA MACHINA (villámszer eszköz, villányerőmü), azon szerszám, melly által az electricitas felébresztetik, közöltetik, meggyüjtetik. Főrészei: 1) electronos szigetelő test p. o. üveg, a' mellynek felülete dörgöltetik; 2) a' dörgölő; 3) az elvezető. Mindezeknek alkamasabb szerkeztetései onnan fejtetnek ki, hogy az electricitas felületes különvált kétszeresség (*eine Flächenkraft und relative Dupplicität*) (L. ELECTRICITAS.) E' szerént: 1) Mennél nagyobb felület's mennél sebesebben dörgöltetik, annál hathatósabb a' machina. Nollet, Watson, Muschenbroek üveggolyóbisokat dörgöltetének. Az üveghengerek azoknál hathatósabbak, mert ezek a' legnagyobb sebbel, legnagyobb felületet dörgölnek, Ingenhoust után 1766-tól fogva üvegtányérok dörgöltetnek, mert ezekben az üveg mind a' két felülete dörgöltetvén, legnagyobb electricus felület jő munkába. Legnagyobb illyen eszköznek tartatik a' Harlemben levő teyleri museumban Cutherson által csináltatott electrica machina, melly egy minutumban 300-szor ad 24 iznyi szikrákat, 's mellyet Marum még hathatósabbra csinált ugy, hogy most 40 lábnyi körbe hat ki a' levegőbe 's 125 palaczkból álló batteriaja 160 forgatással 4 hüvelyknyi vastag és hosszu fát elhasgatott, mellyre 9850 fontnyi erő kellet volna. 2) Mennél nagyobb felületet dörgölnek a' párnák egy részről, de más részről mennél inkább alkalmatos ez ellenkező electricitast szerezni, 's e' szerént a' különváló kétszerességet elősegiteni: annál tökéletesebbek azok. Ha üveget kell dörgölni, a' párnáknak ollyan szerüeknek kell lenni, a' mellyek negativa electricitast támaszthatnak, és igy éghetőknek, (azaz, az oxygenhez huzódóknak). A' nemtelen érczek leginkább illyenek, mivel ezek levegőn magokban is rozsdásodnak (oxygent vonnak, lassan égnek). Ez az alapja Kirnmeyer amálgamájának = 2 rész kéneső, 1 rész zink, 1 rész czin amalgama, zsirral bőrre fel kenve. Egyébiránt elejénte csak a' kezeket tartották az üveggolyóbisra párna helyett, 's igy is elég hathatósságot mutatott, a' kezeken támadván a' negativa electricitas. 3) A' vezető (*conductor*) nagyobbka felületü erczpléhcylinder, mellynek az üvegfelé való vége fésüforma hegyes fogakkal szija fel az üveg felületén támadt electricitast. Ha a' conductor van elszigetelve (üveggel, gyantával), ugy ez + electricitassal telik meg; ha pedig a' párnák szigeteltek, ezek — electricitást mutatnak. Ha egy üveg palaczk belsőjét és külsőjét czin levellel beboritják, szája körül kivül 2—3 iznyire pusztán hagyván. Mikor a' conductor ezen palaczk belső borékjával öszveköttetésbe jő: ez a' belső érczes bórék + E., és igy kihatási környében a' külső (de üveggel elválasz-

tott) borék — electricitast kap, mert e' szerént a' külső borék + electricitása ellöketik 's elvesztetik. Mennél nagyobb felületü a' palaczk (leydai palaczk), annál hathatósabb lehet az. Ezért szoktak több palaczkokat alkalmaztatni (batteria). Akarmi keményen legyenek a' palaczkok megtöltve, a' vékony üvegen még sem ütnek keresztül, inkább a' a' boritatlan részen üt által az üveg felületén, a' mikor sokszor a' palaczk is öszvetörik. *N. I.*

ELECTRICITAS (mennykőszer, villámszer, villány, gyantárosság), a' testeknek olly különös tulajdonsága, melly szerént, azoknak felülete dörgöltetvén, könyü kis testeket magokhoz huznak 's ismét ellöknek, 's ezen dörgölés alatt a' setétben fényleneк, sisteregő szikrákat hánynak. Ez történik nevezetesen a' dörgölt üveg, gyanta, gyantakő (electron, innen electricitas) büdös kő felületein szembetünőbb képen. 'S mivel ezen tünemény más-másféle testeken különbféle mértékben mutatkozik: e' szerént elosztják a' testeket: electroni- 's nem electroniakra. Az electroniak (*idioelectrica*), mellyeknek felületein támadhat és meg is maradhat darabideig az electricitas, szigetelőknek — insulatoroknak — és az electrontalanok, mellyek rendszerént azonnal el is vezetik az electricitast, vezetőknek — conductoroknak — neveztetnek. De a' jó vezetők és szigetelők között is sokan vannak kevesbbé 's jobban szigetelők (félszigetelők) és vezetők (félvezetők) 's ugy látszik, hogy a' vezetők nem azért mondatnak electrontalanoknak, mivel felületeken dörgölés által nem lehet electricitast támasztani; mert valóban erednek azokon is villámszerek, de azonnal elvezetődvén, érezhetetlenek. Meg kell esmernünk e' világi testeket ezen nevezetes természeterőhöz a' villámszerhez képest annyival inkább, hogy Franklin megjegyzése szerént az electricitas- és melegségvezetők és szigetelők együtt mennek, ugy hogy az idioelectricumok egyszersmind szigetelői, tartóztatói a' melegnek is. Illyenek: az üveg 's minden üvegesedettek, drága kövek, gyanták, selyem, büdös kő, száraz levegő, kemény jég. — Félszigetelők: a' gyapju, pamut, tollak, száraz fa, papiros, czukkor, olajok, hamu, kemény kövek 'sat. Vezetők pedig: minden érczek, nedves levegő, viz, pára, szalma, len- 's kenderfonalak, 'sat. De ismét két részre oszlanak a' szigetelő electroniak is. Mert a' dörgölt üveg felütetén épen ellenkező kihatásu electricitas támad, mint a' gyanta felületén. Az, a' mit az üvegvillámszer von, ellöki a' gyantavillámszer, ugy hogy ezen két electricitas ugy viseli egymáshoz képest magát, mint a' positivumok (+) a' negativumokhoz (—) 's amazokat + E, ezeket — E-nek nevezik. Ugy látszik, hogy az éghetés (— E) és éghetetlenség vagy már megégettség = (+ E) meglehetős világos határokat huz a' — E és + E természetüek között. Mert positiva electricitasnak az éghetetlen: üveg, kövek, levegő, hamu, jég 'sat. Negativák: a' gyanták, selyem, büdös kő 'sat. De minthogy az egynemü electricitasok (a' + a' +-t és a' — a' —t) egymást ellökik, 's a' különbözők egymáshoz vonatnak: következik, hogy (p. o.) az üvegelectricitas környébe lévő testeknek positiva electricitasok elhárittatik, és azoknak negativájok visszahuzódik. Ha tehát ezen testekből az elháritott + E elvettetik: csak a' — E marad azokban, 's ekképen akarmi testeken előállithatjuk akarmellyik electricitast. Igy támad a' dörgölt és dörgölő felületeken is különböző villámszer. Franklin azt allitá, hogy a' + E kelleténél többje, 's a' — E kelleténél kevesebbje vagy hijányosa az electricus folyárnak. De még 1756-tól fogva megmutatta Robert Simmer, hogy a' + E és — E különböző folyár, melly megmutatás azolta is több bizonyságokkal erősittetett meg. Már Thales esmerte a' huzó és lökő erőket. Hogy az electron (succinum, porosz gyantakő) magához huzza a' könnyü testeket, azt a' craesusi Theophrastus (300 eszt. kr. el.), azután Plinius, Strabo, Dioscorides és Plutarchus emlitik. De hogy azon vonzó erőt dörgölés által inkább felébreszthetni, azt csak 1600 Gilbert William („*de Magnete*“ Londini 1600)

tette közönségessé. — Majd Gwerik Otto dörgölt egy kénkő- golyóbist 's megjegyzette az electricitast követő világosságot. — Boyle 1670 ragadós és olajos kifolyásoknak lenni mondá 's majd a' nagyelméjü Newton üveget dörgöle elsőben 's a' dörgölő materiát is kezdette megválogatni. 1733 kezdettek legelőszször Gray és du Fay kőzlés által embereket electrisálni, a' + és — electricitasokat is ők különbezteték meg legelőször. Legnevezetesebb lett Kleist és leydai prof. Muschenbroek találmánya 1745, az ugy nevezett leydai palaczk töltés. (L. ELECTRICA MACHINA.) Az electricitasnak a' mennykővel való egynemüségét 's egyéb tulajdonságait végre Franklin fedezte fel, kinek ebbeli levelei 1751 jöttek ki Angliában. Azolta mind az ujabb időkig minden tulajdoni, eszközei 's kivált maga az electrica erő mivolta körül mély felfedezések történtek. Sokáig megnyugodtak a' természeti bőlcsek azon, hogy az electricitas egy különös suly nélkül való természeti erő, mellyet feljebbről 's egyszerübbről lehozni nem lehet. Más ujak a' melegségi és világossági tárgyakkal rokonos szernek állitották ezt, mellyben még szövevény-sebb gondolatok vannak 's nagyobb nehézségek tünnek fel, mert e' szerént a' melegség és világosság tárgyait is ki kellene magyarázni. Az uj természet philosophusok 's különösen Schelling elfejtése, melly legtöbb eseteket kimagyaráz, legegyszerübb 's legvilágosabb. Azt tanitja ő, hogy az eredeti főerők a' positiva és negativa, (az expansiva és attractiva, realis és idealis) öszvetételei, szükségesképen kétlélék: Mert 1) együtt mind a' két erők 2) külön válva lehetnek. Meg van mutatva, hogy a' két főerőnek együttlétele, a' viszonyos azonság (*relativa identitas*), lineát formál, melly épen a' mágnesi tüneteket mutatja. Ha pedig különvált viszonyban vagy viszonyos kétszerességben (*relativa duplicitas*) vannak a' főerők: akkor ezek 1 felületbe terjednek el és 2 electricitasi tünetet fognak mutatni. Onnan, hogy az electricitas: 1 felületes és 2) különvált viszonyos kétszeresség, következik: 1) az electricitast felületes 's mind a' két szél-hosszba (dimensióba) való dörgölések által lehet feleleveniteni. 2) Ollyan testek között támad, mellyeknek egyikén + E., másikán — E. válik külön. 3) Ezen viszonyos különválás nélkül nem eredhet érezhető electricitas. 4) Minden villámszereszközök, mellyekkel azt ébreszteni, vezetni, szigetelni, eloszlatni lehet, azon okfőből tökéletesittethetnek, hogy az electricitás felületben terjed el.

ELECCTRICITAS (állati), l. GALVANISMUS.

ELECTROMAGNETISMUS, Örstednek azon felfedezése, hogy a' Volta oszlopának (columna voltana) egyik sarkát öszvekötő érczszál (drót) müködik a' mágnestőre, bebizonyitotta a' villányos (electricus) és magneticus erőknek már régen gyanitott atyafiságát, 's oka lett ezen tárgy bővebb kifürkészésének és szülte az electromagnetismusról való uj tanitmányt. (L. MAGNETISMUS.) *D. P.*

ELECTROMETER (villány- villámszermérő), a' villámszer hathatósságát megmérő electrometer még mind eddig nincs. Cantor pőfetegfa vagy bodzfa völgyéből való fonalon függő golyóbiskája, a' conductorra akasztatván, ellöketik ugyan az electrisált conductortól, mint azzal egynemü electricitast kapott, 's ez az ellökés a' hathatósabb electricitas által nagyobb lévén, az ellökött szegeletből a' nagyobb hathatósságot tudni lehet, — de soha sem az electricitas általányos mennyiségét. Achard a' lógók (pendulomok) kiszámolt billengésből a' földi nehézségre viszi electrometerével; Cavallo és Bennet aranylevelekből csináltak electrometereket, Lane a' kiütés távolságából itéli a' töltések lépcsőjit, mellyek kivált a' betegek körül alkalmatosabbak. *N. I.*

ELECTROPHOR (villány- villámszertartó), paviai prof. Volta jeles találmányai közé tartozik az electrophor. Ennek alapja egy lapos ércz tepsibe (akar csak czinlevellel boritott nagy fatányérba) vizmértékre öntött gyantából, szurokból, spanyol viaszból (vagy alul czinlevellel bevont üvegtáblából) áll. Erre jő a' gyantánál valamivel kisebb ált-

mérőjü érczlap vagy czinlevel boréteku tányér, melly selyemsinórokon függ. Ez az eszköz az electricitas; különvált kettős felületességét világosan mutatja. Mert száraz rókafarkkal megveretvén a' gyantaalap, 's ez által — electricitas támadván felületén: az erre leeresztett tányér alsó lapján a' + e. vonatik a' gyanta electricitasához, és a' tányér — electricitasa eltolódik a' tányér felső szinére. Ha ez innen hozzáérésünk által elvezettetik: a' tányéron csak + electricitas marad, mig még a' gyanta alapon marad, ennek — electricitássával megköttetve). Felemelvén tehát a' selyemsinórokon a' tányért, ezen + eletricitasa érezhető lesz, szikrát ad 's vele ezen leeresztés, — elvesztés és felvevés által a' leydai palaczkot is meg lehet tölteni. *N. I.*

Elefant, Blumenbach szerént a' sokkörmük (*multungula*) rendjébe tartozik. Nemi bélyegei ezek: első fogai nincsenek, szemfogai helyett két tömeg (*solidus*) agyara van, ormánya (*proboscis*) leghosszabb, fogózó (*prehensilis*). Két faja van: 1) az asiai elefant bélyegei: feje nyuladt homloka homoru, fülei kisebbek, zápfogai koronája habos párhuzamos vonásokkal különözött; 2) az afrikai e. bélyegei: feje gömbölyded, homloka domborud, fülei legtágasabbak, zápfogai koronája rhombusokkal különözött. Az elefánt a' legnagyobb szárazföldi állat; az asiainak középmagassága 15—16, hossza 10 láb; az afrikainak k. m. 8—9, hossza 9 ½ láb; három röfnyi hosszu, mindenfelé fordítható ormánya végén van egy ujforma toldalék, mellynek közepén az orlikak nyilása látszik, ezen toldalék által csomót old, virágot, falevelet tép 's sat.; ormányával viszi eledelét szájába, ugyan azzal védelmezi magát, emel nagy terheket, csap a' földhöz, a' mi dühében elejébe kerül. Ormánya töve két agyarai között fekszik, mellyek egyenként az asiai e-nál 70—100-, az afrikainál 160 fontosak; agyarain alól van lefüggő ajka 's szája husos nyelvével; jóval felül ápró eleven szemei; szügyén tölgye, kurta nyakát fedik karimás fülei; vastag, majd nem kopasz bőre ránczos, érzékeny, lábai mozsárformák, idomtalanok, 5 körmüek, farka hegyén a' kemény vastag serték bojtra állanak. Vad korában étele: fü, falevel, gyümölcs, némelly gabona; szelid korában leginkább ris (naponként 100 font). Sokféle munkákra tanitható, különösen az asiai, az afrikait agyaráért vadásszák. Hajdan a' napkeletieknek a' hadban bajvivó társok volt. Az asiai lakik Hindostanban, Bengaliában, Cochin-, Tunkin- és Peguban; a' ceyloniak legszebbek. Az afrikai lakik déli Afrikában. Szereti az árnyékos, vizenyős erdőket, a' hol csordánként tanyázik. A' régiek ezen állat fogása módjáról, alvásáról sokat meséltek. A' fejér elefantot Siamban, mint szent állatot tisztelik. *Dr. Pólya.*

Elefanttetem. Az elefant agyarából mindenféle luxus-czikkelyeket készitenek; becses technologiai tekintetben is, mint különbféle nagyságu tábla, mellyet leginkább a' finomabb festésre használnak, mint égetett elefantcsont szénné válva fekete, messzé égetve fejér festéket ád. — Elefantpapiros, a' három röfnyi széles és hosszu ivek nagyságokról neveztetnek igy. *Dr. Pólya.*

Elegia által rendszerént szomoru éneket értenek, 's görög neve is erre mutat, mert nem egyebet tesz, mint: „Oh! oh! kiáltani (E! e! λεγειν), néha pedig minden, váltva hexameterben és pentameterben (*versus impariter juncti*) irt költeményt. Való ugyan, hogy az elegia többnyire szomoru hanggal ömledez; de nem tágitá e körét már Horatius:

„*Versibus impariter junctis quaerimonia primum,*
Post etiam inclusa est voti sententia compos?“

nem volt e a' Görögöknek vig, naiv elegiájok; és ki nem esmeri Hermesinax szeszélyes töredékét? Nem irt e Ovidius *libri amorum* czimü költeményt, melly cynismusra hajlik ugyan, de sokkal nagyobb költői beccsel bir, mint szomoru elegiáji? Ellenben Callinos és Tyrtaeos csatadalait, Theognis, Phocylides 's mások gnomájit csupán a' versmérték

miatt hibásan tarták a' Görögök elegiáknak, valamint Catullus költeménye Berenice hajfürtjére sem tartozik e' nemhez, holott nem keves odát, éneket és idylliont, Virgilius eclogáját Gallusra, Petrarca némelly canzonéjit, Kisfaludy Sándor némelly dalait és számtalan másokat ezen osztályhoz kell számlálni, mert valóban nem egyebek, mint Horatiusként *versus querimoniae*. Saját bélyegénél fogva az elegia a' gyengéd 's érzéseiben mérsékelt léleknek, az édes busongásnak, következőleg vegyes érzésnek hangja. Tehát épen nem vad, csapongó ömlése az első fájdalomnak 's általjában nem hangja a' fájdalomnak, hanem ennek csak előadása, melly ugy lehetséges, ha azt a' mérséklő távolból tekintjük, ezen tekintésben pedig magában gyönyört érzünk. A' sziv megnyugudva táplálja a' fájdalmat, mellyből neki egy egészen különös, édeskeserü élemény fakadoz, a' busongásban való gyönyör. Abból hogy az elegia mérsékelt érzelem kifejezését kivánja, önkényt következik saját hangja. — Gyengéd, busongó panasz elvesztett boldogságért, elszakasztott szerelemért, elholt barátokért, elenyészett századok ártatlanságáért, lelkesitő emlékezete a' birt jónak, 's buzgó sovárgás az ohajtott boldogsághoz teszik az elegia tárgyát. A' hányféle azután a' szomorkodás alkalma és a' busongónak érzése, az elegia hangja is annyiféle. Máskép busong a' leánya, kit hajfürtjei közé font virágjai a' halálra emlékeztetnek, máskép innét a' feldult városból elfutott polgár, ki hölgye mellett 's neveletlen magzatai közt majd mostani kunyhójára, majd hajdani háza hamvaira pillant. Egyenlő környülállások közt sem egyenlő a' busongás hangja, ha a' szomorkodók characterei különbözők. Mivel az elegia gyengédebb nemü vegyes érzésből ered, hosszabb lehet mint az oda; és mivel a' felindult sziv elmélkedő szava, az érzelemről való elmélkedés kifejezése a' költő lelki állapotját hosszasb leirásokban 's közbeszőtt elbeszélésekben is festheti. Gyengédsége nem zárja ki ugyan egészen a' szenvedélyek felzudulását és viharát; de határt szab a' szenvedelem kifejezésének, mellyen ált nem léphet, hogy az egésznek alaphangját el nerontsa. Az elegia, mint a' leányarcz, soha sem kellemetesb, mint midőn könnyei közt mosoly mutatkozik, ha a' nyugodt pillantás szép képek sorára esik, de mellyek, mint az őszi virágok, könnyü ködben usznak és a' jobb évszak eltünését hirdedik. Valamint az elegia hangja sem tiszta öröm, sem keserü panasz és vegyetlen busongás nem lehet; ugy a' gyengélkedő érzelősségtől, asszonyos panaszoktól és álérdeklésttől is távol maradjon. Ez utolsó a' hiba Ovidiusban. A' való 's buzgó érzéssel és az alája rendelt phantasiával csak való, természetes, mesterkélletlen kifejezés és előadás fér meg. Ha tehát az elegiaköltő egészen tárgyával foglalatoskodik és azt csupán önszemélyére 's mostani állapotjára 's attól okozott érzelmére nézve tekinti; önkényt elkerül minden mesterkélt és keresett elmésséget, minden szükségtelen képet, hasonlóságot 's egyéb ékesitést és minden hideg erkölcsi mondást olly költeményben, mellyben a' szivnek kell szólni 's az érzelemnek önmagát voltaképen kifejezni. Az ének versmértéke nagyon gyors az elegiára nézve, 's az oda versnemei igen innepélyesek az érzelem elegiai hangjárá. Az erős hexameterrel párosult olvasztó pentameter leginkább megegyez e' költemény characterével. Ezzel éltek a' régiek és némelly ujabbak. Alkalmatos az ötlábu rimelt trocheus is, ha busongás mélyebb hangja, és az ötlábu rimelt jambus, ha tüzes szerelem heviti a' phantasiát. A' régiek elegiájáról l. Schneider értekezését Creutzer és Daub „*Studien*"-jeiben. *B. I.*

ELEJÉBEÜTÉS, l. APPOGGIATO.

ÉLELEM, mindenféle termések, mellyeket az ember táplálására használhat vagy is táplaszerek; — melly utolsó nevezet alatt általjában mind azt érthetni, mi az élet fentartására szükséges. Az eledel kivülről felvétetvén, belső megemésztés által tápláló anyaggá változik, és igy az élő test elveszett részeinek kipótlását, képződését, növését eszközli. (Vö. TÁPLÁLÁS) Az élelem kemény vagy lágy formában étel-

nek, higan italnak mondatik; ha ugy élünk vele, mint a' természet adja, nyersnek, mesterség által alkalmaztatva pedig készitettnek p. o. föttnek, sülttnek 'sat. mondatik. Élelem részént a' növevények országából, részént az állatokéból van. Szokás-, szükség- és éghajlatra nézve különbféle népek- és nemzeteknél az élelem is különféle. A' mi az egyiknek mindennapi, az másnak ritkaság, a' mit ez kellemes izünek tart, azt egy másik megutálja; 's nincs olly állat, a' melly élelem különbféleségére nézve felülhaladná az embert. Szükség és éhség szokatlan dolgok evésére is kinszeritnek. P. o. rég olta ostromlott városokban, hajókban, mellyek szélvészektől elcsapatva, élelmekből kifogytak, az egeret és az utolsó patkányt is meg evék. — Chinában kutyahussal élnek, Afrika több részében kigyókkal, nevezetesen az oriás- és csergő kigyóval, szintugy megeszi a' Guinea partmelléki Szerecsen a' gyikot, az egeret, patkányt, kigyót, hernyót 's más mindenféle bogár- és féregnemet. Az Ottomákokról azt beszéli Humboldt, hogy nemi agyagot gyüjtenek, öszve 's azt esős idejekben — telekben — megeszik. Hogy az élelem czéljának megfeleljen, táplánedvvel kell birnia, melly az emésztés utján vérré változtatván, assimiliatio vagy is animálisatio által a' testnek táplálást adhat. Minden élelemnek tehát, hogy tápláló legyen, olly részekből kell állania, mellyek állati anyaggal rokonok vagy pedig azzá áltváltoztathatnak. A' táplaszerek abban különböznek a' gyógyszerektől, hogy ezek saját minemüségeket megtartjak az organismus ellen, az emésztőéletmivek által meg nem változtatnak, 's az állati anyaggal rokonságok nincsen, hanem mint idegennemü anyagok az érzékéletmiveket vagy az organismus rendszerét ingerlik. Ennél fogva tehát minden dolognak, hogy táplaszerül szolgáljon, könnyen oldozékony anyagok egy részével kell birnia, melly a' test közönséges ősanyagjának megfelel, és saját minemüségét az emésztő életmivek befolyása által megsemmisitni engedi. Az ép erejü emésztő életmivek könnyebben választják el az eledel egyes anyagját és a' táplálanedvet könnyebben veszik fel azoknál, mellyeknek ereje imár gyenge; 's ennél fogva az élelem saját természetét meg nem győzhetik 's azoknak chemiai kifejtését sem eszközölhetik. Az élelem égeszséges vagy égészségtelen létének kiszabása mindég viszonylati (*relativ*) és csak táplálósága, ódozékonysága és a' személy emésztési erejére nézve határoztathatik meg. Gyakran valamelly ételt vagy italt egészségesnek mondunk, mivel a' testben határzott következést okoz, de épen ezen határzottság csalfa, mert annak hatása nem tápláló hanem gyógyszerképi 's ennélfogva csak akkor lehet valakinek egészségére, ha testi alkotásának megfelel. De valamelly egyszerü táplaszernek oldozékonysága nem ritkán mesterséges készités által is kisebbittetik, és igy mint magában egészséges szer, nehezen emészthető és egészségtelenné tétetik. Különösen minden vagy magában igen zsiros, vagy igen sok zsirral készitett étel egészségtelen, minthogy a' gyomornedv a' zsirt nehezebben óldozza és emészti. Szinte ugy az igen füszeres eledel sem egészséges, minthogy a' füszernek semmi tápláló ereje nincsen, hanem saját természetét az emésztő erő ellen megtartja, és mint annyi különös részecske, a' testalkotás különös részeire is hat. A' füszerrel élés kényes és elpuhult emberek izlésének szüleménye, kik már nem táplálás okáért, hanem szájok csiklandozása miatt evének, 's az étvágyat szükség nélkül ingerleni akarván. — Végre valamelly eledel egészséges létének meg határozására az emésztő erőt is szükséges figyelembe venni. Egészséges, erős embernek akar milly étel is egészségére válik, 's könnyen emészthető, melly a' betegesnek nagyon megárthat és táplására épen nem szolgálhat. Tehát csak általjában mondhatni, ez vagy amaz eledel egészséges: ha elegendő tápláló anyaggal bir, könnyen emészthető, oldozható és az emésztő életmivekhez alkalmaztatott. — Politia dolga, arra ügyelni, hogy az eladásra kitett dolgok, mellyek közönséges élelemre szolgálnak, ártalmas tulajdonnal ne birjanak. Igy ne legyen p. o. a' gabo-

na romlott, nedves és rothadt vagy pedig kicsirázott, sem a' lisztidegennemü részekkel elegyitve, vagy fövénnyel, gipsszel 's effélével hamisitva 'sat 'sat. Az élelemnek határzott és nagy befolyása van az egészségre, az életre, de az ember characterére is. A' természet növevényi és állati élelemhez utasitotta az embert. Azonban azt tanitja a' theoria, valamint a' tapasztalás is, hogy állati eledel a' vér sürübb részeit, a' rostanyagot és következőleg az izomrendszer erejét inkább neveli, gyuladó, rothadó és sülyös betegségekre okot ad és a' character durvaságára és hevességére nagy befolyással van; a' növevényi eledel ellenben könnyü, folyékonyabb vért nemz, de gyengébb izomrostot is képez, lankadásra és elgyengülésre nagy befolyásu 's egyszersmind szelid és nyugalmas charactert szül. Az éjszaki nemzetek és népek hussal, a' keletiek inkább plántaeledellel szoktak élni; azok erősebbek, hadra termettek, de durvábbak is, ezek gyengék, puha éltüek, de miveltebbek is azoknál.

Elementaris vagy is elemes oktatásnak általjában azt nevezik, melly kezdőknek adatik 's a' tárgy mélyebb, rendszeresb előadását megelőzi. Különösen a' kisdedekre nézve most ugyan csak az olvasás, irás és számolás első esmeretei közletét nevezik igy; de világos, hogy a' gyermekkorhoz szabott legelső elemeit minden esmeretnek 's emberi tudásnak kellene magában foglalnia; a' mit magok az ujabb paedagogusok az altal bizonyitanak be, hogy a' betük esmeretét most a' (betü) hangok, a' szamvetést a' puszta szám, a' geometriát és rajzolást a' puszta alak (forma, figura) esmertetésén kezdik. *Csató Pál.*

Elephantiasis. Ezen néven kétféle bőrbetegség neveztetik: a' lepra nodosa (csomós bélpoklosság), a' Görögök szerént, és az igazi elephantiasis, az Arabok szerént. Ez utolsó áll a' bőr és sejtszövetnek tultengésében (*hypertrophia*); csak külső formája vagy inkább rakhelye egy belső betegségnek, melly nyilvános jelekkel váltó, rendes vagy rendetlen lázostromokkal szokta megtámadni az embert, leginkább a' meleg éghajlat alatt; 's minekutána a' láz bizonytalan ideig tartott volna, a' betegségi anyag valamelly részre, az arczra, fülekre, nyakra, emlőkre, szeméremrészekre 's leggyakrabban a' lábakra, rakodik; a' meglepetett rész dagadni kezd 's a' több izben előkerülő lázas ostromok után idomtalanul megdagad, gumósodik, barnul, elérzéketlenül, kisebesedik, szélütötté lesz. Nevét vette, hihetőleg, a' lábak idomtalan formájától. Déli Amerikában ezen betegség Sz. Lázár bajának neveztetik. *Dr. Pólya.*

Életnek mondjuk a' közönséges életben a' testek saját, önállásu müködését (mivelését), élőnek pedig nevezzük mind azon testet, mellyben a' müködés végbevitelére eszközöket szemlélünk; minthogy a' müködés eszközeinek saját elrendeltetése határozza meg a' testek formáját, magokét az eszközökét pedig az anyagnak különböző vegyitéke: következnének, hogy a' testek formája és az anyag vegyitéke volnának bélyegei az életnek. Ugyde, mivel minden, a' mi él, nem magában 's maga által, hanem más, akarmi nemü, testek behatásánál fogva él; és ollyan testeken is, mellyek különben holtaknak mondatnak, illyes behatásnál fogva müködés vétetik észre: következik, hogy minden anyag ható erejénél fogva él, 's az egész természetben halál nincs, hanem csak az életnek lépcsőji számtalanok, igy: az ugy nevezett anorganicus testek közt a' savak (*acida*) és az alapok (*bases*) egymáshoz való vonzódását nem lehet nem életnek neveznünk; a' mit már a' növények országában nyilvánosabban szemlélünk, az állatokéban pedig tökélyesedve találunk; annyival inkább nem, minthogy a' növényi és állati áltváltozásokban nyilvánosan a' két ellentesteket (*organica-anorganica*) egymássá válni tapasztaljuk. Az élet valóját megmagyarázni minden időben törekedtek a' természet buvári; de, ámbár nem egyenlő sikerrel, annak tolmácsai kevesen lehettek, az igazságot fedő leplet pedig még eddig halandó nem vonhatta fel. Voltak ollyanok, kik, az élő és holt testek között absolutus különbséget állitván, saját, a' holt testekkel épen nem

közös életelvet (*principium vitae*), egyet vagy többeket, alapitottak; mások ellenben az élő és holt testek között közös életelvet tévén fel, vagy ugy, hogy az élő testek törvényeit a' holtakéból következtetnék, vagy pedig egy fenebbi, általányos elvet állitanának, — azon testek között csak viszonyos (*relativ*) különbséget tettek. Ez utolsók közé tartoznak az erőbeli rendszer (*systema dynamicum*) követői és a' természetbölcsek. *Dr. Pólya.*

Életbiztositás. Azon időt, mellyet ember még hihetőleg élhet, az élet természeti véghatára és tapasztalásból meritett következések szerént lehet meg határozni. Ennél fogva vélhetnők hogy — p. o. 90 esztendőt vevén természeti véghatárul, az életkor biztositását ahhoz képest lehetne meghatározni, 's igy tehát egy ujonszületett gyermek 90 esztendeig, egy 10 esztendős még 80-ig, 'sat. hihetőleg élhetne. De a' sokféle veszély, mellyben a' gyermekkor forog, betegségek, mellyek sok embert éltek legszebb virágában elragadnak, szenvedély vihara 's az élet nyomorusága, azon számtalan buja fény és puhaság által okozott baj és szenvedés egészen más számolást tesznek szükségessé. A' tapasztalás azt tanitja, hogy tán 100 ember közt csak egy él 90 esztendeig, fele előbb hal el, mintsem a' 17-ik esztendőt áltélé. A' legnagyobb halandóság a' gyermekek közt van az első esztendő után; minthogy ezen korban 100 közt 26 hal meg, a' második esztendőben a' megmaradt 74-ből ismét 4; a' harmadikban a' többi 70 közt ismét 8; a' negyedikben 3; az ötödikben és hatodikban 2; a' hetedikben 1; a' nyolczadikben 1; a' kilenczedikben 1; tiz esztendős korokban már csaknem fele holt el; mert 100 gyermekből csak 54 maradt meg. Ezekből ismét 3 hal meg 15 esztendős koráig; csak 44 éri el harminczadik évét; csak 38 a' 40-ket; csak 31 az 50-ket; csak 22 él 60 esztendeig; csak 13 70-ig; csak 7—8 lesz 80 esztendős. Minthogy tehát életbiztositási intézetek-, özvegycassák-'s effélékhez hihetőleges calculus kivántatik, meddig élhet még egy ember; ezen fenebbi számolást sinórmértékül vévén, illy számolást tehetni: egy 1 esztendős gyermek hihetőleg még élni fog 41 esztendeig és 9 hónapig; egy 3 esztendős még 45 eszt. és 7 hónapig; egy 5 eszt. még 46 eszt. 4 hónapig; egy 10 esztendős még 44 eszt. és 9 hónapig; egy 15 eszt. személy hihetőleg élni fog 41 esztendeig, 6 hónapig; egy 20 esztendős meg 38 eszt. 3 hónapig; 25 esztendős még 35 esztendeig; 30 esztendős még 32; 35 esztendős személy még élhet 29 esztendeig; egy 40 eszt. még 26; egy 45 eszt. még 23; egy 50 esztendős még 20-ig, egy 55 esztendős még 17 esztendeig; egy 60 esztendős 14; egy 65 esztendős még 11-ig; egy 70 esztendős még tán 9-ig; 75 esztendős még 6 esztendeig; 80 esztendős 4 eszt. és 10 hónapig egy 85 esztendős még 3 esztendeig 3 hónapig; 's egy 90 eszt. személy még élhet 2 esztendeig. Ebből kitetszik, hogy gyermekek, mellyek már a' 7-ik évet érték, még legtöbb esztendőt reménylhetnek; hogy 12 és 13 esztendős korunkban éltünknek negyedrészét töltöttük be, 28—29 eszt. korunkban pályánknak felét, 50 eszt. korunkban körül belől $^3/_4$ részét. — A' szép nem — ha élte bizonyos korát tul élte — közönségesen tovább él a' férjfinemnél.

Élethosszabbitás, l. Macrobiotica.

Életirás, életrajz, egyes emlékezetes személyek történeteinek, tetteinek és tulajdonsaginak előadása. Általjában a' helyes elbeszélés és characterfestés szabályainak van alávetve, az utóbbitól azonban az által különbözik, hogy nem csak a' belső és állandó, hanem a' külső környülmények és változások is tartalmai. Az életrajznok csak olly személyeket választhat, kiknek élete elég vonzó 's termékeny, 's kik rangjok, jeles érdemek vagy emlékezetes szerencseváltozások által különböződtek meg. — Különös neme az életirásnak az önéletrajz (*autobiographia*), mellyben nemi személy történeteit, tetteit és véleményit maga beszéli. Ritka önesmeret, ritka igázságszeretet kivántatik itt, miket csak attól várhatni, ki moralis becse igaz érzetében, gyengéji- és hi-

bájiról is gyónást tehet, mint Alfieri jeles önéletrajzában. — Az életirási gyüjtemények közül ezeket emlitjük: Michaud „*Biographie universelle*“ (Paris 1812 's köv); Vieilh de Boisjoslins: „*Biographie universelle etc. portat. des contemporains*“ (Paris 1828 's köv); Watkin „*Universal biograph. dictionary* (uj kiad London 1825); Fest: „*Denkmahle verdienstvoller Deutschen*“ (Lipcse 1828 's köv.); Mokry Benjamin „Közönséges histor. biograph. kézi lexicon“ (Pest 1819—20); Kölesi Vineze és Melczer Jakab „Nemzeti Plutarchus.“ (Pest 1815—16.) *XX.*

Életkor. Ezen név alatt értjük az emberi életben azon időszakokat, mellyek a' testnek bizonyos időben történő változásai szerént egymástól különböznek. Általjában három illy időszakot lehet a' főtestváltozás szerént állapitani: első az, mellyben a' test mind addig fejlődik, mig a' természettől elejébe szabott tökélyesedhetés főpontját el éri = 20—25 esztendeig, 's egymisége kárával tartja fen nemét, nevezhetni ezt *fejlődés időszakának*. Második az, mellyben az emberi test czélját érve a' tökélyesedhetés idealához közelit, 's rendeltetésének megfelelvén egymisége kára nélkül nemét fentartja = 25-től 40 — 45 esztendeig, nevezhetni ezt *állapodás időszakának*. Harmadik az, mellyben a' test a' tökélyesedhetés főpontjától elhajolván, egymisége kára nélkül nemét fen nem tarthatja, tart ez a' meghaladott időszakokban tett erőbeli gazdálkodáskoz mérve rövidebb, hosszabb ideig, 's nevezhetni *öszveesés időszakának*. A' nevezett időszakokban különleg két két fokot lehet észre venni. A' fejlődés időszakában a' gyermek- és ifjukor különbözők. A' gyermekkorban a' nemi különséget nem tekintvén, a' két nem testi különségei elenyésznek, a' mit benne látunk az a' szokott nevelésnek sikere. Bélyegei: a' testalkotmány lágy, gyengéd; a' nagy érzékenység és izgékonyság mellett a' tenyészösztön sebes; külölés csekély addig sirásból áll, mig a' jóllét érzését az első elmosolyodás nem árulja el; egész világa az emlőkre van korlátolva, mellyekről az esmerkedés ösztönénél fogva az anyára (étel nyujtóra) 's tovább a' körüle lévő dolgokra figyelmez, mig a' fogadzás (*dentitio*) elő nem jő; ekkor a' fejre való vértorlódás sokaknak halálos. A' különböztető tehetség nőttével a' járás, beszélés, második fogadzás, itélő tehetség öregbedése következnek egymás után, mig a' nemi részek kifejtése nem vétetik munkába. Főbetegségei ezen életkornak kifejlési betegségek, mint az agyvizkórság, görvély (*scrophulae*) 'sat. A' gyermekkor kedve változó, eleven, vig, játékos; ereje könnyen fáradó, gyakori 's hosszu álmot kivánó, akaratja állhatatlan, birtokot szokásból esmerő, szive, ha a' nevelés nem ijesztő, nyilt. — A' nemi ösztön felébredésével a' virgoncz, vad gyermekből tüzes, eleven, rátartó suhancz, legény —; szerény, szemérmes szüz válik. Mind a' kettőt szokatlan vágy lepi meg; az egymással való társalkodást a' tartózkodás kivántatja, a' tetszvágy a' testre hajlékonyságot, kellemes állást ruház. A' vérnek a' nemző részekre való tódulása a' két nem medenczéjének külön irányt ad; tódul a' vér ez időben a' melyre is 's a' két nemnél formájára nézve ennek is külön irányt jelel ki, innen gyakoriak a' melybetegségek. A' nemi müködésen a' szüznél a' hószám kezdetével uyilvánosobbak mint a' suhancznál, kinél hasonlóra a' buja álmok mutatnak. A' nemi ösztön kielégitése hátráltatja ez életkorban a' további fejlődést, 's mintegy az állapodás időszakát elmellőzvén az öszveesés időszakát hozza elő; különben az itélő tehetség további kifejlése által nem csak a' testi félrelépések korlátoltatnak, hanem a' lelki kimiveltetésnek a' testivel egyirányos előhaladása az állapodás időszakát hozza elő, mellynek első felében a' test és lélek müködéseinek őszvehangzása, sulyegyene föbélyeg; a' másodikban pedig a' vérnek a' hasra gyülése a' majd beköszöntő öszveesés időszakát jövendöli. Minél kevesbbé volt a' kicsapongások által rongálva a' fejlés időszaka, annál egészségesebb, munkásabb, fáradhatatlanabb, tartósabb az állapodás időszaka; ellenben annál gyengébb, 's rövidebb az 's az öszveesés an-

nál sulyosabb, mellybe különben örömmel tekint a' maga körét helyesen betöltötte férjfi, 's midőn táplálatása kevesbedik, lágy részei keményebbé válnak, ereje gyengül, érzéki tompulnak, bátorsága csökken; kicsinységeken való aggódásait a' jelennek a' multakkal váló öszvehasonlításából származtatja, most vékonyuló, enyésző idegeibe a' jelen csekély behatását a' multak édes emlékezetével cseréli el és serdülő magvában önmaga képét szemlélve éli a' jelent, felejti őseikez leendő megtérését. *Dr. Pólya.*

Életrend, l. Diaeta.

Eleusis, Atticának Athenén kivül legjelesebb városa 's nevezetes az ott tartatni szokott mysteriumokról vagy titkos isteni tiszteletekről, mellyek eleusisi mysteriumoknak vagy eleusiniáknak hivattak. — Ezeknek eredete 's szerzője bizonytalan; az bizonyos, hogy egész Görögországban legrégibbek voltak 's legnagyobb tiszteletben tartattak 's hogy Ceresnek és Proserpinának voltak szentelve. Igen hihető, hogy elejénte egy nemzeti aratási innep adott reá alkalmat, mellynek czélja nem egyéb volt, mint Ceresnek a' föld gyümölcséért hálákat adni, az embereknek földmivelés előtti állapotjáról megemlékezni, ujabb 's jobb állopotjokon örülni, minden ellenkedésről lemondani 's talán uj törvényekről 's uj nagy szándékokról is tanácskozni. — Ezen mysteriumok Eleusisben Ceres templomának kőfallal keritett udvarában tartattak. Az azokat kormányozó személyek a' következők voltak: 1) a' hierophant, ki mindenkor az Eumolpidák nemzetségéből választatott, 's ugy jelent meg ezen szent foglalatosságnál, mint a' világ alkotója, a' mindenhatóság jelképeivel ékeskedve; 2) a' fáklyavivő. Ez a' nap példázója volt 's foglalatossága abban állott, hogy a' felszentelendőket megtisztitotta, 's az ötödik éjtszakán, midőn Ceresnek az Aetna hegye körül tett bujdosása adatott példázatban elő, a' többi fáklyavivőket vezérlette; 3) a' szent herold, ki a' beavatandóknak csendet az avatlanoknak eltávozást parancsolt; 4) az oltár szolgája, ki a' hold jelképét vitte. Ezen személyeken kivül a' második archon, a' basileus, a' külső rendre ügyelt, a' nép könyörgéseit az istenek elejébe vitte, 's az avatlanokat és nagy bünben lévőket elmenni kinszeritette, a' rend háborgatójit utóbb büntette meg. — A' mysteriumokon papnék is voltak jelen, de foglalatosságaikról semmi bizonyost nem tudunk. Két rendbeli mysteriumok voltak: nagyok és kicsinyek; melly megkülönböztetésre a' következő eset adott alkalmat. Midőn Hercules, Athenébe menvén, magát a' mysteriumokba be akarta avattatni, akkor még egy külföldi Görögöt sem volt szabad bevenni. — De hogy ezen hős, kit mindenek féltek 's egyszersmind tiszteltek, meg ne bántassék 's más felől a' régi törvények is sérelem nélkül maradjanak, a' kisebb mysteriumok rendeltettek 's Hercules azokba vétetett fel. Ezek utóbb készület gyanánt szolgáltak a' nagyobbakra. A' kisebb mysteriumokra különbféle áhitatoskodások, szent szertartások és példázó cselekedetek által készittettek el, mellyeknek czélja az volt, hogy a' beavatandók legalább egy ideig a' világtól 's annak foglalatosságaitól és örömeitől el vonassanak, bennek áhitatosság gerjesztessék, megjobbulás eszközöltessék 's a' reménylhető isteni jelentéseknek buzgóbb ohajtása támasztassék. A' tisztulásnak ezen ideje egy esztendeig tartott, 's halálos büntetés alatt nem volt senkinek is szabad tisztulatlanul a' mysteriumokban részt venni. A' beavatás éjjel történt; a' beavatandók fejeken myrthuskoszorut viseltek 's a' belépéskor kezeiket szent vizzel megmosták; 's fenszóval is kihirdettetett, hogy a' szent titkokhoz csak tiszta kezekkel, tiszta lélekkel és tiszta görög beszéddel járuljanak. A' mysteriumok innepe a' Brodromion hónap 15 napján kezdődött 's 9 napig tartott. Az inneplés leginkább abban állott, hogy Ceres és Proserpina történetei, a' Tartarus kinjai és az Elysium örömei igen lelkesitő módon adattak elő titkos példázatokban, mellyeknek czélja nem egyéb volt, mint testi érzékekbe ötlő 's érzékenyitő eszközök által a' nép között a' lélek halhatatlansága 's más világi jutalmak és büntetések felől való hitet elterjeszteni. A' be-

avattak az istenek különös védelme alatt állottak 's egyedül ők lehettek a' jövendőbeli élet örömei felől bizonyosak. — A' kis mysteriumoktól egészen különböztek a' nagyok. Ezek tulajdonképen titkos tudományokat foglaltak magokban, mellyeket a' hierophantok a' templom legszentebb helyén csak egynéhány avattakkal közöltek, 's mellyeknek titokban tartása a' legkeményebb büntetések alatt meghagyatott. Átok és halál érte azt, a' ki a' hallgatást megszegte. Ezen tudományok hihetőképen oda czéloztak, hogy általok a' nép vallása és az abban előfordult mythusok magyaráztattak és igaz mivoltokban adattak elő, vagy inkább helyettek az egy istenről szoló tudomány tanittatott, az emberi lélek méltósága és halhatatlansága hirdettetett, a' természet esmerete terjesztetett és utmutatás adatott, miképen kelljen a' természet nagyságából, rendjéből és szépségéből az istent igazán esmerni. *K. L.*

Elfek, az éjszaki mythologiában lábmagasnyi lelkek. Az Edda kétféle Elfeket emlit, fényes Elfeket (Liosalfar), kik az égben (Alfheim), és fekete Elfeket (Schwartalfar) kik a' földben laknak.

Elfogadó, l. Acceptans, Váltólevél, Váltótörvény, Indossalni.

Elfoglalás, foglalás (*occupatio*), kétféle t. i. birói, l. Végrehajtás, és erőszakos l. Hatalmaskodás és Violentia.

Elgin (lord gróf), 1769 született Bruce Robertnek, Hóditó Wilhelm hires és gazdag társának, nemzetségéből. A' tudományokra, főkép a' régiség- és műtudományra adta magát. 1792 mint angol követ az austriai udvarnál Német-Alföldre ment; 1799 pedig ugyan azon tisztet Konstantinápolyba, hol a' sultantól a' holdrendjével diszesittetett. Visszahivatván 1800, beutazta Görögországot, hol, mivel javaslását a' kormány el nem fogadta, önköltségén több jeles mivészeket mint: Tita Lusicrit, Balestrát, Ittart és a' hires Kalmuk Iwanonits Feodort, kiméréssel, és rajzolással foglalatoskodtatott. Utazása és nyomozásai gyümölcse 1811 jelent meg, és 1814 szörnyü költséggel sok jeles régiséget szállitott Angolországba. *B. L.*

Elgin márványemlékei (Elgin Marbles). Igy nevezik a' Phidias idejebeli görög szobrászság jeles töredékeinek gyüjteményét, mellyet lord Elgin az osman birodalomban tartózkodtakor öszveszerzett és 1816 a' brit museumnak 35,000 font sterlingért áltengedett. A' konstantinápolyi követségétől nyujtott alkalmat haszonra forditván, az épités és szobrászság emlékeit, mellyek az idő viharait kiállták 's a' Török durvaságát elkerülték, ügyes mivészek által lerajzoltatta és leöntette, hogy a' képek közrebocsátása által honjában a' mivészségek tökeletesülését elősegélje. A' török kormánytól kinyerte, hogy 6 ügyes mivésze Athenében lakhassék. Itt ezek 3 évig dolgoztak, de idő közben Görögország egyéb tajékain is felkeresték a' mivészség maradványait. Minden nevezetesb épületet kimértek részeiknek, alap- és arczrajzát felvették; a' domboru miveket 's épitési ékességeket nagy részben leformálták. A' mivészek láták a' szántszándékos pusztitásokat, mellyeket a' szobrászság és épités szép miveinek a' török vadságtól vagy az utazók szerénytelenségétől kellett szenvedniek. Sok illy, még 50 év előtt az utazóktól vizsgált és leirt emlékek azolta egészen elenyésztek vagy nagyrészént elrontattak. Megesik gyakran, hogy szobrokat törnek porrá a' Törökök nyomoru házaik felépitésére; sokszor pajkosságból vagy azon buta reményből is, hogy alattok kincs rejtezik, öszvetördelik e' becses emlékeket. Lord Elgin Athenében mulattakor szemeivel látta e' pusztitásokat, és ez birta arra, hogy a' szobrászság miveiből mennyit csak lehet, megmentsen és, Görögországból hazájába vivén, a' világnak megtartson. Igyekezete 's költsége által sikerült neki az athenei lerontott templomokból, ujabb falakba rakott emléktöredékekből és ásások által görög szobrok, domboru mivek, oszlopfejezetek, ormozatok, koszoruk 's oszlopok azon nagy és drága gyüjteményét öszveszerezni

mellyről itt szóvan. Engedelmet nyert az athenei érséktől a' város és vidéke templomaiban 's klastromaiban regiség után nyomozódni, 's ezen férjfi tekintetétől segélve jeles darabokat szedhetett. Különbféle sirhalmak felásása is tetemes nyerességgel járt, kivált mivedényekből. Marványképmiveken kivül a' lord érczképmiveket, cameákat, bevésett miveket és sok görög pénzt is gyüjtött. Angolországba utaztakor sok domboru mivekkel terhelt hajóját Cerigo szigeténél szerencsétlenül elvesztè. Csak néhány ládát menthetett meg az öszvevuzott hájóról. E' gyüjteménynek, melly Canova itélete szerént a' Phidias és Praxiteles idejebeli görög fömiveket foglalja magában, jelesb darabjai ezek: 14 szobor töredékei, mind mestermü, és 60-nál több domboru mü a' PARTHENONból (l. e.) vagy Minerva athenei nagy templomából, egy oriasi szobor Thrasyllus emlékéről, különbféle töredékek Athene egyéb épületeiből, sok müedények, hamvvedrek, kisebb sirékesitések és mindenféle felirások. Szerzésmódja a' megvételéről folyt parlamenti vitatásokban kemény olcsárlókra talált és Clarke „*Travels in var. countries of Europe, Asia and Africa*" munkájában (1814) az angol nemzet nevében elkövetett gyalázatos templomrablásnak nevezi. Szinte illy hevesen kelt ki a' lord ellen Byron „*Childe Harold*" mivében. Történetét leirja ezen emlékirás: „*Lord Elgins Erwerbungen in Griechenland*" (Leipzig. 1817). *B. L.*

ELHAJLÁS (*declinatio*). A' csillagtudományban valamelly csillagnak az egyenlitőtől való függőleges távozatja éjszak vagy délfelé. Mértéke ezen elhajlásnak amaz ive az elhajláskörnek, melly a' csillag és az egyenlitő közt találkozik; és az elhajlás vagy éjszaki- vagy délinek mondatik, a' mint a' csillag vagy éjszak vagy dél felé áll az egyenlitőtől. — Elhajlás körének (*circulus declinationis*), neveztettek a' csillagtudományban azon legnagyobb kör az égszinen, melly valamelly csillagon és a' világ sarkain képzeltetik keresztülhuzva. A' csillagok távolának az egyenlitőtől meghatározására szolgál. A' déli kör is elhajláskör. *Albert Fer.*

ELHALASZTANI. E' szó a' törvényszékek, nemzeti és országgyüléseknél vagyon használatban, 's az ülés befejeztetését s egy időre megszünését jelenti. Az elhalasztás törvényszékeknél törvény által vagyon meghatározva, nemzeti és országgyüléseknél pedig vagy a' fejedelem vagy a' gyülés vagy mind a' kettő jusa.

ELIMINATIO (kiirtás), a' mennyiségtudományi taglalatban (*analysis mathematica*) azon bánás, mellynél fogva több egymástól voltaképen megkülönböztetett és független egyenletekben (*aequationes*) találtató mennyiség kiirtatik ugy, hogy az által egy vagy több egyenletek erednek, mellyek ama' mennyiséget nem foglalják már magokban.

ELIS, Peloponnesus egyik tartománya, hol Olympia volt, l. OLYMPIAI JÁTÉKOK.

ELIXIRIUM, borral vagy borléllel gyantás füszeres növényekből áztatás és pállitás által készült gyógyszer. A' festvénytől (*tinctura*) kevesb lélessége, setéteb (barnás) szine, nagyobb töménysége (*concententio*) által különbözik. Nevét származtatják az arab: al-ecsir chemiai gyógyszer, a' görög ἀλέξω-tól segitek, vagy ἐλκω-tól kivonom, a' deák eligo-tól kiválasztom, vagy elixo-tól, kiáztatom. A' régieknél nagy becsü volt; mai időben nevét vesztette. *Dr. Pólya.*

ELJEGYZÉS, férjfi és asszony kölcsönös egyezete egymással kötendő házasságról. Megegyezés lévén az eljegyzés alapja, világos, hogy a' kik egyezésre testi, mint az eszelősek, vagy erkölcsi tehetséggel nem birnak, mint a' hét évünél csekélyebb korunak, vagy a' kik közt a' házasságnak örökös választó akadálya forog fen, azok eljegyzésre sem léphetnek egymás közt. Egyébiránt az eljegyzés erejére csupán a' házassági kötelékkel egybekapcsolandók egyezése szükséges, a' szülőké inkább hasznos és illő semmint szükséges, egyedül ezeké pedig koránt sem

elegendő. Azonban megkivántatik, hogy az egybekapcsolandók egyezése tévedés-, erőszak-, félelem- és csalárdságtól ment; továbbá valódi, nem tréfás vagy szinlett; bizonyos és egy személyre határozott, világos, és élő szóval vagy irással kinyilatkoztattatott legyen. — A' romai egyházi törvény szerént van: 1) Tiszta és megszoritott eljegyzés. Amannak mingyárt van sikere, ennek pedig csak a' kitett idő eljöttével vagy feltétel és mód betöltével. 2) Felnőttek és gyermekek eljegyzése. Ennek csak ugy van ereje, ha az eljegyző felnőven ugyan azt vagy világosan vagy tettel helyben hagyja. 3) Eljegyzők vagy ezek nevében szülők avagy megbizottak által tartott eljegyzés. A' szülők által gyermekeik számára történt eljegyzés sikeres, ha ezek jelen lévén annak ellene nem mondanak, vagy ha a' dolog gyermekkorokban történt, azt annak idejében helyben hagyják. Hogy pedig a' megbizott által tett eljegyzés foganattal birjon, erre megkivántatik 1) hogy a' megbizott egyenes és bizonyos meghatározott személy eljegyzésére intézett hatalmazással legyen felruházva; 2) hogy a' megbizott ezen foglalatosságot ne más által, hanem maga teljesitette legyen; 3) hogy a' hatalmazó akaratja az eljegyzés esete előtt vissza nem vétetett vagy eszelősség miatt meg ne szünt legyen. — Mi a' törvényes eljegyzés erejét illeti, ez következőkben áll: 1) az eljegyző feleket házasságkötésre mind lélekben mind külsőkép tökéletesen kötelezi, 's az ártatlan félnek teljesitési vádat ad a' visszaszökő ellen, kit a' biró is minden módon tartozik adott szava megtartására szoritni, ha csak gyászos következéssel nem fenyeget a' kinszerités, melly esetben ennek nincsen helye. 2) A' menyasszony az eljegyzési ajándékoknak olly annyira ura, hogy azokat a' vőlegény még akkor sem kapja vissza, ha a' menyasszony a' házasság megkötttetése előtt meg találna halni. De ha már házas életben gyermek 's végrendelés nélkül hal meg az asszony, akkor az eljegyzési ajándékok férjére maradnak. 3) A' törvényes eljegyzésből nyilvános becsületi elválasztó házassággát származik. Mind ezek csak a' catholica szentegyház tagjairól értetnek, mert az Evangelicusoknál, akar mellyik vallástételt kövessék, sem házasság kötésre sem büntetésre nem nyujt vádat az eljegyzés, sem nyilvános becsületi gátat nem eszközöl. — Az eljegyzés ereje kétfelekép szánketik meg, vagy ugy, hogy mind a' két részről elmulik a' kötelezés, vagy ugy, hogy az egyik annak terhe alól felszabadulván, a' másik még lekötve marad. Az elsőhöz tartoznak: a' halál; kölcsönös visszalépés; az időnek mellyhez az egyezés kötve volt, elmulta; szent rendbe lépés; kivilágosodott elválasztó házassággát; 's a' egyezéshez kapcsolt feltétel be nem teljesittetése. A' másodikhoz: a' testi vagy lelki paráznaság; a' testnek vagy léleknek időközben történt tetemes változása; más személlyel kötött házasság; novitiatusba lépés, kisebb rendek felvétele, vagy más személy eljegyzése; 's hosszu földre, költözés, a' másik fél tudta nélkül. *Zs. G.*

Ellenállás, törvényes értelemben hazánkban az itélet végrehajtásának erőhatalommal megakadályoztatása, melly régenten fegyveres erővel 's nagy sokaságnak öszvegyüjtése által ment végbe; későbbi törvényeink által azonban az rendeltetett, hogy az ellenállás egy botnak vagy pálczának, vagy fegyvernek felemélése 's az ellenállásnak szóval kinyilatkoztatása által a' per azonnal való elvesztésének büntetése alatt történjék meg. Ujabb törvényeink szerént az ellenállás kétféle t. i. oppositio (ellenállás sz. é.) és repulsio (visszaüzés). Az első csak a' rövid az utóbbi pedig csak a' hoszu folyamatu perekben (l. Per) használtatik. Továbbá az oppositio csak a' perbeli formalitasokban esett hibáknak orvoslása végett használtatik, 's annak közönségesen négy okai lehetnek u. m. 1) Ha valamelly perben nem állott fél ellen intéztetik a' birói dulás (executio). 2) Ha azon javakra nézve is kiterjesztetik a' birói dulás, mellyek vagy a' keresetlevélben (actio) vagy a' birói itéletben nem foglaltatnak. 3) Ha valamelly pernek törvény szerént megengedett feljebbvitelét a' biró meg nem engedi. 4) Ha a' peres tárgy

nem azon biró elejébe tartozik, melly előtt követeltetik 's ez iránt az alperes annak idejében kifogást teszen. A' repulsio vagy is visszaüzés által ellenben nem csak az ellenállás okai között előszámlált hibák orvosoltatnak, hanem a' visszaüző fél egyszersmind magát a' dolog velejére nézve ujabban védelmezheti. Különben mind az ellenállásra, mind pedig a' visszaüzésre nézve is leginkább megjegyzésre méltók ezek lehetnek: 1) Hogy törvényeink szerént az ellenállással egyedül a' nemesi rangban lévők élhetnek; 2) A' kir. városi házakra 's házhelyekre nézve az ellenállásnak nincs helye; 3) Ha többen ugyan egy jussal magokat óltalmazók állattok volna is ellen, még is csak egy ellenállási 's visszaüzési büntetés következik; 4) Mind az ellenállást, mind a' visszaülést csak maga a' peres fél vagy annak törvényes meghatalmazottja, vagy pedig ezen tettnek végbevitelére különös meghizott-ja viheti véghez; 5) Jóllehet régenten kétszer lehetett ellenállással 's visszaüzéssel ugyan egy perben élni, és ha a' másodszori abbeli tett törvénytelennek lenni itéltetett, a' megbukott fél a' nagyobb hatalmaskodás büntetésében marasztaltatott, ujabb törvényeink által azonban azon kemény büntetés eltöröltetvén, a' helyett az rendeltetett, hogy ugyan egy perben csak egyszer lehessen ellenállással 's visszaüzéssel élni, különben a' másodszori ellenállás után a' birói dulás a' törvényhatóság által rendelendő erőhatalom (brachium) által vitetik véghez, a' másodszori visszaüzés pedig ellenállásnak vétetik, 's a' szerént tekintetik; 6) A' törvénytelennek talált ellenállásnak büntetése 200 ftból álló 50 marca egyszersmind pedig az időközben vett haszonnak, kárnak 's költségnek megtérítése; a' törvénytelennek talált visszaüzésnek büntetése pedig 72 ftot tévő 1 arany marca, egyszersmind szinte az időközben vett haszonnak, kárnak 's költségnek megtérítése; 7) Régenten, minthogy régibb törvényeink egyedül a' visszaüzésről emlékeznek, ezen nevezet alatt az ellenállás is értődött 's a' helyett is használtatott; 8) A' visszaüzés mellett régenten Verbőczi II. r. 73, 74, 75 és 76 czimei szerént más törvényes orvoslásokat is (*juridica remedia*) kellett egyszersmind használni, különben a' visszaüző fél derékvédelembe nem ereszkedhetett, mai időben azonban a' visszaüzés egyedül használtatik. Ugy szinte. 9) régenten a' visszaüzéssel a' beiktatás 's közönséges tanuvallatás ellen is lehetett élni, mostani időben egyedül az itélet végrehajtása ellen használtatik; 10) Erdélyben az ellenállás emeretlen, hanem a' helyett a' visszaüzés használtatik, és pedig mindennemü perekre nézve, sőt sokszor a' per kezdetében is. *Perger János.*

Ellenállás, tartóztatás (*resistentia*). A' mozdulatokban két főellenállás jő számvetés alá: 1) A' testnek restsége, melly szerént az jelen állapotját (nyugvást vagy mozgást) magától nem változtatja, mind a' mozditásnak, mind, ha már mozog, a' megállapitásnak ellenáll. 2) De legnagyob ellensége a' mi erői számvetéseinknek *a*) az ellenálló vagy tartóztató köz, p. o. a' levegő a' hajitott testek sebességeit feltartóztatja; *b*) a' dörzsölés, surolás (*frictio*), melly az erőnek harmadját szokta elvenni, mit kenéssel szoktak kisebbiteni; *c*) a' kötelek feszessége. *N. I.*

Ellenbizonyitás, a' perlekédő felek egyikének azon cselekvése, mellyel az ellenfél bizonyitását megerőtleniteni igyekszik. Az ellenbizonyitás határideje, a' mennyire törvény által ki van szabva, a' bizonyitás beiktatása idejétől számmittatik. Ha a' vádoltatott fél áll elő ellenbizonyitással, a' vádra nézve felhozott bizonyitás megerőtlenitésén kivül, kifogásainak bebizonyitása a' czélja. Ha a' vádoló lépik fel ellenbizonyitással, ennek a' vádoltatott fél bizonyitása megerőtlenitésén tul, saját feleletének bebizonyitása a' czélja. Az ellenbizonyitás mindég csak fentartatik, biró által pedig soha sem parancsoltatik. Az ellenbizonyitásnak az a' haszna, hogy világos lévén már a' bizonyitás ereje 's iránya, e' szerént intéztethetik az ellenbizonyitás. (Vö. Per.)

Ellenborough (Eduard Law, lord), a' kingsbench törvényszék főbirája, szül. Great Salkedben Cumberlandban 1748, törvénytudós volt, kinél születés, természeti adományok, esmeretek, szerencse, összeköttetések és alkalom egyesültek, nevezetessé tenni azon helyet, mellyen ő a' társasági életben állt. Atyja, doctor Law Edmund, carlislei püspök 's tudós theologus, Londonban oktattatá őt a' derék Carthusiábau; utóbb Cambridgeben tanult, 's olly szorgalommal, hogy azon oskola cancellarától 1771 egy emlékpénzt kapna, 's 1773 a' jutalmat nyerné meg. Megszerezvén a' baccalaureusságot mint az academiai első gradust, a' törvénytudományra adá magát Lincolns-Innban Londonban. Csak hamar hirre kapott, 's nem sok idő mulva Scottal együtt (l. Eldon) első helyre az ügyvédek között. Erskine is akkor kezdé fényes pályáját; de meg volt esmerve, hogy őt Law a' törvénytudományban felülmulá. A' törvényszék korláti előtt szerzett hire barátjává tevé sir F. Bullert, a' kingsbench törvényszéknél egy albirót, kinek közbenjárása kieszközlé neki a' silk gown-ot. Angol ügyvédnél olly megkülönböztetés a' selyem ruha, melly neki kötelességévé teszi olly perekben, hol a' fél több ügyvédet vesz fel, mint vádoló vagy védő főszerepet játszani, 's alárendeltet soha el nem fogadni (*he must lead or do nothing*); merész vállalkozás olly fiatal emberre nézve, a' millyen akkor Law volt. Azonban még hirét is felül multa. Midőn Warren Hastings 1785 Bengalából visszatért, hogy az ellene inditott per lefolyta alkalmával jelen legyen, törvényes védőt kereset magának. A' hires Erskine elmellőzé az ajánlatot, Law pedig elfogadá. Erre nagy bátorság kivántaték; mert a' vádolók Burke, Fox, Sheridan és más fontos emberek voltak. Lawot Plomer és Dallas segiték, érdemes, de még akkor kevessé esmeretes ügyvédek. 'S még is győztek, daczára az ellenpárt látszató tulságának. Law a' hires Fox előtt egy mákszemnyit sem tágult 's olly merészen felelt neki, hogy a' magas parlamenti törvényszék több izben intené a' rendre. Csak a' per ötödik évében kezdheté el a' védelmet. Vizsgáló éles elmével ment végig a' hosszu vádon, megmutatá annak alaptalanságát 's bebizonyitá, hogy Hastings ártatlanul üldöztetett ember. Ellenfeleinek tekintete, szép beszédje 's üres szóhalmozásá ellen józan logicai, minden fényt megvető világos előadással vivott, melly nem maradt foganat nélkül; mert nyolcz év mulva, mellyeknek lefolyta alatt e' per 148 napot foglalt el, csak 29 lord állt elő itélethozásra, kik közül 21-en Warren Hastingst ártatlannak, 8-an pedig csak a' vád némelly pontjára nézve mondák vétkesnek. A' perköltségek 71,080 fontra mentek. Ez a' statusper alapitá az ő és segédjei szerencséjét. Law kiváltképen hamar emelkedett. A' nélkül, hogy generalügyvéd volt volna, generalfiscalissá választatott 's lovaggá csapatott 1801. Meghalván lord Kenyon 1802, őt tevé a' király a' kingsbench törvényszék főbirájává, pairségre is emelvén őt, melly alkalommal Ellenborough czimet vőn fel, egy halász falucskától, a' hol eleji laktanak. Midőn lord Grenville a' ministerium feje lőn, ülést adott neki a' titkos statustanácsban, a' mi neminemü kedvetlenséget szült, minthogy e' mód szerkezetelleninek tartatott. A' parlamentben ellenséges indulattal viseltetet az irlandi Catholicusok iránt: azt mondá, hogy azok legkiterjedtebb türelemben részesülnek 's csupán politicai hatalomra vágynak; addig pedig, mig ők a' romai székkel szövetségben maradnak, meg nem engedheti, hogy e' czéljokat elérjék, melly az ország jóllétét megsemmisitendené. A' kingsbench törvényszék lordfőbirói hivatalát 15 évig viselé; az ezzel járo rendkivül bajos foglalatosságok ártottak egészségének. 'S meg is hanyatlott ez végre következő alkalommal. Könyváros Hone hires három parodiát adott ki, mellyekben a' keresztény vallás kicsufoltatot. Az első ellen a' törvényes fejtegetések Abbot alatt történtek, a' két utóbbi ellen Ellenborough alatt. A' parodiákat gunyirásnak mondá felvilágositó beszédjében mind a' két

biró: 's még sem nyilatkoztatták az esküdtek Honet vétkesnek 's a' jelenlévők, minden illendőséggel daczolva, tapsoltak ezen itéletnek. Lord Ellenborough, ki már elébb is beteges volt, mélyen megrázatott ezen eset által. Hosszas betegeskedése után letevé hivatalait 's mholt Dec. 13. 1818. élte 70 évében.

Ellenének, l. Antiphonia.

Ellenhatás (*reactio*), az a' viszony, a' melly által egy mozgó vagy nyugvó test a' más nyugvó vagy mozgóba hatván: egymás állapotjában változtatni igyekeznek. Főtétel itt, hogy: a' hatás ellenhatással egyenlő (*actio reactioni aequatur*), melly az okozásoknak természeti örök törvénye (*lex causalitatis physicae a' priori aeterna*). A' hatás és ellenhatás ezen megfogásai a' természetből a' társaságra, politicára is alkalmaztatának. De mindenütt igaz ez, csak a' munkásság ésmun kálat tisztán különböztessék meg, mert örök és elsőbbeli törvény ez. *N. I.*

Ellenkézet, l. Visszásság.

Ellenlábuak, l. Antipodes.

Ellenmondás alatt értetnek néha ellenbe tett meghatározások vagy az ellenbetétel. De a' formalis logica megkülönbözteti az ellentételt a' logicai ellenmondástól (*contradictio, repugnantia logica*) az által, hogy ez olly két gondolkozási meghatározás viszonyát jegyzi, mellyek egymáshoz képest ugy vannak, mint ugyan azon tárgynak általányos erősitése vagy tagadása; mellyen alapul az ellenmondásnak ama' logicai törvénye: „Ne gondolj magának ellenmondót," vagy mivel az ellenmondót tulajdonképen gondolni, azaz, egy eszméletben öszvekötni nem lehet: „A' mi magának ellen mond, azt gondolni nem lehet." E' szerént az ellenmondás csak egy olly vázképnek egybekötését határozná meg a' képzeletben, mit öszvekötni nem lehet; 's legvilágosabban szembetünnék ez a' váz, de ugyan annál fogva a' legnagyobb gondolkozásbeli üresség és együgyüség is tenné fel a' közvetetlen ellenmondásban, mellyet contradictio in adjecto-nak is neveznek, hol az ellenmondó előterjesztések épen egymás mellé lépnek, p. o. négy szegletü kör. Könnyebben előáll 's elrejtezik ez a' vázkép, hol az előterjesztések 's azoknak jegyei egymástól eltávolodnak 's következésképen az értelmi munkásságnak nagyobb mértéke kivántatik reá, hogy az ember öszvehasonlitást tegyen és magához hiv maradjon. *A. B. S.*

Ellenmondás (*contradictio*) törvényes értelemben használtatik valamelly jusnak fentartása vegett. Legnevezetesebben pedig élnek véle hazánkba a' jószágha való iktatás ellen, mellyből bizonyos nemü peris szokott támadni l. Iktatás.

Ellenmozgás (a' muzs.), leső és emelkedő hangok folyamatjának öszveköttetése, mellyek a' harmoniát nem zavarják meg.

Ellenszámolás (l. Controle).

Ellentétel, l. Antithesis és Visszásság.

Elliot (György Auguszt), lord Heathfield, Gibraltar védője, Stobbsban szül Skócziaban 1718, régi nemes familiából. Edinburghban a' mathesist a' vele rokon tudományokkal együtt elvégezvén, a' la ferrei franczia katonaoskolába ment 's 1733 a' woolwichi ingenieurosztályban szolgálatba lépett. Ezeredes hadnagyságra lépvén, Maj. 1743 II. Györggyel Németországba jött, midőn ez M. Theresiának segitséget hozott, 's a' következett hónapban vezérsegéddé neveztetett ki. A' hét esztendős háborubun 1757 olta a' cumberlandi herczeg 's Braunschweignak örökös herczege, Ferdinand, alatt katonáskodott. A' béke után vezérhadnagyságra emeltetett 1775 Gibraltarnak kormányozójává tétetett. Spanyolország, melly Franczia-országgal kezet fogván, 1779 olta az Angolország és Ejszakamerika közt folyt hadban részt vett, már hadizenés előtt mind vizen, mind szárazon bekeritette Gibraltart. 3 eszt. tovább tétettek az ostromra készületek, Jun. 1782 jelent meg Crillon herczeg, a' spanyol seregek fővezére, mi-nekutána Minorca szigetét az Angoloktól elvette volna, Gibraltar előtt.

Francziaország királyi herczegei mindnyájan táborában voltak. 30,000 részént Francziákból, részént Spanyolokból álló sereg fenyegette a' magas kösziklán ülő várat 's a' benne lévő Angolokat. A' vár bizonyosabb megvétethetésére uszó batteriák bocsáttattak a' tengerre. Sept. 13. 1782 közelgettek a' várhoz 's a' rajtok lévő katonaság, melly gonosztévőkből állott, kiknek, ha kötelességeket teljesitik, 200 livres eszt. pensio igértetett, elkezdett tüzelni. Elliot a' batteriákat tüzes golyóbisokkal akarta lövöldözni, de nem tudta, miképen készittethessen elegendő számmal. Hanem egy Schwänkendiek nevü német kovács segitett a' nehézségen, kemenczét csinálván neki ahhoz. 4000-nél több tüzes golyóbis repült az ellenség batteriájira. Már délután füst emelkedett fel a' fő és két uszó batteriából; hijában iparkodott az ellenség a' tüzet oltani 's a' lyukakat beduggatni; 1 órakor éjfél után a' három batteria lángolt 's a' többiek közül is el kezdettek némellyek égni. Hijában adott jelt rakétákkal az azokon lévő katonaság a' spanyol hajósseregnek; ez nem mehetett a' megerősittetett batteriáknak segitségekre 's csak az embereket igyekezett megszabaditani. Hanem 12 ágyusajka, mellyek Curtis kapitány alatt eveztek ki a' várból, megakadályoztatta az ostromlók sajkájinak oda mehetését 's egyszersmind keményen tüzelt az ellenség uszó batteriájira. Nap feljöttekor látták, miképen kiáltozott az ezeken lévő katonaság segitségért. Ekkor az ostromlottak, bár melly veszedelmes volt is az ostromlók helyeztetése, mivel a' megtüzesedett ágyuk golyóbisai 's a' szétzuzott batteriák fadarabjai szem közt repültek, segitségre siettek 's Curtis maga és emberei kezeivel 13 tisztet 's 344 köz embert mentett meg a' vizbefulástól. Gibraltarnak száraz felől lett megtámadtatását is sikeretlenné tette Elliot 's mivel ezenfelül a' szélvész nagy kárt tett a' Spanyolok hajósseregében, az ostromlás 1782 Nov. közepe olta csupa bezárássá változott, de ennek is végét szakasztotta a' Jan. 20. 1783 Versaillesban köttetett béke. Az angol király Elliot-t a' Bathrenddel tisztelte meg, melly az általadótól nyakába azon a' helyen függesztetett fel, melyen az ellenség tüzének magát kitette 's ezen fontos erősség védésére rendeléseket tett. Azon 3 bataillon, mellyek az ostrom alatt Gibraltarban voltak, zászlót kapott ezen felirással: „Elliot dicsőségével 's győzedelmével.“ Elliot, királya engedelmével, ezüst emlékpénzt veretett, mellyet a' vele együtt viaskodott bajnokok közt kiosztott. Béke köttetvén, Elliot Angolországba ment, hol lord Heathfielddé 's a' parlament tagjává neveztetett ki. Gyengésege miatt 1790 az aacheni ferdőbe utazott, hol kedves mulató helyében, Kalkofenben, szélütésben megholt Jul. 6. Teste Angolországba vitetett, 's maga a' király rajzolta le emlékét, melly Gibraltarban állittatott fel. *L—ú.*

Ellipsis, 1) a' nyelvtanban és rhetoricaban az érzelem nagysága vagy rövidség miatt egy vagy több szó kihagyása a' beszéd folyamatjából. — 2) A' mennyiségtudományban (csucsháránték, kupháránték), azon görbe vonat, melly ugy ered, ha a' kup (l. e.) egy lapos tér által harántékosan vágatik keresztül, de ugy, hogy a' vágó tér a' kupnak oldaltérével egyenlőközü irányzatban ne legyen. Az ellipsis tehát a' kupszeletek (*sectiones conicae*) közé való. Idomja hosszudad körhöz hasonlit, de a' tojasdad vonattól igen különbözik, ámbár közönséges szokás szerént tojásdad vonatnak nevezzük. — Áltmérőjinek legnagyobbikát nagy tengelyének, legkisebbikét pedig kis tengelyének mondjuk. Mind a' két tengely az ellipsis középontjában egyenes szeglet alatt vágja egymást keresztül. — A' nagy tengelyen találtatik két pont, mellyeket gyujto pontoknak, katlanoknak (*foci*), nevezünk, mellyeknek azon különös tulajdonjok van, hogy a' belőlök a' karimának akarmellyik pontjához huzott egyenes vonatok summája mindég egyenlő a' nagy tengely hosszával. Ez az ellipsisnek legfőbb bélyege, mi által a' többi kupszeletektől szintugy, mint más görbe vonatoktól, különbözik, melly egyszersmind ezen vonatnak lerajzolását is igen könyüvé teszi. Ha tudni il-

lik valamelly térbe két czöveket verünk, azok körül pedig egy, végeivel öszvekötött fonalat teszünk, és azon fonalon belől egy óntollat ugy viszünk körül, hogy a' fonal általa mindég háromszegé marad kifeszitve, ugy az óntollnak utja valódi ellipsis leszen. — Mint a' kupszelelek általjában, ugy különösön az ellipsis is, igen esmeretes volt a' hajdani Görögöknél. De az ezen vonat tulajdonságait illető vizsgálatok mindazonáltal csupán csak oskolai vizsgálódások voltak mindaddig, mig Keppler János 1609 tett nagy találmánya által, hogy a' vándorcsillagok mind ellipsisekben mozognak, ezen vonatot a' valódi tudományos élètbe vezette és igy minden görbe vonatok közt legfontosabbá tette. *Albert Ferencz.*

Ellora, falu Keletindiában, a' Marattok fejedelmének, Holkarnak, hajdani tartományában (260 ang. mf. Bombaytól, 650 mf. Madrastól és 1000-nél több mf. Calcuttától), csupán Braminok lakhelye. Az itt lévő templomok a' legcsudálatosabb mivek közé számláltathatnak, mellyeket valaha emberi kéz csinált. Azon granitkősziklák, mellyekbe vágattak, (1 1/2 mf. kiterjedésben) nagyságok (mert 100 l. magasak, 145 l. hosszak, 62 láb. szélesek) 's ékességeik mind fáradságos munkára és a' civilisatio legutolsó lépcsőjére mutatnak. Eredetekről semmit sem lehet tudni. Egy rege Visvacarmát nevezi a' főtemplom épitőjének 's Visnut és a' Santhonokat segitőjinek. A' főtemplom most is Visvacarma nevet visel. L. „*The wonders of Ellora*" (London 1824). *L—ú.*

Elmállás, omlás (fatiscentia), azon chemiai mivelet, melly által a' kemény bizonyos idomu testek a' levegő behatásánál fogva öszvefügéséket, általtszóságokat, fényeket elvesztik 's porhanyókká lesznek. Helye van az omlásnak a' savitható testeknél általjában, különösen pedig a' jegeknél (crystalli); oka a' savitónak a' savitható testekkel együlése, még pedig vagy egyszerüen vagy egyszersmind a' jegezetviznek (*aqua crystallisationis*) feloszlásával vegyülve; p. o. a' pyrites (radiatus) ferri áll vasból és kénből, az omlás által a' vas és kén megsavittatnak 's lesz belőlök vasacs (*ferrosum*) és kénsav (*acidum sulphuricum*). A' kénsavas vasacs (*sulphas ferri*) a' levegőn elveszti jég formáját a' jegezetviz elvesztése által 's szétomlik. Vannak ollyan jegek, mellyek nem hogy elvesztenék jegezetvizeket, hanem a' levegőből inkább több vizet huznak magokhoz 's elolvadnak még pedig némellyek magokban, mások többekkel öszvetéve; neveztetik ezen mivelet deliquescentiá-nak. *Dr. Pólya.*

Elme, l. Lélektehetségek.

Elmeháborodás, l. Lélekknyavalyák.

Elmésség, l. Lélektehetségek.

Előadás általjában 's különösen a' gyakorló mivészségben (p. o. hangmivészségben, szinjátszásban, szónokságban) azon mód, melly szerént a' mivész vagy saját vagy mások gondolatit és érzéseit természetes eszközök (hangok, tagmozgások) által közli; főkép pedig igy nevezik a' jó előadást, melly ugy szem elejébe varázsolja vagy fülbe bájolja tárgyát, mint az természete szerént vagyon. Az előadás vagy csak értelmes és hibátlan, vagy egyszersmind szép, velős szabad és változatos. A' külső ábrazoláshoz tartozik; de ha szép, a' belsőből veszi eredetét. (L. Ábrázolás.) *B. L.*

Előadónak (*referens*) hivatik azon személy, melly valamelly dolgot valamelly polgári társasági gyülésben, vagy törvényszékeken előad vagy felolvas. Illyenek a' vármegyéknél, városoknál 's más törvényhatóságoknál a' notariusok vagy is jegyzők a' királyi táblánál a' négy referens, 's négy itélő mester, a' királyi cancellariánál az ugy nevezett referendariusok. *P. J.*

Előbetüzésnek (*sigla*) nevezik a' diplomaticusok azt az irásbeli szokást, midőn valamelly szónak kijelentésére csak annak első, egy vagy több betüji minden kihagyó jel nélkül iratnak ki, melly szokás a' régi irományokban 's kőmetszésekben igen használtatott. Az előbetüzés

pedig kétféle t. i. szóbeli és számbeli; ezek számokat, azok pedig szavakat jelentenek. Továbbá a' szóbeli *előbetüzések* vagy magányosak vagy többesek, azok a' szónak csupán első, ezek pedig annak több betüjiből állanak. Továbbá mind a' magányos mind a' többes előbetüzések lehetnek még társaságosak; az első az, midőn a' szónak betüji többször egymás mellé minden ponttal való elválasztás nélkül iratnak az azon szó alatt értett dolog vagy tárgy számának kijelentésére p. o. ezen szavakat *két igaz ember* magányosan előbetüzve igy: II. EE; a' második pedig az, midőn a' többes előbetüzés között az utolsó betü annyiszor iratik le, a' mennyiszer a' tárgy száma vagy mennyisége azt megkivánja p. o. ezen szavakat *három veres torony* igy irnám ki: Verrr Torrr. Az effelé szóbeli előbetüzések keletben voltak az oklevelben a' 9 századtól fogva majd a' 17-ik század kezdetéig. Továbbá a' számbeli előbetüzések ismét kétfélek t. i. romai és arab előbetüzések; az elsők közönségesen betükből állanak, az utóbbiak pedig eléggé esmeretesek előttünk. Igy M. annyit tészen mint *Mille* (Ezer) C. mint *Centum* 'sat. Az arab számokra pedig megjegyezni méltók: 1-ször Hogy régenten, midőn több arab számok irattak le egymás mellé, azok némelly czifrákkal is elválasztattak egymástól. 2-or Hogy azok közül, midőn valamelly irományon az esztendő számát jelentették, az ezeres és százas számok gyakran kihagyattak. 3-or Hogy a' zerus néha kisebbre iratott mint más szám, és pedig vagy amás számok tetejébe vagy aljába, vagy közepébe helyeztetve. *Perger János.*

Előfizetés, egyezeti feltétel, mellynél fogva egyik a' két fél közül a' másiktól veendő valamelly szolgáltatásért a' tartozást előre teljesiti. Ez az egyezés előfordulhat különbféle ügyeknél, p. o. béregyezetekben, kereskedésben, kiváltképen pedig a' német és magyar könyvkereskedésben jött nagyon divatba, hogy igy a' tetemes költséggel járó válakozásoknál a' kiadás terhe fedeztessék. Az előfizetők az előre teljesitett szolgáltatásért rendszerént olly elsőséggel birnak, hogy ők azt, a' mire előfizettek, csekélyebb áron kapják meg, mint mások a' kiszabott idő után. Az előfizetés vagy egyszerre történik az egész summa letétele által, vagy részént az aláiráskor, részént pedig az egész munka vagy egyes részeinek általvételekor. A' kiadó tartozik a' munkát a' meghatározott időre 's megállapitott áron szolgáltatni, 's csak akkor igazolható a' reáfizetés igénye, midőn a' munka sokkal nagyobb kiterjedésü, mint az eredeti meghatározásban kijelentetett; a' későbbi megjelenést pedig csupán ugy lehet mentegetni, ha véletlen, p. o. censura akadályok, vagy a' munka jóságára 's belső oeconomiájára való szükséges tekintetek késleltették annak elkészittetését. Néha nem általjában, hanem a' szolgáltatandó ivek száma szerént határoztatik meg az ár, a' mi tetemes aláirásoknál nagyobb szokásban is van. Az előfizetés ujabb időkben találtatott fel, midőn az elevenebb kereskedés szükében az eladás hijányos volt, vagy a' literaturai tulajdon, az oltalmazó törvények hija miatt, veszélynek volt kitétetve. Az előfizetés az aláirástól (*supscriptiótól*) azzal, különbözik, hogy ezzel előrefizetés nincs összekötve, hanem az itt is rendszerént csekélyebb árt csak a' munka általvételekor kell lefizetni. Az előfizetés és aláirás beszedőjinek a' kiadó némelly hasznot enged. Németországban a' könyvkereskedés szerkezete miatt az apróbb könyvkereskedések iránti méltány azt hozza magával, hogy a' csekélyebb ár a' kiszabott határidő után megszüntessék. Ha bár gyakran történtek is visszaélések a' literaturai kereskedés ezen módjával, azért még is nagyon előmozditotta ez a' hasznos munkák elterjesztetését, mert lehetővé tevé, hogy a' kiadó csekély árt szabhasson. Az angol és franczia könyvkereskedésben csak aláirást esmernek, melly azonban olly formában, mint Németországban, szinte ritkán fordul elő. Angliában a' kiadók, mielőtt vallamelly tetemes munka lenyomatnék, mütársaikat hiják meg rendszerént bizonyos számu példányokra aláirni, mi által sebes és bizonyos eladás hasznában része-

sülnek; olly mód, melly az angol könyvkereskedés tulajdon folyamatján alapul, mellytől a' Németországban az ujságok elküldése által szokásban lévő elterjesztés egészen idegen. (Vö. Abonnement).

Eloges, elogia, dicsbeszédek, a' franczia literaturában saját német teszik az ékesszólásnak. Főkép XIV Lajos alatt jöttek divatba, midőn a' sajátképi életrajzok helyébe lépének. Van néhány jeles illynemü beszéd Thomas-, d'Alembert-, Laharpe- és Condorcettől.

Előítélet, olly vélemény, melly a' nélkül, hogy valaki valamelly tárgynak elhatározásába elegendő okokat gyüjtött volna, itéletétel képében felállittatik és tápláltatik. Nagy számmal előáll az valamelly tárgy iránt való hajlandóságból vagy idegenkedésből, fentartja magát a' vizsgálódó szellem hijánya vagy a' szokás által, sőt a' sokaságnak uralkodó előítéletévé is válik. *A. B. S.*

Előke, l. Appoggiato.

Előjáték (*praeludium*); 1) muzsikai gondolat (vagy több gondolatok folyama), melly a' sajátképi melodia előtt, mellynek characterét kell jegyzenie, szokott játszatni. Különösen pedig azon bevezetés neveztetik igy, mellyel az orgonista készíti elő hallgatóját a' következő karénekre. Az orgonisták számára vannak különbféle előjátékok gyüjteményei 's közülök sok különbféle melodiákhoz szolgálhat bevezetésül; 2) kisded dramai mivek, mellyeknek sajátkép a' fömivhez kellene bevezetésül szolgálniok; de erre nincs mindég figyelet, 's a' fömivvel öszve nem függő játék is adatik.

Előljáró, l. Praepositio.

Előtétel, l. Syllogismus.

Előterjesztés, előterjesztő tehetség. Az előterjesztés megfogása különbféleképen határoztatik meg. Mi ugy nézzük azt, mint a' léleknek olly változását, melly által az valamelly tárgyat (az Entől megkülönözött valamit) eszméletébe felfog. Lényes czimere az előterjesztésnek, Fries szerént, a' tárgyra 's létre való viszonyzat általján fogva. Az előterjesztésnek meghatározott, érzéki vagy érzékfeletti szemlélet által adatott tárgyára való viszonzatja pedig az esmeret, honnan kijő, hogy az előterjesztő tehetségnek, mint ezen változásokra való képességnek, megfogása egyetemesb megfogás, mint az esmerő tehetségé, ugy t. i., hogy minden esmeret előterjesztéseken épül, de nem minden előterjesztés esmeret. Az előterjesztésnél megkülönböztetik az előterjesztő lélek (*subjectum*), az előterjesztett tárgy és az előterjesztés mint a' subjectumnak a' tárgyhoz való viszonyzatja. Ez a' viszonyzat maga is az eszméletnek módosulása, és eszmélet nélkül semmi előterjesztés nem lehetséges. Ha tehát homályos előterjesztésekről van szó, ellentétben a' világosakkal, tehát ez a' különbség az eszmélet különbféle grádicsain alapul. Gyakran eszméljük mi t. i. a' tárgyakat, de azt nem eszméljük mindenkor, hogy előterjesztünk (p. o. az álomban) és a' mit azelőtt előterjesztettünk (azaz, a' mit azelőtt eszméltünk), mint p. o. valamelly álom után. Mindazáltal megesmerjük később a' következésekből, hogy valamit előterjesztettünk. Továbbá maga a' szempillantati előterjesztés is világosabb vagy homályosabb a' szerént, a' mint valamelly előterjesztett tárgyon többet vagy kevesebbet lehet megkülönböztetni és azt az által másoktól külön választani. Régebben azonban a' léleknek minden változásai, mellyeket az ember közvetetlen nem eszmél, de a' mellyeknek jelenlétét azoknak tagadhatatlan következéseiből kihozza, és igy az érzések 's kivánások is igen czélirányta lannl homályos előterjesztéseknek neveztettek. Ezekről különösen irt J. C. Schwab (1813). Minden előterjesztések pedig *a*) érzéki előterjesztések (szemléletek tulajdonképi értelemben és az azokon alapuló képek), mellyek a' különösre, az érzékire vitetnek; *b*) megfogások vagy egyetemes előterjesztések, mellyek által a' dolgok viszonyai terjesztetnek elő; és *c*) ideák, valamelly tapasztaláson tul emelkedő tökély előterjesztései; —

honnan az előterjesztő tehetség is érzékiségre, értelemre és észre, vagy érzéki, értelmi és észi előterjesztő tehetségre osztatik. (Vö. „*Reinhold's Versuch einer neuen Theorie des Vorstellungsvermögens*“, Jena, 1790). *A. B. S.*

Elővédőr, előőr, a' katonaság azon része, melly a' meneten lévő had előtt azért megyen, hogy azt az ellenség megtámadása által meg ne lepje. Az előőr rendszerént a' meneten lévő seregosztály erejéhez van mérsékelve, a' távolság pedig, mellyre osztályától van, részént áz ellenség közellététől, részént egyéb környülményektől függ.

Elővételi jus (*praeemtio*). Ez a' jus azon szoros egybeköttetésnek, mellyet némelly országok törvényei a' familiákban 's községekben rendelnek, és a' vagyon különbféle felosztásainak a' következése. Az utóbbinál fogva különben is korlátok közé vagyon szoritva a' birtokos rendelkezési jusa; az elébbi pedig a' fekvő jószágoknak a' familia kezéről való elesését 's idegeneknek történendő eladatását gátolja. Ha eladatik valami, a' mire a' birtokosnak semmi illyen rendelkezési jusa nem volt, mint a' feudalis és hitrebizott jószágokban, akkor ingyen való visszavételnek van helye; csupán öröklési 's nemzetségi jószágokra nézve olly formák vannak némelly országokban rendeltetve, mellyeknél fogva elébb a' familiát és községet kell megkinálni; máshol a' község és familia tagjainak legnagyobb részént esztendeig van jusok, az idegennek magában erővel biró vételébe lépni, 's az eladó iránt minden feltételt teljesitvén, a' vevőnek pedig minden költségét megtéritvén, az eladott jószágot általvenni. Illyen elővételi jusok hajdan felette sok viszonyban fordultak elő, p. o. a' birodalmi lovagrend javára, a' lovagi jószágokra nézve; a' kereszténység javára a' Zsidók ellen; de ezek közül ujabb időkben sok eltöröltetett. Az elővételi jus legfontosabb 's leggyakrabban előforduló nemei ezek: 1) az illetőség jusa (*jus congrui*), mellynél fogva az, a' ki valamelly darab földnek egy részét már birja, annak többi részeire nézve elővételi jussal bir; 2) a' szomszédság jusa (*jus vicinatus*), melly azt illeti, kinek birtoka az eladandóval közvetetlen határos; 3) az örökségi elővételi jus (*rectractus gentilitius*), melly a' rokonokat, 's 4) a' helységi elővételi jus (*jus incolatus*), melly a' község tagjait illeti. Az elővétel jusa elenyészik, ha az eladás feltételei ollyanok, hogy nem mindenki által teljesittethetnek, mint p. o. ajándék, csere, egyezségnél 'sat. Az elővétel jusa a' jószág minden vevője ellen használható, 's ennyiben realis természetü; hanem a' csupán egyezet által nyert elővételi jus (*jus protimiseos*) egyedül az ellen, ki igéretét meg nem tartá, nyujt kárpótlásra vádat, nem pedig just a' harmadik vevő ellen vagy magára a' dologra. Az elővétel által az elővevő áll az elébbi vételbe; ez nem uj eladás, 's ugyan azért nem is vettethetik uj adó alá, millyen az eladási esetekben szokásban van. — Hazánkban elővételi jussal birnak 1) nemesi jószágokban a' vérszerénti atyafiak és szomszédok; 2) városiakban a' szomszédok; 3) ingó javakra nézve a' vásári jussal birók a' vásár alkalmával, de csak magok szükségére; 4) bőrökre nézve idegenek előtt minden magyar hazafi, de csak vásárokon kivül. *Zs. G.*

Elpárolgás, következése az elpárolásnak, azon chemiai mivelésnek, melly által a' testekből a' szálékony részek a' szabad levegőn az állandóktól (*fixa*) elválasztatnak. Feltétele ezen miveletnek a' testek kiterjedése (*expansio*); mellékokai pedig a' léghuzódás, melegség 's a' sulytalanok (*imponderabilia*) hatása. Használtatik a' jegezésnél (*crystallisatio*), száritásnál, főzésnél, vonatok készitésénél, égetésnél, 'sat. *Dr. Pólya.*

Elrendelés, mint müszó általjában jelenti a' mü részének egy egésszé szükséges és törvényszerü egyesitését. Az elrendelés lelki és érzéki; amaz belső, ez külső összefüggésbe hozza a' tárgyat. A' különbfélék egyesitése által mutatkozik a' mü. A' különbfélék pedig háromféle viszonyban állnak egymáshoz, vagy ugy 1) mint okfő a' következéshez,

ok az okozathoz, vagy 2) mint eszköz a' czélhoz, vagy 3) mint rész a' részhez és egészhez. Minden öszvekapcsólás, rend és elrendelés alapja tehát az okság és idomzat törvénye, vagy mindenik külön, vagy öszvevéve mind ketten. Az első törvény teljesithetése végett minden szép müben egy főgondolatnak, főképnek kell szükségképen lennie, minden egyébnek pedig ez alá rendeltetnie 's ezen alárendelésben nyilatkozik az okság törvénye. Ez a' tárgyakat ugy kapcsoltatja öszve, hogy egymással olly viszonyba lépjenek, millyen van az ok és okozat, az eszköz és czél között. Ennyiben az elrendelés a' motiválástól függ, mert motiválni annyit tesz, mint mindent ugy rendelni, hogy mindég egyik a' másikból lássék következni. Azonban az időt és helyet is tekintetbe kell venni. Időre és helyre nézve a' cselekedet nem csak ugy öszvekapcsolva jő elő, mint okfő a' következéssel, ok az okozattal; hanem ugy is, mint rész a' részszel és mint rész az egésszel. Ez által az idomzat törvénye alá kerül a' mü. Már csak az van hátra, hogy a' mü öszveséges hatást tegyen. E' végre ismét különös elrendelés kivántatik, hogy t. i. mindenek olly viszonyban legyenek egymáshoz, millyenben áll eszköz a' czélhoz. Ez a' motiválás felsőbb értelemben. A' rhetoricában megkülönböztetik az elrendelés a' feltalálástól, valamint a' kifejezéstől és előadástól is. Itt a' felosztásban, a' beszéd részeniek meghatározásában 's egymásra következtetésében áll. *B. L.*

ELROTHADÁS, l. FORRÁS.

ELSASS vagy a' felső- és alsó rhenusi departamentok (amaz 83 nsz. mf. 370,660 lak. ez 101 nsz. mf. 504,600 lak.), szép és termékeny tartomány, mellynek déli része Felső-, az éjszaki Alsó-Elsassnak neveztetik, hajdan német herczegség volt. A' münsteri békeségben (1648) mind azzal együtt, a' mit az austriai ház 's a' német birodalom (10 szabad birodalombeli várost) addig ugyan ott birtak, Francziaországnak engedtetett, mindazáltal a' birodalom többi rendjeinek, kiknek benne birtokaik voltak, a' német birodalommal való öszveköttetése 's közbevetetlen birodalombeli szabadsága kiköttetett. Hanem későbben Francziaország terjeszteni akarta birtokait Elsassban, 's a' ryswicki békeségben 1697 Strasburg városa 's mind az, a' mit a' Francziák a' Rhenus bal partján elfoglaltak, franczia kézben maradt. Azonközben még több német tartományoknak mint Würtembergnek, Zweybrückennek, Badennek, Hessen-Darmstadtnak, Speiernek 's más oknak is szép birtokaik valtak Elsassban. Ezen német birtokokat ugy tekintette a' franczia zendülés után az első nemzeti gyülés, mint Francziaországnak magától a' természettől kimutattatott zsákmányt; a' honnan nem akart tovább Francziaország határain belől idegen statusokat megszenvedni 's megigérte ugyan a' német fejedelmeknek a' kárpotlást, de csak kevesen mutatták annak elfogadásához kedveket, 's ez a' targy volt főoka a' Franczia- és Németországok közt azután kiütött hadnak. A' parisi egyezés által (Nov. 20. 1815) Elsassnak egy része, név szerént Landall, elszakasztatott Francziaországtól 's ismét Németországhoz kapcsoltatott. L. „*Resumé de l' histoire d' Alsace, par M. V.*“ (Paris 1825) és *Nouv. descript. histor. et topogr. des deux départ. du Rhin, par J. F. Aufschlager*,“ (Strasb. 1815). *L—ú.*

ELSŐSZÜLÖTTSÉG, olly öröklési rend, melly szerént némelly jószágok mindég a' familia első lineáját 's ebben is csak az elsőszülöttet illetik, a' többi testvérek kizáratván belőlök. P. o. Antal, elsőszülöttségi jószággá tévén Boldogfalvát, meghal 's három fiut hagy maga után, Pétert, Pált és Endrét. Boldogfalva Péteré lesz mint elsőszülötté. Péternek utóbb négy fija lesz, Jakab, János, Bertalan és Tamás. Péter halála után Boldogfalva megint az elsőszülöttre, Jakabra, száll, 's igy tovább. Az öröklés illy megszoritását eddig igen könnyen vevék a' statusok, pedig helytelenül. Mert minél kevesebb kezekbe szorul a' vagyon, annál inkább terjed a' szegénység, minthogy a' gazdag nemzetségek részént az országon kivül költenek sokat, részént nagy fényt üznek, a' mi

rendszerént csak a' külföldnek válik hasznára. Milly káros legyen az illy megszoritó öröklési rend következése, mutatja Spanyolország és Anglia. Ennek tulajdonithatni, hogy évenként 150,000 Britt él a' szárazon, nem hogy szerezzen, hanem hogy költsön. Hazánkban az elsőszülöttség az 1687-ki 9-ik czikkely álial vétetett be, 's elsőben csupán a' magnasoknak engedtetett meg, de az 1723-ki 50 czikkely által a' lovagrendre is kiterjesztetett. Elsőszülöttséget tehát nálunk minden magnas és nemes szerző állithat tiszta szerzeményében; de hogy törvényes erővel birjon az, szükséges: 1) hogy az illyen hitrebizottság innepélyes tett, nevezetesen örök vallás, végrendelés vagy királyi adomány által tetessék; 2) hogy királyi megerősités járuljon hozzá, ha nem királyi adomány által alapittatott; 3) hogy mások kára nélkül 's a' hitrebizottság felállitása előtt felvett idegen pénz lehuzta után történjék, 's hogy 4) a' jólelkü hitelezők 's mások csalatásának kikerülése végett azon vármegyének, hol a' hitrebizott jószág fekszik, köz gyülésében kihirdettessék 's annak hiteles jegyzőkönyvébe beiktattassék. Már most szokásba kezd jőni a' hitrebizottságnak az ország minden vármegyéjebeni kihirdettetése. Az elsőszülöttségnek, mint minden hitrebizottságnak, czélja a' familia fényes fentartása. Ez pedig ugy eszközöltetik, hogy az ollyan jószágban mindég csak az elsőszülött örökösülvén, a' vagyon együtt marad, 's ennek elidegenitésétől vagy adóssággal terhelésétől a' birtokos törvény által tilalmaztatik. De ha még is találkoznék olly könnyelmü ember, ki illyen jószágot megvenni vagy reá hitelezni bátorkodnék, az csak bajba keveri magát, 's ha az adósnak más jószága nincs, pénzét tisztán elveszti; mert a' hitelező adósa halála után sikeresen kinszerittethetik a' hitrebizott jószág visszabocsátására az által, kit a' jószág öröklés utján illet, ezt rendelvén a' fenebb érintett törvények. *Zs. G.*

Eltágulás, erőlankadás a' különben egészséges testben, melly vagy az élet müködéseiben alapszik, vagy következése az erőlködésnek. Az első esetben az életerő az organicus munkásság által körönként kimerittetik a' nélkül, hogy az fáradságos munka által történnék; illyen kört (*cyclus*) lehet rajta észre venni naponként 's hónaponként, mellynek alkalmával az állati életet tekintve a' kellemek keves részvételre ingerelnek, ellenben a' kelletlenség a' kedvetlenek iránt részvevőbb (indulatosság); a' tenyészéletben is nyilvános ezen mintlét a' csökkenő elválasztások, emésztés 'sat. által. A' második esetben nem csak az életerő, hanem magok az organumok is szenvedni láttatnak inkább mind a' kétéleti foglalatosság, mint az egyes által; igy a' testi ellankadás után a' lelki foglalatosság ujitó és megforditva; a' kettő pedig együtt téve már nyugalomra int. *Dr. Pólya.*

Elválasztás (a' csecstől). A' természet, ugy látszik, a' fogak kifejtése által akarta azon időt meghatározni, mellyben a' csecsemőnek azt anyatejjel való táplálttatása felesleges; hanem ezen természetintésre részént készakarva kevessé szoktak, részént nem lehet figyelmezni. Az emlitett idő előtt az elválasztás nem mindég káros a' csecsemőre nézve, csak hogy annak étele testalkatásához legyen alkalmaztatva; 's akarmelly időben történjék, azt nem egyszerre, hanem apródonként kell eszközleni; ugyanis az első esetben a' gyermeknél a' megszokott eledel hirtelen elvonása ártalmas befolyások nélkül nem lehet; de az anya teje sem züllik (apad) el egyszerre, 's annak az emlőkben, netalán pangása lobot, keményedést 'st. okozhat. A' csecsemő egészségi állapotját is tekintetbe szükséges venni, igy nem tanácsos azt elválasztani akkor, midőn valami betegség érte vagy épen a' fogjövés történik, illy esetben mindazáltal kifürkészni illik, valljon nem a' sokféle okok által elváltozható tej hozta e' a' jelen betegséget elő, mellynek további adásával a' betegség inkább neveltetnék, mint csilapittatnék. — Elválasztás (a' testben), azon organicus müködés, melly által a' vérből bizonyos, a' test oeconomiajában különböző czélra forditandó nedvek készülnek. Ezen czélt te-

kintve azon nedvek vagy ollyanok, mellyek egyenesen kiüritni valók, mint a' hugy 'st. vagy magában a' testben használtatnak, mint az epe 'st. Mühelyek ezen nedveknek rendszerént meghatározott, de egymás között bizonyos rokonszenvet mutatnak, minthogy egyik kiválasztási nedv szaporodtával csökken a' másik (a' bélcsönyák szaporasága mellett el van nyomva a' bőrgőzölgés), sőt néha az egyik működését a' másik vállalja magára (a' vesék helyett a' bőr választja el a' hugyot); a' melly tünemény már maga is ezen nedveknek egy általányos kutfőbeli eredetére, a' vérre, mutat, ámbár belőle egyik vagy másik elválasztási nedvek készitését a' mesterség nem utánozhatja; a' mi ismét arra utal, hogy az elválasztásnál főszerepet játszik az idegrendszer 's magoknak az elválasztás organumainak saját formáltatása (térimbelek — *parenchyma* — edényeik falainak vastagsága vagy vékonysága, ezek öbleinek különböző áltmérője, elágazások, azon szegletek, mellyeket az ágtők képeznek, azon hajlások, görbedések, mellyek menetelekben bélyegezik), szitó és sajátító tehetsége a' vérkerengés sebessége vagy lassusága, a' vér mennyisége és misége, savitottságának nagyobb kisebb lépcsője. De, miként készül valamelly elválasztási nedv, magoknak az organumoknak bontszolási esmerése mellett sem tudhatjuk 's kénytelenek vagyunk ezen munka említésénél az életerő vagy életfolyam (*processus vitalis*) előhozásával megelégedni. — A' kiválasztási nedvek saját organumaikban elkészülvén, többnyire nem mindjárt érik el tökélyességeket, ennél fogva az organumok kivivő utján, vagy saját felfogójikban több, kevesebb ideig mulatnak, mint a' nyál a' nyálcsatornákban, a' hugy, epe, mag saját hólyagjaikban; ezen idő alatt rendesen, higabb részeiktől megfosztatván vagy más elválasztási nedvvel (nyákkal) egyesülvén, töményebbekké lesznek; a' mi nem történik akkor, ha hogy kikészitéseknek erőltetőleg kell megesni, mint a' magpazarlásnál. — Az elválasztási nedvek a' test oeconomiájában különböző haszonra fordittatnak; némellyek a' vért a' felesleges higságtól, mentik meg, mint a' bőrgőz, hugy, hószám; mások az emésztést és táplálttatást segélik, mint a' nyálak, epe, a' bélhuzam nedvei, mag 'sat.; némellyek a' nemi fentartásra valók, mint a' mag, tej 'st.; mások az organumok őrei, mint a' takarók gőze, a' bőrzsir, kövérség, velő, iznedv 'sat. *Dr. Pólya.*

Elválasztás (*divortium*) alatt értjük hazánkban a' házasság által öszvekelt személyeknek még életekben a' házassági kötés alól való felszabaditását. Közönségesen azt tartják, hogy a' Catholicusoknál minek utána a' házasság tökéletesen végbe ment és elhálás által is meg erősittetett, a' valóságos elválasztásnak soha sincs helye, ámbár ugy is lehet vélekedni, hogy mind azon esetben, ha valamellyik fél szüleji vagy feljebbvalóji által a' valakivel való öszvekelésre erőltetnék, mind pedig akkor, ha valamelly félnek orvosolhatatlan ollyan testi vagy lelki hibája volna, melly még a' házasság előtt is meg volt 's a' mellyről ha egyik fél tud, a' házasság meg nem történt volna, ha az iránt, mihelyest azt észre veendi, az illető helyen jelentést tészen. a' valóságos elválasztásnak helye van, annyival inkább, mivel a' házassági kötésben szinte, mint más kötésekben, a' feleknek tökéletes megegyezése kivántatik. Különben felszabadittatnak a' Catholicusok az együtt való éléstől a' nélkül, hogy más házasságra léphetnének a' következő esetekben. 1) Ha valamellyik fél paráznaságba keveredik, és az iránt a' másik azonnal jélentést teszen, mivel, ha az egyszer történt paráznaságot tudva hallgatással elmellőzi, többé az iránt panasza meg nem hallgattatik. 2) Ha valamelly fél vallásbeli tévelyedésbe esnék. 3) A' lelki elcsábitástól való félelem miatt. 4) Az élet és egészség veszedelme esetében. 5) A' férjnek kegyetlenkedése miatt, melly esetekben való felszabaditások csak addig tarthatnak, miglen azok, a' miért az megengedtetett, meg nem szünik. A' mi a' Protestansokat illeti, II. József császárnak kiadott rendelése szerént azok között a' tökéletes elválasztásnak helye van e' következő esetekben. 1) Valamellyik félnek

a' másik fél életére való törekedése esetében. 2) Paráznaság elkövetése miatt. 3) Ha valamelly fél egymást rossz indulatból elhagyja 's a' harmadik kihirdetésre (*editum*) sem jelenik meg *). 4) Ha a' házasfelek egymás iránt megbékélhetetlen gyülölséggel viseltetnek, melly esetben elébb köztök a' megbékéltetés megpróbáltatván, ha bizonyos időre sem békélhetnek meg egymással, az elválasztásnak helye leend. — Elválasztó bíróság a' Catholicusoknál a' püspöki szék, a' honnét valamelly fél kérésére a' felsőbbi egyházi székekhez vitetik által bővebb megvizsgálás végett a' dolog; a' Protestansok váló ügyei pedig Magyarországon a' vármegyék törvényszéke előtt kezdődnek 's a' királyi curiára minden esetre bővebb megvizsgálás végett általvitetnek. Erdélyországban pedig az ottan keletben lévő egyházi törvényszék intézi el az illyes dolgokat.

Perger János.

Elysium. 1) A' régi mythologia szerént azon része az alvilágnak, hova a' jók lelkei jutottak holtok után. 2) Igy nevezik a' Parisiak egyik mulatáshelyeket, melly az ugy neveztetett elysioni mezőkön fekszik. (L. Paris).

Elzevir vagy Elzvier. Ezen amsterdami és leydeni könyvnyomtató nemzetség szép kiadásokról lett nevezetes. Munkálkodások ideje 1595—1680. Legesmertebbek: Lajos, Mátyás, Isák, Abraham, Bonaventura, János, Daniel és Péter. Lajos volt az első könyvnyomó, ki a' V consonanst az U vocalistól megkülönböztette. Abraham- és Bonaventuránál jöttek ki a' classicusok kisded kiadásai 12- és 16-odrétben, mellyek csin- és hibátlanságokért ma is kerestetnek. Daniel nemzetségének egyik legmunkásb tagja volt. Becsültetnek tőlök: Virgilius, Terentius, az uj testam., a' zsoltárok 'sat. L. Brunet „*Notice de la collect. d'auteurs etc. par les E.*“ a' „*Manuel du libraire*“ 4 köt.

Email (encaustum, zománcz), üvegfolyadék, mellynek készítésmódja különböző; általjában 10 rész ólom és 3 rész ón (*stannum*) a' tüzben addig savittatnak (*oxydantur*), mig messzé nem válnak; ezen érczmészhez 10 rész kovapor és 2 rész konyhasó tétetik 's az egész vegyiték a' tüzben megolvasztatik, mellyből a' fejér zománcz lesz; más szinü pedig akkor, ha az emlitett vegyitékhez szines érczmész is tétetik. A' megolvasztott zománcz ismét porrá töretik és vizzel kimosatik 's azon nedvesen a' kifényesitett érczlemez vonatik be vele, melly a' tüzbe tétetvén, addig hagyatik ott, mig a' zománcz rajta egyformán szét nem olvad; kivétetvén a' tüzből, kiköszörültetik és fényesittetik. Ha festés jó az egyszinü zománczra, akkor az érczfestékekkel befestetik 's ujra égettetik. A' vasedények zománczolása a' fabrikák titkai közé tartozik. Többnyire ehhez kova, ólmag (*oxydum plumbi*), szikag (*natrum*) vagy hamag (*kali*), salétrom és borax, néha az olmag helyett feldspathum vétetik. Ezek porrá törve megolvasztatnak, meghülvén megtöretnek, őröltetnek, mosatnak 's péppé gyuratnak, mellyel az edények belszine, azokat forgatván, bevonatik, a' pép megszikkadván a' tüzben olvasztatik zománczá. *Dr. Pólya.*

Emanatio, kifolyás; innen van a' régiek theologiájában és philosophiájában a' systema emanationis vagy a' minden dolgoknak egy legfőbb principiumból való kifolyásáról szóló tudomány. Ez a' tudomány napkeleti származásu, a' mint kimutatja magát az indiai mythologiában és Zoroaster (l. e.) régi persa vagy bactria-mediai tudományában. Nagy befolyása volt a' régi görög philosophok philosophiájára, a' mint Pythagorason is észre lehet venni. A' theologiai dogmaticában emanatio-tudomány az az előterjesztés és tanitás a' Szent Háromságról, mellynél fogva a' Fiu és a' Szent Lélek ugy tekintetnek, mint az istenség ki-

*) Ezen esetben régenten Sz. István II. t. k. 98-ik fejezete szerént a' Catholicusoknál is meg engedtetett az elválasztás, de a' későbbi egyházi 's világi-törvények azt ismét megmásolták.

folyásai. — A' természettudományban értetik az alatt Newtonnak azon véleménye, melly szerént a' világossági sugárok világositó testekből kifolyó vagy kiömlő részecskék. Az utóbbi esetben systema emissionis-t is mondanak.

EMANCIPATIO. Igy neveztetett a' Romaiaknál a' fiaknak az atyai, 's a' rabszolgáknak az uri hatalomból való elbocsáttatások. Ez a' praetor előtt történt bizonyos innepélyességekkel. A' Catholicusok emancipatiója alatt azon polgári és egyházi szorongattatások eltöröltetése értetik, mellyeknek Nagy-Britannia 's kivált Irland catholicus lakosi voltak alájok vetve. A' győztesek hajdan keményen bántak a' meghódított Irlanddal, 's mind annyiszor keményebben, valahányszor ez az igát lerázni igyekezett (l. ORANGEMEN). Az ország ősiakosi, mind catholicusok, ki valának zárva minden nyilvános hivatalból, ki minden részvételből a' parlamenti választásban; csak a' püspöki egyházat, melly Irlandban is uralkodóvá tették, követő Angol-Irlandiak, kik az eredeti lakosoktól nagyobb részént magokhoz ragadák a' földbirtokot, viselhetének nyilvános hivatalokat 's választathatának parlamenti tagokká. Illy nyomatásban voltak az irlandi Catholicusok 1793-dikig. De midőn a' franczia revolutio idejében nyilatkoztatott okfejek általányos zudulást szültek az indulatokban, akkor az irlandi Catholicusok is felébredtek 's élénken kivántak protestans polgártársaikéival egyenlő jusokat. Angliában is jeles párt gyámolitá őket; a' hires Burke több izben szólt felszabadittatások mellett. 1792 kérelmet terjesztének a' király elejébe, mellyben az eddigi szorongattatások teljes eltörültetését kivánták. Noha az irlandi grófságok, megkérdetvén ez iránt, legnagyobb részént ugy vélekedtek, hogy ezen kérés teljesitése bajos, még is megparancsolá az angol udvar az irlandi parlamentnek, a' Catholicusok könnyebbitéséről gondolkozni. Ennek következésében megtörtént, mi a' constitutio szerént megtörténhetett. Az irlandi parlament 1793 kijelenté, hogy ezentul a' Catholicusok nem csak vallások gyakorlására, hanem polgári viszonyaikra nézve is egyenlő jusnak lesznek a' Protestansokkal, 's just ada nekik a' parlamenti választásoknál szavazhatni. Csak 30 statushivatalból 's a' parlamentből maradtak kizárva, mit azonban az egész szerkezet megváltoztatása nélkül eszközölni nem lehetett; mert a' szerkezet szerént a' ki parlamenttag kivánt lenni, tartozott a' testhitet (l. TESTACTA) letenni. Ezzel meg nem elégedhettek az Irlandiak, 's ugyan azért Anglia hatalma alól szabadulni igyekeztek. Fel is lázadtak e' végre, Franciaországtól segitséget várva; de lord Camden, a' helytartó, elnyomá a' zendülést. Hanem 1798 ujra kiütött a' lázadás, 's Irland nézö helye lőn egy véres polgári háborunak. Ebből általlátták Anglia és Irland nagyeszü emberei, hogy valamig a' két ország mindegyike saját törvényhozással bir, valamig a' gyengébbnek törvényhozása a' hatalmasabbétól függésben van, 's a' két ország lakosait külön érdek lelkesiti, addig az irigy vetekedés 's bizodalmatlanság meg nem szünik, 's szoros öszveköttetésről gondolkozni sem lehet. Sőt az Angol-Irlandiak, kik elébb Irland függetlenségét kivánták 's a' lázadást gyámolitották, magok is általláták, hogy a' Catholicusok sokkal nagyobb száma 's a' Protestansok iránti gyülölsége miatt Irlandnak elválása Angliától legnagyobb szerencsétlenség lenne. Ennél fogva elvégeztetett Irlandnak öszveköttetése Angliával, 's a' lázadás után három esztendővel meg is történt az unio, mert Jan. 22. 1801 már megnyittatott az egyesült parlament. Az egyház ügyére nézve az unioactában csak az állapittatott meg, hogy a' püspöki egyház, mint eddig, ezután is uralkodó legyen Irlandban (*established church*) 's az angliaival egyet tegyen. A' Catholicusok viszonya pedig nem határoztatott meg, 's Pitt azt mondá, hogy ezen ügy későbbi külön tanácskozásra hagyassék fen. Alig ült egynéhány napig az egyesült parlament, már is terjengtek hirek, mellyek a' csak imént eszközlött unióra árnyékot vetettek 's aggodalmat gerjesztettek. Panaszkodtak

ugyan is az irlandi Catholicusok, hogy teljesittetlen maradt azon remény mellyel ők az unio elfogadására kecsegtettek. Azt mondák, hogy nekik az egyesülés következésében tökéletes emancipatio igértetett; hogy Pitt, az univ. plan kezdője, 's társai megfogadák a' Catholicusok kivánatjának teljesittetését előmozditani; most pedig, az unio megtörténte után, meggyözhetetlen akadályokra találtak igéretek teljesitésében, 's azért léptek ki a' ministeriumból; 's hogy tehát igy a' Catholicusok meg volnának csalatva. 'S valóban gerjesztették is e' reményt Pitt és társai, gondolván, hogy azt teljesithetendik. Azért igyekeztek az unio után ugy intézni a' dolgot, hogy bizonyos számu Catholicusoknak a' parlamentbe 's azon statushivatalokba lépés, mellyekből 1793 még kizárva maradtak, parlamentvégzés által lehetővé tétessék, felmentetvén a' testhit tételétől. De a' király ellene szegezé magát ezen rendszabásnak, meg lévén győződve, hogy ez meg nem egyez az ő koronázási esküjével. Ez birá Pitt-et és tarsait 1801 hivatalok letevésére. Pitt előre látá, hogy ha elfogadná is mind a' két ház a' javalatot, a' király azt meg nem erősitné, 's igy a' Catholicnsok elégedetlensége a' király személye ellen fogna intéztetni. Ezt mint bölcs kormányfi ki akará kerülni; azért 1805 is az emancipatio ellen beszélt, midőn az oppositio ujonnan javala, a' Catholicusoknak ülést 's szavat adni a' parlamentben 's just a' statushivatalokra. Az utolsó időben számtalanszor jött szóba az emancipatio. Meg is nyerék a' Catholicusok az alsó házban Canning javalására 1822; hogy hitsorosik üljenek a' parlamentben, de a' felső ház félre tevé a' billt. E' történt 1825 és 1827 is, hanem 1829, miután a' testhit eltörültetett, 's a' Dissenterek is helyt nyertek volna a' parlamentben, keresztülment az emancipatiobill mind a' két házon, 's a' király által is megerősittetvén a' Catholicusokat a' Protestansokkal egyenlő jusokra emelé egész Nagy-Britanniában. *Zs. G.*

Emanuel (Nagy), 1495-től Portugal királya. Uralkodása alatt estek Vasco de Gama (1497), Cabral admiral (1500) és Americo Vespucci (1501, 1503) felfedező utjai, valamint a' nagy Albuquerque vitéztettei is 's ezek fáradozásai által (minekutána Diaz Bertalan a' jó reménység fokát már 1486 felfedezte) a' keletindiai ut feltaláltatott, a' portugali uraság Goaban megerősitetett, Brasilia, Molukka 'sat. felfedeztetett. A' portugali kereskedés E. alatt egy még soha nem esmert magasságra hágott, Amerika kincsei Lissabonba folytak 's Emanuel uralkodása „Portugalia arany időszakának" neveztetett. Megholt Dec. 13. 1521 52 évében, alattvalójitól siratva, de a' Maurusoktól, kiket elkergetett 's a' Zsidóktól, kiket keresztségre kinszeritett, átkoztatva. A' felfedezések emlékéül a' belemi barátklastromot felépitette 's ott is nyugszik. A' tudományoknak és tudósoknak barátja volt; Indiáról maga is irt valamit.

Embargo, spanyol szó 's letartóztatást vagy zárt jelent, melly valamelly kikötőben álló hajókra tétetik, vagy hogy elfoglaltassanak, mint háboru kiütésekor az ellenséges hatalom hajójival történik, vagy pedig hogy az elutazásban bizonyos ideig gátoltassanak, midőn p. o. a' kikötőben hadi készületek tétetnek, mellyeket nem akarnak idő előtt a' világgal tudatni.

Ember (Pál), debreczeni születés, 1679 iratott be az ottani ref. collegium főrendü tanulói közé. Azután S. Patakon oskolaigazgató 's vallástanitó vala. Onnan Franequerbe 's Leydenbe ment tudományöregbités végett. Visszajövete után S. Patakon, Losonczon, Szatmáron, Debreczenben viselt egymás után egyházi tanitóhivatalt. Az ifjabbik Rákóczi Ferencz által gerjesztett országos háboru kénytelenité őt ez utolsó lakhelyének és hivatalos helyezetének elhagyására. Liszkára költözvén tehát, itt laktában hozzá fogott a' magyarországi reformatio történetének kidolgozásához. Késztette őt e' munkára Jablonszki Daniel Erneszt, Oder melléki Frankfurtban istentudománytanitó, gyakor panasza a' magyarországi reformatio történetének hijányos volta felől. Adatokat szol-

gáltatának neki saját jegyzései, a' mellyeket különböző lakhelyein az egyházi gyülekezetek és oskolák könyv- és leveltáraiból irt vala magának öszve, és Szilágyi Benjamin István e' nemü dolgozatja, melly kézirat ban a' zempléni ref. egyházi megye ládájában vala letéve. Kész munkáját 1708 elküldötte Jablonszkinak, ez pedig Lampe Fridrik Adolf utrechti tanitónak, a' ki azt kiadta a' szerző neve, előbeszédje 's némelly az ő itélete szerént csekélyebb érdekü tudatványok kihagyásával és a' maga hozzátételeivel e' czim alatt: „*Friderici Adolphi Lampe historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transsylvania — — ex monumentis fide dignissimis a viro quodam doctissimo magnam partem congesta, nunc autem accessionibus multis locupletata*“ *Trajecti ad Rhenum* 1728. 4. — Megholt Ember Pál Liszkán 1710. *Fábri Pál.*

Ember. Az első hely földünk életmives lényei közt az embert illeti. Teste, mellyben a' szépség és tökély képét látjuk, de még inkább lelki ereji által sokkal felülmul minden teremtményeket. Az ember az emlős állatok osztályába tartozik 's itt az első rendben áll. Testalkatjának sok bélyegei különböztetik meg a' többi emlős állatoktól, még az emberhez hasonló majomtól is. Ide tartozik az egyenes járás, melly a' majomnál csak lehető, nem természetes. Hogy ellenben az embernél természetes, egész testalkatja bizonyitja. A' lábak sokkal hosszabbak a' karoknál; a' könyök csuklója a' test felé hajlik, mi csak egyenes állásnál 's a' kezek és karok egyéb használásánál lehet sikeres. Továbbá a' lábak hasonló és egyenlőn- fekvő csontjai, szalagai (kötőji) és izmai vastagabbak és erősebbek, mint a' hasonlók és egyenlőn fekvők a' karokban. A' lábalj szilárd öszvedomborult csontjai 's a' rajta hátul kiálló sarkcsont nyilván mutatják, hogy az egész test hordására van alkalmazva; holott ellenben latjuk, hogy a' kisebb, hajlékonyabb 's kevesbbé szilárd kézgyök egészen más czélokra van alkotva. Különösen pedig a' hátgerénczcsak egyenes állásra alkalmas. De mind ezeknél inkább mutatja a' beszédtehetség, hogy az embert illeti minden teremtmények előtt, az elsőség. A' beszéd organumai, mint Camper megmutatta, az orangoutangban egészen hibáznak, a' honnan nem gondolható a' lehetőség, ezen állatot beszélésre tanithatni. Lelhetni még egyéb különségeket is az ember és más állatok közt. Ide tartozik természet csupaszsága 's fegyvertelensége, ide késő érettsége 'sat. A' nevetés és sirás egyedül az emberé e, ketséges. A' mi az emberek egymásközti hasonlóságát vagy különségét illeti, tudjuk, hogy a' különbféle éghajlatok alatt tetemesen különböznek egymástól, mi az embernem különbféle ágait (race) alapitja, melly azonban csak egy fajt teszen. Ezen különbféle ágak meghatározása észrevehetetlen áltmenetele miatt egyikének a' masikba némelly nehézségeknek van alá vetve. Legközönségesb a' kaponya alakja szerént az 5 főágra (Blumenbach után) osztatás: 1) A' kaukasusi ág. Ezt Blumenbach őstörzsöknek tartja. Ide számlaltatnak minden Europaiak, a' Lappokat és Finneket kivévén; továbbá a' nyugoti Asiaták az Ohyn. Caspiumtengeren és Gangesen innen és az Éjszakafrikaiak. Közönséges bélyege ezen ágnak: fejér bőrszin veres vegyületével az arczon, rendes alkatu kaponya legszebb arczalakkal europai megfogásink szerént 's a' többi ágak bélyegeinek hija. 2) A mongol ág. Magában foglalj a' többi Asiatákat, a' Malayokon kivül, europai Finneket, éjszakamerikai Eskimókat a' Beringszorostól Labradorig. Szinek többnyire fejérsárga, keves hajok merevény és fekete, arczok lapos, szempillájik hegyzettek 's pofacsontjaik oldalt kiállók. 3) Az aethiopiai ág. Ide tartoznak a' többi Afrikaiak, főkép a' Negerek. Az amerikai ág. A' kaukasusiból a' mongoliba teszi az áltmenetelt. Ide tartoznak, az Eskimókat kivévén, Amerika egyéb részének minden őslakosi. Főbélyegeik: rézszin, egyenes, merevény, fekete haj, széles, de nem lapos arcz vastag vonalakkal. Áltmenetelt a' kaukasusiból az aethiopiaiba tesz 5) a' malayi ág. Magában foglalja a' keletind. szigetek legnagyobb részének

lakosit 's az ötödik világrész minden lakosit. Szinek barna, hajok sürü, bodor, fekete, orok széles, szájok nagy. E' szerént a' fejér volna az ember eredeti vagy ősszine, 's a' barnasárga, barna és fekete különbféle fokozatikban csak későbben támadtak a' clima befolyása által. (Vö. Meiner „*Untersuchungen über die Verschiedenheit der Menschennaturen*," Tüb. 1815; Desmoulins „*Hist. naturelle des races humaines*;" Edward „*Des charactères physiologiques des races humaines considérées dans leurs rapports avec l' histoire*," Paris 1829). Figyelemre méltó azon környülmény, hogy a' fejérnek rendesen különbféle szinü, de sima és lefüggő, a' fekete embernek ellenben mindég fekete, szőrnemü haja van. Ha féjer emberek Negerekkel közösülnek, feles ág támad belőle. A' barna és fekete emberek szine nem a' felső hartyában, hanem az alatta fekvő nyálkás rezehártyában alapszik. Ezen setétebb szinnek ható oka kétségkivül a' nap heve. De hogyan szül illy hatást, még nincs eldöntve. Meglehet, hogy a' fejérek több nemzedék multával feketékké lesznek az égető égalj alatt, 's a' Negereknek lassanként megfejérül börök, ha hidegebb tartományokban szaporitják nemeket. A' szinnél még keveshbé szolgálhat az emberek nagysága fajokbeli különbségének alapjául. Hogy a' földsarkaknál kisebbek az emberek egészen öszvehangzik azon köz tapasztalással, hogy a' hideg nem kedvez a' növésnek. — Az emberek nembeli különbsége az organismusban még szembetünőbbleg mutatkozik, mint egyéb állatoknál. Az asszonyi nem rendesen kisebb, gyengébb és gyengédébb. Az asszonyi test merő részei kevesbbé kemények és erősök. A' vér vizenyősb és szelidebb; az izmok kisebbek, tömegtelenebbek, az idegek érzékenyebbek. A' sejtszővet iránylag tagabb 's több zsirral egyesült; ugyan az okból a' bőr is simább. A' csontalkatban legszembetünőbb a' különbség, a' medencze alkatjában, melly tetemesen tágasb. Az asszonyi vállkulcsok is egyenesebbek, az oldalbordák véknyabbak, az egész melyüreg gömbölyübb. Az asszonyi test korábban érik meg a' ferjfi testnél, de korábban el is hervad. Lelki tehetségeikre nézve is nagy a' különbség az asszony és férjfi közt. (L. Nem). Hogy az emberi test a' simmetria legtökélyesb szabályai szerént van alkotva, szembe ötlik. Az egyes részek egymáshozi iránylagos nagysága fej- vagy arczhosszak szérént batározfatik meg. Tiz arczhossz teszi egész magasságát a' jóidomu kifejlett embertestnek. Egy egészséges, középszerkezetü ember 150—180 fontot nyom, egy közönséges nagyságu ujszülött 6—8 fontot. Az emberi élet 4 időszakra oszlik. (L. Életkor). Az embert, mint az állatok nagy részét, bizonyos climára nem szoritotta a' természet. Az egész lakható földet jelelte ki lakhelyéül. Megváltozik ugyan némelly tekintetben, de nemes alakja megmarad 's tehetsége, előhaladni szellemi miveltségben. Azonban a' mérséklett clima legjobban látszik kedvezni az ember nemesülésének és képződésének. Az állatok és ásványok országából minden, a' mit megehet, ki van 'az embernek élelmül mutatva. — Mint szellemi erővel felruházott lény nem csak az állat némelly kepességivel bir jelesebb, az allatnak nem saját mértékben, hanem ésszel és gondolkozástehetseggel is 's egyszersmind beszéddel. Ha amazok magasb nemü szükségeket ébresztenek benne, ez, melly által szellem szellemmel, szív szivvel közlődik, mindég amazok szellemibb tökélyére szolgál. Az ember érző, kivánó és képzelő lény. Ha érzelme a' kivánástehetséget költi fel benne, ez a' gondolkozás tehetséghez szól, hogy a' kiváná skielégitésére a' legjobb eszközöket jelelje ki, 's ő értelmes lény annyiban, a' mennyiben ezeket megesmeri; és eszes, ha az értelem czéljait megesmeri és cselekvése által valósitja. Az utolsó tekintetben, a' mennyiben több eszközök közt választhat, mint akaró lény jelenik meg. Az érzékiség ösztönét e, vagy az ész törvényit kövesse, szabadságának áll hatalmában; azonban lakik keblében olly valami, melly azt sugja, hogy az ész törvényeit kövesse, 's ezen valamit a' lelkesmeret neve alatt esmerjük, melly által az ember mint er-

kölcsi, moralis lény jelenik meg, mellynek igazról és kötelességről, jóról és rosszról, erényről és vétekről megfogásai vannak. És igy az ember két világnak polgára, az érzékinek körüle és az érzékefelettinek benne, melly őt magasb rendeltetésre utalja, mint az, mellyet ez életben elérhet. Mert megszünjék e a' halállal ő, ki haladásának az igazban és jóban egyáltaljáu nem láthatjuk határait? A' halál csak organismusát éri, melly természeténél fogva az érzékvilág chemiai és mechanicai törvényinek van alávetve; a' végtelen tökélyre képes, érzékfeletti szellemi erőn az emberben, mellyet ellentételben a' testtel léleknek nevezünk, alapszik hite az ember halhatatlanságának, sajátképi énjének, mellyre, mint a' testre, nem hatnak az örökké duló 's örökké ujra képző elemek. Igy az ember középlény az állat- és szellemvilág közt; amazé érzéki osztöne, ezé az ész érzékfeletti törvénye által; ezé kivánságok, amazé akarat által. A' mint szabadon vagy az ész erkölcstörvényét veszi fel akaratjába, vagy számüzi belőle, a' szerént már az életben angyal vagy ördög lehet. Kétféle tulajdonságán alapszik társasági viszonya is. Az ember emberek közé lépik, elébb egy familia, azután vele egy nagyobb egész tagjává, statuspolgárrá, lesz. Végre viszonyban áll az ember a' legfelségesb lénnyel is, mellyhez hála, szeretet, hit, reiény csatolják; ő egyszersmind vallásos (*religiosus*) lény. (L. Emberi rendeltetés; Emberképzés, Emberesmeret, Organon, Organismus, Anthropologia, Physiologia, Psychologia 'sat.) Vö. Seiler „*Naturlehre des Menschen* 'sat" (Dresd. 1826); Baer „*Vorlesungen über Anthropologie für den Selbstunterricht*" (Königsberg 1824).

Emberábrázolás, tágasb értelemben, a' történetiró és költő mivészsége. (L. Történetirás és Character). Szorosb értelemben először Iffland fejezé ki ezzel a' szinjátszó mivészégét, mert általa a' nagyon keveset becsült mivészségnek uj tekintetet reménylett adhatni. „Az emberelőadás," ugy mond ezen gondolkodó mivész 's általa a' szinjátszó közelőadását érti, „inkább az ember külsejét illeti, szinte csak módosság, conventionalis szabások által meglehet tanulni és ügyesen gyakorolni; következőleg a' kézi mesterségek közé kell számlálni, és kik ezt üzik, ám legyenek szinjátszók 's neveztessenek azoknak. Az emberábrázolás az ember belsejét illeti, a' szenvedelmek folyamatját, a' kifejezés fenséges egyszerü, erős valóságát, az áltvezetések élénk alkotását, mellyek a' lélekben egymást váltva 's lassanként czélhoz vezetnek. Ez mivészség, dolog, nem játék, tehát nem is kell annak nevezni." Mivel pedig az ember belsejének eme' kifejezése a' declamatióban nyelv, a' mimicában arczvonás, a' tagmozgatásban illő testtartás és hordozás által nyilatkozik, l. e' czikkelyeket. *B. L.*

Emberesmeret. Mihelyest lételünk 's müködésünk tiszta öntudására jutunk, nem lehet fontosabb kérdés reánk nézve, mint ezék: mi vagyok én? miért vagyok itt? 's mivé leszek? — A' ki magának e' kérdéseket megoldani gondosan nem igyekezett, az nem mint ember élé le az életet; nem hallá a' bölcseség szavát, mellynek vezérlő 's megnyugtató karjai közé egyedül e' tiszta és szent érdekek vezetnek; homályban járdal szüntelen, vak kéj és indulatok vezetvén lépteit, 's végre mint idegen áll ki ez életből, mellyben önmagának sem vala honosa. De az ember emberek közt is él. Hatnia kell reájok, 's ezek viszont ő reá hatnak; kölcsönös követelések érik és ellenzik egymást, mihez tartson? mikép viselje magát? — e' kérdések helyes megoldásától gyakran, igen gyakran szerencsénk 's nyugodalmunk függ; terveink haladása, czéljaink sikere egyedül, biztosan legalább, egyedül ez által eszközöltethetik. Az a' bájvessző, mellyel minden kor és század nagy férjfiai ezerek sziveit lengették, bura vagy örömre, tettre vagy nemtettre hajtották — az emberesmeret. Igen méltó és szorgos kérdés tehát, hol lehet ezt megszerezni. Nem helytelenül utálják azt, ki a' philosophia szabásait haszonnal alkalmazni 's élettudományt szerezni kiván, a'

történetekre. De valljon, nem kell. e előbb egy mérvesszővel (*Massstab*) vagy mintaképpel birnia; mellyhez a' történetekben előfordulő személyeket, azoknak tetteit 's az egyes éseteket szabhassa. Ezt a' mérvesszőt, mellyet magok a' történetek nem adhatnak, az ANTHROPOLOGIA (l. e. és PSYCHOLOGIA cz. is) vagy is embertudomány kölcsönözi. Ennek tiszte előadni 1) az emberi természet characteristicáját általjában; 2) ugyan annak külön módositásait egyes emberekben, 's emberosztályokban.. Első része tehát az embert, másika az embereket tanit bennünket esmerni, 's ez utóbbin alapul a' kiváltkép ugy nevezett embersemeret. Már a' CHARACTER czikkely alatt megjegyzettük, hogy az emberek közti különbözések esmerete végett tekintetbe kell venni mindenegynek külön temészete, véralkatja, ész-, sziv-, érzés- és erkölcsisége sajátságait; mind ezek ismét a' nem, kor, rang, neveltetés, életmód, életviszonyok és égalj különbözései szerént változnak 's csaknem mindenegyben külön, a' többiétől inkább vagy kevesbbé eltérő typussá alakulnak egybe. De a' mit azok esmeretében az anthropologia 's psychologia adhat, mind az köz szabás csak, és merő, bár nem haszontalan, theoria. Közelebb 's már gyakorlatibb utmutatást a' költők, jelesül a' jó dramairók-, továbbá a' történetirók-, biographusok- 's jeles characteristicusoktól várhatni, legtöbbet 's leghasználhatóbbat pedig magától az élettől 's öntapasztalástól, mellynek gyakran igen sokba telő leczkéji nélkül könnyü és éles emberesmeretre, könnyü és biztos velekbánásra még senki sem jutott. L. Kniggét „A' Társalkodásról" superint. Kis által forditva, és dr. Salat „*Lehrbuch der höheren Seelenkunde, oder: Psychische Anthropologie*" (München 1826, 2 kiadás),

EMBERI RENDELTETÉS. Mi végre vagyok én a' világon, és mi lesz belőlem? E' kérdések kétségkivül legfontosabbak azok között, mellyeket az ember magának feltehet. Az erre való felelet tudtára adja neki hivatását vagy rendeltetését, melly közönségesen véve nem egyéb, mint tehetségeinek okos használások vagy általjában fogva lételének czélja. Az embernek természetében hajlandóság és tehetség vannak, mellyek szüntelen valami után törekednek. Az ő iparkodásának ezen czélját ő jónak nevezi, mivel ugy hiszi, hogy annak birása által jobbitani fogja állapotját. Illy módon kiván ő egészséget, gazdagságot, szépséget, tekintetet 'sat. De ezek a' jók változandók és mulandók, és ámbár az ember állapotját egy ideig jobbitják vagy jobbitani láttatnak, mindazáltal azoknak éldelete állandó nem lehet. Ennek oka az, mivel azok nincsenek teljesen az ember hatalmában, és minden igyekezet, hogy azokat folyvást tartókká tegye, hijábavaló; a' honnan a' Stoicusok azokat olly dolgoknak állitották, mellyeket mint hasznosokat méltó egyebeknek elejébe tenni. Ezek az embernek külső rendeltetését teszik, a' mennyiben tagja a' testi világnak. Ezen külső rendeltetésnél állapodott meg Epicurus, kinek systemája abban állt, hogy az ember az életet minél kellemetesebbé tegye magának. Igaznak találnók, ha az ember csupa testi lény volna. De mint erkölcsi okos lény, egy erkölcsi természetfelségesb hajlandóságait tapasztalja az ember belsejében. Az ő erkölcsi természete a' jók becsét nem csupán a' testi élet kellemetessége szerént határozza meg, hanem okos meghatározási és esmereti okok szerént, mellyekben áll épen a' felsőbb kivánatokat kormányozó tehetség. A' csupa érzéki élet kellemetessége az erkölcsi okos lényt semmiképen ki nem elégitheti, mivel az igen sok feltételektől függ, mellyeknek az ember nem urok. Ellenben a' practicus okosság az erkölcsiség törvényét teszi legfőbb, szükségesképen való és feltételetlen törvénynek, a' mellyre minden cselekvésnek vitetnie kell. Az a' törvény igy van: Tartozol minden tiszteidet haszonkeresetlen szándékkal teljes tehetséged szerént betölteni; tartozol mindenütt, a' mennyire tőled telik, erényre törekedni. Megengedi ez az embernek mint érzéki lénynek a' testi örömek éldelését, mindazáltal csak olly feltétel alatt, hogy az él-

delet az erénnyel és kötelességgel megállhasson. Minthogy már az ember részéről semmit felségesbet nem lehet gondolni az erényes tiszt-betöltésnél, tehát az ő legfőbb és utolsó czéljának, azaz, az ő rendeltetésének is ebben kell állania; csak hogy ez alatt az értelmi és aestheticai kifejtődést is be kell egyszersmind foglalni. De az ember véges és határok közé szorittatott lény. Az okosság ugyan szakadatlanul elejébe tartja neki az erkölcsi törvényt és annak szoros haszonkeresetlen kivánatját; de az ő végessége miatt, és mivel érzékiséggel van körülvétetve, az ő akaratjának teljességes tisztasága és a' tökéletes erkölcsiség elérése őreá nézve csak ideal marad. Lehetséges mindazáltal, azért is kötelesség ő reá nézve ezen czélhoz való közelités, még pedig a' végetlenségig való közelités. Az által az ő erkölcsi munkássága egy határtalan mezőt nyer, a' mellyen szüntelen elébb elébb mehet. Ez az elébbmenetel erkölcsi nemesülésnek neveztetik. Az ember nem született ugyan erkölcsiképen jónak, mindazáltal arra kell törekednie, hogy a' maga akaratját apródonként olly közel vigye az erkölcsi jósághoz, a' mint csak lehet. Felségesbet nem lehet gondolni semmit, és ő ezt a' maga szabadsága által véghez viheti. Ezen ő reá nézve lehetséges erkölcsi tehetséghasználás birása erkölcsi erő és ő reá nézve elveszithetetlen jó. Igy tehát e' kérdésre: mi végre vagyok én a' világon? ez volna a' felelet: hogy magadat erkölcsiképen nemesitsed. Az ember, a' ki a' főbb kivánó tehetségen kivül érzéki kivánó tehetséggel is bir, mellynek tárgya a' jóllételnek lehető legnagyobb foka, mellyet boldogságnak neveznek, törekedhetik ugyan ezen boldogság után, de csak annyiban, mennyiben azt az erénnyel és erkölcsiséggel meg lehet egyeztetni. E' szerént az ember rendeltetése áll az ő erkölcsi nemesülésében és a' boldogságnak ahhoz alkalmaztatott gradusában; és ha szinte az az ember, a' ki a' maga akaratja erkölcsi jóságának ezen gradusát elérte, nem ment is az életnek kedvetlenségeitől és bajaitól, mellyek az ő hatalmában nincsenek: mindazaltal mindenkor vigasztalja őt az a' gondolat, hogy tisztét a' lehetőségig betöltötte. *A. B. S.*

EMBERKÉPZÉS, legnagyobb feladása a' nevelésnek, mellynek a' theoria minden: a' status, mivesség, mivészet és tudomány részéről a' paedagogus iránt tett kivánatokat méltán alárendel, nem tartván attól, hogy az élet és az emberi munkásság csak egyik köre is veszitsen valamit, mert minden karba, minden tisztre legalkalmasabb az, kit embernek képzettek. Már a' régiek képzése humanitasra — emberségre — czélzott, noha a' nepék miveltségre törekedésekben az embert gyakran elfeledték, csak a' polgárt tartván szemeik előtt, 's a' bekövetkezett rangkülönbség ezen idea létesitését a' szabadokra és nemesekre szokta volt szoritani. A' 18 század vette vedelmébe az emberiség azon jusát, mellynél fogva minden osztálybeli ember humanitasra képeztessék, 's Rousseautól egész Pestalozziig minden liberalis nevelestheoriák azt sürgették, hogy minden gyermekben öszveleges embererejének kifejlése 's erkölcsi érettsége (öneltökéletkepességé) eszközöltessék, mielőtt valamelly különös karba vagy tisztbe lépett. De bár mi szépek, bár mi szivemelők ezen theoriák, csak egy esetet tekintsünk alkalmaztatásokban 's látandjuk, mennyi csaknem áltháthatlan gátok vonulnak ezen szép idea létesitésének elejébe. A' gyermek már születése által nem csak fajához (az emberiséghez), hanem egyszersmind bizonyos rendhez tartozik. Szüleji rendje különös életmódjának és nézeteinek befolyása alatt nevekszik, 's ki nem tudja, mennyire elsorvasztja a' gyermekben ezen — érzésének és gondolkozásának egész életére irányt szabó — környülmény a' tisztaemberit. Bár mint ált legyenek hatva a' szülék az absolutus emberképzés ideájától 's bár mint gondoskodjanak annak létesitésén, ha már bizonyos helyen állnak a' társaságban, nem fog sikerülniek, azon elkerülhetetlen környezetek, mellyek ezen különös életmód és nézet körébe vonulnak, befolyását gyermekektől egészen eltávoztatni. Az oktató és

nevelő, kinek a' gyermek mint a' tiszta emberiségtől már valamennyire elidegenült egymi általadatik, a' képzés rövid időszakában még kevesbbé lesz képes, ama' korábbi benyomásokat mind eltörleni 's a' tiszta emberré nevelés ideaját rajta létesiteni. E' mellett ama' külső környezetek, mellyeket igen ritkán lehet a' nevelő ideája szerént intézni, folytatják a' gyermekre závarólag munkáló hatásokat, 's ez inkább fogan mint az oskola szellemi hatása. Az oskolától is többet kivánnak emberképzésnél; neki a' szülék akaratja és status czéljaihoz képest kell nevendékit bizonyos polgári viszonyokra képzeni 's korán a' társaság szokásban lévő formaságira szoktatni. Minden fenálló képzésintézetek ezen kivánatok szerént vannak elintézve. Vannak tudósoskolák, lovagoskolák, kereskedőoskolák 'sat.; de egyenesen emberképző intézeteket még egy status sem alapitott. A' házi nevelés sem tehet e' részben többet a' nyilvánosnál. Azon időpont, hol az ember közönségesen minden ereji szabad használásához és neme méltóságának teljes birtokába jut, tul fekszik minden paedagogusi hatások körén. A' sokalaku élet, a' nyomor, a' kötelesség és becsület ösztöne, másokkal zsurlódus, valamint az individuum erkölcsi érzelmének és elveinek ereje végzik el előbb vagy utóbb, mit a' nevelés mivészet csak költhet 's utnak indithat. Épen azért kell ezen mivészetnek, akarmelly karbeli, akarmelly jövendő rendeltetésü gyermekekkel legyen dolga, fenyiték, szoktatás és oktatás, valamint eleven példa által is, a' tiszta emberi kifejtésére törekednie 's mindent, a' mi ennek utjában áll, elháritani 's kártalanná tenni, hogy, mig a' statusnak polgárokat 's a' munkás élet különbféle viszonyainak hiv dolgozókat nevel, az emberiséget segélyre kész felebarátoktól, a' mennyet istenhez hasonló lelkektől meg ne fossza.

EMBERNEM SZÁRMAZÁSA l. SZÁRMAZÁSA AZ EMBERNEMNEK.

EMBERSÉG, l. HUMANITAS.

EMBRYO, l. FOETUS.

EMELET, l. APSIS.

EMENDA CAPITIS, l. FEJVÁLTSÁG.

EMENDA LINGVAE, l. NYELVVÁLTSÁG.

EMÉSZTÉSADÓ, olly adó, melly az éldeletre vagy használatra vettetik. Ezen adó nálunk csak annyiban van meg, a' mennyiben az éldelet 's használat tárgyai külföldről, hol már annak alája vettetének, hozatnak be hozzánk. De annyival nagyobb divathan van Europa egyéb tartományaiban, noha igen különböző formában 's ahhoz képest, a' mint az adózás targyai elkerülhetetlen vagy elkerülhető szükségekhez tartoznak, foganattal is nagyon különbözővel. Két főosztályja van az emésztésadónak, egyenes és egyenetlen. Egyenesnek az neveztetik, melly közvetetlen a' használótól szedetik; illyen adó alá főkép ollyan javak illenek, mellyek hosszab ideig tartanak elhasználtatásokig, mint p. o. ház, zsebóra, drága kő, arany és ezüst készület, ló, kocsi. Az egyenetlen adók csak közvetve szedetnek a' használóktól; a' status rendszerént az adó alá tartozó éldeleti tárgynak nem vevőjéhez vagy emésztőjéhez, hanem eladójához tartja magát, 's erre bizza a' költséget a' vásárlók által megtérittetni. Az egyenetlen emésztésadók közt főhelyet foglal az accisa és a' VÁM (l. e.). Az accisa főképen élelmi szerekre vettetik, 's vagy általányos, melly alá az emésztés minden tárgyai esnek, vagy különös, melly az emésztésnek csak némelly tárgyaitól fizettetik. Az utóbbi Szászországban Ziese név alatt már a' leipzigi országgyülésen 1438 behozatott, 's a' grimmain 1440 megszaporitattatott; hanem az általányos accise Franciaországban fejtetett ki tökéletesen, 's onnét ment által Hollandba, kevessel a' köztársaság felállása után, továbbá a' brandenburgi statusokba Nagy Fridrik Wilhelm választó fejedelem alatt 1635, Szászországba pedig a' 18 század elején. Az egyenetlen emésztésadók szintolly gyakran magasztaltattak mint kárhoztattak. Magasztalóji eze-

ket hozzák fel mellette: 1) a' fizető alig veszi észre, mert az adózás alá eső tárgy árával együtt fizeti meg; 2) kinek kinek saját tetszésétől függ ezen adóhoz sokat, keveset, vagy épen semmit sem adni; 3) akkor fizeti ezt kiki, mikor legjobban képes; 4) sokat vehet ugyan el az ember jövedelméből, de tőkepénzéből semmit; 5) a' beszedésnél soha sincs hátramaradás. — Más oldalról ellenben ezeket hallani: 1) ezen adó beszedése a' nemzetre nézve legköltségesebb, főkép a' tiszteknek tőle alig elválasztatható megvesztegettetése miatt; 2) az erkölcsiség szenved általa, mert olly ingerlő a' csalás nyeresége, hogy annak kivihetésére minden fortély elővétetik; ez a' fortély pedig könnyen lopásba mehet által; 3) a' beszedés formája gyakran olly alkalmatlan, hogy általa még becsületes statuspolgárok is elhagyják magokat az adó kikerülésére csábittatni; 4) ha az élet legelső szükségeire vettetik, könnyen terhes lehet a' polgárok szegényebb osztályának. Az adózás ezen nemét általányosan véve feltételetlenül sem ajánlani sem kárhoztatni nem lehet, hanem e' részben minden csak a' status helyezetétől 's viszonyaitól függ, mellyekben az adót behozni szükséges. Rendszerént nem szülend az káros következést, valamig egy részről a' szegényebb osztálynak az élet első szükségei megszerzését meg nem nehéziti, 's más részről beszedetése olly bölcsen van elintézve, hogy általa a' kereseti szorgalom és személyes szabadság el nem nyomatik, melly utóbbi, ha nehéz is, még sem lehetetlen. Ha mérséklett az adó, könnyen egyesül az áru árával, megfizetése nem könnyen okoz nehézségeket, 's kikerülése nem bir elég ingerrel, hogy miatta valaki a' büntetés veszélyének kitehetné magát; de ha nagy, már akkor szembe tünik, az emésztő, elijedvén a' drága ártól, nem vesz, a' kereskedőnek pedig van érdeke az adót kikerülni; az emésztés kevesedése kevesiti egyszersmind a' status jövedelmét is, a' csalás gátlásának szüksége ellenben neveli a' beszedés költségeit; 's igy a' statusnak ezen uton szerzett jövedelme sem azon summával, mellyet az adózók fizetnek, sem ezeknek kénytelen szükölködésével nem áll idomzatban. A' volna tehát a' regula: az emésztésadó elkerülhető szükségekre vettessék, elkerülhetetlenekre pedig, millyen p. o. a' kenyér, csak akkor, ha feltehetni, hogy az országban minden munkás szerezhet annyit, hogy az emésztésadó miatt nem lesz kénytelen az élet első szükségeire nézve magát 's familiáját megszoritni. Megjegyzésre méltó, hogy Nagy-Britanniában, hol a' status iszonyu költségének legnagyobb része egyenetlen emésztésadó által fedeztetik, az élet első szükségei, nevezetesen a' gabona és hus, minden adótól mentek; a' miből méltán következtethetni, hogy az illyen tárgyak adó alá vetése még olly tartományokban is aggodalmas, hol felette nagy summákat kell illy adóval beszerezni. *Zs. G.*

EMETICA, l. HÁNYTATÓK.

EMIGRANSOK (*émigrés*, kivándorlottak). A' történet ugyan több példákat mutat, hogy valamelly országnak számos lakosai, vallásbeli üldöztetés miatt, mint a' Hugonották Franciaországban (jelesen a' 17. száz.), és a' Protestansok Salzburghan (1732), vagy más okok miatt hazájokat elhagyni kénytelenittettek: de e' név alatt előkelőleg azon kivándorlottakat szokás érteni, kik a' polgári zendülés első éveiben költöztek ki Franciaországból. Mind az uj rend ellenségei, mind a' politicai üldözés áldozatjai elhagyák ekkor honjokat, 's a' szomszéd tartományokban keresének menedéket, némellyek vagyonjaik megmentett maradványival, mások minden segedelem nélkül. Férfiak és asszonyok, gyermekek és öregek, papok és nemesek, egy szintolly tarka, mint egyenetlen keveréket formálának. Legtöbben azon reménnyel illantak el, hogy a' rend helyreálltával, hazájokba rövid időn visszatérhetnek, 's azért elejénte csak a' határos tartományokban maradának. Közöttök a' legnagyobb megromlottságot a' legnemesebb önmegtagadás mellett lehete találni; főházakból származott 's egy finnyás élet minden kényeihez szokott személyek, elszánva, 's méltósággal türék szükségeiket, sőt csekély keresésmódokhoz is nyulának.

Igazságtalanul mondták semmirevalóknak és pulyáknak mindazokat, kik hazájokat a' veszély idején önsorsára hagyták. Hol gonoszság uralkodik, 's vétek az erény: ott a' jobb érzésünek nincs mit reménylni. Azonban nem lehet tagadni, hogy az első kivándorlottak nagyobb része elpuhult 's minden erőltetéstől és munkásságtól elszokott emberekből állott, kik erkölcstelen viseletekkel csak hamar mindazok iránt, kik emigrans nevet hordtak, kegyetlen előítéletet gerjesztének. És ez, de még inkább azon aggodalom, nehogy Francziaország bosszura ingerelteссék, vala oka, hogy a' kivándorlottak maradása sok országokban egészen megtiltatott, másokban pedig csak bizonyos korlátok közt engedtetett meg. A' kivándorlottak fejei, Condé, Provence és Artois királyi herczegek valának, kik közül az első a' szökevények nagy részét azért egyesité, hogy Németországban a' szövetséges seregekkel együtt munkálódhassék a' régi rend visszaállitására. Koblenzben egy tulajdon törvényszék alkottatott, melly az ugy nevezett külső Francziaország törvényes dolgait itélte. De Dumourieznek Német-Alföldre 's Hollandba nyomulása tél középen a' legsiralmasabb állapotban üzé őket el e' tartományokból 's számokat Francziaország rettenetrendszere, ugy a' lyoni és toulouni véres esetek naponként szaporiták. Condé serege végre orosz zsoldba szegődött 's az orosz-austriai táborozásban 1799 eloszlott. Midőn Napoleon uralkodásra lépett, minden kivándorlottak — keveset kivéve — engedelmet nyertek a' hazatérésre, de ezt többen, kik már külföldön megtelepedtek, nem használták. XVIII. Lajos polgári alkotmányának világos meghatározása ugyan azt tartá, hogy a' kiköltözötteknek elébbi jószágaik visszakivánására jusok ne legyen, de ez még sem tartóztatá őket a' kárpótlás követelésétől, mi gyakran a' köz csend zavarására adott okot. Innen a' kamarák 1825 a' kivándorlottak eladott jószágaiért, Villéle javalatjára, kamatokban 1000 mill. fr. tőkét engedének nekik. *J.*

Emir (azaz, nemes, fejedelmi), becsületczim, mellyet a' Törökök azoknak adnak, kik származásokat Mohammedtől 's leányától, Fatimától, hozzák le. Emirek 1) Arabiában, hol a' kóborló csapatok vagy Beduinok vezéri, de eredetek kétséges, és 2) Törökországban találtatnak. Az emirek örökös nemesek, megkülönböztetésül vizzöld szinü (mellyet tartott, mint vélik, Mohammed legszebbnek) turbant viselnek, bizonyos szabadságokkal birnak, mindazáltal a' hivatalokhoz csak annyi jusok van, mint akarmellyik Töröknek 's nagyobbára sulyos szegénységben élnek, mivel restek 's rendetlen életüek. — Az emir szó bizonyos hivatalok és foglalatosságok mellé is tétetik, p. o. Emir Hadsi, szarándokok vezetője. *L—ú.*

Emlékezetességek, l. Memoirok.

Emlékezetgyakorlat alatt általjában a' léleknek olly czélu működését értjük, melly által az képessé tétetik egész gondolatsort (szóbeli vagy irott előadás után) felfogni 's jövendő használatra hiven fentartani. Ezt a' köz életben memorisálásnak vagy könyv nélkül tanulásnak nevezik, minthogy a' gyakorló az igy megtanultat könyvét félre téve, puszta emlékezetből (*de memoria*) szokta előadni. Nagy lévén az életben és tudományban az olly emlékezetnek becse, melly könnyen és hamar fog, sokat és soká tart, hiven és kellőkor adja a' tanultat vissza: természetes, hogy a' gyakorlás és ennek módja, melly által emelhetni egyedül emlékezetünk erejét illy magas fokra, a' tanitásnak és nevelésnek nem legkisebb gondu ága, a' gyermeki, mig fejlődő korban kivált, minthogy e' tehetség a' testszerkezettel igen közel és szoros egybeköttetésben áll. Főszabásul kell az emlékgyakorlatoknál venni azt, hogy azokban a' rövidről hosszabbra, könnyüről nehezebbre, egyszerüről bonyoltabbra fokonként haladás megtartassék. Vannak azután segédrendszabások, mellyek a' haladást szerfelett könyitik és gyarapitják. Némellyek ezek közül egyszerük vagy természetiek, mások mesterkél-

tek. Amazok a' következő elveken 's tapasztalatokon nyugszanak: *a*) mivel, a' mit értünk, könyebben tapad emlékezetünkbe, mint a' mit nem értünk: igyekezzünk azt, a' mit meg akarunk tartani, elébb megérteni, vagy azzal, a' kit gyakorlunk, megértetni. *b*) Minthogy az, a' mi lassan és gyakran vonul el elménk előtt, abba könnyebben betapad, a' megtanulandó darabot lassan és többször kell elolvasni. *c*) A' mit két érzék (itt szem és fül) visz egyszersmind a' lélekhez, szinte mélyebben hat ebbe: következőleg jó a' megtartandó darabot fen szóval olvasni 's irva lemásolni. *d*) Tapasztalt dolog, hogy a' dalmadarak leghamarabb megtanulják az előttök reggel vagy estve sipoltakat: igy az embar is könnyebben tanul (memorisál) estve, lefekte előtt, midőn már semmi uj kép nem üzi el az utóbb felfogottakat, és reggel, midőn még az elme uj ötletek által bágyasztva, elfogva nincs; következésképp igen hasznos ez emlitett időkben fogni az emlékgyakorlathoz, vagy legalább a' már gyakorlottan ujolag áltmenni. *e*) A' helynek, mellyen a' megtanulandó szók és sorok a' könyvben állanak, megjegyzése is igen jó segédszer a' visszaemlékezés könnyebbitésére. A' mesterkéltebb segédszerekről l. MNEMONICA.

EMLÉKEZŐ TEHETSÉG, a' léleknek tehetsége és készsége, az az előtti gondolatokat megtartani és magában szabad kéj szerént megujitani. Előre felteszi a' megtartandók felfogását. Valamit hamar felfogni, valamire könnyen eszmélni és azt sokáig megtartani, olly tökélyei a' léleknek, mellyek ritkán találtatnak együtt. A' felfogás tekintetében az emlékező tehetség gyors vagy lassu, az eszmélés tekintetében hiv vagy hivtelen, könnyü vagy nehéz, a' megtartás tekintetében pedig erős vagy gyenge, nagy vagy kicsiny, a' szerént, a' mint több vagy kevesebb előterjesztéseket hosszabb vagy rövidebb ideig megtart. Az emlékező tehetség minemüsége igen nagyon függ a' goldolkozás és figyelmezés módjától, mellyel valaki azon tárgyak iránt van, a' mellyeket az emlékezőtehetségbe fel kell fogni. Megkülönböztetik a' szóbeli emlékező tehetséget, melly a' mechanicus könyvnélkültanulásra mutat és a' léleknek semmi különös munkájába nem kerül, a' dologbeli emlékező tehetségtől, mellyhez itélő tehetség és igy önmunkás lélek kivántatik. Rendkivül való emlékező tehetségbeli ajándék teszi a' tudós embert, elmélkedés a' lelkes embert, a' philosophust. Az emlékező tehetség ellenkezője a' feledékenység, midőn a' fő, bár mennyiszer megtöltetik is, ismét üressé lesz. Ez a' gonosz néha az ember hibája nélkül történik, mint az öreg emereknél, de gyakran a' lerontó, kivált ifjui kicsapongások, az elszóródás megszokása vagy a' gyakorlás fogyatkozasa által is okoztatik. *A. B. S.*

EMLÉKJEL-nek mondjuk tágasb értelemben mind azon mivet, melly, mint a' mult idő jele, készitése idejére vagy valamelly nevezetes esetre és személyre emlékeztet. A' régiség emlékei lehetnek irások, szép mivek és kézmivek, mert reánk nézve Homeros költeménye szinte ugy emléke saját idejének, valamint a' Pantheon vagy valamelly Pompejiban felásott házi butor. Ezen emlékek mind fontosak, mennyire a' régiség általjában minden embert érdekel. Erkölcsünk, miveltségünk és felvilágosodásunk azokéból sarjadzott, kik e' földön előttünk futák pályájokat. Egy szent kötelék füzi ösze korunkat az elővilággal; 's ezért olly becsesek előttünk a' régiség emlékei. Visszavezetnek ezek bennünket az elővilágba 's erkölcseit, szokásait, polgári szerződéseit 's egész életmódját eleven szinekkel szemünk elejébe rajzolják. Szorosb értelemben emlék által csak a' müemléket értjük. Ez vagy csak azért becsültetik, hogy tulajdon értelemben emlék, azaz, bizonyos személy vagy eset emlékezetét fentartani segéli; vagy e' mellett belső becse is van, mert mint szép mü, minden tekintet nélkül, magáért tetszik. Legszorosb értelemben emléknek mondjuk az épités és képfaragás miveit, mellyek hires személyek vagy esetek emlékezetét örökitik. Csak ezekről van itt szó. Majd nyilvános helyeket, kerteket 'st. ef. ékesitének,

és ezek többnyire esetek emlékei; majd személyek emlékei vagy tiszteletemlékek. Ez' utolsók közé számláltatnak a' gyászemlékek és sirhalmok, mellyek magányosan és vágytalanul állnak azon csendes helyeken, hova szeretteink drága hamvait takaritottuk. Minden korból 's minden nemzetnél találtatnak illyenek a' mivészség durva kezdetétől fogva szinte teljes tökéletességéig. Az esmertek közt legrégiebbek Egyiptom obeliscusai 's pyramisai, és ezek után talán azonnal a' persa királyok sirhalmai, mellyeket Persepolis omladékai közt bámulunk. Tiszteletre kényszerit ezen emlékek szörnyü nagysága és fenséges egyszerüsége. Talán e' két pontban a' görög mivek sem érték el őket, holott ezeknek a' szépség kizáró tulajdonjok. Nehezen volt valahol annyi emlék, mint Görögországban, melly a' csatában és innepi játékban győzött fijainak szinte, mint egyéb nagyérdemü polgárainak, emléket emelt, de gyakran méltatlanokra is pazarolta azt. A' csatában győztesek szobrokat 's diadali jeleket nyertek, az innepi játékok hősei pedig szobrokat és emlékoszlopokat. A' corinthusi földszorosnál állottak Neptunus temploma mellett az isthmusi Altis szent berekben Olympia mellett az olympiai játékokban győzők szobrai. A' diadali jelek számtalanok voltak. Tiszteletemlék gyanánt sokszor, formára és pompára nézve nagyon különböző, épületeket is emeltek. Igy állitták Athenében a' choragusi emlékeket azok tiszteletére, kik mint choragusok, a' dramai és muzsikai játékokban győztek. Szokás szerént ezen játékoknál Athenében a' tiz polgári osztály mindenike egy choragust választott, ki önköltségén a' játékot elrendelte 's arra felügyelt. Kiki törekedett ebben felmulni a' másikat; ki valamennyit meggyőzte, jutalomul egy, rendszerént hires mivész készitette ércz tripost (lábast) kapott 's általa egész nemzetségére diszt árasztott. Ezen jutalom nyilván felállittatott vagy kisded épületre vagy egyes oszlopra, mellynek felirása megemlité a' choragust 's a' játék idejét. Illy emlékeknek Athenében saját utszájok volt, a' Tripodes. Némellyek szinte maig fenmaradtak. Legpompásabb 's legtöbb ékesitéssel diszes volt köztök Lysicrates choragusi emléke, mellyet rendszerént Diogenes lámpásának neveznek; ezután Thrasyllusé és Thrasyclesé 's néhány szobrok. A' Romaiak, hogy a' Görögökkel mivészségre nézve vetekedni kezdettek, a' tiszteletemlékek állitásában sem maradtak hátra. Ezek egy neme, a' DIADALI IV (l. e.), egészen sajátjok. A' tiszteletemlékeknél mind Görögországban mind Romában kétség kivül régiebbek a' sirhalmok, de mellyek természetesen csak később jeleskedhettek mint szép mivek. Kétfélék voltak, vagy azon helyen emelt emlékek, hova az elhunytak hamvai takarittattak, tulajdon sirhalmok, vagy tetszés szerént választott helyen állitottak a' nélkül, hogy a' holt hamvai is ott volnának, cenotaphiumok. Mindenik félét lehetett látni városokban, ezek környékén 's az országutak mellett, mellyek nem kis diszt vettek tőlök. A' durva kőnemet oszloppá változtaták, azután kőalapra két kis oszlopot állitának, ezeket szelemennel befedék, a' közöttök maradt üres helyet pedig elhunytáig képeivel, felirásokkal 's emelt mivvel diszesiték. Igy az ékesitést egyre szaporitván, lassanként templomforma kisded épületeket emeltek és a' pompát legfőbb pontig üzték. Legjelesb illy emlék volt a' Mausoleum (l. ARTEMISIA), melly után szinte máig minden pompás sirhalmot Mausoleumnak neveznek. Az ujabb Europa mind a' kétféle emlékekkel bir, de sokkal több gyász- mint tiszteletemlékkel, mint a' dolog természete is magával hozza, mert amazokat magányos, ezeket pedig nyilvános érdeklés épiti. Tiszteletemlékeket kivált fővárosokban láthatni, mellyek közül sokat leirt és lerajzolt Sturm („*Architectonische Reiseanmerkungen*"). Alkalmas gyüjteményt közlött Lubersac az ő „*Discours sur les monumens public, de tous les âges et de tous les peuples*" czimü munkájában (Paris 1776). Francziaország sok illy emlékeit lerajzoltatá Millin „*Antiquités nationales.*" Mivészeit e' foglalatosságra Francziaország a' felirások academiája által vezérlé. Egyéb-

iránt különbféle formák közt válogathat a' mivész, csak czélirányosan válasszon. Egyszerüség illik a' magányos erényhez, nagyság, pompasság és méltóság ahhoz, melly egész nemzetnek vagy a' nemzet hősének tetteit örökíti. A' választott formával, melly az egyszerü emlékkőtől a' diadali ivig, az oszloptól a' csarnokig, sőt templomig is emelkedhetik, illő viszonyban álljon az ékesítés. Itt a' mivészek többnyire feleslegség által hibáznak, meg nem gondolván, hogy a' felesleges gyengiti a' hatást, holott azt gyarapitani akarták. *B. L.*

Emlékpénzek, valamelly nevezetes történet vagy személy emlékéül vert pénzek. Ezen szokás felette régi, mert a' romai pénzek nagy része az emlékpénzek sorába tartozik. Az ujabb időbeliek többnyire nézpénzek (*Schaumünzen*), de vannak folyó pénzek is, mellyek nevezetes történetre vagy személyre emlékeztetnek. Vö. Medaillok és Pénztudomány.

Emlős állatok, Szoptató állatok.

Emphyteusis, 1) valamelly fekvő idegen jószágnak haszonbirtoka, melly valakire javitás feltétele alatt, 's a' főbirtok megesmerése végett évenként fizetendő adó (örök bér, *canon*) mellett vagyon ruháztatva; 2) maga a' föld, melly illyen (*emphyteuticalis*) feltételek alatt használás végett valakinek engedtetik; 3) az ezen áltengedés és elfogadásról szóló egyezet. Az illyen jószág haszonbirtokosát emphyteutának hiják; a' főbirtokost pedig bérurnak. Az emphyteusis nem csak az utóbbi engedelméből származik, hanem elidösülés által is. Az első másra is áltruházhatja a' haszonbirtokot; de erre a' törvénytudók helyes véleménye szerént mindig megkivántatik a' főbirtokos megegyezése.

Empiria, l. Tapasztalás. Empirismus, azon gondolkozásmód, melly a' tapasztalásnak hódol 's minden esmeretet erre épit. — Empiricus vagy empirista 1) ki minden esmeretet tapasztaláson épit, 2) ki csupán a' tapasztalást követi, p. o. a' gyógytudományban, gazdaságban. Itt az empirista ellentételben áll a' rationalistával.

Én, Igy nevezi kiki önmagát, és a' mi közvetetlen személyéhez tartozik, jelesül az ő szellemi magamját, vagy az ő lelkét, melly a' maga saját kinyilatkoztatásaival és munkálatival, mint a' belső érzék tárgya, a' testtől, mint a' külső érzék tárgyától (melly ennyiben a' nem-énhez tartozik), különböző, de azzal a' legszorosabban egyesülve van. Ez az én, a' mennyiben a' maga individualis nyilatkozásaiban és jeleneteiben (azaz, az előterjesztésnek, érzésnek és kivánásnak határozott állapotiban) tekintetik, a' philosophusoktól empiricus énnek neveztetik, a' midőn megkülönböztetik azt az ugy nevezett transcendentalis (egyes észrevétel által meg nem esmerhető) entől, azaz, a' léléktől, mint a' gondolatok tiszta és állandó subjectumától, félregondolván annak minden különös állapotjait és kinyilatkozásait. Kant oskolája az énnek előterjesztményét ugy tekinti, mint az eszmélet tiszta munkásságának productumát és tárgyát, vagy mint az eszmélésnek eszméletét, melly önmagát a' maga munkásságában erősen megragadja. Fichte ezen előterjesztményt még feljebb igyekezék emelni és az eszméleten tul menni, midőn amaz állitást megforditá, és az eszméletet az én productumának, magát az ént pedig (mellyet azután annyiban általányos vagy tiszta énnek nevezett) azon subjectumnak tekinté, melly az eszméletet előhozza és constrnálja. A' tiszta én — tanitá ő — általányos munkásság, melly maga magát felteszi (honnan az ő philosophiájának első alaptétele ez: én vagyok én, A=A), és magának egy nem-ént (objectumot) tesz ellenébe. Ezen előterjesztésmód szerént maga az én nem tárgya az eszméletnek (azaz, soha mint valamelly való v. reale nem jut eszméletre), hanem utolsó alapja annak, mellyből jő ki minden egyes empiricus cselekvésmód, sőt a' mellynek még az empiricus én is csak accidentiája (járulmánya), mind az pedig, valami az énen kivül van, productuma. *A. B. S.*

ENCYCLOPAEDIA, az Angoloknál cyklopaedia is. Ezen görögből képzett, de a' Görögök előtt (kik helyette ἐγκυκλιος παιδεια, παιδεια ἐν κυκλῳ, ἐγκυκλια μαθηματα-t mondtak) ezen összetételben esmeretlen szó, eredetileg azon esmeretek és ügyességek körét jelenté, mellybe egy szabadonszületettnek miveltségét zárá az ó világ (a' Romaiak *artes liberales*-ei). Később ezen szó az életből a' tudományra vitetett által s valamint az emberi tudomány összveleges megyéjének (*encyclopaedia universalis*), ugy egyes megyék (*encyclopaedia particularis*) összefüggő áttnézete vele neveztetett. Azonban egyes tudományok encyclopaediai ábrázlását, melly azok főelveinek vagy legfontosb tárgyainak előadása, megkülönböztetik egy tudomány vagy a' tudományok encyclopaediájától, azaz, tartalmok tudományos áttnézetétől. Az előbbi sajátkép nem egyéb mint a' tudománynak rövidebb előadása. Illy áttnézet szüksége már korán részént a' tudományok egymás közti szilárdabb elvek szerént intézendő kiképzése, részént csak egyes tárgyak fellelésének könnyebbitése vegett is, mindég érezhetőbb lőn, mennél inkább nevekedének a' megfogások és esmeretek, 's e' kettős tekintetben majd rendszeres, majd abéczés alakban szerkeztették. Az öszvehordás szelleme, melly az alexandriai oskolában uralkodék, nem sokára illynemü próbákra vezérle, 's a' Romaiaknál is adának Varro és az öregbik Plinius (amaz ezen elveszett irományokban „*Rerum humanarum et divinarum antiquitates*" és „*Disciplinarum Libri IX*" ez a' „*Historia naturalisban*") hasonló nemü könyveket. Stobaeus és Suidas Görögök gyüjtemenyei, főkép pedig a' Marcianus Capelláéi is ide vétethetnek. Mind ezek azonban csak még előmunkák voltak. A' középkor hoza létre számos encyclopediákat, nem csak egyes tudományokét „summae" „specula" név alatt, hanem egy közönséges encyclopediát is készitett Beauvais (Bellovacensis) Vincze Dominicanus, ki a' 13 század közepe táján a' középkor esmereteinek egész öszveséget tetemes nagyságu munkában („*Speculum historiale, naturale, doctrinale*" legujabb kiad. Douay 1624, 4 fol. köt.) az irók munkájinak szóbeli és hü kivanátiban maga előadta. A' 17 században Martinius Mátyás („*Idea methodicae et brevis encyclopediae sive adumbratio universitatis*" Herborn 1606) és Alsted („*Encyclopaedia VII. tomis distincta*" Herborn 1620 2. fol. köt.) fontos irományaik után Bacon Francis tette le „*Novum organon scientiarum*" (először Lond. 1620) és „*De augmentis scientiarum*" (lat. Lond. 1638) egy encyclopaedia alapját, tele legmélyebb vizsgálatokkal és fejtelmekkel, mellyeket időszaka nem érte. Kora olta nagy számmal nevekedének az encyclopaediák, de egyik sem tüzte ki magának Baco tisztán-tudományos czélját; mert mind vagy az ifjuság és tanulatlanok oktatására viszonylának, vagy tudósoknak is szolgáltak utánalátásul. Az ujabb kor legnagyobb munkáji sorába tartoznék Corelli „*Galeria de Minerva*"-ja (Velencze 1696—1717 7 köt.), melly 45 fol. köt. volt számitva, ha egészen megjelent volna. Szerencsésb volt elkészülése tekintetében Zedler „*Grosses vollständiges Universallexicon aller Wissenschaften und Künste*" Halle és Lipcse 1732—50, 64 köt.; told. 1751—54, 4 köt.) Az Angoloknak Chambers irt egy „*Cyclopaedia or a universal dictionary of arts and sciences*"-t, melly gyakor izben adatott ki. A' többiek közül ezeket emletjük: Cleig *Encyclopedia britannica*" (6-ik kiad. 1823 készült el, 20 negy. köt.); Napier „*Rees encyclopaedia*" (Lond. 1802—20, 29 köt.); Brewster „*Edinburgh encyclopaedia*" (1810 's köv. 18 köt.); Wilkes „*Encyclopaedia Londonensis*" (1796 olta); Millar „*Encyclopaedia Edinensis*" (1816 olta); „*Encyclopaedia metropolitana*" (London 1825 olta); Mitschel „*Methodical cyclopaedia*" (London 1823 's köv.); Nicholson „*British encyclopaedia*" (1809, 6 köt.); Gregory „*Dictionary of arts and sciences*" (2 köt. 4); „*Encyclopaedia perthensis.*" Ezeken kivül számos kisebb illynemü munkák, Wattson-, Willich-, Enfeld-, Kéndel-'s m-tól jelentek meg. — A' franczia encyclopaediák közt legesmeretesb Diderot és D' Alembert: „*Encyclopédie ou dictionnaire rai-*

sonné des sciences, des arts, et des métiers par une societé de gens de lettres mis en ordre par D. et quant à la partre math. par d' A. (Paris 1751—72, 28 köt. fol. rezekkel), Told. (Amst., Par., 1776—77, 5 köt. fol.) „*Table des matières*" (Paris 1780, 2 köt. fol.) öszveleg 35 köt; továbbá Genf. 1777, 39 köt., „*Tables*" Lyon 1780, 6 köt., öszveleg 45 köt.; Lausanne és Bern 1781, 36 köt. 3 köt. réz., öszveleg 39 köt.; 's megbővite Felicetől Yverdun 1770—80, 58 köt. Megjelent belőle egy „*Esprit d' Encyclopédie*" is, 's Courtin 1823 kezdett „*Encyclopédie moderne*"-je által akará ki egésziteni. Legnagyobb az eddigleni encyclopaediák közt a' parisi „*Encyclopédie méthodique ou par ordre de matières*," melly 1782 olta rezeivel együtt 200 köt. többre ment. Ebben minden tudománynak saját encyclopaediája van. 1826 olta Parisban egy „*Encyclopedie progressive*" is jelenik, Guizot terve szerént. — Az Olaszoknál Pivati adott egy encyclopediát illy czim alatt: „*Dizionario scientifico e curioso sacro-profano*" 1746—51, 10 köt. fol.; Coronelli vállalatja, mellynek terve szerént 40—45 fol. kötetnyi encyclopaediát készüle adni, csak a' 7-ik kötetig sikerült. — A' német encyclopaediák közt jelesbek: Krünitz „*Encyclopaedie*" 1774 olta Krünitz halála utan a' 74 kötettől kezdve Flörke Frid. Jak., a' 78-tól Flörke Henrik Gusztav szerkeztette, az 125 kötettől Kortch vette ált a' folytatást (1832-ig 154 köt. jelent meg). A' M. m. Frankfurtban elkezdett: „*Deutsche Encyclopaedie, oder allgem. Wörterbuch aller Künste und Wissenschaften*" (1778—1804, 23 köt.) a' Ky-nél abban maradt. Legnagyobb német encyclopaedia Ersch és Gruber „*Encyclopaedie aller Wissenschaften und Künste*" (Lipcse 1 sect. Atól 21 köt., 2 sect. H—8 köt.; 3 sect. O—1 köt.); legujabb „*Neuestes Conversationslexicon für alle Stände*" (Leipzig 1832, 1 Liefer. A). — Magyar nyelven Apáczai (l. e.) irt legelőször encyclopaediát illy czim alatt: „Magyar Enzziklopedia, azaz, minden igaz és hasznos bölcseségnek egybe foglalása" (Ultrajectom 1655). Sok helyett homályossá teszik az uj müszók; a' historiai és geographiai rész legértelmesebb. Legnyobblag' prof. Nyiri indita meg egy encyclopaediát: „Tudományok öszvesége 'sat" (Patak 1830 s. köv.)

Encyclopaedisták, a' d' Alembert és Diderot kezdte encyclopaediának dolgozói, különösen azok, kik philosophiai, theologiai, status tudományi és aestheticai czikkelyeit dolgozták. Ide tartoznak a' szerkeztetőkön kivül főkép Condillak, Mercier, Raynal, Helvetius, Mably, Buffon. (Vő. Diderot, D' Alembert és a' fen. cz.)

Endemia ἔν és δημος, a' nép közt honos, olly betegség, mellynek legközelebb okai a' tartománynak, tajéknak minemüsége, a' lakhely, foglalatosság, szokások, életmód 'sat. p. o. napteritői tartományokban a' kütegek különbféle nemei.

Endymion, némellyek szerént vadász, mások szerént pásztor, ismét egyebek szerént király volt Elisben. Jupitertől, kit sokan atyjának mondanak lenni, örök ifjuságot 's halhatatlanságot kért és nyert magának. Szépsége a' szüz Diánát is szerelemre gerjesztette. (L. Diana.)

Ének, olly költemény, melly meghatarozott és lelket gyengéden érdeklő érzelmet ad elő tökéletes szép alakban. Az ének hangjában a' felgerjesztett érzelem sulyegyenben van 'önmagával, 's az von közte határt és a' lyrai költés egyéb nemei, jelesen az oda, hymnus és dithyrambus közt, mellyekben a' fellengzőben mereng a' képzelem 's reptében szellemit és földit, magast és mélyet érint. Az énekben tiszta öröm, megnyugvás és remény hangja leng. Külső alkatja is egyszerübb, strophái és versei egyformák, képei kevesbbé merészek, kevesbbé ragyogók, mint az odában. Illy nyugalom és egyszerüség van a' muzsikai énekben, azaz, a' költői ének compositiójaban is. Az ének istenes vagy egyházi és világi. Némellyek csak az egyházit nevezik éneknek, ide értvén az egyházi elegiát és hymnust is; a' világi éneket pedig dal névvel különböztetik. A' világi énekek lehetnek: népénekek, harczénekek, borénekek 'sat.

Nálunk az egyházi énekre máiglan keves figyelem volt; azonban némelyek, mint Faludi és Verseghy, e' körben is sikerrel dolgoztak. A' világi énekben nevezetesek: Faludy, Ányos, Verseghy, Kazinczy, Kisfaludy Sándor és Károly, Berzsenyi, Kis János, Kölcsei, Csokonai, Döbrentei, Bajza. *A. A.*

ÉNEKES JÁTÉK-nak nevezik sokan nem egészen helyesen az operát. Helyesben énekes vagy énekjáték olly dramai mű, hol a' belé szőtt hangdarabok vagy olly énekek, mellyeket a' publicum esmer, vagy legalább a' hangszerző által énekalakba szerkezettek 's kiseretek az énekhez illő egyszerü szermuzsika. Illyen p. o. nálunk „Béla futása". (Vö OPERA és MELODRAMA.)

ÉNEKKAR, l. ÉNEKOSKOLÁK.

ÉNEKLÉS, költői szók előadása szózatunk mértékes és magasságánál fogva meghatározott hangjai által, vagy szózatunk muzsikai czélra alkalmasztatása. Miért mértékesek és magasságoknál fogva meghatározottak ezen hangok, a' MUZSIKA czikkelyben látandjuk. De mi adott az embernek alkalmat szózatjának illy különös módon használására? Mivel ezt a' köz életben, mindennapi foglatossági közepette, nem teszi; azon következést kell huznunk, hogy arra kedvének bizonyos állapotja ad alkalmat. 'S ugy is van. Midőn éneklünk, muzsikailag akarjuk valamelly belső érzelem kifejezését ábrázolni. Az éneklés tehát muzsikai nyelve az érzelemnek. Itt kettőt kell megkülönböztetni, a' tartalmat és előadást. Amaz belső állapotunk közvetetlen ábrázlására viszonylik, ez a' szózatra. Az éneklés e' szerént tökélyében legszorosabban egyesiti a' lyrai poësist és muzsikát. Azon ok tehát, melly lyrai költésre és muzsikai ábrázlásra lelkesit, ad alkalmat arra is, hogy az emberi szózat énekben zendül meg 's melodia és harmonia után törekszik. De meg kell különböztetni a' természetes és mivészeti éneklést. Amaz muzsikai szozatelőadás mivészeti gyakorlat nélkül; azt mivészet képzette, 's az énekes (dalnok) hangbetük (kottak) utmutatása szerént gyakorolja. A' mivészeti éneklésben szükséges: 1) szép, hajlékony szózat, mellynek köre tetemes; 2) ügyesség a' hangbetük helyes olvasásában 's azok szerént a' hangok tiszta eltalálásában vagy jelelésében (intonatiójában); 3) a' szótagok és szók világos kimondása és 4) az előadásnak a' tartalomhoz illékenysége, 's ez azon pont, hol egyedül bizonyithatja a' dalnok izletét és érzelmét. L. Nina d' Aubigny „*Nataliens Briefe über den Gesang*" (2 kiad Lipcse 1825) és A. B. Marx „*Die Kunst des Gesanges theoretisch und practisch*") Berl. 1826.)

ÉNEKLÉSMÓD, csaknem minden nemzetnek saját éneklésmódja van, mindazáltal az olasz, német és franczia mód különösen kijeleli magát, mivel az Olaszoknál, Németeknél és Franczióknál jelesen képezték ki a' muzsikát. De különben csak az Olaszoknak volt legszorosb értelemben véve külön éneklésmódjok, azaz, müszabályokra épitett, saját bánások az emberi szózatnak mivészeti éneklésre kiképzésében; mert nálok az enéklés már korán külön tanitás tárgya lett. (L MUZSIKA történetei, és OLASZ MUZSIKA) Az olasz éneklésmód kivált az által jeleli ki magát, hogy a' halló müszerek és torok első képzésére legnagyobb szorgalmat fordittat, hogy lehető tisztaságot és hajlékonyságot nyerjenek, ehhez a' scalaéneklésben és solfeggiozásban fáradhatlan gyakorlás kivántatik. Az olasz éneklésmód második elsősége a' hangok gyengéden-dagadó vitele és összeköttetése, mi nálok PORTAMENTO DI VOCE (l. e.). Bájt nyer ez által az ének 's olly tartást, millyen egy tökéletes festményé; semmi nem áll magában, 's még is minden hang tökéletesen tiszta. Harmadik elsősége világos kimondás az éneklésben; noha azt inkább maga a' nyelv adja vagy legalább nagy mértékben segiti. Még egyik főelsősége a' RECITATIONAK (l. e.) mint muzsikai beszédnek, melly a' beszéd és éneklés közt áll, előadása. Az olasz éneklésmód legfenségesben mutatkozik az opera, concert-és buffo stylusában. — A' német éneklésmód keményebb, kevesebbé

hajlékony, egyházi stylushoz illőbb; diadalma a' fuga, szilárdság és biztosság gyámjai. Édes hizelgve szól az olasz érzékek által az érzékhez; a' komoly német megvetni látszik e' tolmácsot, közvetetlenül a' sajátképi érzelmet akarja érdekelni, mellyet költő 's hangszerző ábrázol; de gyakran azt hiszi, hogy a' hallgató szók nélkül érti meg, mellyeket a' német éneklés ritkán hangoztat érthetőleg. Itt is egyszerüsége-, character- és mélységre törekszik a' Német. — A' franczia éneklésmód olly igen határos a' declmaatióval, hogy ebből is kitetszik, melly örömestlen szünik meg a' franczia beszélni; ha éneklésre kell magát tökélnie. A' franczia éneklés inkább szavaló 's az olasszal leginkább áll ellenetben. Mindég olly sikoltó, erőltetett és szorongó valami jeleli; 's ezt már maga nyelve okozza, mert elnyelt végsyllabáji 's hang-és accentalan sugalása az énekléssel teljesen ellenkezik. Egyetlenegy kör, mellyben jól hangzik éneklése, a' nemzeti romanczok; a' troubadourok korára emlékeztetnek 's különösen ingatják az érzelmet. Egészen egyebek a' népdalok, chansonok, vaudevillek és rondelayok; itt a' textben mindég elmés ötlet a' főczél; az éneklés a' szóknak van alárendelve, nem a' szók az éneklésnek. L. a' t. k. Hiller „*Anweisung zum musikalisch-richtigen Gesange*" (3 kiad. Lip. 1809); Hiller „*Anweisung zum musikalisch-zierlichen Gesange*" (Lip. 1780); Vogler „*Stimmbildungskunst*" (1776); Righini „*Uibungen um sich in der Kunst des Gesanges zu vervollkomnen*"; Danzi „*Singuibungen für eine Sopranstimme* (Lipcse 1804); Nägeli „*Gesangsbildungslehre nach Pestalozzis Methode*" (Zürich); Nina d' Aubigny „*Briefe an Natalie über den Gesang*" (2 kiad. Lipcs. 1825); Fröhlich „*Singschule*" és „*Solfeggien*" (Bonn); *Gesanglehre des Conservatoriums in Paris*" és „*Solfeggien des Conservatoriums*"; Natorp „*Anleitung zur Unterweisung im Singen für Lehrer in Volksschulen*" (3 kiad. Duisb. 1818); Wachsmann „*Practische Singschule für Lehrer und Schüler*" (Magd. 1822); Mart. „*Die Kunst des Gesanges*" (Berl. 1826). Gyakorlati szerül szolgál Crescentini; „*Uibungen für die Singstimme ohne Worte*".

Énekoskolák, énekacademiák, énekegyesületek. Minden időkben, minden népeknél szivbeli szükség volt az éneklés. Művészi tanulása az által szentelteték, hogy valamint az ó, ugy az ujabb korban is mindég az istentiszteletre szolgált 's a' népnek valódi képző szeréül tekinteték. Az Egyiptomiaknak törvény parancsolá, gyermekeiket az enéklés és muzsika bizonyos nemeiben oktatni, 's méltán állithatjuk, hogy ott valának az első énekoskolák. A' Hebraeusoknál minden szent cerimonia énekléssel járt. Samuel birótiszte békés éveiben alkotá a' hires prophetaoskolákat, mellyekben főleg éneklés, muzsika és költészség tanittaték. David alatt a' Leviták elseje egyszersmind énekmester is volt. A' Chinaiaknál hasonló volt az enékoskolak elintéztetése már a' legrégibb időkben. A' Görögöknél mindég éneklés közt szóltak az oraculumok. Pythagoras tanitványinak reggel, ébredéskor, 's este, lefektek előtt, énekleni kellett, hogy a' földi dolgok háboritó befolyását elháritsák. Apollo tiszteletére legkülönbféle hymnusok zengének. A' Görög énekoskolák világszerte elhiresültek. Romába a' Hetruriabeliek és Görögök vivék az éneklést; de sajátképi énekoskolákról itt keveset tudanak, mert a' legajelesb mivészek külföldiek voltak. A' Galliaiknál a' druidák és bardok taniták és gyakorlák a' muzsikát. Britanniába a' druidismussal énekoskolák is jöttek. Skotország és Britannia dalnoki már a' legrégibb időkben igen hiresek voltak; a' druidismus elenyészte után ministreleknek neveztettek, 's kivált Walesben voltak otthon. Mit ezen tekintetben a' német Tuiskonról mondanak, igen bizonytalan (l. Bardiet); azonban voltak a' Németeknek is dalnokaik és nemzeti dalaik. Igy zenge az ének, különbféle oskolák által terjesztve népről népre; időről időre; de a' kereszténység beálltával az énekoskolák is magasb, szebb irányt nyerének. Az első Keresztények, főkép a' Therapeutek Palaestinában és Egyiptomban, vállási

innepségeiknél hymnusokat éneklének egymást váltó karokban. Az egyház fejei egyszersmind az éneklés fejei voltak. Legbuzgalmasban mozditák elő Ambrus és Chrysostomus. Már az első századokban különös énekoskoláknak tétettek intézetei. Az éneklésnek sajátképi anyaoskoláji először Rómában támadtak, Sylvester pápa által 314 és 335 közt alkotva. Egy énekoskola alapittatott, mellyet a' város templomai közösen birtak 's mellynek a' pápa vagy presbyter által tartatott szent cselekvéseknél és innepély miséknél éneklenie kelle. Illyen oskola feje, neve primicerius volt, éneklésben, a' szent irás olvasásában és jó erkölcsökben tanitá az ifjakat. Ezen tanitványok ministrales- és clericusoknak neveztettek 's belőlök támadtak a' mi choristáink és a' primiceriusokból kántoraink. Nagy Gergely pápa tetemesen terjeszté 's megjavitá az énekoskolákat. Azon gyermekeket, kik jól éneklettek, az oskola tartotta 's később pápai komornokokká lettek. A' tanitványok nagyrészént a' romai árvaházakból vétettek, 's azért hivatott az énekoskola orphanotrophiumnak. Gergely küldé Augustinust is sok sengéd- és dalnokkal mint missionariust Angliába. Ez 's a' hires Alfred, a' 9 század végével, terjeszték a' valódi éneklést Nagy-Britanniában. Szintazt tevé Nagy Károly Franczia- és Németországban. Rómában tanittata dalnokokat, kik honjokban alkotának azután énekoskolákat névszerént először Metzben és Soissonsban, később több városokban. A' provençalok ugy nevezett vidám tudománya a' muzsikát is magában foglalá. A' troubadourok a' 11-dik századtól a' 14-ig plántálták ált. Tőlők származnak a' Minnesingerek oskoláji. Később az ugy nevezett mesterdalnokok (*Meistersänger*) kezébe jutott az éneklés, kik czéhileg és kézmivképen üzék. Nem sokára Franczia- és Németországban buzgalmasan gyakoroltaték az éneklés. Jótékony alapitványok gyámoliták a' német intézeteket; az énekkarok pedig éjszaki Németországban nagy reszént Luther kegyes buzgóságának köszönik léteket. A' mysteriumok azon régi időben minden országokban divatló előadása- és népinnepeknél gyakran használtattak az énekkarok. A' 12 és 13 századbeli énekoskolák egy másik nemét nem lehet hallgatva elmellőznünk. A' középkorban Olaszország fejedelmei és statusai egész dalnoktársaságokat tartottak, 's minden jelesb innepen nagy számmal szoktak vala megjelenni illyen dalnokok; Arezzoi Guido, a' 13 száz. elején, sikerrel hatott az éneklésre 's uj énekoskolákat alkotott. A' 16 században magasb és tisztább érzést ébreszte az énekléshez főkép Palestrina (l. e.). A' mi ő volt a' régibb olasz énekoskolákra nézve, az lett az ujabbakra Durante Francesco (l. e.). A' 17 század végén Pistochi Franc. Ant. énekoskolája jeleskedett Bolognában, mellyet hires tanitványi, Bernachi és Pasi, folytattak. A' 18 században hiresek voltak Brivio oskolája Mailandban, a' Pelié Modenában, Rediè Florenczben, Amadorié Rómában, főleg pedig a'Porporae (l. e.), Leóné és Feóé Nápolyban (l. Olasz muzsika). Ezen Conservatoriumok (l. e.) vagy nyilvános ének- és muzsikaoskolák végtelen sokat hatának a' hangmivészet magasb tökéletesbülésére Olasz- és Franczia országokban. — Németországban különbség van most az énekoskolák és énekacademeák közt. Énekoskoláknak mondják vagy az énektanitásra rendelt intézeteket általjában, vagy az oskolákkal egybekapcsolt énekkarokat; az énekacademiák pedig az éneklés kedvelőjinek gyakorlási intézeteik. Itt újabb időkben Hiller (l. e.) Schicht, Fasch (l. e.), Dietrich Charlotta, Zelter, Riem, Schneider, Schulz, Pohlenz, Reichard Louisa e'körben nagy érdemeket tettek. Emlitendő Nägeli is Zürichben. Bécsben Puffendorf asszony alkota 1796 énekegyesületet, 's az austriai birod. muzsikakedvelőjinek társasága egy uj oskolát Salieri kápolnamester igazgatása alatt. — A' honunkban, hol a' hangmivészet máiglan parlag mező, illy név alatt esmeretes csekély intézetek alig érdemlenek említést.

Engedelem, igy neveztetik minden szabadság, melly valamit tenni vagy elmulasztani enged, igy kiváltképen a' cselekvési szabadság, 's az ebből származó erkölcsi lehetőség azon cselekedet megtételére;

sőt maga a' cselekedet is, mellynek lehetősége illyen szabadságon alapul, vagy a' melly ez által igazoltatik. Maga a' szabadság vagy onnét származik, hogy! a' cselekedetek bizonyos osztálya törvény által el van tiltva, mi által a' többiek (az el nem tiltattak) meg vannak engedve, vagy pedig némelly egyes embereknek különösen adatik, mint p. o. szabadságlevel (*privilegium*) és kötés által. Ha az a' törvény ollyan, melly által az ész az egyes emberek egymás iránti vagy egész társaság iránti szabadságkörét belső vagy külsőképen általjában megállapitja; ha ollyan, a' melly az emberek közt okos közösséget állit fel, viszonyos külső cselekvésekre nézve, azaz, ha jogtörvény; vagy ha az adott szabadság illyen törvényhez van alkalmaztatva: akkor a' cselekvőnek joga van másoktól valamit kivánni, ezek pedig tartoznak, jogilag köteleztetnek őt azon cselekedet megtevésében vagy elmulasztásában nem háborgatni, 's ezen jognak, hogy sikere legyen, masok akaratja ellen is szükség erővel birnia. Ez pedig jogi szabadságnak avagy jognak neveztetik, melly természete szerént olly jogi viszonyt teszen fel, melly elsőben a' statusban van meg tökéletesen. Igy tehát nem minden engedelemjog, mert nem minden szabadság nyugszik jogi törvényen. Barátnak p. o. gyakran szabad barátjától, egymás iránti viszonyaik tekintetéből, segitséget kérni, vagy valami ezt illetőt tenni, a' mi egyezésen nem alapul, 's e' nélkül jogilag, azaz, kinszerités által, soha sem kivántathatnék. Azonban még is tapasztaljuk, hogy a' köz életben a' jog, engedelem és szabadság szavak gyakran felcseréltetnek egymással, 's az utóbbiak jogi tartozásnak szegeztetnek ellenébe, kivált midőn olly cselekvésmódról van a' szó, mellyet a' statusban valamelly törvény igazol. —2) Engedelem, egyházi értelemben indulgentiát, bünbocsánatot tesz, a' jogokban pedig azon határidőt, melly valami tartozás teljesitésére adatik, 's kiváltképen azon oklevelet, mellyet a' kormányszék az adós kérésére, bizonyos környülmények közt ugyan ennek a' végett adnak, hogy a' benne kitett ideig ment legyen hitelezőjinek üldözésétől, 's illyenkor ez KÉSLELTETŐnek (l. e. *moratorium*) is neveztetik. *Zs. G.*

Engedvény, valamelly dolognak áltengedése, engedelem; kiváltképen pedig a' status által valakire ruházott engedelem, valamelly mesterséget, gyárt, kereskedést, vendégfogadósságot 'sat. üzni. Az engedvényesek megkülönböztetnek néha azoktól, kik illy engedelmet czéhileg kaptak, vagy mint fenállott realis just vették által, 's illyenkor amaz nem egyéb személyes kedvezésnél. Vannak ugyan némelly statusok, hol a' mesterségek egészen szabadok; hanem az adó végett ott is kell minden esztendőben váltani engedvényczédulát (patens). *Zs. G.*

Engel (János Jakab), a' legjelesb német prosaicusok egyike, 1741 született Parchimban, hol atyja predikátor volt. Első oktatást atyjától vett, azután a' helybeli oskolába járt, innen pedig Rostockba ment tanulását folytatni. Itt főkép theologiát tanult. Bützowban, hova két év mulva költözött, philosophia, különösen természettudomány lőn szerelme. Lipcsén még inkább philosophiára és nyelvekre adta magát. Tanitásból és forditásból éldegelt, mig végre többek közt Berlinben a' joachimsthali gymnasiumnál neki ajánlott tanitószéket elfogadta, hol nagy dicsérettel tanitott, nem sokára a' tudományok k. academiájánál taggá lőn és munkájit nagyobb részént irta. Később, mint a' mostani burkus király tanitója, ennek atyja, II. Fridrik Wilhelm, előtt esmeretesebbé lett 's tőle a' berlini játékszin főigazgatójává tétetett, melly hivatalról azonban részént bosszuságból, részént változó egészsége miatt 1794 lemondott. Schwerinbe ment. A' mostani burkus királynak thronusra léptekor visszatért hajdani nevendéke hivására Berlinbe 's a' tudományok academiája iránt többféle érdemet gyüjtött; közhasznu jeles irásai által a' köz felvilágosodást elősegélte; a' legjelesb férjfiakkal társalkodott; még betegeskedése által sem tartóztathatott, hogy erején felül ne dolgozzon, de épen ez siettető halálát, mellyet az őt látni vágyó

anyjához tett utazása okozott. Szülő földén holt el 1802. Izlési critica és mütheoria sokat köszön neki. Munkai: „*Versuch einer Methode, die Vernunftlehre aus platonischen Dialogen zu entwickeln*“; „*Philosoph für die Welt*“, mellyben az erkölcsökről és emberekről tett finom észrevételeit világos és jó izlésü előadás díszesiti; „*Fürstenspiegel*“ jeles helyre emelik a' német philosophicus irók közt; „*Anfangsgründe einer Theorie der Dichtungsarten, aus den Mustern entwickelt*“ egyike az illy féle szerencsés német első dolgozásoknak; „*Ideen zu einer Mimik*“ magyarázó rezekkel Meiltól, annyi élcselmüséget, emberesmeretet és izlést mutat, ezen mivészségre 's más vele rokonokra annyi világot áraszt, hogy a' szinjátszó kézi könyv gyanánt tekintheti. Mint dramairó „*Edelknaben*“, „*Der dankbare Sohn*“ 'sat. miveiről esmeretes. Jeles idő- és erkölcsrajzában „*Lorenz Stark*“ Brasch nagyatyjának, prachimi gazdag kereskedőnek és tanácsosnak, állandó emléket emelt. Munkáji öszvegyüjtve kijöttek Berlinben 1801—6, 12 köt. *B. L.*

Engel (János Keresztély), jeles honi történetviszgáló és történetiró, cs. k. titoknok az erdélyi udvari cancellariánál Bécsben, világi consistoriumtanácsnok, cs. k. udvari könyvcensor 'sat, szül. Lőcsén Szepes vármegyében Oct. 17. 1770 protestans polgárszüléktől. Tanulását honvárosában kezdé, folytatá a' posonyi lyceumban 's 18 évében Göttingába méne, holott 1789 50 tallérnyi dijt nyere alapos jutalomirása: „*Commentatio de republica militari, seu comparatio Lacedaemoniorum, Cretensium et Cosacorum*“ (Götting 1790); valamint 4 év mulva a' göttingai királyi társaság is dijjal tisztelé meg ezen irását: „*Commentatio de expeditionibus Trajani ad Danubium et origine Valachorum*“ (Bécs 1795), melly alkalommal levelező tagjául kinevezte. Elvégezvén egyetemi pályáját, Bécsbe ment, hol gróf Teleki Samuel udvarkorlátnokban kegyes pártfogát lele 's az erdélyi udvarkorlátszéknél előbb accessista, később concipista lőn, melly hivatalát sok évig vitte, mig 1812 ugyan azon széknél titoknokká neveztetett. Érdemei megesmeréséül nemesi rangra emelte E. t Ferencz császár, 's Szepes vármegye táblabiráji közé iktatta, honvárosa pedig tiszteletbeli polgára diplomáját küldte meg neki. Keves szünórájiban, mellyeket tiszti köre hagya, hazánk politicai és egyházi történetei valának főfoglalatossági; de a' tudományok és literatura egyéb mezejin is dolgozgata. Mindjárt megjöttekor Gottingából honja 's melléktartományai történetirójául tökélte magát 's 20 évig fáradhatlanul gyüjtögete 's vizsgálgata criticailag historiai anyagokat. Terve kivitelét a magyar melléktartományok történetével kezdé meg (a' Halleban kijött *Allgemeine Weltgeschichte*-ben) 's utolsó munkája Magyarország historiája volt („*Geschichte des Königreichs Ungarn, erster Th. Vorzeit, arpadische Könige, Zwischenreich bis* 1309.“ Tübing. 1811; „*Geschichte des ungarischen Reichs*“ 5. köt. Bécs 1813—14.) E. már több év olta szenvede tüdőbajban 's 1813 nyarán állapotja könnyitése reményében a' Karpatok alá Smerzonka kénferdőjébe vette magát. Itt betegágyán végzébe utolsó munkáját 's felüdülve tért vissza hivatalkörébe; de baja megrosszult, 's E. a' következett év Martiusa 14-én megholt. — Bámulatra méltó, hogyan szánhata ezen tudós, kinek hármas tiszte hivatalos órájin kivül is ada munkát, annyi időt a' tudományoknak; de kifejlik, ha tudjuk, hogy felette takarékosan bánt az idővel, lemondott a' köz mulatkozásokról 's erős vala, meggyőzni kór teste fájdalmas érzetit. Munkáji, ide értvén az emlitetteket is. „*Danielis Cornides commentatio de religione veterum Hungarorum, edidit suamque de origine gentis hungaricae dissertationem adjecit Joh. Christ Engel*“ (Bécs 1791); „*Geschichte von Halics und Wladimir bis* 1772.“ (Bécs 1792, 1793, 2 rész); „*Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken*“ 'sat (Halle 1796, 97, 2 rész); „*Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*“ (Halle 1797—1804, 4 rész) „*Danielis Cornides vindiciae anonymi Belae regis notarii editae, auctae a J. Ch. E*“ (Buda 1807); *Geschichte des Freystaats*

Ragusa" (Bécs 1807); „*Monumenta ungarica*" (Bécs 1809); Ezeken kivül egyéb mivék- és időszakirásoknál szorgalmas munkatárs vala. Tetemesen segité Grellmannt (*Statistische Aufklärungen über wichtige Gegenstände der österr. Monarchie*), Windischt (*Neues ung. Magazin*), Schlözert (*Beiträge zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürg.*), Wielandot (*Neuer deuscher Mercur*), Schedius időszákirását, az aust. császárság honi lapjait 's egyéb folyó lapokat. E. több külföldi tudós társaságok tagja is volt 's eleven levelezést folytata Europa számos tudósival. *XX.*

ENGHIEN (Louis Antoine Henri de Bourbon, herczeg), szül. Chatillyban Aug. 2. 1772. Tanitója abbé Millot volt. Felzendült honját már 1789 hagyta el, több europai tartományokat utaza keresztül 's 1792 Flandriában Condé seregéhez zárakozott, mellynek előőrét 1796—99 vezérlé. 1804 badeni Ettenheimba voná Rochan-Rochefort Charlotte herczegné szerelme 's ott éle mint privat ember. Azon időben különbféle cselek környezék az első consult; de E nem vőn bennek részt, noha tudvák lehettek előtte. Azonban Napoleon bizonyos Querelle vallomásiból 's Michaud és Marguerite a' királyi herczeggel folytatott levelezéséből, mellyet egy füszeráros ada ki, elég zavaros tudósitást fürkésze ki, hogy a' nevezettek a' franczia thron elfoglalását vevék szándékba, hogy Pichegru, Polignac herczegek 's mások e' vállalat fejei, hogy Anglia tetemesen segéli őket. Azt is vélé titkos politiája, hogy E. álruhában látogatta meg Parist, minek ellenkezője azonban még a' herczeg elfogatása előtt kivilágult. Statustanácsnok Réal, ezen öszveesküvési ügy vizsgáltatásának vezére, elámittatá magát egy Ettenheimba küldött kém által, ki azt mondá nekie, hogy a' herczeg gyakran tesz alattomos utakat 's gen. Dumouriezt (marquis Thumery volt) magánál tartja. Azt vélé tehát Bonaparte, hogy a' herczeget, kit a' szövetség tagjául tekinte, el kell fogatnia, 's irásaiból több világot reményle nyerendni. E' végből gen. Ordoner Strasburgba ment 's a' herczeg és kisérete elfogatását a' gendarmok egyik escadronfejére bizta, ki Mart. 15 3—400 emberrel kerité be a' herczeg lakházát. A' herczeg védni akarta magát, de az ellenerő győzött, 's a' herczeg és Thumery, kit Dumourieznek tartának, oberst. Grundstein, hadnagy Schmidt, abbé Weinbrunn és 5 cseléd fogatott el 's Strasburgba vitetett. Innen Parisba mentek a' herczeggel, 's midőn 20-án esttájban a' főváros kapujihoz értek, parancsot lelének már, melly a' foglyot Vincennesbe rendelé vinni, hol őt egy consuli végzés szerént (Cambacères elejénte ellenmondott) katonai biztosság volt itélendő. Parist Murat kormányzá, 's a' biztosság kineveztetése tisztében álla. A' biztosság előlülője, melly 20-ika estvéjén ült öszve, gen. Hulin volt. A' gendarmoknak Savary parancsolt. Éhen és fáradtan alig szunnyadt el a' herczeg nyomoru fekvén, midőn 11 órakor éjjel felkölték. 7 tiszt üle a' hadi tanácsban. A' birák 4 órakor kimondák ugyan a' halálitéletet, mivel E. megvallá, hogy Francziaország ellen visele fegyvert 's hónaponként 950 guineet kap Angliából; de Hulin azon tekintetből, hogy a' herczeg magányos szólalkozást ohajta a' consullal, épen tudósitást akart Bonapartehoz küldeni, midőn Savary, ki az előlülő széke megett álla, kinyilatkoztatá, hogy a' biztosság dolga elvégzett. Erre már ötödfél órakor végre hajtatá Savary a' vár sánczában gendarmes- d' Eliteik által az itéletet. — XVIII. Lajos és a' kamarák emléket emeltek E.nek a' vincennesi templomban.

ENHARMONICUS. 1) A' Görögöknél azon hanglajtorjának neve, mellyben a' quarta ugy volt felosztva, hogy a' két első intervallum félhangoknál kisebb volt. 2) Most akkor támadtak enharmonicus hangok, midőn azon hangok cseréltetnek fel egymással, mellyek a' mi hangrendszerünk szerént ugyan azon fokon állanak 's füleinknek egyenlőn hangzanak, p. o. *gis*, *as*, *cis* és *des*. Onnan neveztetik enharmonicus

cseréletnek a' kereszték és b hangok felcseréltetése, mi távolabb hangokba hirtelen eltéréskor történik.

Encaustica, l. Viaszfestés.

Encratitek, l. Gnosticusok.

Encrinitek, tengerliliomok, liliomkövek, kövévált állatok elenyészett állatfajokból.

Ennius (Quintus), hires romai költő a' korábbi időből, 239 K. e. született Rudiaeb. Calabriában. Cato Censorinus Sardiniában esmerkedett meg vele, tanitványává lett 's magával Romába vitte, hol Ennius nem sokára a' legelébb kelő férfiakkal lépett barátságba és előkelő ifjakat tanitott görög nyelvre. Ezen nyelv és literatura bő esmerete, párosulva az oscus- és latánéval, okozá, hogy az utolsónak mivelésére olly nagyon hathatott. Zordon és darabos irásmódját, mellyet időkorának kell tulajdonitani, helyre üti erős kifejezése és tüzes nyelve. Quintilianus nagy hévvel dicséri és Virgilius, melly igen becsüli, azzal mutatá, hogy tőle egész verseket vett fel önmiveibe. Közel minden költésnemben tett próbát, a' Görögöket majd nagyobb, majd kisebb mértékben követve. Igy irt hexameterben egy epost: „*Scipio*"; romai évkönyveket a' legrégiebb időtől szinte koráig; szomoru és vig játékokat, mellyekből némelly töredékek fenmaradtak; satyrákat és epigrammokat; forditásokat. A' latán nyelv és hangmérték iránt tett érdemei romai polgári just szereztek neki és azt, hogy a' Romaiaktól költések atyjának tekintetett (Horat. „*Ars poet.*" 55 t. k.). Töredékeit öszvegyüjté Hesselius (Amsterd. 1707. 4.). *B. L.*

Ensemble, az egész, nem tekintve egyes részeit. Ha valamelly szép mü megitélésénél a' hatást tekintjük, mellyet részei öszvevéve okoznak, a' nélkül, hogy az egyesre ügyelnénk, azt szoktuk mondani: az egészt illyennek vagy ollyannak tapasztaltuk; p. o. valamelly képnél: ha az érzést tekintjük, mellyet tárgyai öszvevéve gerjesztnek, akar szellemére, akar szinei egyezésére, fényére vagy homályára 'sat. nézve; ha az egyes mivészek előadásai öszveegyeztetve mivelnek, honnan ezen kifejezéssel a' szinjátszó társaságról is élnek, midőn tagjainak öszveegyezése vagy egymástól elütése jó szóba. Igy ha személyeikre és jelességekre nézve jól öszveillenek a' szinjátszók 's mint szokás mondani, jól öszvetanultak, azt mondjuk: ezek jó egészet tesznek; ha pedig ellenkezőleg áll a' dolog, azt mondjuk: nem tesznek egy egészet. Némelly müelőadások csak mint egészek okoznak behatást. Igy némelly tájfestések a' képirásban, hol a' tárgyak magányosan véve semmi hatást nem tesznek, öszvevéve pedig kellemes képet mutatnak. Viszont vannak mivek, mellyekben az egyes tárgy fődolog, p. o. a' vig játékokban, hol az egész sokszor semmi figyelmet sem érdemel, de egyes characterei miatt fontos. — A' muzsikában igy nevezik azon többhangu miveket, mellyek főhangjai önlétüek, p. o. a' quintettokat és finalekat az operákban és oratoriumokban. A' karokat, mellyek főhangjai ugyan azon characterre nézve öszveegyeznek, és a' két vagy több főhangu miveket rendszerént igy nem nevezik. *B. L.*

Enthusiasmus, l. Lelkesülés.

Entomologia, a' bogarakról szóló tanitmány. Entomolog, bogáresmerő. Entomolithek, kövé vált bogarak.

Envoyé, l. Követ.

Enyed, (Nagy), mezőváros az erdélyi nagyfejedelemségben, nevezetesen Fejér várm. a' Maros folyója nyug. oldalán. szép 's tiszta magyarsággal beszélő lakosival és szépen virágzó reform. collegiumával, melly előbb Gyula-Fejérváratt volt. Erdélynek ritka fejedelme, Iktari Bethlen Gábor, különös gonddal 's pártfogással volt ezen oskola iránt; mert collegiummá, vagy mint akkor neveztetett, academicum gymnasiummá tette, 's nem csak hires német tudósokat (mint Opitius Mártont, Joh. Henr. Alstediust, Marc. Phil. Ludov. Piscatort és Joh. Henr.

Bisterfeldet) hitt bele tanitóknak, hanem gazdag jövedelmekkel, nevezetesen a' nagy-enyedi dézmával 's az ezen város körül fekvő Decse, Miriszló, Felenyed, Musina és Henningfalva nevü falukkal és nagy tőkepénzzel is megajándékozta azt. Ez az oskola 1604 vitetett által I Apafi Mihály fejedelemtől Nagy-Engyedre, hogy a' maga jószágaihoz közelebb essék. Fájlalni kell, hogy azon szép könyvtár, mellyet hasonlóul Bethlen Gábor szerzett a' még Gyula-Fejérváratt lévő oskolának, 1658 a' Tatároktól lángok prédájává tétetett. Megjegyzést érdemel a' collegium ritka régi pénzekkel gazdag pénzgyüjteménye. Ugy vélik, hogy Enyed még 1239 épittetett IV. Béla uralkodása alatt. 1703, midőn a' császáriaktól a' Rákóczi pártján lévők kikergetése végett felgyujtatott, sok kárt szenvedett. *L—ú.*

ENYÉZTŐ FUNDUS, l. AMORTISATIO.

EON DE BEAUMONT, l. GENEVIÉVE.

EOS, l. AURORA.

EPACTÁK (holdkulcsok, holdszámok), a' chronologiában azon számok, mellyek azt mutatják, hány nap mult el uj esztendő előtt az elébbeni esztendőnek legutóbbi holdujulása után. Az 1830 p. o. utolsó holdujulása Decemb. 14 történt, 1831 epactája pedig XVII volt. Tulajdonképen tehát az epacták a' holdnak azon korat mutatják, mellyben Karácsony hava 31 van. Minthogy a' holdesztendő 354 $^{1}/_{4}$ napot csak kevessel mul felül, a' napesztendő pedig 365 napból áll, természetileg az epacta évenként 11-el nevekedik; tehát ha az 1-ső eszt. XXX avagy 0; a' 2-ban XI, a' 3-ban XXII lesz. A' negyedikben XXXIII-á válnék, de mivel a' hold egy egész forgásának ideje mindég kihagyatik, csak III irunk. — Az epacták az arany számokból számittatnak ki. Az 1 aranyszámhoz tudni illik XXX vagy a' mint a' kalendáriomokban szokott előadatni, * epacta, 2 aranyszámhoz XI epacta való és u. t. — Illy módon ered a' következendő, a' hold cyclusa minden 19 esztendejére alkalmaztatott epacták táblája:

aranyszám	epacta	aranyszám	epacta
1	*	11	XX
2	XI	12	I
3	XXII	13	XII
4	III	14	XXIII
5	XIV	15	IV
7	XXV	16	XV
6	VI	17	XXVI
8	XVII	18	VII
9	XXVIII	19	XVIII
10	IX	20	*

A' 20-dik évnek (melly egyszersmind az uj cyclusnak 1-ső esztendeje) epactája XXIX vólna valóban, de mivel egy uj cyclus kezdetével az epactáknak ugyan azon rendben kell következniek, mint az elébbeni cyclusban, a' cyclus utolsó évének epactájához nem mint máskor 11-et, hanem 12-őt adunk. Ezen kivétel a' közönséges rendtől holdugrásnak (*saltus Lunae*) neveztetik. Eredetét onnan veszi hogy meton, nem egészen pontos cyclusa (235 synodicus holdhónap = 19 napesztendővel) után számoltatik. De, a' holdugrás által kipótoltatott egy napi különbségen kivül, minden cyclus végén, csaknem másfél órányi különbség marad, melly 312 esztendő mulva egy egész nappá nő. Ennekokáért kell a' julianum calendáriomban az epactát minden 312-dik esztendőben egy egységgel megtoldani. (A' fenebb adatott táblácska a' 18-dik és 19-dik századra vagyon alkalmaztatva). — Az epacták elejénte azon okból vétettek fel, hogy a' Husvétnak felvetése könnyebedjék általok, és mivel czéloknak tökéletesen megfelelnek, az 1582, XIII-dik Gergely Pápa által megjobbitott kalendáriomban is megtartattak, és csak elrendelések változott meg; — itt tudni illik a' számokat 1-től XXX-ig visszás rendben a'

hónap napjai mellé szokták tenni, ugy hogy p. o. a' Jan. 1-sö mellé XXX azaz ✱, a' 2-dik mellé XXIX, a' 3-dik mellé XXVIII és ugy tovább, a' 31-dikhez pedig ujra ✱ jö. De mivel a' synodicus holdhónap valóban csak 29 $^{1}/_{2}$ napig tart, az 1-sö 3-dik 5-dik 'sat. holdváltozásokban 30: a' 2-dik 4-dik 6-dik 'sat.-ben pedig csak 29 számlálnak. Ez által azt nyerjük, hogy az epacta mindég azon napokra esik, mellyekre az uj hold; — csak arról nem kell elfelejtkezni, hogy az ezen ugy nevezett egyházi epacták szerént felvetett uj holdak csak felületes felvetések, mivel a' számitás mindég csak egész számban készittetik. A' Protestansok bevévén 1700 a' megjobbitott kalendáriomot, belőle az epactákat egészen kihagyták, 's helyettek a' Husvét felvetése alapjául a' csillagászi meghatározást vették fel. De mivel számvetésekben a' Keppler által kiadatott Rudolph-táblájit használják, mellyek már most az égtől nem kevessé különböznek, innen sokkal nagyobb fáradsággal sem nyernek különös pontosságot. *Albert Ferencz.*

EPAMINONDAS, hires thebai hadvezér, ki hazáját egy kis ideig a' hatalom és szerencse tetőpontjára emelte. A' hajdani boeotiai királyoktól származván 's vagyontalan lévén, 40 esztendős koráig homályban élt, 's Pythagorasnak Lysis nevü tanitványától vőn oktatást, ki őt azon felséges ideákra lelkesitette, mellyek utóbb egész életét diszesiték. Polgári fényes pályáját elsőben Spartában kezdette el, hova őt a' Thebaiak többekkel együtt a' Lacedaemoniak meghivására a' végett küldötték, hogy a' két nép között kiütött háborut alkudozások által elvégezzék. Itt nem csak nagy ékesszólást, hanem nagy állhatatosságot és méltóságot is bizonyitott, 's nem állott semmiképen reá, hogy Boeotiának a' Thebaiak által elfoglalt városai visszaadassanak. A' háboru tehát folytattatott 's Epaminondas választatott a' Thebaiak fővezérévé. Hat ezer emberével a' Boetiába ütött ellenségnek két akkora seregével kellett verekednie. Mindenek szerencsétlen kimenetellel ijésztették, de ő mind a' mellett is Leuctránál egy ütközetet próbált, Kr. e. 378 esztendőben. Ezen ütközetben a' Spartaiak királyokat, Cleombrotust, 4000 emberrel együtt elvesztették, 's hátravonulni kényszerittettek. Két esztendővel azután Epaminondas és Pelopidas boeotarchakká választattak, mind a' ketten Peloponnesusba ütöttek, több népeket, kik Lacedaemonnal szövetségben voltak, ettől elpártoltattak 's a' Messeniusokat megszabaditották és ezeknek városát is ujra felépitették. Azután Epaminondas egy nagy hadi sereggel Sparta előtt jelent meg, melly várost mindazáltal Agesilaus olly ügyesen és vitézül védelmezett, hogy Epaminondas a' vidéknek elpusztitása után annyival is inkább kénytelen volt visszavonulni, minthogy azalatt a' tél elközelgetett 's az Athenebeliek is a' Thebaiak ellen fogtak fegyvert. Thebában bevádoltatott 's törvénybe idéztetett azért, hogy ő és Pelopidas a' boeotarchatust a' törvényes időnél tovább megtartották. „Jól van" igy szóla, „én halált érdemlek; csak azt kivánom, hogy ez irassék sirkövemre: a' Thebaiak halállal büntették meg Epaminondast azért, hogy őket Leuctránál a' Lacedaemonbelieknek, kikkel előbb soha szembe szálani nem mertek, megtámadására 's meggyőzésére kényszeritette, hogy győzedelme a' hazát megmentette 's Görögországot szabaddá tette, hogy a' Thebaiak az ő vezérlése alatt Lacedaemont bekerítették és keves hiján végső veszedelembe döntötték; 's hogy Messenát ismét felépitette 's erős falakkal közülvette". Ezen szók mindenekben lelkesedést gerjesztettek, 's Epaminondas szabadon boesáttatott. Minekutána Pelopidast, ki a' pheraei tyrannusnál fogva volt, csupa tekintete által megszabaditotta, Lacedaemon és Theba között uj háboru támadott. Mind a' két részről felette nagy hadi seregek gyüjtettek össze. Epaminondas ismét beütött Peloponnesusba 's hirtelen Sparta előtt termett, azt vélvén; hogy védelmezők nélkül találja. De Agesilaus tudósittatván ezen szándékról, visszasietett 's Epaminondast készen fogadta. A' Thebaiak mind a' mellett is megtámadták 's a' város közepéig benyomultak, de a' Spartaiak kétségbeesés által lelkesitett

vitézsége győzedelmeskedett, 's a' Thebaiak kénytelenek voltak magokat visszahuzni. Epaminondas ezen veszteséget helyre akarván hozni, harminczhárom ezer emberrel beütött Arcadiába, hol ekkor az ellenség legnagyobb ereje együtt volt, itt történt a' hires mantineai ütközet. Seregének egyik szárnyával reá ütött a' lacedaemoni phalanxra 's azt megfutamtatta, de midőn az ellenséget kergette, ettől hirtelen körülvétetett 's egy nyillal melybe lövetett. A' Thebaiak kemény harczolás után megmentették testét és paisát. A' másik szárnyon az ütközet kimenetele bizonytalan maradott, 's Epaminondas halálának hirére mind a' két felekezet visszahuzta magát, mind a' kettő győzedelmi jeleket állitván fel az ütközet helyén. Epaminondas még ekkor élt, az orvosok azt mondották, hogy mindjárt meghal, mihelyt a' nyilat sebéből kihuzzák. Midőn a' győzedelem hirét hallotta, igy szólott örömmel: Elég soká éltem, 's a' nyilat kihuzta mellyéből. Barátjai sajnálkoztak azon, hogy nem voltak gyermekei. „Hagyok magam után", igy szóla két halhatatlan gyermeket: a' leuctrai és mantineai győzedelmet". Megholt 48 estendős korában Kr. születése előtt 363-dik esztendőben. A' régiek erkölcse tisztaságát és szive jóságát 's szelidségét szinte ugy magasztalták, mint hadvezéri talentumait. Az igazmondást olly igen szerette hogy még tréfából sem hazudott. Ollyan férjfi volt, igy szól róla Nepos, kit minden erények ékesitettek 's egy vétek sem mocskolt. *K. L.*

Epe, a' máj által, leginkább a' kapuér (verőczér), de a' májütér stb. hozta vérből is elválasztott, enyüs, ragadós, zöldessárga, a' viznél valamivel nehezebb, tulajdon kellemetlen szagu, keserü izü, a' vizzel könnyen keveredő, a' hüs légen elrothadó, fejér pelyheket letevő, büdös, utóbb édesded, pézsmához hasonló szagu, megszáritva sokáig elálló nedv. — Az epe az ételemésztés idején tulajdon vezető csőkön ált a' tizenkétujnyi bélbe foly, ottan az emésztést hathatósan elősegitendő; különben a' máj alszinén egy vájogban levő hólyagba (epehólyag) gyülik öszve. De nem csak az emésztést segiti az epe elő, hanem az ő elválasztása a' lélekzésnek egy alsó neme, mert a' vért sok szénitőtől (*carbonium*) fosztva meg, üteriebbé teszi. — Berzelius szerént 100-ban ezek az epének részei: viz — 90, 74; epeanyag 8, 60; szabad kaliban felolvadt takony 0, 30; szabad natron, savak és vasacs 0, 96. Thenard szerént az ökörepének 100-ban ezek a' részei: viz 87, 50; gyanta 3, 00; epeméz 7, 54; sárga anyag 0, 56; szabad natron 0, 50; villos natron 0, 25; kénsavas natron 0, 10; sósavas natron 0, 40; villsavas mészföld és vas 0, 15. — Az epekövek az epehólyagban vagy vezetőkben erednek különbféle okból az epében olvadva volt anyagok jegesülése (*chrystallisatio*) által; barna fekete szinüek. *—j—a.*

Epée (Charles Michel, abbé del'), szül. Versaillesban 1712. A' siketnémák ezen jóltévője papi életre szánta magát; de mivel a' jansenistai hitvillongások alkalmával behozott formularet nem akarta aláirni, ideiglen törvénytudói pályára lépett; később Froyesb. praedikátor és canonicus lőn. Soane püspökkel volt esmeretsége 's szellemi öszvehangzása reá vonák a' parisi érsek haragját, ki az abbénak egy időre a' gyónszéket eltiltá. Azon gondolat, siketnémán születetket jelbeszéd által szellemileg visszaadni a' társaságnak, nem neki ötlött ugyan legelőször eszébe, de, bizonylása szerént, minden külső alkalmadás nélkül támada benne. Egy spanyol Benedictinus, Pedro Ponce, már a' 16 század végével olly sikerrel oktatá a' castiliai connetable két siketnéma gyermekét, hogy nem csak olvasni, irni, hanem számolást 's vallást és több nyelveket is megtanulának, sőt némelly esmereteket a' physicából és astronomiából is szerzének. Angliában, Schweizban 's m. is szerencsés próbákat tőnnek siketnémákkal, 's 1748 egy Pereira nevü Spanyol Parisban a' tudományok academiájának bemutata néhány általa képzett siketnémát, kik esmereteikkel köz bámulatot gerjesztének. De ezen tanitók egyike sem tette közzé azon módot, mellyet oktatásában követe, 's erről, Bonet és Ramirez

(két Spanyol) munkájin kivül, nem voltak tökéletes tudósitások. Igy megfejthető, hogy l'Epée lett nemiképen feltalálója ezen oktatásmódnak, mellyet legelőször két siketnémán született leánytestvéren próbála 's olly sikerrel, hogy egész életét ezen tisztnek szánni magát eltökélé. Ezen nemes férjfiu atyjok lett illy szerencsétleneknek, kik képeztetéséről saját költségén álapitott intézetben gondoskodék. Itt egész jövedelmét 's a' mivel pártfogók segiték, olly önfeláldozással szánáa nevendékire, hogy gyakran maga a' legszükségesb hiján volt és saját vagyonja is zavarba került; még is arra kéreté II. Katalin császárnét, midőn ez segeteni akará, hogy ajándék helyett inkább egy siketnémát küldjön nekie birodalmából. Igy keveré könyörülete egy siketnéma ifju iránt, kit 1773, a' Peronneból vivő uton rongyokkal takarva talált, számos kedvetlenségbe. Ezen elhagyottban t. i. a' gazdag Solar grófi ház számüzött örökösét vélte felfedezni, magához vevé 's visszakövette jusait. Per támada, a' Chatelet 1781 grófnak esmeré a' siketnémát 's betevé jusaiba; de 1792, miután Epée 's herczeg Penthièvre, egyetlen védjei a' szegény Solar Jósefnek, meghalának, eldöntetett az itélet, a' talált elesék jusaitól, nagy nyomorra juta 's köz katonává lenni kénytelenitteték. (Nem sokára kórházban hala meg.) Bouilly ezen anyagból illy czim alatt: „*L'abbé de l'Epée*" nézjátékot ira, melly inkább dialogisált elbeszélés, mint drama 's csupa nemigaz a' tartalma. A' pert Laharpe beszéli el „*Corresp. litter.*" III, 1801, 170 'sk. l. Abbé de l'E. Dec. 23. 1789 holt meg. Sokszerü fáradozási mellett sem vala szerencsés kedvenczohajtását, egy siketnémaintezet nyilvános költségen felállittatását, elérni; 's csak utánja, abbé Sicard, ki az oktatásmódon sokat javitott, juta annyira. A' siketnémák tanitásáról 's az általa követett módról több irása van de l'Epéenek. Europa tudós társaságai közül csak a' Parisban fenalló philanthropiai vette fel e' ritka férjfit tagjai sorába.

Eper. A' haza különbféle részeiben különbféle értelmet adnak neki. Dunán tul az eper annyit tesz, mint a' tiszaiak szamóczája; a' Duna-Tisza melléken pedig, mint a' Dunántuliak szederje. Az eper sajátkép az, a' mi a' latának fragaria-ja, a' Németek Erdbeer-je. És igy az eper Linné rendszerének 12-dik osztályába, azaz, a' huszhimesek, (több anyások) közé, a' természeti rendszer szerént a' különövetüek (kétszikesek) főosztályába, a' dryasiak familiájába tartozik. Jegyei ezek: csészéje 10 metszésü, a' külső karéjok kisebbek. Szirma öt. Igen sok apró, nyulánytalan gyümölcsü; husos, lehulló tartóban. Két faja van, dunántuliasan igy nevezve: Szamóczaeper (*fragaria vesca*), ezen jelekkel: szára ostorindákkal; levelei hármasok, levelkéji kerekdedek, hegyesen csipkések, szőrösek, a' nyel szőrei távoliak (nyiltak), a' kocsányéi rányomottak. A' gyümölcs csészéje visszahajlott, nagysága 2—5 hüvelyknyi. Legelőkön, erdőkön, pagonyokban, gyümölcsösökben terem. Másik faj: a' csattogó eper (*fragaria elatior*), az előbbitől abban különbözik, hogy szára sokkal magasabb (egy lábnyi és nagyobb), gyümölcse hosszukás és nagy, csészéjéhez erősben tapad, kocsányának szőre nyilt (távoli). —*j*—*a*.

Eperfa l. Szederfa.

Eperjes (az epertől, fragum, a' honnan deákul Fragopolisnak neveztetik), szabad kir. város Sáros vármegyében, 806 ház. 7416 lak. a' Tarcza folyója mellet, mellyből csőkőn vitetik italviz a' városba. Igen kies helyen fekszik, 's a' körüle lévő sok szép kertek, rétek, szántóföldek, erdők, dombok, hegyek, régi várak nagy diszére vannak ezen jeles városnak, mellynek régiségét némelly irók Arpád idejére viszik fel. Királyi várossá 1324 lett I. Károly király idejében. Ószveomlott régi várai közt különösen méltó megtekinteni kiterjedéséért és a' kilátásért a' sárosi hegyen lévőt, melly valaha Rákóczi lakhelye volt. A' hegy alatt egy kápolnát lehet látni azon helyen, hol a' várban fellobant puskaportól levettetett két Franciscanusnak holt testei találttattak 's eltemettettek. Emlittetésre méltók az itt történtek közt, hogy Albert, ki testvére

II. Ulászló királyunk ellen fegyvert fogott, Zápolya Istvántól 1491 megveretvén, ide vette magát 's itt békélt meg bátyjával; továbbá a' II. Ferdinand király és I. Rákóczi György közt köttetett béke, melly szerént amaz kénytelenittetett ezt erdélyi fejedelemnek megesmerni. Kőfallal kerittetik körül. Megjegyzést érdemelnek benne: a' tiszáninneni kerület törvényszéke (1723 olta); a' szépen virágzó luther. collegium; cath. gymnasium; könyvnyomtató mühely; a' Sz. Miklós és Jésuiták templomai; a' város és vármegye háza; 1817 olta egyesült görög püspök és káptalan helye. Szorgalmatos tót és német lakosai sok vásznat és posztót készitenek 's nagy kereskedést üznek vászonnal és hegyaljai borral. Népes vásárok tartatnak 's postahivatal van benne. Egy órányira tőle jó savanyu viz van, melly a' test erőtlenségében, a' nedvességek által okoztatott betegségekben, szörulásban, sárgaságban, aranyérben, havi tisztulás rendetlen folyásában, fuladozásban, főszédülésben használ a' szenvedőnek. *L—ú.*

Epernay, Francziaország marnei depart. városa a' Marne folyója mellett, nem messze Rheimstől, 750 ház. 's 4500 lak., főhelye a' champagnei borral való kereskedésnek. A' Moet kereskedőház nagyságáról 's alkottatásáról hires pinczéjiben 4—500,000 palaczk champagnei bor volt 1814 előtt. *L—ú.*

Ephesus a' hajdani Ionia 12 fővárosinak egyike, a' kis-asiai tengerparton, a' Calystrus torkolatjánál, mondják, hogy az Amazonok alkották legyen. Diana templomát benne, a' világ csudák egyikét, a' 3 világrészből öszvefolyt ajándékok a' föld templomainak egyik legdusabbjává tették. Ezen templomnak Croesus és Ephesus (Calystrus fija) vetették meg alapját, 's minekutána Herostratus felgyujtotta volna, még pompásabban emeltetett fel. A' város középpontja volt az előasiai kereskedésnek 's gyüléshelye az idegeneknek, Zsidóknak is, kik közt Pál apostol keresztény községet alkotott. Nem messze Ephesus romjaitól fekszik most Aja-Saluck.

Ephialtes és Otus, az Aloidák nevei (l. e.).

Ephorus. Az ephorusok Lacedaemonban polgári tisztviselők voltak, kiket K. szül. előtt 745 esztendővel Theopompos király, vagy mások szerént már Lycurgus rendelt a' végre, hogy a' királyok távollétében mint ezeknek képviselői az ország belső igazgatására, nevezetesen a' törvények kiszolgáltatására ügyelnének, melly végre különös épület Ephorion adatott számokra. Egyik főfoglalatosságok az ifjuság nevelésére vigyázás volt. Öten választattak a' nép közül 's hivatalokat csak egy esztendeig viselték; de nem sokára a' királyok hatalmát is keskenyebb határok közé kezdették szoritani. *K. L.*

Epicharmus egy bölselkedő és költő ki Pythagors tanitványa volt.

Epicheirema (epicheirema; iratik epicheremának is). Igy neveztetik a' logicában és rhetoricában egy okoskodásnem, mellyben a' praemissákhoz azonnal hozzátétetik azoknak oka is, ugy hogy az által megröviditett öszvetett okoskodás (*polysyllogismus*) áll elő. *A. B. S.*

Epictetus (Kr. szül. ut. 90 esztendővel). A' Stoának ezen hires követője Phrygiának Hieropolis nevü varosában született. Rómában élt mint rabszolgája Epaphroditusnak, ki Nerónak kevély és kegyetlen szabadosa volt, 's kinek kegyetlenségeit csudálkozásra méltó lelki nagysággal és nyugalommal türte. Utóbb szabadon bocsáttatott; de azután is nagy szegénységben élt. Erkölcstudományának főtörvényei ezek voltak: türj és tanulj sok nélkül el lenni. Jeles tanitásaival köz csudalást nyert. Domitianus több bölcselkedőkkel együtt őt is számkivetésbe küldötte. Epictetus Epirusban telepedett meg; de Domitianus halála után vissza ment Rómába 's Hadrianus és Marcus Aurelius előtt nagy tekintetben volt. Arianus Epictetusnak, ki tanitója volt, bölcs mondásait öszveszedte, 's azokat még most is birjuk „*Enchiridion*" czim alatt. Ezen kézi köny-

vén kivül még négy beszélgetés is van tőle. Munkáit legjobban kiadta Schweighäuser Lipcsében 1799-ben öt kötetben. Annak bizonyságául melly igen tiszteltetett legyen Epictetus, azt beszélik, hogy mécse, mellynél tanult vala, három ezer drachmán adatott el halála után. *K. L.*

EPICURUS, szül. Gargettusban Athene mellett Kr. szül. el. 342 Ezen hires görög bölcselkedőta' mi időnkig kárhoztatták, mintha a' testiségnek és minden vétkeknek rabszolgája volt volna. Szegény szüléktől származott 's olly igen szeretett tanulni, hogy már tizenkét esztendős korában Athenébe ment, 's egy Pamphilius nevü grammaticusnak oskolájába járt. Midőn egykor ettől Hesiodusnak azon versét hallotta, mellyben a' Chaos minden teremtett dolgok között legelsőnek mondatik, azt a' kérdést tette: hát a' Chaost, ha legelső volt, ki teremtette? A' grammaticus őt a' bölcselkedőkhöz igazitotta, kiket Epicurus ettől fogva szorgalmasan meg is látogatott. De Athenével nem elégedett meg, hanem lelke kimivelése 's esmeretei gyarapitása végett több országokat bejárt 's végre Athenében egy kertben oskolát nyitott. Csak hamar sok tanitványi lettek. Azt tanitotta, hogy a' boldogság a' főjó, de nem a' testi vagy világi boldogság, mellyhez vétkek által is lehet jutni, hanem a' lelki, mellyre csak erények vezetnek. Ehhez képest kárhoztatta ugyan a' vétket 's az erénynek hódolt, de egyikét sem magokért tette, hanem a' vétket azért kárhoztatta, minthogy a' boldogsággal nem fér öszve, 's az erénynek azért hódolt, minthogy a' boldogságra mulhatatlanul szükséges. Ajánlotta a' bölcseséget, magamérséklést, józanságot, békeszeretést, az országos hivatalok távoztatását, a' lélek erősségét, az emberek önszeretetének kimélését, az örömekkel annyiban élést, a' mennyiben uj örömekre alkalmatlanokká nem tesznek, 's az élet megvetését. A' fájdalom nélkül lételt kivánatos dolognak mondotta ugyan, de maga a' legnagyobb testi fájdalmakat is békével türte. Jóllehet saját példás élete által (mellynek mindazáltal némellyek kevélységet és irigységet tulajdonitnak vétkül) tanitásai értelmét tökéletesen megmagyarázta, mindazáltal még is sokféleképen félreértettek 's balra magyaráztattak azok. Valamint erkölcstudománya a' boldogságon épült, ugy a' világ eredetéről szóló tanitásában is atomista és materialista volt. Azt az elvet vévén fel, hogy semmiből semmi sem lehet, két szükséges, öröktől való és végtelen főokat állitott t. i. tökéletes üreget és atomusokat, azaz, elosztathatlan és végtelenül sok formáju testecskéket. Az atomusok természeti nehézségekhez képest mozogtak az üregben, 's az által sokféleképen öszveelegyedtek egymással. Hogy ezen elegyedést könyebbé tegye, nem egyenes, hanem görbe lineákban hagyta az atomusokat leesni. Az illyen leesés vagy leszálás által igen sokféleképen értek egymáshoz 's ebből származtak a' mindenféle testek, 's azoknak tulajdonságai is, mint p. o. szinek, hangjok, szagok 'sat. Továbbá azt tanitotta, hogy valamint mindenek az atomusok elegyedéséből származtak, ugy azoknak eloszlása által mindenek el is romlanak, hogy számtalan világok származtak csupa történetből 's most is szüntelen származnak és viszont elenyésznek; hogy a' mi világunknak volt kezdete, 's azért vége is lesz, 's hogy annak romjaiból ismét uj fog származni. Az emberek és barmok között nem talált különbséget 's a' lélek eredetét hasonlóképen testi módon magyarázta. Ezen tanitása, mellyért nem ok nélkül atheismussal és materialismussal vádoltatott, sok ellenségeket és rágalmazókat szerzett neki. Hetvenkét esztendeig élt; 's jóllehet halála után tudománya Romában is sok követőket talált, kik között Celsus, az idősbb Plinius és Lucretius legnevezetesebbek, még sem tett soha is szert olly nagy tekintetre; millyent a' Peripateticusok, Stoicusok és Platonicusok csak kevessel régibb oskoláji nyertek. Számos irásai közül igen keves maradott meg, mellyeknek egyike nem régiben a' herculanumi nyomozások alkalmával találtatott fel. Különben bölcselkedése csak Lucretius költeményéből, Cicero, Plinius 's egyebek tudósitásaiból és azon két level-

ből esmeretes, mellyeket Schneider Lipcsében 1813 kiadott. — Epicuraeus, Epicurus tanításának id. zett félremagyarázása szerént olly ember, ki az érzéki éleménynek, főkép a' finomabnak, hódol.

Epicyclus (környkerek). Pontosabban vizsgáltatván az égi testek, csakhamar észre vétetett, hogy mozgásaikat egyszerü kerekded pályán haladás által kimagyarázni nem lehet. De mivel a' földnek teljeséges (*absolut*) nyugvása nemi szemlátomásnak láttatott, mellyen kételkedni képtelenség volna, az ősök pedig az égi testeknek öszvebonyolódott mozgásait megmagyarázni iparkodtak; ennél fogva a' csillagászok Copernicusig azt vették fel, hogy a' csillag egy körben mozog, mellynek középpontja hasonlóképen más körnek karimáját végig járja; és ugyan azon elébbeni kört (mellyben a' csillag közvetetlenül mozog) nevezték epicyclusnak. — A' csillagok mozgásaiban előforduló tünemények ezen feltétel alatt valóban elégségesen magyaráztatnak, és innen természetes, hogy még azon időkben is, mikor a' föld teljeséges nyugvásán kételkedni anathema volt, ezen feltétel egészen igaz — és a' környkerekek igen fontosaknak tartattak, mert: milly erő által vitethetnék a' környkereknek középpontja (egy valódi mathematicai pont) körül a' pályában; és milly erő lehetne az, melly magát a' csillagot a' környkerek körül mozdithatná, arról az ősök nem gondolkodtak. Előttünk azonban, kik ezen erőkről méltán tehetünk kérdést, és sem nem hihetjük, sem által nem láthatjuk, hogy egy mathematicai pont, azaz, valódi semmiségben olly erő lehetne, az egész feltétel semmivé válik; és a' környkereknek csak történetbeli gyönyörködés marad fen; annyival inkább, mivel az olly sokféle tüneményekből kitetsző földmozgás által a' csillagoknak mozgásai tökéletesen megmagyaráztatnak, és olly szemlátomást megbizonyitatott dolog elhitelének mai napon sem átok, sem pedig, a' pallérozottaknál legalább, bai vélekedés nem ellenzi. *Albert Ferencz.*

Epidaurus, ó-görög városok: 1) Argolisban a' saroni öbölnél, Aesculapius pompás templomával; sok beteg látogatá e' templomot 's a' jótékony isten csudaerejétől vára jobbulást; most Napoli di Malvasia; 2) Laconicában, E. Leimerának is mondatott; 3) Dalmatiában, most Ragusa vecchia.

Epidemia, népen való (népeni) betegség, valamelly helyen vagy országban csak egy darab ideig uralkodó. Eredetét mindég külső, megszünendő okoktól veszi, az egész népre hatóktól 's az emberi testben lassanként a' bizonyos betegségre szükséges változásokat előteremtőktől. Igy némelly epidemia tulajdon, a' szelek által hozott levegői anyag által látszik eredni, mint például a' keletről nyugotra bujdosó influenza (gyulláz) és cholera. (?) Az élelmek szüke, rossz minemüsége, ártalmas keveréke 'stb. is szülhet népeni betegséget. A' gabonában és gyümölcsben szük esztendők az embereket más pótolékok használására kinszeritik, mint fahajéra Svédországban, Norvegiában 'stb., a' mi által betegség támad. Az anyarostól származtatják a' raphania (rozskór) eredetét; a' rozs, árpa, ha széditő vadócczal (*lolium temulentum*) nagy mennyiségben keverve van, rossz, betegitő eledelt ad 's a' belőle készülő ser nem kevesbbé ártalmas. A' lenyomó bus elmeindulatok és az ezeket okozó történetek, p. o. háború, vármegszálás, földindulás, az idegrendszert megtámadva nagyon elősegithetik vagy legalább vészesbithetik az epidemiát. Ez néha egyes betegekkel kezdődik, néha pedig egyszerre sokakat megtámad 's leginkább akkor, ha az időjárás vagy a' szél hirtelen az ellenkezőbe csap által. Igy p. o. hosszasan tartó nyugoti vagy délnyugoti szélre hirtelen éjszakkeleti szél eredvén, mindjárt hurut, nátha, hülgyuladás (*rheumatismus*) követi ezen változást. Kezdetben többnyire szelid az epidemia, de jobban kiterjedvén gonoszabbá is lesz, mig szünte felé viszont szelidül. Gyakran olly lassudan végződik, mint terjedt, de néha igen sebesen. Nem mindenki támadta-

tatik meg tőle; a' mit, hihető, hogy az uralkodó befolyással ellenkező testalkotás okoz, minél fogva némellyek az ártokoknak tovább képesek ellenállani. Tapasztalták gyakran, hogy hosszas betegségü emberek mentek maradtak a' népeni betegségtől. — Nem ritkán szokás az epidemiát a' ragadó betegséggel felváltani. Az epidemia eredetileg nem ragadó, a' beteg testben nem fejlődtet ki raganyagot, melly más élő testre áltvitetvén ugyan azon kórt szülné; zárás által nem menekedhetni meg tőle; 's valamint általányos befolyásokból eredt, ugy magában, azon befolyások szüntével, elmulóképen ellenkezőleg a' ragkórral, melly zárás nélkül végtelenül pusztitana. Azonban a' népeni kór áltváltozhatik ragadóvá, ha főfokán dühödik és sok betegek szorittatnak szük helyre. Ekkor raganyag származik, melly a' hajlandó testre áltvitetvén hasonló betegséget szül. Azonban itt a' csalódásoknak tágas a' mezeje. —*j*—*a*.

Epiglottis, a' torok fedele.

Epigonok, l. Theba.

Epigramma (görög), felirás, felülirás. Eredetére nézve templomokra, sirkövekre, mivekre 's t. ef. tett felirás tárgymagyarázás vagy indulat festés végett. Illyen volt a' Görögöknél. Az ujabbak utánazni kezdék, de ezzel characterét is elváltoztatták 's olly elmés vagy gunyoló költeménnyé tették, melly nem annyira a' képzelő és érző, mint inkább az értő erő elejébe terjeszt valamit, midőn benne egy vagy több gondolat nem várt összeérésbe hozatván egy más 's egészen különböző gondolattal, ez által a' lélek kedves megjátszatást érez, vagy a' gondolatok egy pontba csapnak öszve, mellyből mindég egy bizonyos tárgy felé irányzott, nem várt 's magában elmésséget rejtő szikra pattanik ki. Ennél fogva az epigramma valamelly jelenné tett tárgy egyes tulajdonját bizonyos szorosan meghatározott ponthoz függesztve adja elő. A' költő t. i. jelenlétet ad tárgyának 's benne valamelly tulajdonságot fedez fel, vagy reá valamelly tulajdonságot ruház költői hihetőséggel, ugy alkalmaztatván előadását, hogy az egészből egy bizonyos pont, mellyhez minden vonás mérve van, 's mellyből a' költői képnek tekintetnie kell, nyilván kitünjék. Innen önkényt folynak az epigramma saját kivánati. Tárgya eleven jelenlétét ugy eszközli a' költő, ha gondolatját nem száraz reflexió gyanánt fejezi ki, hanem azt valamelly személyesitett 's emberi tulajdonokkal felruházott lénnyel mondatja el, ha észrevételét bizonyos személyre alkalmaztatja, ha azt képben adja 'sat. általjában ha a' lelketlen dolgot emberi tulajdonokkal hozza rokonságba. Azon véggondolat, mellynek kiemelésére vagyon minden egyéb használva, czélpontnak mondatik. Ez tehát a' legérdeklőbb gondolatot foglalja magában 's mindent elkövessen, hogy olvasója szivére és lelkére hasson; következőleg a' czélponttal öszvefüggésben nem álló, minden mellékideát el kell hagyni 's egynél több czélpontot nem állitani. Czélpontja kiemelésére törvén az epigramma, kétségkivül gondolatit és szavait fokonként emelkedve vagy esve következteti egymásra, folyvást tökéletlenről tökéletesebbre hág 's érdekleti erőre nézve legfőbb ponttal végződik a' szorosan megtartott egység mellett minden szélesb kicsapongástól őrizkedik, a' kiemelő árnyékozatokat okos takarékossággal szoritja öszve a' czélpont körül, epithetonokkal kémélve él, körülirást 's minden a' tárgytól távolabbi eltérést szorgosan kerül. Ebben áll az epigramma haladékony előadása és rövidsége. A' felirásoktól 's emlékektől veszi ugyan eredetét az epigramma; de várás és megnyugtatás, mellyeket e' költemény mivoltának nézett Lessing, csak némelly nemének kivánati. Külső formája különbféle, 's az iró önkényétől 's a' foglalat minemüségétől függ. A' Görögök és Romaiak rendszerént distichonokban és jambusokban irták; az ujabbak többnyire rimekben. Költőink a' bájos hangzásu 's teljes kerekségü distinchannal élnek. Említjük itt Barótit, Rajnist, Virágot, Kazinczyt, Vitkovicsot. Sz. Miklósit, Kisfalu-

dy Károlyt, Törököt. L. Bajza derék monographiáját az epigrammáról. Tud. Gyüjt. 1828 VII köt. 24—61 lap. és XII köt, 1—43. lap. *B. L.*

Epigraphe, felülirás p. o. épületen, könyv elején (motto). Epigraphica, felülirások esmerete, főkép a' Hollandiak (Martin Smet, Jan. Gruter) és Olaszok (Scip. Maffei) által alapitott segédtudománya a' historianak.

Epilepsia, nyavalyatörés, hullkór, egy hosszan tartó, különbféle 's gyakran el nem háritható okokból eredt, táplált és innét olly gyakran gyógyithatatlan, szakaszos (*periodicus*), egyes megtámadásokban látszó idegbetegség. Előjelül többnyire az ugy nevezett aura epileptica (hullkóri szellő) jár egyik vagy másik lábból vagy kézből a' mely vagy fej felé; de előjelei néha nem vétetnek észre. Erre hirtelen elhullás következik, többnyire kiáltással; a' hüvelykek beszorittatnak, de a' többi testrész többé vagy kevesbbé mozog; teljes öntudatlanság és érzéketlenség áll elő, a' lélekzés szapora, szorongó, nyögő, hörögő; a' száj habzik, az arcz elhuzódik; a' fogak csikorognak; a' szemek forganak, merednek; a' hugy és más kiürülések akaratlan történnek; a' szemek nyiltak, mozdulatlan, kiterjedt, a' világ iránt érzéketlen pillájuak. Általjában 10—20 percz alatt végződik a' támadat; a' beteg mintegy mély álomból ébred fel, a' történetekről semmit sem tudó, semmi kellemetlent nem érező, fáradságon és talán izei fájdalmán kivül. Néha napjában 9—10-szer is történik a' megtámadat, másoknál hónaponként, holdváltozáskor, félévenként, sőt még nagyobb szakaszonként is. A' támadat alatt csak arra kell vigyázni, hogy magát meg ne sértse; a' hüvelyk felnyitás, szagoltatás előbb végezteti ugyan a' támadatot, de annál előbb is fog ez visszatérni, — honnan csak a' baj nevekszik. A' támadat nem épen veszedelmes. —*j*—*a.*

Epilogus, végszó, hogy általa a' munka végén még némelly észrevétel közöltessék a' hallgatóval vagy olvasóval. Nemikép ellenében áll a' prologusnak, előszónak, és, mint ez, főkép dramában fordul elő. Igy Shakespear sok miveinek prologuson kivül epilogusaik is vannak, mellyekben a' költő részént hallgatójitól mive és az előadás fogyatkozásáért engedelmet kér, részént a' való szempontot kimutatja, mellyből mivét tekinteni kell. Az epilogus tehát néha csak szükségpotló, mennyire a' müről valamit mond, mit ez magáról ki nem nyilatkoztat. Valamennyire elváltoztatott értelemben epilogusnak mondják azon (többnyire versben irt) beszédet, mellyel elköltözéskor valamelly szinjátszó társaság bucsut vesz közönségétől. *B. L.*

Epimenides, a' régiségnek egy hires bölcselkedője 's költője, Kr. sz. e. a' hatodik században Cretában született. Némellyek Görögország ugy nevezett hét bölcsei közé számlálják 's helyette Periandert ezen számból kirekesztik. A' rege ugy festi, mint az istenek megbizottját 's a' jövendőnek csalhatatlan tudóját. Nevezetes az a' rege, hogy ő ifju korában egy barlangban mély álomba merült, melly némellyek szerént negyven 's mások szerént még több esztendeig tartott, 's mellyből midőn felébredett nagy bámulására mindent megváltozva talált házájában. *K. L.*

Epimetheus, l. Pandora.

Epinay (Louise, mad. d'), ezen szellemes asszony Tardieu Desclavellesnek, ki XV. Lajos szolgálatjában Flandriában veszté el életét 's familiáját középszerü környülmények közt hagyá, volt leánya. Ez 's azon kegy, mellyben Desclavelles az udvarnál álla, tevék, hogy a' leányról gondoskodának neminemüleg 's egy Delalive de Bellegardehoz, kit generalhaszonbérnökké (*Generalpachter*) tevének, adák nőül. De Bellegarde pazarlása romba dönté a' szerencsét, mellyet a' hölgynek ezen öszvekötés vala biztositandó. A' fény 's ifjuság napjaiban esmeretséget tőn E. Rousseauval, ki, mindég lenge érzelmeiben, a' szép, kecses és szellemes asszonynak egész hévvel szentelé vonzalmát, melly-

nek mélyét és erejét maga festi „*Confessions*“ nevü rásában. E. I elfogadá Rousseau hódolatit 's megtevé, mi hatalmában álla, ohajtásinak megfelelő létet szerezni nekie 's la chevrettei parkjában, a' Montmorency völgyben, egy házkát ada lakhelyéül, az ugy elhiresült remetelakot; 's itt éle az „Uj Heloise“ szerzője romános szerelmében E. hoz boldog napokat mind addig, mig baró Grimm ellen, kit maga vezete be E.nál, fel nem ébredt féltékenysége, 's ezen érzelem, mellyet nem titkola, következésében E. és közte elébb hideg, azután harag támada, melly elég zordul szól a' philosoph vallomásiból. E.nak Rousseau iránt mutatott későbbi viseletének védelmét Grimm „*Correspondence*“ czimü könyvében olvashatni, hol néhány munkájiról, mellyeknek a' dijt nyert „*Les Conversations d' Emilie*“ legnevezetesbike, is áll tudósitás. Vonzó memoirainak és levelezésének, melly viszonyait Duclos-, Rousseau-, Grimm, Holbach-, Lambert- 's másokhoz érdekli, kivonatja Parisban jelent meg. 1818, 3 köt. Mad. d' Epinay 1783 hm.

Epiphania, megjelenés, Istenjelenés, Krisztus megjelenésének innepe Jan. 6-án vagy vizkereszt. Epiphaniának nevezték a' keresztény egyház első korában Krisztus születése napját is. (Vö. Innepek.)

Epiphonema, valamelly leiráshoz vagy ábrázláshoz, elbeszéléshez rekesztett mondás, észrevétel p. o. Virgiliusnál Juno haragjának ábrázlása után, *Tantaene animis coelestibus irae?*

Epiphora, rhetoricai figura, melly az anaphorától abban különbözik, hogy az elől, az epiphora pedig a' mondások végen ismétel hatósag okából egy vagy több szókat. (Vö Anaphora)

Epirus, Görögországgal határos tartomány (később hozzá is számláltatott), az ujabb Albaniának legdélszakibb része. Itt volt a' dodonai oraculum. (L. Dodona.) A' hires városnak nyoma sincs már 's a' tölgyerdőt és apadatlan forrásokat, mellyek a' templomot környezék, még nem keresték fel. A' mythologia innen vette tán pokolfolyójit az Acheront és Cocytust; itt emelkedének fel az Avernusból (most Vall dell' Orso) mérges gőzök. A' föld igen hegyes, de a' tenger felé kies és termékeny. Legrégibb időkben a' Chaoniak voltak itt leghatalmasb népség. Köztök sok görög gyarmat telepedett le. Epirusnak leghiresb királya Pyrrhus volt. Többféle változások után II. Amurat alatt török kézbe jütött Epirus 1432. Skanderbeg lerázta ugyan a' török igát de halála után ismét Töröké lett e' tartomány 1466. Legnagyobb részént Arnótok lakják.

Episcenium, a' szinpadnak előrésze.

Episodium Aristotelesnél kétféle értelemben jő elő. Először a' drama mind azon részeit teszi, mellyek egész karénekek közt vannak, azután pedig a' főcselekedettel összekapcsolt, de ebhez mivoltikép nem tartozó mellékcselekedetet. Az ujabb mübirák ezen müszavat csak utolsó értelmére szorították. Jeles költőknél az episodium nem csupa potlék, nem szükségtelen, csak bővitő függelék, hanem a' dolgot világositja fel, a' cselekedet fontos következését mutatja, vagy titkos okait fejti ki. Illyen p. o. Troja elfoglalásának elbeszélése Virgilius Aeneisében. Ez okozta, hogy a' költemény hőse hazáját elhagyni 's tengeren tévelyegni kényszerittetett; de a' költő nem ezzel kezdi, mert a' cselekedetet, hogy szemlélhetőbbé 's élénkebbé tegye, rövidebb időre szoritja, hanem elbeszélése közé szövi 's olly ügyesen, hogy mi is épen azon helyen várjuk és itt nem csak a' multakra derit világot, hanem a' jövendőre — Dido szerelmére — is elkészit. Igy lesz az egész mivolti része, mellynek kell is lennie, ha a' költemény egysége nem haszontalanság. Hatásköre nagyobb 's haszonvétele gyakrabb az elbeszélő költésben, mint a' dramában, hol minden egy jelen cselekedetre szorul öszve. (L. Elbeszélés és Epos.) Ezen kifejezést a' képirásba is áltvitték 's alatta mellékrészeket értenek, kivált a' historiai festményben; sőt köz életben minden félreugrást a' gondolkozás és beszéd főtárgyától igy neveznek. *B. L.*

EPISTOLAE OBSCURORUM VIRORUM (esmeretlen férjfiak levelei), gunylevelek gyüjteménye, melly 1515 jelent meg először, mint mondják, rajnatájéki, névszerént kölni, akkor esmert papoktól és professoroktól konyhalatinismussal irva, 's különbféle theologiai vetekedések mellett az akkori egyháziak kicsapongásait vesszőzi. Egyéb tudósokon kivül a' hires Hutten Ulrich dolgozott rajta. 1517 a' pápa eltiltá ezen leveleket. 1826-ban ujra kiadták. *B. L.*

EPITAPHIUM, sirirás, sirjel.

ÉPITÉSMIVÉSZET (*architectura*), subjectiv értelemben mindennemü az épittető czélja- 's szükségéhez képest tartós, kényelmes és szép épületek emeltetésére annak rendje szerént (*methodice*) nyert készség; objectiv értelemben (helyesben épitéstudomány, *architectonica*) az emlitett készség megnyerésére vezető szabályok rendszere. Azon tárgyakhoz képest, mellyekkel foglalatoskodik, lehet a' tágabb értelemben vett épitésmivészet polgári, hadi, hajó-, malom-, viz-, hid-, utépitésmivészet. Szorosb értelemben csupán a' polgári épitésmivészetet jelenti 's mivel az épületek egyéb nemeinek egyedül haszon a' czéljok, a' szép épitésmivészet csupán a' polgári épitésre 's itt csaknem egyedül a' sajátképi lakházakra van szoritva. Hogy az épitésmivészet szépségét idomzatok (*proportio*) teszik, a' Panonionnak, a' ioniai szövetséges városok nemzeti templomának, épittetésekor feltett ezen okfőben mondatott ki: hogy minden épület részeinek képzésében mindenütt szabályosságnak 's a' részek közt ahhoz hasonlo bizonyos idomzatnak kell lenni, mellyet az emberi test képzésében követett a' természet. Ezzel a' görög épitésmivészet tökélyére meg lőn téve a' főlépés, mert a' magas fokra emelkedett müizlés a' kellemes alak-, részek harmoniai képzése-, ékes profilhez nem sokára eljuta, mikkel az ékitések szép rajza és kivitele 's takarékos használtatások párosult. De a' profilnél nem maradhatunk. Az épület geometrai részekre osztott tér, azon czélhoz szabva, mellyre szánva van. Ezen bezárt térnek is, részeivel együtt, tekintetbe kell jőnie. Bár mi különbfélék legyenek az épités czéljai, czélosságát mindazáltal két tulajdonra vezethetni vissza: a' szilárdság- és kényelemre. A' szilárdságot az épület tartósága és biztossága teszi; kényelmét a' használat. Mind a' kettő csupán hasznossága viszonylik; 's az aestheticai czélosság megyéje csak akkor nyilik, ha köz tetszetességnek is van befolyása az épitésbe. Hogyan lehet már szépség egy épületben, mint rendszabályos, különbféle térekre geometrice eloszlott egészben? A' geometrice elosztott tervben nincs az épület szépsége, hanem igen annak architectonicai arczrajzában; a' terv csak czélos, de soha magában véve szép nem lehet, de a' helyesen elrendelt terv magában foglalja a' szépség alapját, mi által lehetőkké válnak a' szép idomzatok. Fenebb mondottuk, hogy az épitésmivészet szépsége helyes, öszvehangzó idomzatokban áll; mert a' helyes és öszvehangzó idomzatok tetszenek. Azonban a' mi tetszik, még nem szép. Ennél fogva különböztetést teszünk 's mondjuk: az idomzatok szülték tetszés az alakra (formára), a' szépség szülte tetszés az ezen alakot lelkesitő szellemre viszonylik. Ha e' szerént aestheticai ideák kifejezését nyomozzuk az épitésmivészetben, mi által lépik egyedül a' szép mivészetek sorába, nem tagadhatni, hogy sok alapost lehet mondani ellene. Minden szép mivészetnek van ugyan technicai és aestheticai oldala, de a' képirás-, szobrászság-, muzsika- és poësisben amaz ennek alá van rendelve, csupán eszköz a' czélra. Máskép áll az ügy az épitésmivészetben, melly hasznot tart szemmel 's ezzel az aestheticai tetszetességet csak annyiban egyesiti, mennyiben a' használattal öszvefér. A' használat olly létalaposan van öszvekapcsolva miveivel, hogy ott is, hol nem használni, csak ékiteni akar, használati szint kell öltenie. Ha szép mivészet alakjában jelenjék meg az épitésmivészet: a' hasznost a' tetszetessel kell egyesitnie. Az épitésmivészet miveinek különböző kifejezé-

sek és saját characterek van. Illyen charactert akkor nyer az épület, ha alapja és idomzati pontosan azon czélt fejezik ki, a' mellyre építtetett. Ez a' czélhoz szabott kivitel által magában támad, de aestheticai hatás tekintetéből a' mivész kész akarva élesebb vonásokkal jelelheti 's ékitések által gyámolithatja és emelheti. Ha már logicai és aestheticai charactert különböztetünk meg, nem tagadhatjuk, hogy az épitésmivészet képes az utóbbikra. Ki nem tudja, hogy épületek nagyság, pompa, csin, fenség érzelmét ébresztik? De minekelőtte pontosan megmutatjuk, hogy az épitésmivészet aestheticai mivészet, próbát tesznünk theoriája felállitásában. Az épitésmivészet (csupán mint mivészet tekintve) lak-, tár- 's egyéb illyféle helyek, mennyiben formájokat nem a' természet, hanem önkényes czél határozta meg, ezen czélhoz képest előállitásának mivészete. E' szerént az architecturai mü előteremtésére szükséges először annak összveszerkeztetése a' mivész lelkében, azután előállitása. Amaz az alak első támadása, ez az anyag és tömeg (materia és massa) bánása. Az anyag mechanicai törvények szerént kiván szerkeztetést, az alaknak pedig az anyag feltétele. Az épitésmivészet köre annyira terjed, mint a' mechanica törvényei a' tömeg szerkeztetését engedik. Az épitő ésmereteinek tehát a' mathesis-, főkép geometria-, statica- és mechanica-, physica- és chemia-, rajzmivészet- 's az ahhoz tartozó opticára kell kiterjedniek, részént hogy a' tömeggel kivántatólag bánjon, részént, hogy illendő alakot válasszon. Da mind ezekkel csak technicus; aestheticus mivésszé csak akkor lesz, ha aestheticai hatásuakká, mire a' tömeg és alak képesek, érti tenni miveit. Erre azon képességen kivül, mellynél fogva aestheticai nézeteket fog fel a' természetről, ama' teremtő erőnek kell benne laknia, melly szabad tehetségből hoz elő mivészeti miveket, mellyek nem csak a' természet miveihez hasonló benyomást okozhassanak, hanem ennél sokkal magasbat, mivel mivészetének az elszórottat, mint egy gyujtó pontba egyesitve, kell szelleme segitsége által visszasugároztatni. Genienek kell tehát előhozásában lennie, mert mivét, mellynek kész példánya nincs, csak saját találmány teszi lehetővé. Egy ideából indul ki, és pedig aestheticaiból, melly szerént rendel és vitet ki mindent mivében, mivel egyszersmind az objectiv czélosság szorongató korlátit is meggyőzi; mert őt csak aestheticai czélosság vezérli, mi által mivészetét szabad, azaz, idegennemü czéloknak nem szolgáló mivészetté emeli. Igy tehát az épitésmivészet, a stheticai tekintetben azon képző mivészet volna, melly aestheticai ideákat térrel betöltött organicus testekben ábrázol a' szemnek. — Hol az ocjectiv czélosság kezd uralkodni, ott az aestheticai és polgári (itt mechanicai) épitésmivészet elválik egymástól; akkor pedig, ha a' határok egymásba látszanak áltmenni, a' nagyobb sulyra kell tekinteni. Fontosabb az architectura előállitási képességét és ebből származó saját hatósságát egyéb szép mivészetekre nézve megvizsgálni. Minden szép mivészet előállitási vagy ábrázolási képességét eszközei feltételezik. Az architectura a' maga eszközei által tér mivészete, ez különbözteti a' poësistől és muzsikától; képző mivészet, de nem érzéklátszat által hat, mi a' képirástól, 's a' természetben már kész példányokat nem utánazhat, mi a' plasticától különbözteti. — Mi az épitésmivészet theoriáját illeti, tudományos és technicai része számára sok szabályok vonattak le a' meglévő mivekből 's számos jeles könyvekben vannak öszveszedve. Az aestheticai rész ezzel nem dicsekedhetik.

ÉPITÉSMIVÉSZET (történetei). Legrégibb lakhelyek kunyhók, barlangok és sátorok voltak. De midőn az emberek a' durvaság első állapotjából kiléptek, társaságba egyesültek 's azon földet, mellyen laktanak, mivelni kezdék, tartósabb 's kényelmesebb lakkelyekről is gondoskodának. A' fát szorgosabban készitették el, az egyes törzsököket öszvekapcsolták, agyagból és földből téglákat készitettek, mellyeket előbb

levegőn szárítának, azután tüzben égetének 'sat. Midőn a' házépitést megtanulák, isteneiknek is emelének lakhelyeket, templomokat, nagyobbakat és drágábbakat, mint az emberek házai. Igy támada a' szép épitésmivészet, melly először az istentemplomoknál fejlett ki, később a' fejdelmek lakhelyeire 's nyilvános épületekre ment által 's végre a' társaság köz szüksége lett. Igy támadt a' nyomoru kunyhóból a' büszke palota. Oszloptornáczokkal, csarnokokkal, udvarokkal 's különbféle czifrázatokkal ékitették minden. A' legrégibb előttünk esmert nemzetekhez, kiknél az épitésmivészet neminemüleg képződött, tartoznak: a' Babyloniak kiknek legnevezetesb épületeik Belus temploma, Semiramis palotája 's függő kertei voltanak; az Assyriabeliek, kiknek fővárosa, Ninive, gazdag volt pompás épületekkel; a' Phoeniciabeliek, kiknek városai, Sidon, Tyrus, Aradus és Saraphta, hasonló módon jeleskedének; az Israëliták, kiknek temploma mint az épitésmivészet csudája magasztaltatik; a' Syrusok és Philisteusok. De mind ezen népektől egy architectonicai emlék sem jutott el hozzánk. Az Indusok kezeitől ellenben látunk még Elephanta és Salsetta szigeteken sziklákba vágott templomokat; a' Persáktól Persepolis romjait; az Aegyiptusiaktól obeliskeket, pyramisokat, templokat, palotákat, sirokat; az Etruscusoktól néhány sirokat 's városfalak maradványait. Ama' korábbi épitésmivészet charactere rendületlen szilárdság, oriási nagyság, pazar pompa volt, mellyek bámulatot és csudálást igen, de valódi tetszést nem ébresztettek. A' Görögök mentek először a' durva és oriásitól nemes egyszerüség- és fenséghez által. Ezen első időszak bélyegzi a' dori oszloprendet. Közöttök versenyeztek, miután kül- és belülről ki volt viva a' csend, egy Phidias, Ictinus, Callicratus 's m., Periclestől buzditva 's gyámolitva. Hasonló mivészet ébredt fel Peloponnesus- és Kis-Asiában. Magas egyszerüség egyesült fenséges nagysággal és szépséggel az alakban. A' nemesitett mivészetet nem csak templomokra alkalmaztaták, hanem játékszinekre, odeonokra, oszloptornáczokra, vásártérekre, gymnasiumokra is. A' dori oszloprend mellett még a' ioniai és corinthusi támadt. A' peloponnesusi háboru elhervasztá az épitésmivészet virágát. A' nemes egyszerüség pipere lett. Ezen bélyeget viseli a' mivészet Sándor idejében, ki számos uj városokat épittete. A' pipere mellett még is mindég szoros szabályosság uralkodék. Sándor halála után (323 K. e.) az ékesség- és piperére való mindég nevekedő törekvés hanyatlásához mind inkább közelbitette az épitésmivészetet. Görögországban magában már kevessé üzték, 's Asiában a' Seleucidák és Egyiptomban a' Ptolemaeusok alatt tisztátlan izlettel gyakorlák. A' Romaiak a' görög remekekhez hasonlót semmit nem mutathatnak a' polgári épitésmivészetben, ámbár szorgalmokat már korábban egyéb tárgyakra, p. o. vizvezetékekre forditák. A' capitoliumot 's a' capitoliumi Jupiter templomát etrusciai épitők emelték. De nem sokára a' második puni háboru után (200 K. e.) megesmerkedtek a' Romaiak a' Görögökkel. Sulla hozta legelőször a' görög épitésmivészetet Romába; ő, Marius és Caesar emelének Romában 's egyéb városokban nagy templomokat. De csak Augustus alatt hágott a' mivészet a' tökélynek azon fokára, mellyre akkoron képes volt. A' görög mivészeket, kik honjokat Romával cserélték fel, buzditotta, 's részszinyire politicából, sok pompás épületeket emeltete. Agrippa templomokat, vizvezetéseket és játékszineket épitett. A' privat lakokat oszlopokkal, márvánnyal ékitették. Szintolly pompásak voltak a' mezei házak. Augustus utánjai csaknem mindnyájan szépitették a' várost, pompás palotákat és templomokat emeltek 's az elfoglalt tartományokat (mint Hadrian) is diszesitették velek; mig végre Nagy Constantin lakját Rómából Konstantinápolyba tette ált, melly idő olta Roma többé nem szépült. — De akkor, midőn Romába jött Görögországból az épitésmivészet, itt nem álla már tökélyében és tisztaságában. Romában ugyan nem sokára ismét elébbi magasságára emelkedék, de a' császárok mindég neve-

kedő fényszerelme mellett terheltség és játék által nem sokára ismét el fajult. Már Nero olta, kinek arany palotája hires, kezde a' luxus uralkodni; az épületek külseje 's belseje felesleg ékitést nyere. Hadrian, ki lehetőleg buzditgatta a' mivészeket, a' nemes izletet vissza nem hozhatta. A' meglévő utánzása helyett ujat akartak feltalálni 's a' szépet még szebbé tenni. Ez által mind inkább eltávoztak a' nagytól. A' provinciákban még alább süllyedt az izlés. Az Antoninusok után egyre aljasodott a' mivészet. Alex. Severus mint müesmerő emelte ugyan valamennyire; de utánjai alatt annál elébb süllyede 's lassanként végéhez közelge. Ezen korbeli épületek vagy enyelgő 's kicsileges ékitésekkel vannak megterhelve, mint a' Palmyrában 260 K. e. épültek, vagy a' durvával határosak, mint Constantin alatt a' Romában épültek. A' következett császárok alatt, népeik szüntelen nyugtalansága miatt, keveset haladott a' városok szépülése. (Vö. Byzantiumi mivészség.) Justinian megint sokat épite. Legjelesb épülete a' Sophia- templom Konstantinápolyban. Az épitésmivészet régi szép mivei a' Gothok, Vandalok 's egyéb barbarok becsapásai által Italiában, Spanyol- és Görögországban, Asiában és Afrikában nagyrészént romba döltek, 's a' mi a' dulástól ment maradt, nem jött figyelembe. Theodorich, ostgoth király, mivészetek barátja, szorgoskodott a' régi épületek fentartatásán 's helyreállittatásán 's ujakat is épittete, mellyekből Ravenna- és Veronában vannak még maradványok. A' Theodorich alatt emelt épületeken látszik a' törekvés, csak egyeszerűt, erőset és nemzetit mutatni külsejekben (belsejeket nem esmerjük). A' Longobardok Italiában (568 olta) uralkodása idejebeli minden épitésmódot 's azon kornak egész barátépitésmódját hibásan nevezték goth épitésmódnak 's általlátván a' tévedést, később ó-goth névvel különböztették meg a' sajátképi gothtól, mellyet ellentétel kedvéért moddottak uj-goth épitésmódnak. A' Longobardok nem tisztelék a' régiségeket, 's nem kimélék és nem tartogaták fen. A' mit épitettek, izlés nélkül volt és hibás. A' lombardi épitési stylus a' tudományok és mivészetek hanyatlását jegyzi. Ezen módban épültek a' 7-ik száz. Sz. János és Sz. Mihály Paviában, János Parmában, Sz. Julia templomai Palermóban 'sat. A' Konstantinápolyból elüzött mivészek a' görög épitésből elegyitettek némellyeket a' lombardiba, 's igy támadt a' lombard-uj-görög stylus, mellyben a' bambergi, wormsi és mainzi dom, a' Miniato al monte templom Florencz mellett és a' strasburgi münsternek egy része van épitve. Azután a' napkeleten divatló kupolákat is hozzá rekeszték 's egyebek közt ezek alkalmaztatásában leljük a' sajátképi byzantiumi vagy napkeleti épitésmódot. Ebben van a' konstantinápolyi Sophia templomon kivül a' velenczei Mark- 's ravennai St. Vital-templom 'sat. épitve. A' Normannok, kik Siciliában telepedtek le, a' messinai domot egy régi templom alapjára épitették; nagy de iztelen épület ez, mellyen a' különbféle századokban tett változási után együtt látni a' mivészet hanyatlását és emelkedését. A' Vandalok, Alanok, Suevek és Westgothok Spanyolországba és Portugalba nyomultak vala; az Arabok és Maurok kiüzék őket a' 8 században 's szétdulták a' goth birodalmat. Ezek csaknem egyedül birták a' mivészeteket és tudományokat. Saracen épitők lépének fel Görögországban, Italiában, Siciliában 's egyéb tartományokban; később sok keresztény, főkép görög mesterek egyesültek velek 's czéht alkotának, melly mivészetét és szabályait titokban tartá 's mellynek tagjai bizonyos jeleken esmerék egymást. Ezen időszakban három különbféle épitésmód uralkodó: az arab, sajat, görög példányok után képződött épitésmód; a' maur, Spanyolországban a' romai épületek maradványiból támadt, és az uj-goth, melly a' westgoth birodalomban Spanyolországban az arab és maur épitésmivészet közbejöttével támadt 's a' 11—15 századig divatlott. A' két első épitésmód kevessé tér el egymástól, a' maur főkép atkódad ivei által jelelkezik. De nagyon különböző a' goth vagy ó-né-

met. Swinburne következő különböztetésjeleket hoz fel: a' goth ivek hegyesek, az arabok körivdedek; a' goth templomoknak hegyes és egyenes tornyaik vannak; a' mecsetek gömbökbe végződnek, imitt amott karcsu minaretekkel; az arab fal mosaikkal és stuccóval van ékitve, mit régi goth templomokban nem találni. A' goth oszlopok gyakran csoportokban állanak 's egymásba vannak nőve, felettek vagy igen alacsony gerendázat van, mellyeken az ivek emelkednek, vagy az ivek közvetetlen az oszlopfejezeteken állanak. Az arab és maur oszlopok egyenesen állanak 's ha néha több azon végből áll egymás mellett, hogy az épület valamelly nehezebb részét tartsa, egyik a' másikat soha sem érinti, az iveket pedig erős aliv támogatja. Ha valamelly arab épületben megesik, hogy 4 oszlop van egyesitve, ezt alul az oszlopok közt kisded négyszegü fal eszközli. A' goth templomok felette könnyen vannak épitve, ablakok nagy, gyakran tarka táblákkal. Az arab mecsetekben a' fenpadlat többnyire alacsony, ablakaik magassága csekély 's még sok szobrászmivekkel vannak befedve ugy, hogy a' kupolák és nyilt ajtók több világot adnak, mint az ablakok. A' goth templomok kapuji mélyen bemennek 's az oldalfalaknál szobrokkal, oszlopokkal, fülkékkel 's egyéb czifrákkal ékesek; a' mecsetek, valamint egyéb arab és maur épületek, kapuji laposak 's olly nemük, mint a' mostani kapuk. Azonkivül megjegyzi Swinburne, hogy azon különbféle arab fejezetek közt, mellyeket láta, egyet sem talált, melly a' rajz- és elrendelésben azokhoz hasonlanék, mellyeket Angliában és Francziaországban találni a' goth templomokban. A' maur épitésmivészet egész fenségében mutatkozik a' mohammedan monarcha granadai régi palotáján, melly veres háznak neveztetik 's inkább varázspalota, mint emberkéz mivéhez hasonlik. Az arab épités charactere könnyüség és pompa volt. Az uj-goth épitésmivészetnek, melly az által támadt, hogy a' byzantinumi oskolákbeli görög épitők könnyüség szinével igyekezének takarni, a' mi idomtalan és nehézleges volt az ó-goth épitésben, dusan ékitett boltozati, nagy perspectivei és szent, a' festett ablakok szülték homálya érdeklik a' képzelmet. Az ó-goth épitésből a' magas, merész boltozatokat, szilárd és erős falakat tartá, de különbféle czifrázatokkal, virágokkal, fülkékkel, álttört toronykákkal raká meg, ugy hogy könnyüséget és gyengeséget mutassanak. Később még tovább mentek, a' magas, iszonyu nagy tornyok álttöretének ugy, hogy a' lépcsők a' levegőben látszának lebegni, az ablakokat felette nagyokká tevék 's az épületeket magokat szobrokkal ékiték. Ezen mód, mellyben sok templom, klastrom és apátság van épitve, Spanyolországban képződött 's onnan Franczia-, Angol- és Németországba terjedt el. — A' Németek Nagy Károlyig az épitésmivészetet nem esmerék. Károly hozá Italiából Németországba e' mivészetet 's ez az akkor divatló uj-görög épitésmód volt. Azután az arabnak volt befolyása a' nyugotiak mivészségére; a' német mivészség is mutata már némelly sajátságokat, p. o. a' hegyiveket. Ez az uj-görög épitésmivészettel egyesitették, mellynek akkor még egészen hivei maradtak, 's ebből egy vegyes épitésmód támadt, melly a' 13 század közepéig maradt meg. Most ébrede fel az uj-goth vagy *német épitésmód*, mellyet románosnak is mondhatunk, mivel a' középkor román os szelleme által képződött ki 's Németországban mivelődve, a' strasburgi münster tornyai, a' kölni, dom-, a' bécsi Istvántemplomban 'sat. tökélyét érte és onnan Franczia-, Angol-, Spanyol- és Olaszországba terjedt el. A' német épitésmivészet is climai és vallási characztert mutat, melly főkép a' német templomokban látható. Magasra emelkednek itt az oszlopok, mindég többen simulva egymáshoz, mint törzsökei azon ligetnek, mellynek árnyaiban a' régi Teuto oltárit épité. A' dom világhomályában kell a' léleknek magához térni a' földi elszórakodásból, 's mint a' dom emelkedik, a' végtelenhez emelkednie. Ezen épületekben kiki a' plan mély czélosságát, merész jól értett elrendelést, megmérhetlen szorgalmat, a' merész massák nagy hatását kivülről, mély

komolyságot belülről, melly a' belépőt kegyes érzelmekre ébreszti, kénytelen lesz bámulni és tisztelni. L. Costenoble „*Uiber altdeutsche Architectur und deren Ursprung*“ (Halle 1812); Rumohr „*Fragmente einer Geschichte der Baukunst*“; Schlegel német museuma Mart. füz. 1813 'st.). Olaszországban lassanként menekedtek az uj-görög izléstől. A' 11 száz. még görög épitők emelék a' pisai székes egyházat 's a' velenczei Marktemplomot. A' 12 sz. egy Német Wilhelm, a' 13 egy Jakab nevü (Capo mellék névvel mh. 1262) épitő emlittetik tanitványa vagy fija Arnolffal együtt, kik Florenczben templomokat és klastromokat épitettek. A' templomokról és apátságokról a' várkastélyokra, palotákra, hidakra és városkapukra is áltment az uj-goth épitésmód. Mind inkább emelkedék Italiában az épitésmivészet, főkép a' 14 században. Legsikeresben kitünteté magát a' 15 század, mellyben az antik architectura ismét lábra kapott. Ezen korbeli leghiresb épitők voltak Brunelleschi Filippo, Alberti Battista, Michelozzi, Bramante, Buonarotti, Giocondo. Ezen férjfiakat, kik utat törének, mások követtek, kik az ők szellemében tovább törekvének, mint Palladio, Scamozzi, Serlio, Barozzio, ki Vignola név alatt esmertetik. Ezek az épitésben máiglan uralkodó izlés alapitóji. Igy uj időszaka kezdődött az épitésmivészetnek Italiában. Olasz mesterek 's Italiába küldött fiatal mivészek külföldre hozák a' romai izlést, mellynek lassanként helyt adott a' goth. Azolta különbféle tartományokban különbféle sórs érte az épitésmivészetet; emelkedék és hanyatlék más más időszakokban; de a' legujabb időkben mindenütt dicsérettel törekednek a' mivészetet igaz tökélyéhez közelliteni. L. Stieglitz: „*Geschichte der Baukunst*“ (Nürnberg 1828); Hirt „*Geschichte der Baukunst bei den Alten*“ (Berl. 1827, 3 rész, rzkkl.); Murphy „*Uiber die Grundregeln der gothischen Baukunst*“ (angolból Engelhard, Darmstadt 1829, 4, rzkkl.).

Épitésmód, az épületek belső és külső részeinek elrendelésében és ékitésében uralkodó saját izlet. Az egyiptomi epitésmód rendkivüli szilárdságot és erőt mutat, melly azonban résznyire még durvaságban áll. A' görögben izlet van és szépség, főkép szabályosság; ennek három főága ván: a' dori (nemes egyszerüség és fenséges nagyság), ioniai (tetszetesbség) és corinthusi (a' görög épületek főssajátságával összeférő minden pompa által jeleskedik). A' romai épitésmód, tanitványa a' görögnek, ettől gyakran felette nagy pompa által tért el. Később a' goth épitésmód mellett az arab divatlott, melly a' görög, és a' maur, melly a' romai épületek maradványi után képződött Spanyolországban. Az arab főkép könnyüded ékités és pompa által különbözteti magát. A' goth, mi alatt itt az uj-goth értődik, melly a' goth birodalom feldulalatása után az Arabok és Maurok által jött divatba (az ó-goth épitésmód, melly hihetőleg Theodorich alatt támada, kinek kormánya alatt Olaszországban a' Romaiak, érzelem nélkül a' széphez, az ó-romai épitésmódot utánazták, idomtalan és nehézleges), csudás nagyságot és pompát mutat, melly egyszersmind a' legszorgalmasb kidolgozással van egybekapcsolva. Az olasz épitésmód, melly romai, főképen később korbeli, példányok után képződött, nagyságot és pompát egyszerüséggel köt öszve, csak hogy néha pongyolaságot mutat. Az olasz után képződött az angol, melly azonban inkább a' görög pontossághoz közelit. A' franczia könnyü, lenge és tetszetes.

Epitéstudomány, l. Epitésmivészet.

Epithalamium, menyekzői dal, menyekzői versezet magasb stylusban.

Epizootiák, a' házi állatok epidemice uralkodó nyavalyáji. (Vö. Baromorvostudomány.)

Epodos, a' régiek karénekénél végszakasz, melly akkor énekeltetett, ha a' kar a' stropha és antistropha után tulajdon helyére visszatért (l. Kar), tehát végének. Saját szótagmértéke volt 's versei száma

önkénytől függött. Ezen kivül epodos alatt bizonyos gunyodákat értenek; Hephaestion észrevétele szerént ollyanokat, mellyekben a' hosszabb jambust rövidebb követi. Horatius odájinak 5-dik könyve e' czimet viseli. De ezen könyv odáji nem mindnyájan gunyolók, honnan Scaliger epodoson csak odafüggeléket ért; ezeket a' költő halála után egyéb miveihez függeszték. *B. L.*

EPOPAEA, l. EPOS.

EPOPTÁK, tulajdonképen nézők, azaz, ollyan avattak, kik mindenen jelen lehettek, mi a' Görögök nagy mysteriumainál történt. *K. L.*

EPOS, tágasb értelemben, elbeszélő költemény általjában, szorosban ennek csak egyik osztálya, az epopöea. Sajátságai, mellyek más elbeszélő költeménytől megválasztják, ezek: cselekedete nagy, egy nemzeti sőt az egész emberi nem sorsát eldöntő történet. Nem egyes személy sorsát illeti tehát, mint a' drama és román; azért is érdeklete cselekedeten épül, nem pedig egyes characteren vagy helyezeten. Mennél nagyobb a' rendkivüli történet, melly sokak szerencséjét vagy szerencsétlenségét magában zárja, annál természetesebbre emlékeztet a' dolgok örökké uralkodó rendjére. Ezen gondolat tökéletesiti az eposi nagyságot, végetlenhez füzvén a' végest. A' cselekedet itten nem belülről, mint a' románban, hanem mint történet kivülről alakitja magát nagyszerü jelenetek sorává; itt nem emberi szabadság mivel 's uralkodik, a' hős csak eszköze a' világ felsőbb kormányának, nem küzd tehát, mint a' tragoediában, az örök, mindent vezérlő szükség ellen, hanem a' felsőbb hatalomnak bizakodva enged 's tetteiben arra támaszkodik. Mivel tehát a' cselekedetet emberi erő és szabadság véghez nem viheti; természetesen következik, hogy érzéshaladó lényeket kell személyesités által felvenni 's igy a' rendkivülit csudálatos által hitelesiteni (l. Csudás, Machina). Világos már ezekből, hogy eposban legfontosb dolog a' mesézet, vagy a' történetek szövevénye, a' cselekedet történeti alapja. Mivel az igaznak és csudálatosnak egymást minden tekintetben állhatniok kell; a' nagy történet ugy alkalmatos tárgy, ha a' mult kornak homályába rejtezik, hogy a' felsőbb lények valamelly költői mythus szerént beszövessenek a' compositio historiai részébe, nem pedig csupán költői figurák legyenek. Hogy az epos fökomolysága 's teljes méltósága ne veszedelmeztessék, tárgya legyen való történet; mi által a' költemény egyszersmind individualis határozottságot nyer. Legalkalmatosb a' nép szájában forgó nemzeti történet. Minden nemzet hagyományai közt vagyon olly eset, melly annak létét elhatározá. Ez minden nemzetnél azon időből való, midőn a' természeti erők személyesitve jelennek meg, midőn az embernek rem csak a' vele egyenlővel, hanem a' rémitő esmeretlennel is kell küzdenie. Honnan a' nemzetnek csak egy nemzeti eposa lehet. Azonban tárgyát az eposköltő nem történeti hüséggel, hanem költői szükséggel dolgozza ki. Elhagyja tehát, mi az egészhez mivoltikép nem tartozik, változtat némellyeket, hogy czélhoz simuljon minden, hozzá toldozgatja, mi által ezt könnyebben elérhetni. Igy a' történeti tárgy is önlelemenye lesz, ujat alkot az óból. Az epos egy főcselekedetet foglal ugyan magában; de ennek végetlenül bővelkednie kell nagy 's hatalmas momentumokkal. Mert hathatós erők szabad játéka, mellyek mindannyin egy czélra törekednek, de ezen törekedésekben is egymást gyakran gátolják vagy ellenkezőleg érdeklik. Illy költemény főszemélyei rendkivüli emberek, isten kegyeltjei, hősök lesznek. Az emberi és emberhaladó erők rendszerént ugyan az ellenkező erőkkel küzdve jelennek meg; mindazáltal minden hősségnek még sem kell hadakozónak lennie, hanem annyiféle lehet, hányféle az emberi rendkivüli erő munkássága, melly egy nemzet sőt az egész emberi nem dolgát eldönteni segélheti. — Második kötelessége a' költőnek a' választott tárgy illő organisatiója. Olly cselekedetet kell tehát alkotnia, mellyben sem sok, sem keves nincsen, minden egyes tárgy ugy van helyeztetve 's kidolgozva, hogy természetes és il-

lő viszonyban álljon az egésszel. Egy ideából indul meg tehát, mindent, a' legidegenebbnek látszót sem véve ki, arra vezet vissza 's így a' különbféleségbe egységet, rendet 's czéliránosságot hoz. Az idő és hely egysége kevesbbé jó tekintetbe, hacsak a' cselekedet folyvást előhalad. De itt is mértéket tartson, ha elbeszélését kellemetlenné nem akarja tenni. Olvasóját mindjárt ugyan kezdetben a' cselekedet közepére viszi (*in medias res*); de környülállásosan kipótolja mind azt, mi előbb történt, a' cselekedetet elkészitette 's meginditotta. Ámbár az epos vége nem szükségképen valóságos végzet, mellyen tul semmit hozzá adni nem lehetne; mindazáltal benne az egész egyes részeinek kielégitőleg kell összevejőniek. Az eposi cselekedet egysége azonban mivoltiképen különbözik a' dramáétól. Ez kivánja az EPISODIUMOK (l. e.) organicus behatását a' cselekedetbe. Episodiumok ugyan eposhoz részént kiterjedése, részént természete miatt épen illenek; azonban még is csak ott vagyon helyek, hol közvetetlenül behatnak a' főcselekedetre 's ennek folyamatját fentartják, siettetik vagy öszvezavarják. Független érdeklettel soha se birjanak, mind terjedtségre, mind érdekletre nézve mindég a' főcselekedet alá rendeltessenek. Végre csak ott forduljanak elő, hol a' főcselekedet megállapodik vagy megnyugszik, erőszakosan pedig soha se szakasszák félbe az elbeszélést. A' cselekedetnek, mennyire lehet, kivülről kell kifejlenie, tehát tárgyas characterrel birnia. Innen a' költő személye egészen hátravonul, és a' cselekedet magából 's maga által látszik kifejleni. A' költő egyedül szemlélő gyanánt áll hősei és istenei felett 's való emberi józansággal rendeli 's vezeti a' hatalmas hangjaiban élő világot. Lelki csendje egyenlőkké teszi tárgya minden részeit, egyenlő just tulajdonit nekik az előadásra. A' kevesbbé fontosak, de a' huzamos haladásra szükségesek sehol sem szoritattnak ki és szorosan megtartják a' fontosbak mellett kimért helyeiket. Az epos charactere a' haladó nyugodt előadásában, nem pedig a' nyugvó festésében vagy az ugy nevezett költői festményben áll; sőt inkább a' nyugvót is haladó gyanánt festi. Egyszerüen, csendesen és egyenlő léptekben mozog minden; sehol sem áll meg az ének, de sehol sem is siet idétlenül; mindenütt a' folyó 's kifáraszthatatlan költésmód legszebb mértéke uralkodik. A' mult mindenik pontjánál egész lélekkel mulat, mintha azt semmi sem előzte volna meg, és semminek sem kellene utána következni 's igy mindenre egyiránt áraszt vidám 's élénk jelenlétet. Minden pillantatban tehát együtt jár a' gyengéd ingerlés és megnyugtatás. Ebben Homerust mindeddig utól senki nem érte. Eposban a' motiválás is közelebbről és főkép nem a' cselekvő személyek szenvedélyeitől, érzéseitől és vágyásaitól, általjában individualis viszonyaitól származzék, hanem a' történeteken, látszó eseteken és felsőbb lények behatásán épüljön. Továbbá itt nem küzd szabadság a' szükséggel, mint a' dramában; az ember nem hull el a' sors csapásai alatt, mellyel teljes erejéből tusakodott, hanem egész készséggel engedelmeskedik 's az istenek vezérlése és örök végzése szerént munkálkodik. A' sors helyébe itten a' véletlenség jő. A' mindent kormányzó szükség olly esetek által segéli a' hős szándékait, mellyeket semmi emberi okosság ki nem számlálhatott, semmi emberi ész előre nem láthatott, mellyeknek tehát, individualitását tekintve, füstbe kellett volna menniek. Magával hozza ezen költemény természete, hogy több kitünő charactert fessen, mert az emberi nem vagy egy egész nemzet közérdekletébe bele vannak szőve az egyes emberek minden érdekletei; a' nemzet küzdése behat az élet minden viszonyára, minden rendre, korra és nemre; minden felsőbb emberi erőnek elő kell itt jőnie individualis alakjában és saját munkálkodásában. Ez által támad az epos azon elevensége és közönségessége, mellynél fogva egy világhoz hasonlit. Azonban a' különbféle characterek közül egy főszemélynek kell kitünnie, ki a' többit erőre és méltóságra nézve felülmulván, a' különbféle csoportok egyesitő pontja,

az epos hőse 's kinek sorsához van kapcsolva az emberi nem vagy egy nemzet sorsa. Hanem a' főhősre nézve is különböznek egymástól epos és tragoedia. Ebben minden a' főhős, mint középpont, körül forog; eposban a' főhős hosszabb ideig is, mint p. o. az Iliasban, hátra maradhat. A' többi személyek nem egyedül érette jőnek elő; nem magányosan tünik ki; sokan kisérik, környékezik, sokfélekép közelitnek hozzá, ellenkeznek vele; 's egymást váltják az alakok és csoportok. Egyébiránt hogy minden charactert költői módon kell foglalni 's következőleg határozottan individualisálva 's egyszersmind idealitásban tartva előadni, magában értetik. Fődolog a' belső életpontnak, mintegy azon magnak, feltalálása, mellyből az egész alak lassanként szinte tökéletességéig magát kifejti. Ezen kifejtésnek pedig belőlről kell megindulnia 's a' characternek élénken szóban és testben mutatkoznia. Azonban eposban, a' mi dramában megbocsáthatatlan vétek, a' mellékes characterfestés is szabad; sőt némelly esetben ez a' finomabb mód. Felmulhatatlanul szép példa erre, mint Homerus characterisálja Helena szépségét. Idealis tökélyü charactert, millyen Jézus Klopstocknál, felvehet ugyan az epos, hanem teljesen tökéletlen charactert, gyáva, kárravágyó, becstelen gyengeséget féreg gyanánt lök el magától e' Musa. Egyezőleg az epos természetével characterei külrajza nagyobb 's vonásai épen ezért egyenként gyengébbek, határozatlanabbak 's csak öszvevéve bizonyos távolságban nyujtanak áltlátható világos képzetet. Egyébiránt a' charactereknek nem csak magokban véve különbözőknek, hanem különbfélekép mérsékelteknek is kell lenniek; főkép pedig öszvetételekben, csoportozásokban és viszontagos egymásra hatásokban fog a' mivészi bölcseség mutatkozni. — Leirt mivoltából végre előadása önkényt következik. Nagysága, fenséges menetele, méltósággal teljes komolysága egy részről, tárgyassága 's cselekedete, terjedtsége más részről főkép előadás által tétessék tisztán 's világosan szemlélhetővé. Nyugalmas kifejlés és tárgyas világosság főtulajdonja ezen előadásnak; egyenlően távol marad mind a' lyrai élénkségtől, mind a' dramai sebességtől, mentele kiterjedt és tartós. Méltósága mellett legyen főkép egyszerü és természetes. Kerülje tehát szinte ugy a' lyra képpel teljes nyelvét, valamint a' buja sarjadzásokat és szónoki ékesitést, mert ezek sértik az epos komolyságát és méltóságát; nemes egyszerüsége által egyszersmind képes leszen magast és alacsonyt, nagyot és kicsinyt illőleg előadni. Erzékités végett főkép festő melléknevekkel és találó hasonlóságokkal él, kivált hol természet szerént hamar enyésző tárgyat fest. Alapformája elbeszélő ugyan; azonban ezt gyakran a' beszélgető váltja fel, mivel szenvedély és cselekedet élénkebb előadása már magában beszélgetésre változik. Csakhogy az eposi dialogus ismét különbözik a' dramaitól, kevesbbé darabos, kevesbbé gyorsan haladó 's azért inkább szétáradó. A' beszédek is, mellyek nagy részét teszik az eposnak, ennek bélyegét hordozzák. Nem látszik bennek egy főczélra törekedés, ámbár foglalatjokban ott vagyon; itt is minden, mi a' következőt elkészíti, csak magáért látszik jelen lenni, egészen azon mulató haladás, érzéki elevenitő környülállásosság, józan elrendelés, könnyü folyamat, tág kapcsolat, mint az eposban általjában. Saját versneme csak kifejezése és hallható képe belső rhythmusának. Egyedül a' hexameter a' való eposi vers. Rhythmusa sem nem hanyatló, mint a' trochaicus trimeteré, melly ezért szenvedelmesen ragad magával; sem nem emelkedő, mint a' jambicus trimeteré, melly tartós felfelé törekedése mellett még is határozottan erősnek 's mintegy munkálkodónak mutatkozik, „*natus rebus agendis*“ mint Horatius mondja; hanem lebegő, folyó, mulatás és haladás közt egyenlően mérsékelt, és ezért hallgatóját, ki nem fárasztva, közép magasságon mérhetetlen messzeségre viheti. Innen nyelvünkön csak hexameterben kell epost irni. A' melly nyelvek nem képesek hexametert adni, nyolcz vagy négy soru öt lábas stanczában irják. Külső elrendelésére nézve első helyen

áll a' foglalat előjelentése 's valamelly felsőbb lény segédül hívása. Amaz ne legyen igen közönséges, nagyon sokat igérő, hanem áltgondolt, rövid és szerény; ez tárgyhoz illő, tiszteletadó és innepi. Gyakran öszvekapcsoltatnak 's ez által az előjelentés szerényebb 's kevesbbé gőgös leszen. Terjedtsége miatt szakaszokra osztatik, mellyek Homerus költeményében, mint egyes, önlétü részei egy jövendő egésznek, rhapsodiáknak neveztetnek, a' Romaiaktól 's mostaniaktól könyveknek vagy énekeknek mondatnak. Számokat a' tárgy bősége és a' költő előrajza határozza meg; valamint az eposi cselekedet idejének határt általjában nem szabhatni. Helyek azonban nem önkénytől, hanem azon környülállástól függ, hogy a' cselekedetben ott bizonyos nyugpont vagy áltmenetel van, melly a' költő pihenését igazolja. *B. L.*

ÉPÜLÉS, l. LELKI ÉPÜLÉS.

ÉPÜLETRAJZ, valamelly épület terve rajzban, mellyből belső 's külső alakját 's intéztetését teljesen megfoghatjuk, 's e' szerént kell az építőknek igazodniok, hogy az épület az építtető czéljának megfeleljen. Vannak főrajzok, alaprajzok, arczrajzok (fenrajzok), profilrajzok (áltrajzok), perspectiv- és fedelrajzok.

ÉR, EREK. Néha egyértelmüleg véve az edényekkel azon rendszert teszik az emberi testben, melly a' nedveket magában tartja 's tovább vezeti. Ekkor ide tartoznának a' nyirkedények 's minden választott nedvek vezető csői is. De ezen értelem nálunk szokatlan és mi az erek alatt a' véredényeket értjük, mellyek a' (szénsavanyos) vért a' (savitást munkáló) tüdőkön ált a' szivbe és a' szivből viszont az egész testbe kerengtetik. Tehát a' vérkerengés rendszerének nagyobb részét ők teszik; középül, kötéshelyül szolgálva nekik a' szív. Az ereknek két osztálya van, az egyikbe az üterek (*arteriae*), a' másikba a' vérerek (*venae*) tartoznak. Az üterek a' szivből viszik ki a' vért és pedig a' szív jobb gyomrából a' tüdőkbe fekete vért, a' szív bal gyomrából az egész testbe (táplálandó) biborvért vezetnek; a' vérerek pedig a' szivbe viszik a' vért és pedig az egész testből a' fekete vért a' szív jobb üregébe és a' tüdőkből a' savitott vért a' bal üregbe. Ha a' tüdőket vennők a' vérkerengés rendszerének közepéül 's a' tüdőkbe vért hozó ereket vérereknek, a' tüdőből a' szíven ált vért vivőket pedig üstereknek neveznők, akkor a' vérerekben csupa fekete, szénsavanyult (carbonisált), az üterekben pedig csupa biborveres, savitott vér volna. — Az üterek főtörzsöke a' függér (*aorta*), melly kezdetétől ferdén hág felfelé, ivet képez, lesiet a' rekesz felé, annak egyik nyilásán ált a' hasüregbe ér, az ágyékgerénczek melső oldalán a' negyedikig jutván, a' két csipütérre oszlik. Ezek viszont alá mennek a' medencze széléig, 's mindenik viszont két ágra oszlik, a' szárütérre és medenczütérre (hasalatti ütérre). A' függér lemenő részéből, mihelyt a' rekeszen ált a' hasüregbe ért, több és részént nevezetes ág származik, az alsó rekeszütér, — a' rekeszt 's a' közel részeket ágakkal tartó, — a' hasütér (menyütér), ágakat küldő a' gyomorra, májra, léphez, a' felső fodorütér, a' vesüterek, a' belső ondóütér, az alsó fodorütér, és ágyéküterek. A' függér felhágó részéből erednek a' szív koszorus üterei, a' szivet táplálók; az ivéből pedig a' névtelen ütér, a' bal főér és a' bal kulcsalatti ütér, mellyek a' fejbe, nyakba 's a' felső végtagokba hordják a' vért. — Az üterek mindég vékonyabb ágokra oszlanak, míg utoljára hajszáledényekbe végződnek (l. HAJSZÁLEDÉNYEK). Az üterek erősebb hártyájuak a' vérereknél, négy hártyájuak, mellyek közül az első sejtszövetidomu, a' második (a' tulajdon hártya) erős, szivós, rugerejü (elasticus), a' harmadik gyengéd, gyürüs izomszalagu, a' belső pedig vékony, fejér, sima. Az üstereknek tulajdon mozgások van, mint a' szivnek; a' jövő vérhullámtól kitágittatnak és viszont öszvehuzódnak a' vért tovább hajtandók. Ezen munkálat külsőképen is érezhető, ha valamelly ütér megmeztelenittetik vagy ujjal vizsgáltatik. A' megsértett vagy áltmetszett ütér nem hanyatlik (esik) öszve,

a' szünteleni mozgás miatt pedig alig gyógyul be, nyilása fenmarad és kerekes. Ezért minden ütér sértése veszedelmes, a' belsőé halálos. — A' vérerek az egész testben legvékonyabb ágacskákként erednek és a' megváltozott, a' test táplálását végzett vért felveszik. A' kisebb ágak nagyobbaká egyesülnek, ezek viszont két főcsatornává válnak, a' felső és alsó üres vérérré, mellyek öszveütközvén, a' szív jobb üregébe öntik a' vért. A' fej, nyak és felső végtagok vérét a' torokvérerek (torkolaterek) adják ált a' felső üres vérérnek. Az alsó végtagok, has és belek vérerei utoljára mind az alsó üres vérérbe egyesülnek, melly az ötödik ágyékgerénczcsont melső szinén a' két csipővérérből képződik, az ágyékgerénczek melső szinén a' függér jobb felén a' hashártya megett felmegy, és a' máj hátulsó részén ált a' rekeszhez ér, mellynek inas részében egy négyszegletü nyilás ván számára, azon által a' melyüregbe jut, a' szívzacskóba bemegy 's a' felső üres ütérrel a' szív jobb pitvarába végződik. Azon vér pedig, melly a' belekből a' fodorvérerek, a' gyomorból a' gyomor koszorus vérere, a' lépből a' lépvérerek által hozatik, különös kerengést tesz. Ezen vérerek ugyan is egy törzsökbe a' verőczérbe (kapuérbe) egyesülnek, melly a' májba megy 's ott finom ágakra és hajszáledényekre oszlik 's az epe elválasztó müszereivé lesz. A' májban pedig viszont uj vérérrendszer kezdődik, uj erekké egyesülő 's végre mint májvérér az üres vérérbe nyiló. — A' vérerek alkotása nagyon különbözik az üterekétől. Csak két hártyájok van. A' külső sejtszövetü, a' belső pedig billentyükkel (redekkel) gazdag, mellyek a' vért előre ugyan eresztik, de hátra nem. Azonban nem találni billentyüket a' hasalj, tüdők és agy vérereiben. Az alsó végtagok vérerei a' többi részekéi felett erősebbek. Nagy ágaikra nézve számosabbak a' vérerek az ütereknél; többnyire, kivált a' végtagokon minden üteret két vérér követ. Azon kivül a' felbőr alatt egész szinlegesen nagy vérerek vannak, átlátszó kékes szinüek. Ezek közül némellyek azért nevezetesek, mivel a' vérbocsátásra használtatnak. A' tenyérben és kézfőn mindjárt a' bőr alatt van egy nagy vérérfonat, mellynek erei egymásba nyilnak. A' kézfő vérérfonatjából ered a' kar külső fővérere (*vena cephalica*), mellynek kezdete a' hüvelyk és mutató uj középkezi csontjai közt fekszik és a' hüvelyk fővérerének mondatik. — Az az alkar melső részén a' felkarhoz megy. Az orszér (*vena basilica*) szinte a' kézfő fonatjából ered a' kis és negyedik uj középkezi csontjai között, 's a' könyökcső hátulsó szinén felmegy. A' kar közepetti vérere többnyire a' fővérértől ered, 's az előkar hajló felén ferdén az orszérhez törekszik, mellybe mintegy az alkar közepén áltömlik. A' könyökizesülésnél az alkar izmainak szalagos részén fekszik, a' hol ezek a' kéthasu izom ináival egyesülnek, és a' karüteret 's mediánidegét fedi. A' medián vérér többnyire ezen helyen nyittatik meg, a' honnét nagy figyelem szükséges, nehogy a' vérér áltvágatván, a' mondott ütér vagy ideg megsértessék. A' lábfejen szinte illy vérérfonat vagyon a' bőr alatt, mellynek nagyobb ágai közül, ha lábon kell vért ereszteni, az egyik megnyittatik. — A' függér és üres vérér (a' nagy kerengés) müszerén kivül a' kis kerengés müszere vagy a' tüdővereké, különös jegyzést érdemel. A' tüdőütér a' szív jobb üregéből ered, hamar két ágra oszlik, a' két tüdőbe menendőre, tovább ágazóra 's hajszáledényekbe végzendőre. Vissza felé pedig vérérrendszer képződik a' másik törvénye szerént, és két nagy ággá egyesülvén, a' szív bal üregébe megy. Igy a' kis vérkerengés ütereiben setét veres, vérereiben pedig biborveres vér folyik, a' nagy vérkerengeséivel ellenkezőleg, hol az üterekben biborveres, a' vérerekben pedig setét veres vér találtatik. —*j—a.*

Erasmus (Desiderius), Gheeraeds nevü goudai Hollandusnak és egy orvos leányának tiltott ölelkezéséből 1467 született Rotterdamban, 9-dik évéig énekes gyermek volt az utrechti főtemplomban, aztán Deventerben járt oskolába, hol lelki tehetségeinek jeles fejledezése nem hiu reményt látszott nyujtani, hogy valaha időkora legtudósb férfijia leend.

Szüleji halála után, kiket 15-dik évében veszte el, gyámjai papságra erőltették 's 17-dik évében reábirták, hogy a' goudai Emmaus monostorba lépett. A' cambrayi püspök menté meg ezen kényszeritéstől. 1492 pappá szenteltetvén, Parisba utazott, hogy a' theologiában 's emberiség tudományaiban tökéletesitse magát. Ott néhány gazdag Angolokat tanitott, kiknek egyikétől holtáig érdemdijt huzott. Ezekkel Angolországba ment, hol a' királytól jól fogadtatott. Mindazáltal nem sokára visszatért Parisba. Hogy esmereteit gazdagithassa, Olaszországba utazott. Bolognában, hol theologiából doctori koszorut nyert, fejér scapularéja miatt pestises betegek orvosának nézetett 's kövekkel hajigáltatott. Ez adott alkalmat, hogy a' pápától szerzetes fogadásától feloldoztatást kérjen, mellyet meg is nyert. Volt Paduában, Velenczében és Romában; azonban bár milly fényes remények kecsegteték, még is barátjai hivására inkább Angolországba ment, hol VIII. Henrik előtt szerzett tekintete még többel biztatá. Hogy itt a' hires nagycancellart, Morus Tamást, ki nem nyilatkozva meglátogatá, ez társalkodásában annyira gyönyörködött, hogy ezekre fakadt, „Te Erasmus vagy, vagy ördög." Plabániát ajánlottak neki, de nem nagy kedvet mutatott arra, hogy így le engedje magát kötni. Oxfordban egy ideig görög nyelvet tanitott. Továbbá Német-Alföldön és Németországon tett utazásai után Baselbe ment, hol munkáji kiadását vezeté és 1530 mh. Tetemei ott nyugosznak a' reform. templomban. Erasmus bő és alapos tudósággal szintannyi tisztult izlést és találós elmésséget párositott. Nem engedé vele született hajlandósága a' függetlenségre és nyugalomra, hogy tudós csendjét és szabadságát a' nagyok fényének feláldozza. Nagyok és állandók érdemei a' tudományok visszaállitása körül. Ámbár, minden kötekedéstől irtozván, a' reformatión közvetetlenül nem dolgozott; mindazáltal üldözte a' fonáságot 's segélte az igazságot. Közönséges egyházi gyülekezetet ohajtott, melly legtudósb és legmiveltebb férjfiakból álljon; de azt nem érheté meg. Tehát csak munkáji által használt a' világnak, mellyek fontos tartalmok és kellemetes irásmódjok miatt most is becsültetnek. Legjobb kiadás a' Leclercé (Leiden 1803. 10. köt.) Munkáji közt különösen nevezetesek: „*Encomium moriae*" és „*Colloquia*". *B. L.*

Erato. egyik Musa, kinek neve szerelmest vagy szeretetre méltót jelent. Öltözetére 's több tulajdonságára nézve egészen megegyez Terpsichoréval, sokszor lyra is van kezében. A' szerelmes versek Musája 's Ovidius szerént olly bájoló hangon énekel, hogy még a' legkeményebb leányok szivét is meglágyitja. *K. L.*

Eratosthenes, egyik leghiresebb tudós a' Ptolomaeusok idejéből, született Afrikának Cyrene nevü városában Kr. sz. e. 275-dik esztendőben 's könyvtárnok volt Alexandriában. Különösen nagy érdemeket szerzett a' mathesisi földleirásban, mellyet nagy mértékben tökéletesitett. Legnagyobb hirt szerzett a' föld nagysága körül tett vizsgálódásaival; a' csillagvizsgálásban is sokat tett 's ő vette először észre az eclipticának harántságát. Irásai közül csak egy maradott meg egészen ezen czim alatt: „*Catasterismi*" melly a' csillagzatokról szól. Földreisási munkájából csak töredékeket birunk.

Ercilla y Zuniga (don Alonso de), atyja spanyol törvénytudó volt; Zuniga nevét anyjától örökié. Az ifju Alonso Filep infansnál apród volt 's német-alföldi, német- és olaszországi utazásában 's 1554 öszvekelésére Maria királynéval Angliába kisérte urát. Midőn nem sokára az Arauco, egy a' chilei partokon fekvő tartomány, lakosi közt kilobbant zendülés lecsilapitása végett egy sereg küldetett Amerikába, E. is részt vőn a' táborozásban. Ezen harcz történetei egy epos ideáját ébreszték fel lelkében 's még ugyan ott a' „*La Araucana*" hőskölteményhez fogott, de nem 1558 előtt. Később zendülés támasztása hamis gyanujából csaknem elveszté életét; már a' vérpadon álla, midőn ártatlansága világra jött. Mély fájdalommal illy sértetés miatt visszament

Spanyolországba. 1570 megházasodék. Érdemeit nem jutalmazták meg; visszavonultan és szegényül hala meg Madridban, mikor, bizonytalan: 1596 még élnie kelle, mert Mosquera a' harczfenyitékről irt munkájában mint kortársát emliti. Az „*Araucana*" (először 1560, 15 ének, 2 oszt. 1578; az egész 3 osztályban 1590, 37 ének; uj kiadása Madrid 1776) történeti eposi költemény ottavákban, mellyben E némelly költött dolgokon és episodionokon kivül egészen a' történt dolgokhoz tartotta magát, azért gyakorta historia hangján szól eposa. Cervantes don Quixoteja 6 részében a' legjobb olasz eposok mellé teszi. Lope de Vega belőle vette a' „Meggyőzött Arauca" czimü játékához az anyagot. *bb.*

Érczek, egyszerü elemtestek, lényrészekre nem oszlók; ált nem látszók, tulajdon tükröző fényüek, vidor simulást nyerők, a' meleget és villanyt vezetők, a' vizben olvadatlanok, nagy iránynehézségüek, többé vagy kevesebbé nyulók, a' hévségben domboru felszinnel olvadók 's egyszersmind a' lég savitóját felvéve portömegüekké levők, azaz, savitódók 's ha a' savitóval szükséges mennyiségben egyesültek, a' savanyokkal savakat képzők, mellyeknek olvadékából a' kénkalik és kénsavanyu egyesületek által többnyire szines, ritkábban fejér szálitatokat adók A' természetben vagy tisztán találtatnak, azaz, keveredés nélkül, vagy burkolva, azaz, más érczekkel egyesülve; vagy kénezve, azaz, kénkőegyesületben; vagy savitódva, vagy savanyzódva mint savak. Mi most 26 valódi érczet és 13 érczdedet esmerünk. A' fél és egész érczekre volt felosztást határozatlansága miatt elhagyták. John az érczeket igy osztályozza. I. Érczdedek. *A.* Kalias érczek, savitódva kalikká válók: 1) hamany, kalium, potassium; 2) szikany, natrium, sodium; 3) hugyany, ammonium; 4) sulyany, barium, baritium; 5) strontium; 6) mészany; 7) keserany (kesereny), magnium, talcium, magnesium. *B.* Földies érczek, savitódva földdé leendők: 8) kovany, silicium; 9) zirconium; 10) ittrany, yttrium, gadolinum; 11) édany, glycinum, beryllium; 12) nemiszany, columbany, tantalum, columbium; 13) timany, aluminium, argillium. II. Valódi érczek. *A.* Nemes érczek sem alanti, sem magasztalt melegben nem savitódnak észrevehetőleg meg, a' vizet nem oldják fel; savitatjaik magokban áltenyésznek: 1) szürkany, platinum; 2) arany; 3) ezüst; 4) itélany, palladium; 5) rózsany, rhodium; 6) szivárany. *B.* Altmenő érczek, a' magas melegben, bár melly lassan, savitódók: 7) nikkol; 8) szagany, osmium; 9) higany, hydrargyrum. *C.* Közönséges, nemtelen érczek, akarmelly melegben könnyen savitódók a' levegőn, savitlanitó szerek nélkül pedig nem menők ált a' tiszta állapotba. *a.* Savitat által nem savanyokat képzők. *a*) Nehezen folyók és csak a' legmagasabb fejértüzesség emén olvadó érczek: 10) napany, titanium; 11) gabonany, cererium (alig olvadók); 12) terkany, wolframium; 13) menyany, uranium; 14) cselany, manganum *b*) Valamennyire nehéz folyatu, a' fejértüzességben könnyen olvadók: 15) bányany; 16) vas, vasany; 17) réz, rézany. *β*) Könnyen folyók, el nem szálók: 18) czin, czinany; 19) ón, ónany; vagy elszálók: 20) földany, tellurium; 21) dárdany, antimonium; 22) bátrany, wismuthum; 23) horgany, zincum. *β*) A' savitódás által savanyokat képző érczek és pedig elszálók: 24) férjany, arsenicum; vagy igen bajosan száló: 25) festany, chromium; 26) irany, molybdenum. — Minden testek között az ásványok verik a' sugárt legtökélyesebben vissza, innét tulajdon fényeket érczfénynek nevezik. A' kinyujthatást és lapulhatást különböző fokon birják, innét a' miveknél igen használhatók. Tulajdonképen csak 16 érczné esmeretes ezen tulajdon, de reménylhető, hogy a' többi most még merev és töredékeny érczeknél is feltaláltatik, legalább kevesebbé. Még egy ércz sem oldoztatott elemrészekre; azonban az nincs a' lehetőség határán tul, sőt a' hugyany elemoldozatja az első lépés lehet reá. Az érczek oldozása azoknak öszvetételét is magával hozná (az alchimisták fejtényét). Az ér-

czek csak kevessé kemények, de bizonyos vele bánás, összeköttés által neveltethetik keménységek. Minél nagyobb az érczek rugékonysága és keménysége, annál tisztább és erősb a' hangjok. Némellyeknél a' dörzsölésre különös szag fejlik ki, mások az izlő müszerre dolgoznak; de mindenik egy csak nekik tulajdonképen esik. A' melegség által nagyon elnyulók az érczek, egész az olvadásig. Az olvadfok igen különböző nálok, de csak a' könnyen olvadóknál határozhatik meg szorosan. Néhány mind eddig olvadatlan. Keverés által öregbiteni lehet az érczek olvadóságát. Csak három ércz: a' vasany, nikkol és bányany ölti fel a' magnetismust. Ők a' legjobb meleg és villanyvezetők és mások felett nagyobb sikerrel teremtik elő, egymást érintve, a' két ellenkező villanyt. A' savitóhoz nagyon rokonok; némellyek már a' közönséges levegőben felveszik, mások a' magas melegben; némellyek leginkább a' vizből szijják fel, a' vizet elemrészeire feloldozva 's a' gyulót (*hydrogenium*) légidomban szabadon bocsátva, és ezt is majd a' közönséges melegségben, majd a' verestüzességnél teszik. A' nemes érczek a' vizet nem oldják fel 's a' lég savitóját nem szijják magokba. Minden ércz megsavitódik savannyali bánás közben, hol is leginkább a' viz, néha a' savany oldódik fel. A' savitó felvétele az érczeket savitatokká változtatja (l. Calcinatio). —*j*—*a*.

Érczinger, l. Galvanismus.

Érczmész, l. Calcinatio.

Ércszszerecsen, czinjegezet és kénezett fekete higany, a' Francziák moire metallique-je az, a' mi az Angoloknál a' jegesült czin, és valója ebben áll. Ha czinzett vaspléht (vaslapot) valamelly savany vagy só hatásának kiteszünk, ennek olvasztó ereje megfosztja azt egyenlőn fénylő szinétől 's helyébe jegezett rajzolatot teremt, bágyadtabb és fényesebb helyekkel birót. Ha a' czinfedetet ujra feldolvasztjuk és a' meghütés környülményeit (vizzel, olajjal vagy más testtel) igazgatjuk, tehetségünkben áll a' jegezetet kisebbé 's különbféléssé tenni. Egy Franczia figyelmeztetett ezen esmeretes tüneményre jobban Brüsselben, az igy kirajzolt lapokat jól használta és moire metallique-nek nevezte. A' feltalás aztán Londonban és Allardtól Parisban 1818 megjavittatott. Minden tapasztalás szerént a' czinjegezet a' czinnek természeti idomzódásából ered. Mert ha egy darab vaslapot ujra czinzünk, vagy a' czinzett lapot feloldvasztjuk, a' hülés sebessége szerént, különböző idomok (jegezetek) erednek. A' lassu hülésnél az idomok nagyobbak, rendesebbek és néha törvényes jegesek lesznek, midőn a' sebes hütésnél inkább kicsiny, rendetlen, zavart idomok támadnak. A' rezgő fény, vagy a' sugár különböző megtörése a' jegeknek a' savannyal fedetéskor egyenetlenül megtámadt és innét változólag durva és szabad szineiktől vagyon. Különben a' czinjegezet másképen tünik elő, ha tiszta a' czin, vagy más érczekkel kevert. Ha p. o. jó, puha vaslap tiszta czinnel (Bancazinn) vonatik be, akkor lassu hülésnél nagy rendetlen, többnyire görbe vonalu, nagy faidomakkal kevert képekké jegesül. Ha egy keves ezüst, réz, dárdany vagy wismuth kevertetik a' czinhez, akkor a' faidom ('s az ezüst által leginkább) hosszasan kiterül 's finomabban elágazik 's annál finomabban, minél több volt a' hozzáadás. Ellenben az arsenikkal vagy zinkkal való keverés apró rendetlen sokszegeket (*poligonum*) csinál. Az érczektől függ a' czin sürüsége és fénye is. Különösen a' dárdany és wismuth, kis viszonyban adatva, öregbitik annak sürét és fényjét, a' savanyokbani olvadóságát pedig kisebbitik. Érdemes tehát, a' crystallnak a' keménységhez és nyulékonysághoz való viszonyát, kivált az érczkeverésnél megvizsgálni. Épen olly különböző lesz a' jegzetidom, a' mint vagy durvább vagy finomabb vaslapok, vagy pedig ezüst vagy rézlapok vétetnek. Szembeötlő az, hogy az ezüst- vagy rézlapon, akarmelly érczel legyen a' czin keverve, mindég sokszegbe jegesül, midőn az ezüst és réz, hozzá keverve, különösen sugáros jegesülésre teszik hajlandóvá.

Többet szóll erről Wagenmann ezen munkának „*Verhandlung des Vereins zur Beföderung des Gewerbsfleisses in Preussen*“ (1822 Berlin), 6-dik kötetében. Az ő tapasztalási szerént legjobb czinkeverés az, ha száz rész tiszta czinre (Bancazinn) 1—1 1/2 réz és fél rész arsenicum vétetik. Az ugy nevezett moirépapiros vékony czinlap, fejér papirosra ragasztva. — Az austriai „*Pharmacopoea*“ szerént az „*Aethiops mineralis*“ nem egyéb mint kénezett fekete higany, melly ekképen készül. Vétetik egy rész tisztitott kénkő, megtöretik üveg mozsárban, apródonként hozzá adva két annyi higanyt (mercuriust), mig az érczgolyók el nem tüntek. —*j—a.*

Érczt ők. Perkins Illés, éjszakamerikai orvos, találá fel és általok egy gyógyirányt, melly nevéről perkinismusnak mondatott. Az egész dologhoz két tő szükség, felülről gömbölyü, mintegy negyed hüvelyknyi áltmérőjü, alá felé meghegyesülő és 4 hüvelyknyi hosszu. Egyik közülök sárga rézből, másik nem magnetisált vasból, fejérből, van. Használása ez: ezen tőknek hegyével a' szenvedő résztől más izmos részek felé simitgatnak kisebb vagy nagyobb távolságban; mellyre a' fájdalom néha könnyen elmulik, ha a' beteg helytől a' végtagok felé történik a' simitgatás. Néha a' dörzsölés egész a' vereségig vagy gyuladásig nyujtatik ki. Ezen beteges állapotokban hirdették hasznosnak: fő-, arcz-, fog- mely-, oldal-, gyomor- hátfájásban; náthában, égetésben, gyuladásban, villámütésben. Egy dán aszszony, ki Éjszakamerikában Perkins tőjinek sikerét látta, elhozá magával Perkins (1786-ban kijött) irásit és eszközeit Kopenhagába. Herhold seborvos legelőször tőn itt vizsgálatokat vele, majd más gyógyászok is követék, és rövid idő mulva sok illy tő készült Kopenhagában. Herhold tudósitása Arnemann „Magazin“-jában (I k. 4 sz.) és egy másik, tőle és Rafn orvostól 1788-ban kiadva és Todetól németre forditva, ezen irányt Németországban is esmeretessé tevék sikereivel együtt. A' szer használtatott a' kötött és eltünő, köszvényes és hülfájdalmaknál a' külrészeken p. o. a' térden, csipőn, válon, hónlapon, karokon, fájdalmas iztaplónál, térdmerevségnél, tartós fájdalmaknál, a' fejen történt erőszak után, a' tompor fájdalmas dagadásánál, a' szemhaj gyulnál, fő- és fogfájásnál stb. Közönségesen sárgaréz és vas tőkkel simitgaták a' beteget, de más érczből is tettek vizsgát. Többnyire 400 vonatot tőnnek aláfelé 100-at a' réz tővel, 100-at a' vas tővel, 200-at mindenikkel egyszerre. Némellykor jó sikerü volt, máskor nem. A' vongálás alatt többnyire nőtt a' fájdalom a' szenvedő részben egész azon helyig, hol a' nyomás megszünt. Könyebb és tünőbb fájdalmak gyakran egy használásra elmultak, másoknál csak viszonozásra következett enyhülés. Szokás szerént a' fájdalom tüntével azon rész kezde fájni, hol a' vongálás elhagyatott. Némellyeknek épen nem használt ezen szer, sőt sokaknál a' fájdalmak nagyobbodtak reája. A' fájdalom megszünvén, a' rész sokszor igen érzékeny maradt. Nem ritkán a' fájdalmak is visszatértek. Legtöbb sikere látszott a' tünelgő köszvényes és hülfájdalmakban és a' fő féloldalu fájdalmában. Fogfájásban csak kis időre szokott használni. Az egészségeseknél ezen érzeteket hozák az érczték elő. Ha hegyeiket érintetlenül a' nyelvhez vivék, savanyu, ásványos izt éreztek. A' könnyen ingerlődő személyek viszketést vagy szurást éreztek, ha a' tők hegyei érintés nélkül az arczhoz közeledtek. Az érczték munkálatit némellyek anyagilag, mások elemileg, 's galvani, villányos, mágnesi hatásból akarák magyarázni, mások a' képzelődéstől származtaták. Most az állati magnetismussal együtt feledve nyugszik a' perkinismus, az érczték gyógyitás. —*j—a.*

Érczt ükör, gyujtó tükör. Az érczték igen régiek. Minekelőtte üvegek volnának, már érczből simitott tükrök voltak. Az ujabb időkben a' 17 száztól fogva a' tükörmesszelátók jövén elő Gregory és Newton által: azolta az ercztükrök öszvetételére, kisimitására igen nagy gondot forditanak; annyival inkább, miolta megjegyezték, hogy a' tükör objectiv, tiszta, szinnélkül való (achromaticus) képpontot állit

elő nem ugy, mint a' domboru üvegszemek. Ebből menvén ki Herschel, Newton tükrös csőjét olly tökéletességre vitte, mellyet ő előtte gyanitani sem lehetett. Ezt követte a' lilienthali Schröder is, kertészével köszörültetvén a' megjobbitott Herschel csövi tükreit. Helytelenül állitják, hogy Herschel tükrei parabola hajlatuak. Igy azokat harántékosan tenni 's a' kisebb tükör nélkül használni nem lehetne. Sphaera gombüek azok, csak hogy tökéletesek. A' sphaeratükrök két annyi sugaruak, mint a' gyujtó pont vagy katlanjok távolsága. Mennél nagyobb ezen gyujtópont távolsága, annál becsesebbek a' tükrök, mellyek különben négyszerte hathatósabbak ugyan ollyan mértékü gyujtó üvegnél. Két egymásra által ellenben lévő gyujtótükör között az egyik katlanjában lévő gyertya a' másiknak katlanjában lévő gyulhatókat (puskaport 'sat.) meggyujtja, ha a' tükrök elég nagyok. Ezeknek nagyságát pedig nem abból kell itélni, hogy sok gradust foglalnak el a' sphaerából, mert csak az áltmérőhöz közel levő helyek gyüjtik az áltmérő egy pontjában a' sugárokat, a' mellyek messzeb esnek be, azok haszontalanul vettetnek máshova. Vetkednek a' tudákosok Archimedes gyujtó tükör által égette e meg a' romai flottát? mert a' messze katlanu tükröt igen nehéz köszörülni. Hajlandóbbak arra, hogy sok lapos tükröket vett együve. Igy Buffon 1747 168 lapos tükröt szedett öszve. Negyvennel 66 láb-távolságra gyujtott; 128 tükröt együve vévén 130, lábnyira a' fenyüdeszkát megégethette. 1687 csinált Tschirnhausen egy nagy gyujtó tükröt, a' mellynek 2 röf katlantávolsága (és igy 4 röf áltmérője) 's három röf középlője volt, melly most Dresdában van. Ez a' fát meggyujtja, a' vizet felfözi 'sat. Meglehetős hévséget csinál csak a' kemény papirosból, fából, 'sat. kisimitott gömbölyü tükörforma felület is. *N. I.*

ÉRCZZUZÓMIVEK, olly erőmivek vagy machinák, mellyekkel az érczek, valamint a' porczellán, köedény 's t. e. készitésére szolgáló szerek is, apróra zuzatnak. Közönségesen ugy vannak készitve, hogy merő vas vagy rendszerént vassal talpalt faoszlopaik (zuzó sulykaik) az erősen álló és keresztgerendák által öszvefoglalt oszlopok között mozognak, a' mint egy forgó henger emelő peczkei által váltogatva felemeltetnek és saját terhek által vas- vagy kőfenekletre vagy talpalatra, mellyen az érczanyag áll, leesnek. Vannak száraz és nedves érczzuzó mivek. Az elsőbbek csupán öszvezuzásra szolgálnak; az utóbbiak által pedig nem csak hogy a' bányászatokban finomul szórva lévő ércz azoktól elválasztatik, hanem egyszersmind a' zuzott szer (érczpor) a' viztől hosszu csatornákba vitetik, mellyekben az ércz nagyobb önsulyánál fogva a' könnyebb bányászatnemektől elválik. *L.*

ERDÉLY *)

ERDŐDI (Monyorókeréki), magyarországi grófok. BAKACS Tamás (l. e.) a' ki Szatmár vármegyében, Erdődön, Drágfi Bertalan jószágán, alacsony sorsu szüléktől származott, alkotója lett az Erdődi nemzetségnek; mert az ő érdemeire nézve I. Mátyás király megnemesitette annak három testvérét, Miklóst, Jánost és Bálintot, a' kik azután születések helyéről Erdödieknek neveztettek. Ezek között felosztotta Bakacs Tamás, II. Lajos királytól megerősitett végrendelése által, fekvő jószágbeli temérdek keresményét. E' három testvér másodika, János, ugy látszik, mind a' két ágban kiholt. A' harmadikának, Bálintnak, egyetlen leány maradéka, Erdődi Judit, Pálfi Pálhoz (III.) ment férjhez és Csabrág várával együtt, a' melly Balintnak jutott vala, az Erdődi nevezetet bevitte a' Pálfiak nemzetségébe. Erdődi Bakacs Miklós pedig, a' kinek jutott vala több más jószággal együtt Monyorokerék vára Vas vármegyé-

*) A' datumok Erdélyből el nem érkezte miatt munkatársunk nem dolgozhatta ki. Erdélyt, nem különben a' többi, Tárunkba tartozó articulusokat, mellyeket önhelyekre iktatnunk lehetetlen volt és leend, a' toldalékkötetben adandjuk.

ben, törzsök apja lett a' Monyorókeréki Erdődi grófoknak, a' kik közül sokan előkelő országos tisztségek viselésével jelesitették magokat. *Fábri Pal.*

ERDŐÉGÉS vagy tüz kár az erdőkben legnagyobb akadálya és romlása a' helyes erdei gazdaságnak. Ha a' tüzi kár csak ugy nevezett földerdőégés volna is, melly egyedül a' földön terjedne el, még is okul szolgálna ezen tüz és füst arra, hogy a' fák megszünnének nevekedni, ha talán egészen ki nem vesznének is, ezenkivül igen nehéz az égett helyet fával betelepiteni. Ennél fogva a' statusnak rendeléseket kell tennie, mellyek által az, legalább a' mennyire lehet, elhárittatnék. Azon okok, mellyek erdőégést szülhetnek, részszerént készakarva valók, p. o. a' fa- és vadlopók által; részszerént pedig vigyáztalanságból származók. Az illy erdőégéseket a' legjobb erdőőrizet sem képes egészen meggátolni, és csak a' felfedezett gonoszságnak legkeményebb 's nyilván kihirdetett megfenyitése rettentheti el tőle a' rossz szándékot. Ezen kivül erdőégések okoztatnak a' szén-, hamu- vagy hangafüégetők, pásztorok, farágók, dohányzók, csavargók 'stm. által; mert az érdőknek a' nap sugárai által való öngyuladása, mellyet némellyek vitatnak, még nincs megmutatva. A' villámcsapás által azonban igen is származhatik erdőégés. Hogy tehát az erdőégés, a' mennyire csak lehetséges, elhárittassék, arra nézve minden erdőszrendelésnek bizonyos meghatározott rendszabásokat kell magában foglalnia, mellyeknek megtartására minden erdőszcselédnek legnagyobb lélekesméret szerént fel kell ügyelnie. *L.*

ERDŐISTENEK, l. FAUNOK, SATYROK.

ERDŐNYMPHÁK, l. NYMPHÁK.

ERDŐSZSÉG. Ez legujabb időben lett azzá, a' mi most. A' nyilvános és magányos erdőki gondatlan gazdálkodás a' népesedés nevekedésénél és fa szükölésénél a' 18-dik század másod felén figyelmet ébreszte az elpusztult erdők iránt. De szerencsétlenségből a' vadásztisztekre, a' kik azelőtt kedvszolgáji voltak a' fejedelmeknek, bizatott az erdőszgazdaság. Még is diadalmaskodott a' jó ügy és még félszázad sem reppene el, már is nem csak erdőszhivatalok, hanem a' nevendék erdőszök formálására intézetek, sőt academiák is állittattak fel. A' megkivántató esmeretek némelly országokban elég gyorsan elterjedtek, 's ezen ágazat csak hamar derék férjfiakat, mint egy Beckmannt, Burgsdorfot, Hartiget, Lauropot és t. m. mutathata fel. A' status annál örömestebb fordita tetemes summákat az erdőszgazdasági javitásokra, mivel az erdőszség folyton derék jövedelmeket hajtott a' pénztárba. Ezen javitott rendszer gyümölcsei hathatósan diszlettek a' fa nélkül szükölködő országokban (mert a' fával bő tartományokban még mindég pazarlás és gondatlanság uralkodik) és párosulva az egyéb tüzelő szerekre és tüzelési kimélésre forditott igyekezetekkel csak ugyan azt eszközlé, hogy mi és az utóvilág bátorságban vagyunk a' fagylakodás ellen. Minden statusnak fai szüksége haszon- és tüzi fára terjeszkedik. Mind a' kettőre nagy szüksége vagyon a' statusnak, mivel minden lakásnak egy része szükségképen fából áll, és mivel ott, hol a' tüzelő pótlékok nincsenek olly gazdagon, mint a' tőzek és köszén Hollandiában és Angliában, mindenkor a' fa marad főtüzelő szer. Az országot mind a' kétféle egyenlő szükségletekről biztositani, jelenleg főczélzásai az erdőszségnek. Mind kettejök szolgálatjára, 's kieligitésére az ugy nevezett magas vagy szálas erdők miveltetnek. A' derék, magas vagy szálas erdő részszerént tős, törekes vagy fekete fából és széles levelü vagy lombos fából áll. Az elsőnek mivelete és használata főképen a' faderékra vagy szálfára irányoztatik. A' tős levelü, fenyves fákat tüzi fa végett 50—60 éves vágásokra osztják, holott ellenben épületfára nézve idősb 80—100 és 120 éves vágások tartatnak, és midőn a' sor reájok kerül, a' rajtok lévő fa kivétel nélkül levágatik, azután töve kiásatik (mellyből az ugy nevezett tuskófa és törzsök fa, a' derekakból pedig a' tüzhely- és bodnárfa 's t. e'. kerül), 's a' vágás olly helyezetre

irányoztatik, hogy a' szokás szerént vetés idején lengő szél a' legközelebbi felnőtt vágásból a' kiirtott vágásnak könnyeden felszántott vagy ásott földjébe szórhassa a' magvat, és igy a' természet magvetése diszeljék. A' földnek ezen felszegése tavasz elején tétetik, midőn a' fenyvek szárnyas magvai tokjokból (tobzokból) kiválnak. Ha a' föld és idő kedvez, nem szükség a' vetés segédpótlása; gyakran azonban szabad kézzel kell a' vetést pótolni és legalább a' rideg vagy puszta helyeket bevetni. Az egyes tős fák ültetése azoknak közönséges fajtájira, a' közönséges fejér, szurkos 's e. fenyvekre nézve, ritkán hasznos, — e' fák könnyen megcsökkennek, és a' már egyszer igy hátramaradott fa nem menekedik meg elnyomorult környületeitől. A' fekete erdődaraboknak vagy fenyveseknek, mint már mondatott, kölcsönösen kell egymást tenyészteniek 's fentartaniok; az idősb erős vágásoknak oltolmozniok kell a' fiatalabbakat 's gyengébbeket, és rendszabásként mindnyájokat vagy egészen meg kell hagyni, vagy pedig egészen leirtani, különben nyomorult ritka faszálasok 's gyakran egészen puszta térek keletkeznek. Innét származik, hogy némelly vidékekben nagy téreken, hegymagasokon és gernéczeken, mellyeken hajdan sürü eldő rengett, most nem diszlik az ültetvény, mivel hiányzanak a' szomszéd oltalomfák. A' széles levelü, lombos vagy zöld fák szalas vagy magas erdejét egészen más sarkalatok szerént kell ápolni 's tartani. Ez rendszerént bokrosokkal egyesittetik és hasonlóképen vágásokra osztatik, mellyek a' nevekedés és szükség irányához képest 8—20 év között váltakoznak. Midőn a' sor a' vágásra kerül, minden bokor- vagy cserjefa tisztára leirtatik, a' kinevekedetteknek ellenben csak bizonyos irányzatos száma vágatik le, mellyek részszerént meghagyott csemeték, részszerént pedig megkimélt fiatal fák által pótoltatnak, ugy hogy mindenkor helyes irány marad, és a' vágás, midőn a' sor ismét reája kerül, mind kinevekedett mind pedig illő fokonként fel- és utánnövő fákkal diszlik. A' kemény és puha fanemek itt igen különböző rendeletet kivánnak. A' tölgy kiformáltatására legalább 120, sőt 150—200 és 300 évet kiván. A' bikk és szilfa 80—100 esztendőt; a' körös, juhar, nyir, éger, és hársfa 60—70 évet, és még a' legpuhább fanemek is, mint a' nyár és füzfa, a' rezgő nyárfát (*populus tremula L.*) kivévén, mellynek nem kell 30 esztendősnél korosabbnak lennie, 40—50 esztendős kort kivánnak, hogy derék hasáb- vagy épületfa váljék belőlök. Nagy örizkedéssel kell lenni, hogy az illy vágásokban ne hagyassék és neveltessék igen sok magas fa, mivel különben az alatta levő bokor vagy cserjefa elromlik 's elsanyarodik, 's végre az ember egyikből sem lel semmi jeleset is. Minden nemü magas fa, egyik inkább mint a' másik, p. o. a' bikk inkább mint a' nyir és égerfa a' derekához közel álló bokrok költségén tápláltatik 's egyedül alacsony, nem magasra emelkedő környezetet szenvedmeg. Ennél fogva azt a' kérdést támasztották; valljon nem volna e-jobb a' széles levelü- vagy lombosfa-erdőkben a' szálas, vagy magas erdőt a' bokrostól vagy cserjéstől egészen elválasztani? A' derék fáktól megszabaditott bokros vidámon és buján nevekedik fel és egymásba, mint valamelly vándornyáj, és jó földben csak 10—12 éves hajtásvágásokkal szo'gál, de sem épület-, sem haszonfát nem ad, hanem ha talán poznát, abroncsot és fonatveszszőt. Mindazonáltal jó erdőföldben nyilván leggazdagabb hasznot hajt a' bokros vagy sürü, mivel nála a' tőkepénzt 10 esztendőnként használhatni: holott a' magas vagy derékerdőnél 30, 40, 50 és 100 esztendeig kell várakozni. Bokor- vagy cserjeként legjobban diszlik az éger, kőrös, nyir, mogyoró, hárs, rekettye, sárgafüzfa 's t. e., szóval a' puha fanemek, ámbár á' kemény fák sem nőnek olly lassan nevekedések első esztendejin, mint midőn már derékon állanak. A' bokrost vagy sürüt rendszerént nem szokás ültetni vagy vetni, hanem a' leirtott csepőtéből sarjadzó hajtásból nevelni. Mindezen, gyakran egymásba háboritva ártakozó hasznoknak a' status szükségéhez képest való elérése már most a' nyilvános és magányos nagyobb erdőszségnek czélja,

holott ellenben a' csekélyebb birtokosak és a' gazdáknak majd többsége tulajdon környülményeik szerént és úgy gazdálkodhatnak, hogy összes gazdasági czéljok elől uralkodjék, ugyan ezért a' mezőkön, vizek mellett és rétek szélein egyenként álló és apró fásokra nem alkalmaztatni az erdősztudományt. A' mezei gazda levágja a' még nem vágni való fákat, ha földjének kárára állanak; megnyesi azokat, hogy könnyü tüzelő fát nyerjen, ámbár az által a' derék nevekedését csonkitja, szóval csak gazdasági hasznát tartja szem előtt. *Lencsés.*

ERDŐTENYÉSZTÉS, a' megvizsgált tapasztalatok által a' természet munkálatiból következtetett azon helyes alaptételeknek alkalmaztatása, mellyek szerént minden fanemnek lehető legrövidebb idő alatt nevekedésbe és a' kielégitendő faszükséglettel helyes irányba tétetnie kell. Ha az erdőtenyésztés czélját el akarjuk érni, tehát részszerént az éghajlatot, fekvést és földet, azoknak az erdőszgazdaságba való befolyásával együtt, részszerént a' földnek és álló helynek minden fanem számára való megválasztását 's a' földnek jóvátételét kell tekintetbe vennünk. Az éghajlatra nézve, melly alatt az erdők feküsznek, meg kell vizsgálni, valljon az meleg, mérsékelt vagy hideg legyen e. Hasonló fontosságu az erdőnek fekvése is. Mert nem minden fanemre nézve mindegy, valljon az sikon, hegyen vagy milly más fekvésen tenyésztetik az égtájhoz képest. Ez mindenkor erősebben vagy gyengébben munkálódik a' különbféle fabemekre, és kiváltképen nagy befolyása vagyon a' földnek tulajdonságápa. Egészen másként mutatkozik a' fanemeknek nevekedése és gyarakodása a' sik magas és sik alacsony helyezetben, mintsem a' harántékos keleti, déli, nyugoti és éjszaki fekvésben. Mind ezen tekintetbe veendő nivántatások után a' földnek szintolly nagy befolyása vagyon a' fanemek nevekedésébe, mivél néki a' tápláló szereket a' fák nevekedésére részszerént magának kell nemzenie, részszerént felvennie, elkészitenie, eltartania és közölnie. Ennél fogva a' földnemeknek közönséges és különös esmeretét minden erdőtenyésztésnél előre fel kell tenni, mivel nélküle nem választhatni meg minden fanem számára alkalmatos álló helyet, holott pedig az erdőtenyésztés ezen megválasztásán szinte előkelőleg alapodik, mivel a' széles levelü vagy lombos fa különbféle nemei szerént egészen más földet kiván, mintsem a' törekes vagy fenyves fa. Mineku tána a' föld és álló hely minden fanem számára megválasztatott; a' valóságos, kivált a' mesterséges, ültetés előtt a' földet tisztává 's jóvá kell munkálni. Mert nem diszlik a' fatenyésztés, hanem ha a' mag fris földbe hull, benne szaporán csirázik, gyökeret ver és belőle nevekedésére kivántató tápláló nedveket szihat. A' természetes bemagozásnál azon helyet, mellyről a' fa letakarittatott, azonnal meg kell szabaditani a' levágott fától, a' töveket 's gyökereket kiirtani, a' gödröket betölteni 's kiegyenget ni, és minden egyebet, a' mi a' repkedő vagy hullongó magnak fris földbe jutását gátolhatná, tovább kell háritani. Ha a' föld még be is volna gyepesedve, akkor fel kell azt karczolni, vagy még fel is szegni és porhálni, történjék bár a' magvetés a' természet vagy pedig az erdősz által. Ha a' fatenyésztésre szolgálandó föld végre pocsolyás és mocsáros volna, tehát azt elébb ki kell szárítani, ha csak egyenesen olly fákat és bokrokat nem akarunk tenyészteni, mellyek nyilván sok nedvességet kivánnak. Maga az erdőtenyésztés mesterségesre és természetesre oszlik. Bár milly bizonyosan és biztosan czélra vezet is a' természetes erdőtenyésztés, ha azt munkálatiban nem akadályozzuk, hanem inkább elősegitjük: gyakran még is lehetetlen mesterséges tenyésztés nélkül valamelly erdőmenetelt fával betelepiteni. Itt a' természetnek és mesterségnek egyesitve kell lenniek, ha az ember a' feltett czélt egészen el akarja érni. A' mesterséges fatenyésztés eszközöltethetik *a*) a' megszedett famag elhintése vagy ültetése által; *b*) avagy faoskolában nevelt, vagy pedig az erdősürüből szedett fiatal fák általültetése által; *c*) ültetvényvesszők, póznák, gyökerek vagy bujtások által;

azonban az erdei fáknak, kivévén a' külföldi fanemeket, hujtás, szemezés, oltás vagy egybefoglalás által való szaporitása inkább az illy fákkal és bokrokkal — cserjékkel — foglalatoskodó erdősz és kertész dolga, mintsem a' gyakorló erdőszgazdáé, a' kinek csak az épületi, használati és tüzi fák és cserjék nevelésével kell foglalatoskodnia. Bővebben le vagyon irva e' tárgy e' munkában: Hartig „*Anweisung zur Holzzucht für Förster*“ (4. kiad. 1804). (Vö. Erdőszség.) *Lenczés.*

Erebus, a' Chaosnak és a' setétségnek fija, testvérhugát, az Éjt, vette feleségül, kivel az aethert és a' nappalt nemzette. Némellyek a' Parcákat is leányainak mondják lenni. Folyóvá változtatott 's a' Tartarusba taszittatott azért, hogy a' Titanokat segitette. Róla a' Tartarus, különösen annak azon része, mellyben az istenfélő árnyékok egy ideig tartozkodtak 's mellyből az Elysiumba általmentek, Erebusnak neveztetett. *K. L.*

Erechtheus, l. Erichthonius.

Eredeti annyi, mint nem származott, nem másból vont, nem származtatott, névszerént másolásra és utánzásra alkalmatos tárgy. Eredeti tehát az utánzásra vagy másolásra felvett mü (p. o. oklevel), ezen utánzásra vagy másolásra (tehát ellenébe tévé a' másolatnak) vagy kidolgozásra és forditásra nézve (innen p. o. a' kifejezés: eredeti szinjáték); azután eredeti gyakran annyit is tesz, mint remek, példakép, előkép, habár nem mindég is ollyan, hogy például, remekül szolgálhasson. Szorosb, kivált tudományos és mivészi értelemben eredetinek nevezzük a' maga nemében egyetlen 's saját charactere által a' közönségestől tetemesen elütő embert vagy tárgyat, 's eme' sajátságot eredetiségnek. Még ezen elütésben sincsen példásságnak, de igen a' belső és pedig szabad erő nem utánzott iranyzatjának észfogatja. Ezen utolsó az oka, hogy csak az embert és miveit nevezzük eredetinek, nem a' természetet és ennek jeleneteit is, mert szabadsága által az ember felülemelkedhetik a' miveltség körén, mellyet szokás és természet az emberek nagyobb részével, ezek öntudatja és akaratja nélkül, közöl. Mivel pedig legtöbb ember inkább az okozatot mint okot tekinti, azért az eredetit gyakran elcserélik a' különössel, szokatlannal és csudálatóssal Oka, ugy mond egy éleselméjü vizsgáló, az, mert érezzük, hogy minden való eredet csak szabadság által lehetséges, a' szabadság pedig szokatlannak látszik, mert az ember nem születik szabadon, hanem csak szabadság által miveltetik, és az emberek a' köz élethen el sem jutnak a' szabadság ezen lépesőjére, hanem csak természeti vak ösztön által miveltetnek. Az eredeti ember tehát különös, szembeszökő tünemény, csak nagyobb vagy kisebb mértékben, a' mint időkor és társaság, mellyben él, szabadsághoz szokott vagy nem. Sokan igyekeznek tehát eredetieknek látszani, a' genie nem akarva is az. Eredetit szokszor egyedül az értelem is szülhet, eszest (geniale) csak egyesült emberi erők. Eredeti emberré képezheti magát valaki lassanként, de genialissá nem. A' csupán eredeti tünemény tehát gerjeszthet ugyan figyelmet, csudálkozást, de nem ritkán vissza is lök; a' genialis mindenkor részvételt, csudálást, szeretetet és hajlandóságot támaszt. Genialis az, mi a' felső 's nemesb emberiség törvényei szerént saját módon munkálkodó képző erő nyomát világosan magán hordozza. A' genie tehát mindég „ eredetikép és saját módon munkálkodik 's eredetiség olly mivolti jegy a' genienél, hogy e' kifejezés: eredeti genie, csak pleonasmus; azonban a' genialis nem mutatkozik mindég eredetinek, mennyire szemléléskor a' genialis mü eredetisége és sajátsága annál kevesbbé tünik ki, mennél inkább a' miven gyönyörködtünkben mive mellett el szoktuk feledni a' mivészt. Ez megtörténik, ha önsajátságát a' mivész alája rendeli a' mivészség lelkének és önmivének, vagy magát egészen mivében elveszti. A' genieben szépség ideala él, és mennél tökéletesebb ez, tulajdonkép annál kevesbbé fog szembe tünni vagy különös forma által figyelmet ger-

jeszteni. Tiszta részegyezés és belső élet által mutatkozik a' valé genie szüleménye; és különböztető jegye gyakran épen nemes egyszerüség. A' való eredetiség ellenben egyszersmind genialitas is. Azonban az eredetiség mindenkor jelesség, mert hathatosan kifejezett, individualis életerő gyanánt jelenik meg, melly azért szépitő miveltségre nagyobb vagy kisebb mértékben alkalmatos. Ugy látszik tehát, eredetiség olly viszonyban áll a' genialitassal, mint characteristicum a' szépséggel, és beláthatni, az ujabb mivészek és költők miért inkább eredetiek, mint genialisok. *B. L.*

EREDETI BŰN, EVANGELIUM 'sat. l. ŐSBŰN, EVANGELIUM 'sat.

EREK, l. ÉR.

EREKLYÉK (a' latán *reliquia*, maradvány-tól), minden, mi az előkor kedves vagy fontos személyeitől maradt az ivadkéra. Ide számláltatnak testrészek (tetemek, haj, körmök), ruházatok, butorok. Illyen ereklyéjik már a' Görögöknek voltak. Jelesen pedig azon maradványok viselik e nevet, mellyek a' Keresztényeknek maradtak tisztelt személyeiktől, p. o. a' martyroktól. Különösen a' canonisált szentek maradványit nevezi ereklyéknek a' catholica egyház. (L. SZENTEK).

ERÉNY (virtus), az a' mód, melly szerént a' jó az emberi akarat által megvalósittatik; vagy az akarat erőssége a' jóban. Pythagoreusok, hozzászokva mindent számviszonyokra vinni vissza, az egység characterét fogák abban fel, és ugy határozák azt meg, mint a' lélek harmoniáját. Socrates közelebbről meghatározá azt és abban helyheté, hogy az ember a' jót a' mit tennie kell, esmerje meg, és minekutána megesmerte, cselekvésében hajtsa végre. Az esmerettől vagy bölcseségtől (σοφια) függe tehát ő szerénte az erény, innen ő az erényt is tudománynak nevezé; magát pedig azt ugy tekinté, mint a' boldogságtól elválhatatlant, és az embernek legfőbb javát. Plato meghatározá annak viszonyatját a' felségesbre, és az Isten követésében helyheté azt, a' mennyiben t. i. az ember a' maga belsejének egysége 's megegyezése által Istenhez hasonlóvá lesz. Annak viszonyzati gyanánt tevé amá' 4 későbben ugy nevezett sarkalatos erényeket (*virtutes cardinales*): a' bölcseséget és megfontoltságot (σοφια), vitézséget vagy férjfiságot (ανδρεια), mértékletességet és magán uralkodást (σωφροσυνη), és az igazságot vagy jámborságot (δικαιοσυνη), mellyeket ő a' statusra is általviszen. Aristoteles, ki az erényt subjective az észnek tökéletes munkásságában helyheti, megkülönbözteti az értelmi (*intellectualis*) és erkölcsi (*ethicus*) erényt; az utóbbik neki nem egyéb, mint az okos kivánásnak az életben megszerzett tökélye vagy készsége, melly szabad eredetü, és az érzékviláhban ugy tünik elő, mint középut két ellenbe tett hajlandóság (*extremum*) között. Azonban az erkölcsi erények közé emeli ő továbbá a' vitézséget, mértékletességet, adakozást, izletes pompa-kedvelést, magas érzést, szelidséget, valódiságot, nyájasságot, szemérmetességet és igazságot is, mellyek gyakran Aristoteles 11 sarkalatos erényeinek neveztettek. A' Stoicusok és Epicureusok az erény meghatározásának tekintetében egymásnak ellenébe valának téve; az utóbbiak, a' Cyrenaicusokat követve, főként az éldeletben helyheték azt, az elsőbbek pedig a' megtartózkodásban, mellyben lelék ők a' természetes életet. Az Uj-Platonicus Plotinus megkülönbözteté az alsóbb vagy politicai erényt, és a' magasb, vagy a' magokat megtisztitó 's Istennel egyesitő lelkek erényét. A' Scholasticusok tudományos tekintetben Plato és Aristoteles meghatározásaihoz tarták magokat; keresztényi erényeknek pedig nevezék a' hitet, reményt és szeretetet. Hogy az ujabb philosophiának némelly főbb meghatározásait is megemlitsük: Wolf az erényt az arra való készségben helyeté, hogy az ember a' maga állapotját mind inkább tökéletesebbé tegye. Kant az erényt ugy határozá meg, mint az ember akaratjának erkölcsi erősségét a' maga tisztének követésében vagy

a' hajlandóságoknak és kivánságoknak az ész alá vetésében. Ugyan azon értelemben határozá meg Fichte az erényt, mint önmagával való megegyezést. Az erénytudomány főczikkelye az erkölcstudománynak vagy practica philosophiának. Nálunk közönséges nevezettel moralnak neveztetik *A. B. S.*

ERETNEKSÉG, a' magát igazhitünek tartó egyház istentiszteletbeli tanitmányitól való eltérés, a' mennyiben annak nyilatkoztatja a' magát igazhitünek tartó egyház. Igy a' Kereszténység Palaestinában támadtakor a' Zsidók előtt eretnekség volt. De miolta a' Kereszténység formálag elvált a' Zsidóságtól 's a' Pogányok közt is gyüjte követőket és a' Zsidóságtól létalaposan különböztető főbélyegét egyházisága által megalapitá, sem a' Zsidó a' Keresztényt, sem viszont eretneknek nem mondhatta. Igy a' Mohammedan a' Keresztény előtt nem eretnek, hanem hitetlen. Mi a' haeresis, hitetlenség, apostasia, schisma l. HERESIS.

ERFURT, főváros és erősség a' Gerának, Thüringenben. A' 15 és 16 száz. főképen kereskedése által, igen virágzó város volt; 's a' 16 száz. vége felé 60,000 lak. volt. Hanem a' kereskedés megcsökkentével virágzó állapotja annyira hanyatlott, hogy most 2781 házában csak 21,330 lak. van. Csaknem egy város sem termeszt Németországban annyi kerti veteményt, mint Erfurt. Mindazáltal a' lakosok foglalatosságának főtárgya a' gyapjumivkészités, melly után a' bőrkészités jő. A' lakosok nagyobbára Lutheranusok. Különös megjegyzést érdemelnek: két fellegvára; a' káptalan 275 mázs. nehéz harangjával; Ágoston szerzeténck hajdani klastroma, mellyben most a' luth. gymnasium van, Luther czellájával; Sz. Benedek szerzeteseinek klastroma. *L—ú.*

ERICH. Svédorsz. tizennégy illyen nevü királyt számlál, kik közül az utolsó 1560 lépett a' thronra. Erős, de ellene fenekedő testvérei ellen véres dühre vált charactert mutatott, alattvalójin is több kegyetlenséget követett el 's becsületét gyalázatos házassági izgágákkal mocskolta be. Ez okon öccsei, János és Károly, pártot ütének ellene 's a' rendek megegyezésével az uralkodásból 1568 levetették, és fogva tartották. Fogságban méreg által holt meg 1577. Másként munkás és a' mivészség iránt kegyes fejedelem volt. A' mivészeket 's mesterembereket becsülte és pártolta, a' Hugonottákat nyilt karokkal fogadta, a' vallásban némelly bigott szokásokat eltörlött, a' kereskedést és hajókázást előrevitte. Törvényes rendelései különösen minden dicséretet érdemelnek. Ő teremtette Svédországban a' főnemességet, a' grófi és bárói méltóságok osztogatása által. L. Celsius „*Gesch. Kön. Erichs* XIV." (Greifsw. 1776). *J.*

ERICHTHONIUS, Dardanusnak és Bateának fija, Jupiternek unokája, troasi király volt 's azon a' vidéken leggazdagabb, minthogy legelőjin csak a' kanczák és csikók száma is három ezerre ment. Ezen kanczák közül némellyeket Boreas, lóvá változván, megszeretett, mellyek tőle tizenkét olly könnyü csikot fajzottak, hogy futásokban lábaik alatt a' fü sem görbült meg 's még a' tengeren is tudtak menni. Erichthonius, midőn testvére, Ilus, gyermekek nélkül holt meg, a' trojai országot örökségben kapta. Astyochét, a' Simois leányát, vévén feleségül, azzal Trost nemzette, mások szerént ezt Callirhoeval, Scamander leányával, nemzette. — Egy másik Erichthonius athenei király 's Vulcanusnak és Atthisnak, Cranaus leányának, fija volt 's Athene templomában maga ezen istenné által neveltetett fel. Midőn felnevekedett Amphyctiont megfosztotta királyi székétől. Minervának az athenei várban szobrot emelt vagy mások szerént templomot épitett 's a' Panatheneák innepét rendelte. Egy rege sárkánylábakat is tulajdonit neki 's azt mondja, hogy mivel ezek őt a' menésben akadályoztatták, négykerekü fedeles kocsit talált fel, mellyben egyszersmind lábait is elrejthette. Ezért őt Jupiter a' csillagok közé tette, hol még most kocsis név alatt van. *K. L.*

ERIDANUS, Olaszországnak most Po nevü folyója, a' mythologiában is előfordul. Midőn Phaëton, ki Eridanusnak is neveztetik, Jupiter villáma által megöletett, ezen folyóba esett, 's hugai, a' Heliasok, addig siratták, mig nyárfákká nem változtak. Még mint nyárfák is sirtak, 's ekkor hullott könnyeik ezen folyó vizben általlátszó gyantává változtak. *K. L.*

ERIGENA (azaz, Irlandi, János), Scotus melléknévvel, a' 9-ik század leggondolkodóbb 's legtudósb férfijainak egyike. Irlandban született, mellynek monostoraiban azon korig legtöbb tudósság és tudomány maradt fen. Az ő philosophiai nézete az Uj-Platonicusokhoz zárakozott. Ezt tanitá: Isten minden dolgok lénye; benne van az eredeti okok alapja, mellyből a' véges természet veszi lételét, 's minden dolgok szinte az ő lényébe mennek vissza. Ezen nézetet „*De divisione naturae*" (kiadta Gale Oxford 1681) czimü munkájában adta elő. Kopasz Károly Franczia országba hitta, de eretneki vélemények okából el kelle hagynia az udvart. Erre Nagy Alfred Oxfordba szólitá. Itt hm. 886. Az Uj-Platonicusokhoz vonzó szeretete Dionysius Areopagita fordításában is mutatkozott, melly mysticus nézetek főforrása lőn a' középkorban.

ERINNYEK, l. EUMENIDÁK.

ÉRINTŐ (*tangens*), térmérési értelemben általjában azon egyenes vonat, melly egy görbével (legalább olly görbével, melly egy egyenestől csak két pontban vágathatik által) csak egy pontban közös, egyszersmind egészen a' görbének egyik oldalán feküvén. — Háromszegmérési értelemben (*sensu trigonometrico*) pedig különösen azon része a' kör érdeklőjének, melly az oda tartozó ivet bekeritő két féláltmérő közül egyiknek végpontján függőlegesen áll 's a' meghosszabbittatott másik féláltmérő (a' vágó avagy szelő vonat — *secans*) által vágatik ketté. Ezen háromszegmérési érintők, mellyek a' sinusokon, cosinusokon 'sat. kivül a' háromszegek megfejtésére használtatnak, viszonyos értékekre, azaz, egy meghatározott mekkoraságu féláltmérőre nézve, fel vannak vetve minden köriv számára, 's ezen értékek vagy többnyire azoknak logarithmusai fel vannak a' háromszegmérési táblákban ugyan azon ivek sinusai és cosinusai mellé rakva. A' háromszegmérési érintők felvetése annak a' sinus, cosinus és féláltmérőre való rávitele által hogy készül, az ezen vonatoknak és a' hozzájok tartozó ivnek felrajzolásakor származó két hasonló háromszeg összehasonlitásából tüstént kitetszik. A' térmérési érintőnek a' subtangens (másodérintő, mellékérintő) által való meghatározására a' differentialis számolás közvetetlen módszer (*methodus directa*) nevezet alatt igen egyszerü utmutatást ad. A' felsőbb mennyiségtudományi taglalat, ezen az érintők meghatározására való közvetetlen módszernek egy megforditott módszert (*inversa methodus tangens*) teszen ellenébe. — A' fortepiano-készitésben azon fa vagy réz botocskák neveztetnek érintőknek, mellyek, a' billentyükön (tasztákon) hátul állva a' hurokhoz ütődnek, ha a' billentyük a' játszó által megnyomatnak. *Albert Ferencz.*

ÉRINTŐERŐ (*vis tangentialis*). Sokféle észrevételek 's a' legpontosb vizsgálások által, már régolta bebizonyitott dolog, hogy a' vándorcsillagok mind kupharántékos pályákban mozognak, mellyeknek egyik gyujtó pontját a' nap foglalja el; valamint nem kevesbbé bizonyos az is, hogy ezen mozgásaiknak főoka a' napnak vonzó ereje. De ha csak egyedül ezen erő volna jelen, ugy a' vándorcsillagok görbevonati pályákban nem mozoghatnának, hanem egyenes vonatokban és siettetett sebességgel rohannának a' napnak. Szükségképen kell tehát még más erőnek is lenni, melly ezen napnakrohanást gátolja, és egyesülve a' nap vonzó erejével (*vis attractiva*) a' vándorcsillagok görbevonati futását okozza. Csak ezen második erőnek felvétele által foghatjuk meg világosan 's érthetőleg azon csillagoknak összevonyolódott mozgásait. Ezen második erőnek okozására azonban csak egy, a' vándorcsillag moz-

gása kezdetének első szempillantatjában kapott lökés kivántatott; mit hogy a' mindenhatóságtól valósággal kapott is, feltesszük. Ezen lökés következésében a' vándorcsillagnak annak irányban mozognia's, a' henyeség törvényét követvén, ezen irányt kellett volna örökké megtartania, de a' nap vonzó ereje által ettől eltéritettvén, azon párospárnak diagonalisát irta le, mellynek oldalai azon erőknek bizonyos időszaki munkálkodása által képeztetnek. A' következő időszakban a' vándorcsillag, a' a' henyeség törvényét ismét követvén, az elkezdett diagonalis irányában folytatná mozgását, de a' folyvást tartó vonzó erő által ezen irányától is eltérittetve, azon párospár diagonalisát irja le, mellyet az ezen időszakban munkálkodó erők munkálkodásai képeznek. — Igy megy minden következő időszakban tovább, és ezen két erők munkálkodásának következése a' vándorcsillagnak az erők középpontja körüli mozgása. Az eredeti lökés, a' test henyeségével egyesülve, minden szempillantatban bizonyos ingási sebességet (*Schwunggeschwindigkeit*) okoz nála, melly a' vándorcsillagot a' naptól eltávoztatná, ha ennek vonzó ereje engedné. Ha azon lökést, mellyet minden vándorcsillagnak szükségképen valaha kapni kellett, nem tekintjük 's az általa okozott mozgást (a' mint azt a' függöny mozgásával tesszük) eredetinek 's a' vándorcsillag tulajdonjának vesszük, ugy középpontkörüli mozgását egyedül a' vonzó erő következésének nézhetjük. Ezen erő két mellék-erőre (*vires laterales*) osztathatik, mellyek közül az egyik függőlegesen áll a' pályára, a' másik pedig ezen pályával öszveesik. Amaz első, normalis erőnek neveztetvén 's az ingási sebesség ellen munkálkodván, a' vándorcsillagnak pályájából való eltávozását gátolja; a' másik pedig épen azon erő, mellyet érintőerőnek nevezünk, mivel a' pályának minden pontjában ezen pont érintőjével öszveesik. Befolyása csupán csak a' vándorcsillagnak sebességére megyen. — A' mi itten a' vándorcsillagok mozgásai okájinál mondatott, az általányosan minden középpontkörüli mozgásra (*motus centralis*) illik. Több természetvizsgálók a' fenebb emlitett ingási sebességet különös erőnek tartották 's futó erőnek (*vis centrifuga*) nevezték; de azon vélemény, melly szerént az ingási sebesség nem külön erő, hanem inkább tiszta 's közvetetlen munkálkodása a' henyeségnek, annál igazabbnak látszik, mennél inkább esmerkedünk ezen nehéz tárggyal. *Albert Ferencz.*

ERIS (*Discordia*), a' visszavonás istennéje, az Éj leánya 's a' Nemesis és a' Parcák testvére. Midőn Peleus lakodalmába nem hivatott el, bosszuállásból egy arany almát vetett azon szobába, mellyben az istenek és istennék egybegyülve voltak, ezen felülirással: „A' legszebbiknek.“ Jupiter az Ida hegyén tartozkodó pásztorra, Parisra, bizta annak megitélését, ki legyen legszebb. Paris Venust mondotta annak, 's azért attól Helenával jutalmaztatott meg, ki miatt a' trojai háboru támadott. *K.L.*

ERISICHTHON vagy Eresichthon, Troasnak, thessaliai királynak fija, azt a' vakmerő bünt követte el, hogy egy Ceresnek szentelt erdőt ki akart vágatni. A' kezdetet egy szép cserfával tette, mellyben egy Dryas lakott, 's mellynek árnyékában a' többi Dryasok tánczolni szoktak. Jóllehet előre megintetett, hogy ezt ne cselekedje, 's jóllehet mindjárt az első fejsze vágásra kiomlott a' Nympha vére, még sem szünt meg az vágatni, mig a' cserfa le nem dölt 's a' benne akó Dryas meg nem holt. Ekkor a' többi Dryasok Cereshez futottak és bosszuállást kértek. Az istenné az iszonyatos Ehséget küldötte bosszuállónl, ki az akkor épen alvó Erisichthont szárnyaival befedezte 's mérges lélekzetét lehelte belé; 's ettől fogva Erisichthon olly éhséget érzett, mellyet soha sem tudott kielégitni. Nem sokára minden jószágát megette, itta. Leánya minekutána Neptunustól azt a' mesterséget nyerte, hogy magát sokféleképen, elváltoztathatta, hogy szerencsétlen atyját táplálhatná, sokszor eladta magát pénzért rabszolgálónak. De minthogy ezen mester-

ségek sem voltak elégségesek elegendő eledelt szerezni, Erisichthonus utoljára a' maga tagjait ette, mig rettenetes halállal meg nem holt. *K.L.*

ERKÖLCS, ERKÖLCSTÖRVÉNY, ERKÖLCSTUTOMÁNY, l. MORAL, TÖRVÉNY, CATEGORICUS IMPERATIVUS.

ERLANGEN, Bajorországnak városa, a' Regnitz folyójánál, 813 ház. 11,580 lak. Rendesen épittetvén, egy Németországnak legszebb városai közt. Ó és a' kivándorlott Francziáktól igen csinosan 's szép renddel épittetett uj-városból áll. Részént luth., részént reform. lakosai fabrikai mivek készitéséből, serfőzésből 's földmivelésből élnek. Fabrikáji kartont, vásznat, harizsnyát, kesztyüt, kalapot, bőrt, dohányt, papirost, tükröt, vas és aczél miveket, seborvosi eszközöket, órát, 'sat. adnak. Alkotójáról, Christian Ernst markgrófról, Christian-Erlangennek is neveztetik a' város. Virágzó universitásának (1828. 444 tanulóval) Fridrik brandenburgi markgróf adott lételt 1742 Baireuthban, a' honnan Nov. 4. 1743 tétetett által Erlangenbe. A' hét esztendős kegyetlen had csaknem semmivé tette az universitast; de Sándor markgróf ismét helyre állitotta a' kitől 's első alkotójától Fridrik Sándor universitasának neveztetik. Megjegyzést érdemelnek még: gymnasiuma, 3 tudós társasága, nagy betegháza 's 100,000 kötetből álló könyvtára. *L—ú.*

ERMENONVILLE falu, 10 órányira Paristól Girardin birtoka szép parkkal. Itt lakott egy vadászkastélyban a' szép d' Estrées Gabriela, IV. Henrik kedvese; itt bolt meg Rousseau 's tetemei a' nyarfa szigeten takarittattak el, honnan a' pantheonba vitettek ált. (L. Matthisson „*Spaziergang nach Ermenonville*, francziából (Strasb. 1808).

ERNESTI (János August), egy uj theologiai és philologiai oskola alkotója, szül. 1697 szász-thuringiai városban Tennstädtenb. tanult Pforán, Wittenbergben legutolszor Lipcsén theologiát 's 1730 magister lett. Azonban, midőn 1731 ugyan köz, 1743 pedig tulajdonképen igazgatói hivatalt viselne a' lipcsei oskoláknál, a' hajdani classica literatura és a' vele rokon esmeretek valának legkedveltebb studiumai. Ernesti 1742 az ottani egyetemnél a' régi literatura rendkivüli és 1786 az ékesenszólás rendes tanitojává nevezteték. Majd 1759 a' theologia rendes professora lett. Mind a' két tanitói hivatalát folytatá 1770-ig, a' mikor az elsőről lemondott. Idővel első prof. lett a' theol. facultasnál, a' mesenai kaptalan tagja, sz. széki köz biró, az egyetemnél decemvir 's ugyan ott a' Jablonowszkiról elnevezett társaság elölülője. Elholt 17.. l. — Ernesti philologiai esmereteinél fogva sokat használt a' theologiának, mellyen, ugy szólván, jeget tört, 's megszerzé a' jobb szent irási magyarázást. Neki közönhetni nagyobb részben a' theologiai felvilágosodást, melly valódi philologiai és philosophiai esmereteken alapul. Hogy Ernesti alapos criticus és grammaticus, eléggé megmutatá: Xenophon, Socrates, Aristophanes, Homerus, Callimachus, Polybius, Svetonius, Tacitus; de leginkább Cicero munkájinak közrebocsátásával, mellyeket egyszersmind tudós jegyzésekkel megtoldott. Ezt ugy tekinthetni, mint első tanitóját, sőt alapitóját az ékesenszólásnak Németországban. Irásmódja Ernestinek nagyon megegyez Ciceróéval *N—i. J.*

ERNESZT (II) (Lajos), Szász-Gotha és Aldenburg herczege, III. Fridrik herczegnek második fija, szül. 1745, megholt 1804. Atyját 1772 váltá fel az országlásban, mert bátyja halála után reá szált az öröklés, statusait 35 évig boldogitá bölcseségével 's igazságával. A' hét esztendős háboru által megrontsolt pénzügyét rendbe szedé Az igazságszolgáltatás iránt nagy figyelemmel viseltetni, országlói legszentebb kötelességei egyikének tartá. Császár 's birodalom iránti tartózásait mindég legnagyobb pontossággal teljesité. Ő is hozzá ált a' német fejedelmek azon védfrigyéhez, mellyet nagy Fridrik a' félt hódittatás ellen akara alkotni. Tartományaiban minden idegennek eltiltá a' táborzást 's még atyjafijának, az angol királynak, sem külde Amerikába sereget, noha ezért nagy köszönet igértetett neki. Országlói munkássága legje-

sebb emlékei közé tartoznak: gondoskodása a' szegények sorsáról tisztjei öszvegyeinek 's gyermekeinek számára egy nyugpénzi intézet felállitása, uj oskolák szerzése 's a' fenállottak javitása, az utak jobb karba helyezése. II. Erneszt mint tudományos miveltségü ember is jeles helyen állott. A' nyelvesmereten kivül a' mathematicát becsülte 's tanulta leginkább. A' csillagászság körüli jeles érdemei mély mathematicai studiumából származtak. Ő maga is irt csillagászsági munkát, 's többnek kiadatását mozditotta elő, 's első próbálta Németországban a' délvonal fokmérését. Üres órájit leginkább mathematicai munkákra szentelé, mellyek közül csak a' sakbeli LÓSZÖKÉS (l. e.) kiszámitását hozzuk elő, mellyről ő sok táblát metszetett. Seebergen privát vagyonjából állita csillagvizsgáló tornyot, melly e' nemben egyike a' legjelesb intézeteknek, 's maradandó dicsőségére válik a' szerzőnek.

ERŐHATALOM, kétféle t. i. köz és magányos; köz erőhatalom alatt, melly brachiumnak is neveztetik, értjük azt, midőn az országban lévő törvényhatóságok bizonyos törvényes okoknál fogva a' törvényrendelését vagy végrehajtását erőhatalommal is eszközölik, melly ismét kétféle t. i. polgari és koronai, az első a' kisebb, a' másik pedig a' nagyobb ellenállás esetében szokott használtatni, és ezen utóbbival való élésre egyedül a' kormány szokott engedelmet adni. Magányos erőhatalomnak nevezzük pedig azt, mellyet valamelly magányos ember vagy más moralis test is egyedül maga hatalmánál, nem pedig teste vagy törvényhatósága erejénél fogva, szokott véghez vinni, és ez hatalmaskodásnak is neveztetik. (L. HATALMASKODÁS.) *Perger János.*

ERŐK ELFEJTÉSE (*resolutio virium*), erők öszvetétele (*compositio virium*). Ha két erő bizonyos szegelettel dolgoz egymásra, ezeknek irányait, a' szegeleteket, a' menyiségi viszonyokat lineákba adván elő és igy ezen két vonás és egy adatott szegeletből parallelogrammumot formálván; ezen parrallelogrammumnak diagonalisa fogja az öszvetett erőnek nagyságát és irányát előállitani. Ez az erők öszvetételének egyközü négyszege (*parallologrammum compositionis virium*) a' mozgás-és erőtudományokban mindennapi hasznu. E' szerént már könnyü egy adatott 's irányára nézve lineában elő állitott erőt el is fejteni két erőre, akar csak irányai legyenek ezeknek adva, akar csak az egyik nagysága iranyá. *N. I.*

ERŐK ÖSZVETÉTELE, l. ERŐK ELFEJTÉSE.

EROS, l. AMOR és ANTERIS.

EROTICUSNAK az neveztetik, a' mi Erost vagy a' szerelmet illeti. Eroticus vers tehát annyi mint szerelmes vers. Rendszerént tehát a' verselésnek könnyübb lyrai nemei neveztetnek igy p. o. Anacreon énekei. Egyébiránt a' románok és szerelmes történetek is viselik ezen nevet, 's azoknak irói, különösen a' görög románok és miletusi regék szerzői hivatnak ekképen. *K. L.*

ERŐTLENSÉG, az erő hijányát teszi. Erős (és erőtlen) lehet a' dolog, a' növény, az állat 's ezek között az ember. Igy van erős és erőtlen kötel, szesz, bor, fa, oroszlány, juh. — A' mi egy tekintetben erős, más tekintetben erőtlen lehet, p. o. az ökör a' juhra nézve erős, az oroszlányra nézve erőtlen. Az erősség vagy erőtlenség azonban az állatok tulajdonja legfőkép, és testire 's elmeire osztathatik fel. A' testi erőnek ezen három főkivánatja van: a' csont, az izmok 's az idegek bizonyos állapotja. Hogy valaki erős legyen, nem elég, hogy tömött, nagy és melette rendesen képzett és vegyült csontjai legyenek, szükséges még a' jól kifejlődött izomrendszer 's idegrendszer. Az erős izom sem tesz erőssé; ha mellette gyengék a' csontok, az izom munkássága őket eltörheti. Sőt a' mi több, a' csontok és izmok nagyon kifejlődtek lehetnek, de ha az idegrendszer állapotja lealáztatott, erőtlenség van jelen a' testben. Innét magyarázható, hogy az, a' ki néhány órával ezelőtt mázsákat emelt, az ideglealázó szerekre eledelt nem képes szá-

jába vinni, noha csontjai, izmai olly kifejlődöttségben vannak, mint elébb. — Az elmebéli erőtlenség abban áll, ha valaki nem képes esze javalatit követni, feltételeihez hiv maradni, és különböztessék meg a' gyengeségtől, melly abban áll, ha valaki nem képes okos feltételeket teremteni, valamit megfogni 'sat. (L. Gyengkség.).

Erotomania, l. Szerelemdüh.

Erpenius (Tamás, sajátkép van Erpen), a' legtudósb orientalisták egyike, szül: Gorcumban Hollandban 1584, tanult Leydenben, hol elejénte nem haladhata tudományiban, de később olly hiv buzgalommal foga dolgaihoz, hogy előléptei a' tanitókat mind bámulatra birák. Hirét főkép a' napkeleti nyelvek tudása teszi; mellyek tanulásához Scaliger tanácsára kezdett. Négy évi utazása után, mellyet tudománya bővitésében tölte el, visszatért Hollandba 's az arab és egyéb napkeleti nyelvek, a' zsidót ki vévén, tanitója lőn. Később a' zsidó nyelvnek még egy tanitószéket alapitának, 's erre E. lépett, nem sokára pedig a' generalstatusok napkeleti tolmácsává is kineveztetett. Munkáji részént éltében, részént holta után jelentek meg 's nagy tekintetben állanak az értők előtt. A' Korant is ki akará adni latin fordittással és észrevételekkel, az arab nyelvnek egy „*Thesaurus grammaticusát*" 's egy arab szókönyvet; de egy ragadó nyavalya véget vete éltének 1624, 40 évü korában. „*Grammatica arabica*" és *Grammatica hebraica*" és egyéb gramm. munkájin kivül legfontosb mive „*Elmacini historia saracenica*" 1628 fol.

Ersch (János Samuel), az ujabb német bibliographia atyja, szül. alsó Slesiában Grosglojauban Jun. 23. 1766. — Az a' szép hajlandóság és szeretet, melly benne már tanuló korában Halléban, hol theologiára adá magát, a' könyvek és különösen a' könyvszerzés iránt mutatkozott, az ottani egyetemnek könyvtára mellett még inkább kifejlett. Ersch oskolai studiumával, kivált prof. Fabrival kötött esmeretsége után, párositotta a' geographia tanulását is. 1786 Fabrival Jenába ment, hol a' már Halléban elkezdett ujságot: „*Allgemeine politische Zeitung für alle Stände*" társával együtt adá ki; melly is Hammerdörfer kezébe került. Ez és Fabri serkenték most Erschet statisticai és geographiai dolgozásokra, különösen a' „*Repertorium über die allgemeinern deutschen Journale*" és egy, a' földleirást tárgyazó időszaki gyüjteménynek kiadására. Fabri megesmerteté őt Schüzzel, 's ez és Hufeland megesmerék Erschben a' nagy bibliographust, a' ki egyedül képes az ők ideája szerént a' literatura repertoriumát közre bocsátani. És valóban egy nyelvtudós és régiségnyomozó sem pirulhata olly munkával befejezni bibliographiai irói pályáját, mint a' mellyel ő 25 évi dolgozása után a' tudós világ élőtt fellépett. Ezen munkáról méltán hozá a' lelkes Böttiger azt az itéletet, hogy hasonlóval egy nemzet literaturája sem dicsekedhetik. A' fáradhatatlan Ersch később a' közönséges irói lexicon előleges rajzolatjának ki dolgozásával foglalatoskodott; de egy más gondolat egyedül az europai nemzetek leg ujabb literaturájának kiadására határozá őt. Igy támada „*Gelehrtes Frankreich*" czimü munkája, mellynek első kiadhatása végett Göttingenbe ment, hol egy hamburgi barátjának megkinálására elfogadá az uj hamburgi ujság redactióját, mellyel az 1795 év kezdetével jelent meg az olvasó közönség előtt. Itt Ersch, ámbár ideje mint ujságirónak és az Archenholz által kiadott folyó irásba dolgozónak a' bibliographia és geographia között feloszlott: még is elvégzé ezen két jeles munkáját: „*Das zweite Quinquennium des Repertoriums*" és „*Gelehrtes Frankreich*" (Hamburg 1797—1806. 8. r. köt. két toldalékkal). 1800 az „*Allgemeine Literatur-Zeitung*"-ba együttdolgozónak Jenába visszahivatott és még azon évben az oda való könyvtár mellé tétetett. Ezen kettős hivatala közben dolgozá ki a' repertorium 3-dik quinquenniumát. 1803 megint Halléba hivatott a' statist. és geogr. rendes professorának, melly hivatala mellett 1808 még a' főkönyvtárnokságot is viselte. Itt Ersch

a' mellett, hogy a' hallei ujságba dolgozott és statist. és geogr. leczkéjit kiadá, még két nagy kiterjedésü munkával jelent meg a' tudós világ előtt „*Handbuch der deutschen Literatur seit der Mitte des 18ten Jahrhunderts bis auf die neueste Zeit*" (Amsterdam és Leipzig 1812. 8. rét 2, köt.) és: „*Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*" (Lipcsén 1818 olta). Első munkájával Németország ujabb bibliographiájának technicáját megalapitá, és a' jó rend, pontosság, melly benne uralkodik, mindenkor például fog szolgálni, miként kell egy nemzet literaturáját rendbe szedni; a' második munkájával széles tudományát és több oldalu esmereteit bizonyitá meg. Mh. Halleban Jun. 16. 1826. Pölitz életrajzi emlékre méltatta a' „*Jahrbücher der Geschichte und Staatskunste.*" *N—i J.*

Ersébet. Magyar királyi házakban e' nevet viselt asszonyok közül való: 1) Sz. Ersébet (l. e.) — 2) III. András király egyetlen lánya, kit atyja 1298 IV. Venczel cseh király ugyan is Venczel nevü fijának eljegyzett. András halálával Jun. 14. 1301 vége szakadván Arpád nemzetségének, a' pártokra oszlott Magyarok egy része Venczelt, Ersébet mátkáját, választá királyának. De Venczel meg nem tarthatván a' koronát, jegyeséről is lemondott. Ersébet pedig a' pártos zürzavar elől Sz. Domokos rendü apáczák fátyolába vonula és Schweizban a' thaussi monostorban tölté 's hagyá életét. — 3) I. Károly kir. hitvese 's Lokjetek Ulászló lengy. kir. leánya, Nagy Lajosunk anyja. Férjhez méne 1320. Nagy veszedelembe ejté őt testvére Kázmér lengy. király, ki 1330 látogatólag mulatván Visegrádon, a' királyné egyik Zach Klára nevü udvari kisasszonyát megszeretvén, azt a' királyné vagy kezére keritette, vagy a' gyalázattól meg nem mentette. Ezért Felician, a' leányzó atyja, bosszuállásra gyuladván, April 17-kén a' királyi familiát véres szándékkal megtámadja: a' királyon sebet ejt, a' királynénak négy ujját vágja le; de maga is leveretik a' zajra berohanó udvari cseléd által. E' vakmerőségét az öregnek a' királyné gyáva birák által kegyetlenebbül büntetteti, mintsem az emberiség engedi. Zach Felician (L.) másodszülött fija András Johannát, a' nápolyi korona örökösét, vevé el. Veszedelmes gyülölség támadván a' fiatal házasok közt, Ersébet (1342 olta özvegy) 1343-ban maga méne Nápolyba őket megbékéltetni; de nem boldogulhatván, Andrást magával Magyarországba hozni akára, miről azonban Johanna hizelkedései levették. Minden igyekezetének, minden vesztegetésének (Katona számitása szerént Nápolyban, Romában 8,000,000 forintnál többet ajándékozott el) semmi sikerét nem látván, bus szivvel haza jött 1344-ben, 's alig mult egy esztendeje, már is siratta a' bujálkodó Johanna helybenhagyásával meggyilkoltatott Andrását. III. Kázmér halála után Nagy Lajosunk lengyel királynak koronáztatik 1370-ben, 's haza térvén, azon országot édes anyjára bizza, azt gondolván, hogy Kázmérnak huga lévén, mint Lengyel a' Lengyeleknek kedves lesz. De a' Lengyelnek nem tetszett az asszonyi kormány; lázadás támadt, Lajos Magyarországba küldé az anyát (1375), megbékélteté a' Lengyeleket, 's most az anya ismét Krakóba kéredzik (1376), de magyar udvari cselédje véresen öszveverekedvén a' krakói néppel, még azon esztendőben busultában ismét Budára jő. Megholt ugyan ott Decemb. 29-kén 1380. 4) I. Lajos királynak második hitvese és Kotromanovics István bosnyákországi bán leánya, maga idejében a' legszebb hölgy a' korona alatt. Nevelteték a' királyi udvarban; megesküdett Lajossal 1353 's három leány gyermeket szüle, Katalint, ki már 1375-ben megholt, Mariát később magyar, és Hedviget később meg lengyel királynét. Férje halála után Sept. 11. 1382. Ersébet vitte a' kormányt Maria leánya nevében; de szerencsétlenül. Mert a' Lengyelek, már esztendő mulva feladván Marián és Sigmondon, Magyarországtól elváltak 's Hedviget kérték királynénak, különben majd választanak királyt; itthon pedig sokan elpártoltak a' királynéktól, sem asszonyurat sem Gara Miklós nádor hatalmát nem szeret-

vén. Ersébet a' Lengyeleknek engede, három gyenge léanyát mindenféle ürügy alatt még egy esztendeig magánál tartotta. Azalatt Maria léanyával együtt megjárta és valamennyire megbékéltette az ország déli részeit, Horvát- és Dalmátországot, a' pártosok legnagyobb fészkét, kik az évkönyveinkben ugy nevezett Kis Károlyt, Nápoly királyát, kinálák meg a' magyar koronával. Még is kitört a' pártütés 's erőt vévén a' királynék és Gara Miklós felén, Károly Decemb. 31. 1385 Fejérváratt megkoronáztatott, de már Febr. 6. 1386 Ersébet és Gara eszközlésére megöletett. De nem soká örülhete Ersébet bosszuállásán. Mert a' nádor tanácsát követvén, a' királynék ismét a' déli tájakra menének a' felzendülteket lecsilapitani, 's a' pártosok nem messze Diakovárhoz rajtok esvén, a' két királynét elfogták, a' velek levőket pedig 's azok közt Garát és Forgács Balásot, Károly gyilkosát, levágták Jul. 25. 1386, a' királynék pedig elébb Govnek azutan Novigrad várba vitettek, hol is, hire lévén, hogy Sigmond haddal közelit, Ersébet léányának szemeláttára megöletett 1387 Januar. elején. — 5) Sigmond király 's Cilley Borbála egyetlenegy leánya, Albert királynak hitvese. Született 1408-ban, eljegyeztetett V. Albert austriai herczegnek Budán 1411-ben, számkivetést szenvedett anyjával a' Nagy-Várad körüli pusztán és Halicson 1419-ben, férjhez ment Bécsben Aprilis 26. 1422. Férje és királyunk Albert halála (Octob. 27. 1439) mind Ersébetet, mind az országot nagy zavarban hagyta. Ersébet terhben maradt, a' korona kétség kivül őt és gyermekeit illette: de az ország nagyai, meggondolván II. Murad sultan veszedelmes hatalmát, királynak választák Ulászlót, a' lengyel királyok közt e' néven a' másodikat, 's Ersébetet is rávették, hogy választásokat helyben hagyja 's Ulászlóhoz legyen férjhez menendő. Jan. 18. 1440 indultak a' követek Budáról Krakóba. De voltak, kik inkább Ersébethez szitottak, 's ezeknek biztatására a' királyné Budán adott szavát már Febr. 12. visszavette, 22 pedig Komáromban fiu gyermeket, a' méhbenhagyott Lászlót, szülte 's Majus 15 Székes-Fejérváratt meg is koronáztatta. Innen fijával és a' koronával Posonyba mene. Ellenben Ulászló már szinte Majus 21 Budára érkezik 's Julius 17 Székesfejérváratt nem a' szent, hanem Sz. István ereklyéjérül levett koronával megkoronáztatik. Innen belső háboru támada: Ersébet Ziskát cseh zsoldosaival az országba behitta, sőt a' helyett hogy Ulászló ajánlásaira ügyelt volna, III. Fridrik császárhoz vette magát 's neki fiját általadván August. 3-kán a' koronát Febr. 25. 1441 pedig Sopront városát is elzálogositotta. Ezután Ulászlóval hol harczol, hol alkudozik; de megürülvén erszénye 's a' császártól elhagyatván, nagy nyomoruságra jut, fiját is hijába kéri vissza, kit a' császár magával hurczol. E' szerént Ulászlóval megbékélni hajlik, 's vele Nov. 25. 1442 Győrött összejövén, a' békeség meg is lett. Hanem ezen örvendetes hirt nyomban követé Ersébet Decemb. 19-kén 1442 ugyan is Győrött történt halálának gyász hire: a' miért is, miben egyezett legyen meg Ulászlóval, titokban maradt. *Petrovics Fridrik.*

Ersébet (angol királyné), a' szellemmel 's esmeretekkel leggazdagabb asszonyok egyike, mellyek valaha királyszéken ülének, szül. Sept. 17. 1533, VIII. Henrik 's a' vele titkon megesküdt Boleyn Anna, kit nyilván csak Maj. 20. 1533, 17 nappal Aragoniai Katalintól elválásának kijelentése és 3 1/2 hónappal E. születése előtt, esmere nejének, leánya. Midőn Henrik második nejének fejét véteté, hogy egy harmadikkal kelhessen egybe, leányait, Mariát első, E.-t második házasságából képteleneknek nyilatkoztatá az uralkodásra. Harmadik neje, Seymour Joanna, egy fiut szült neki, VI. Eduardot. Most az örökülés rendjét ugy intézte el, hogy a' leányai ellen kimondott uralkodásra képtelen létet visszavevé, a' nélkül mindazáltal, hogy törvénytelen születések kinyilatkoztatását a' parlament által visszavétetné, 's megállapitá, hogy Eduard, Maria és Ersébet uralkodjanak egymásután az elsőbbeknek örököseik nem léte esetében. Eduard 15 évü korában hala meg.

Most Maria ült a' thronra, ki catholicus vala, mig Ersébet a' protestans vallást pártolá. A' dicskór és fanaticus Gardiner tanácsára, ki Mariát szolgálta, Ersébet, mint öszveesküvés részese, fogságba vetteték, de a' spanyol Filep, kit Maria férjéül választa, közbenjárására szabadon bocsáttaték. Javalák nekie, hogy a' savoyi herczeggel keljen egybe, de E. ezen rosszul szinlett számüzetésnek nem veté magát alá. Maria, szándéka E.-t eltávoztatni birodalmából nem sikerülvén, VIII. Henrik elválását törvénytelennek jelenteté ki a' parlamenttel, mi által E. születése házasságon kivüli lett 's a' leány atyja távolabbi rokoninak utánok tétetett. Nem sokára ismét fogságba került; de E. bátor lélekkel türé mind ezen sérelmeket. Visszanyervén megint Filep közbenjárására szabadságát, magányba vonult egy mezei jószágra. Itt minden idejét szelleme képzésében tölté 's ama' tartózkodást és cselességet igyekezék sajátjává tenni, mikre olly nagy szüksége volt. Egy tudományban sem vala járatlan 's anyanyelvén kivül a' görög-, latán-, francz- és olaszt elég tökélyesen érté. E' mellett méltóság vala külsejében, élénk ragyogó szemei, ragyogó fejér bőre, és, szabályos (*regularis*) szépség nélkül, sok asszonyi kecs egész személyében, mi elég hiuvá tette. Maria mh. (Nov. 17 1558) 's Ersébet atyja végintézete szerént thronra lépett. Most a' protestans egyház ismét felemelé fejét 's a' nép boldog időket reményle uj királynéja kormányától. Még mielőtt az uj általa öszvehivatott parlament öszvegyült, olly változtatásokat tőn a' cultusban, hogy a' catholicus püspökök (egyet kivéve) mind letevék hivatalaikat. Mind a' két kamara (Jan. 1559) isteni jog szerént való királynénak nyilatkoztatá, mint törvényes sarjadékot királyi vérből, 's mint az egyház és status főurának hódola nekie, mi által az elválás Romától tökéletesen megtörtént. Majd férjhezmenésre ösztönzék E.-t, de ezt mindég elhatárzottan háritá el 's tudva van a' parlamentben tett nyilatkozása, hogy abban keres dicsőséget, ha majd sirkövén olvassák: „Itt nyugszik a' szüz királyné.“ Maj. 1559 végzé be első parlamentje első ülését 's hat hónap alatt igényinek és anyja házasságának törvényessége, atyja vallása 's koronája és személye függetlensége ki voltak viva. Tisztes békével fejezé be a' háborut, mellybe II. Filep keverte volt Angliát Francziaország ellen. Igy csak egy aggodalma maradt még, mellyet Skotország közelléte, királynéjának születése és vallása, a' franczia dauphinnal volt házassága, a' Guisek dicsvágya és hatalma okozott. Skotország be volt ugyan foglalva a' Francziákkal kötött békébe, de a' dauphin és dauphine, a' király, atyjok, parancsára, ezután is viselék Anglia czimerét. II. franczia Henrik meghala 's II. Ferencz és Maria Francziaország, Skotország, Anglia és Irland királya 's királynéjának nevezék magokat; Skotországba a' lázadó mozgalmak lecsilapitásának ürügye alatt egy franczia hadat szálitának, de igényeik tevék, hogy egy sereg Edinburgba nem mehete be, a' nélkül hogy Londont fenyegesse. Ersébet tehát frigyet kötött az elégletlen Skotokkal (u. n. skot congregatióval), egy sereget 's flottát külde segélyekre, Leith mellett bezárá a' Francziákat, capitulatióra kényszerité őket 's hajójikon viteté vissza hazájokba. Az erre következett béke egyik feltétele az volt, hogy Maria, férjének e' közben történt elhunyta után, Anglia czimere és czime viteléről mondjon le. E' részről megnyugtatva, szerettetve Angliában, féletve Skot- és Francziaországtól, csudáltatva Európától, látá Ersébet, mint ujulnak minden oldalról a' kezét esdeklő kérelmek. De ámbár hizelgének e' kérelmek hiuságának, senkinek nem mutata elhatárzó reményt kezére, thronjára. Dudley Robert azonban (Northumberland herczeg legifjabbik fija, látszólag lőn elejébe téve mindennek. Egy időben ült vala Ersébettel a' Towerban fogva 's itt tették első esmeretségeket. A' királyné kegye nem sokára megszünt titok lenni, csak azt sajnálák, hogy méltatlant ére; mert Dudley characteréről nem igen kedvező tanuk vannak fen. Majd Leicester gróf nevet, a' nadrágkötő rendjét nyeré 's első minister lőn. Mos-

álla be Ersébetnek azon idôszak, melly, ha erkölcsi nevére nem dicsőleg is, de kormányzói szerencséjére tetemesen hatott. Stuart Maria férje halála után örökébe ohajta visszatérni 's Ersébettől, ki rokonja vala, szabad áltmentet kére statusain. Nem engedé meg; mert Ersébet Maria szépségét még inkább gyülölé 's félé, mint hatalmát. Sőt titkon hajókat külde ki, mellyek Mariát Skotországba álteveztekor elfogják. Azonban Maria szerencsésen elérte birodalmát, de hol Ersébet gyülölsége azonnal a' legveszélyesb cselekkel állitá körül. Ersébet most általjában erőszakosnak mutatkozék, fôkép Grey Katalin és férje, Seymour hartfordi gróf, iránt, csupán mivel ivadékaik a' koronára just képzendhettek. Azonban Skotország is kiváná, hogy királynéja férjhez menjen. Ersébet kedvenczével, Dudleyvel kináltatá meg Mariát, de Maria kitére. Ennek követe, Melvil, Ersébet hiuságának minden gyengéjit kitanulta volt (a' mint Ersébet és Maria történeteire nézve becses memoiraiban beszéli) 's azon meggyőződéssel jött Edinburgba, hogy Mariában inkább az asszony mint királyné gyülöltetik 's következőleg a' két koronás asszony közt lehetetlen az igaz megbékülés. Maria végre férjhez ment, alattvalóji kivánságára, egy Stuardhoz, lord Darnleyhez, 's Ersébet olly haragra gerjedt e' miatt, hogy Darnley londoni rokonit a' Towerbe záratá 's a' Lenox házat, mellyből Darnley származik, érdeklő minden jószágokat bevona. Sőt zendülést is támaszta a' skot nagyok közt 's gyámolitá őket királynéjok ellen. Maria anya lőn. Egy követ tudtára adá ezt Ersébetnek. Az audientia után még soká maradt asszonyai közt, kezére támasztva fejét 's végre fenyegető fájdalommal kiálta: „Skotország királynéja anya! én terméketlen fa vagyok!" De mi gátlá őt is anyává lenni? Némellyek azt vélik, hogy testi okokból nem ment férjhez. Annyi bizonyos, hogy megtiltá, teste vizsgáltatását halála után. A' parlament nyomosan megujitá kérelmét; de sikeretlenül. — 1566—71-ig nem gyüjte öszve parlamentet 's ez időbe esnek ama' történetek Skotországban, mellyek Mariát Ersébet hatalmába juttaták 's kivégeztetését huzák magok után. Maria csak futással menekedheték vágytársa statusaiba, miután ez a' Maria 's alattvalóji közt támadt villongások birájául tolta be magát. Azonban noha Maria a' vendégjoghoz folyamodék 's folyamodhaték is, mind a' mellett majd fogolyul tekinteték 's Ersébet önhatalmából birósága alá vevé. A' szép és szeretetre méltó Maria számos párthiveket hódita ugyan magához; de ez a' vágytárs gyülöletét és féltékenységét még emelé. Mariát férje megöletésével 's Ersébet élte után törekvéssel vádolák 's a' nélkül hogy szembe állittatnék vádjaival, 's vádalmai bizonyságai elejébe tétetnének, halálra itéltetett 's 14 évi fogság után Febr. 8. 1587 kivégeztetett. Azon időben javalák Ersébetnek, hogy az anjoui herczeghez menjen férjhez. Mivel Francziaországgal egyenesen meghasonlani nem akart, reményekkel táplálá a' herczeget, mellyeket teljesiteni nem állt szándékában, mig ez észre vette 's Ersébetet nyilvánosan legalacsonyabb hajlandóságokkal vádolta. A' pápa már elébb átok alá vetette Ersébetet 's alattvalójit feloldá hüségek eske alul, de E. erős lelke hatatlanná tevé az átkot, a' mit azon környülmény könnyite, hogy a' Bertalan- éj Francziaországban általányos gyülöletet gerjeszte a' Catholicusok ellen. Azonban nem tagadhatni, hogy Ersébet minden hajlandósága mellett a' despotismusra, nagy mértékben érté 's ügyesen gyakorlá azon mesterséget, hogyan kell egy birodalmat sulyos viszonyok közt kormányzani 's fentartani az önméltóságot. Skotország thronját Maria fija foglalá el. Ezt csaknem el tudá Ersébet hitetni, hogy anyja kivégeztetésében vétlen, mély kétségbeesést mutatván 's többet megbüntetvén tanácsosi közül, kik tanácsaikkal reábirták. II. spanyol Fileppel nem bánt olly könnyen, ki ezen kivégeztetést a' királyi fenség és cath. vallás ellen elkövetett vétkül tekinté. Admiral Drake már 1578 olta pusztitá Peru partjait 's előre látván Ersébet Spanyolországgal leendő meghasonlását, 1585 ujra ellenségképen bánatott a' spanyol gyarmatokkal. 1586 Drake Cadixban

egy egész szálitó flottát szétdula, melly élelemmel 's hadszerekkel vala megrakva. Ez 's vallási buzgalom eltökélte II. Filepet (l. e.), hogy Angliát megtámadja. Felkészitteté tehát az armádát, melly Maj. 29. 1588 Lissabonból vitorlák alá ment. De Ersébet lángra lobbantá alattvalójit magas lelkével. Ez vala időpontja igaz nagyságának. Alig volt 15,000 matróza; de maga London saját költségén 33 hajót készite fel, a' legnagyobbik 200 tonnás volt; a' királyné 34, mellyek egyike, a' 1,100 tonnás „Diadal", 40 ágyut vive. A' flotta többi része 42 lapos alju hajó volt, mellyek a' szörnyü spanyol hajók megtámadását nem állhatták ki. De az angol könnyü hajókat, mellyek sebesen mozgának, egy Drake, Hawkins és Frobisher vezérlék Howard kormánya alatt. A' Hollandiak is 90 vitorlányi flottát küldének ki, hogy a' Flandriából jövő sereget gátolja tengerre szálni. Alig evezé körül a' Finisterre fokot a' spanyol armada, midőn vihartól szerteszóratott. Több hajók a' révészek tudatlansága 's hajósok ügyetlensége miatt nagy veszélybe jutának, másoka t angol hajók dultak szét. Igy vőn el Drake két gallionT, mellyek a' flotta kincseit vivék. Grevelingen előtt ismét öszveszedé magát, de az ellenség mindjárt megtámadta 's elválasztotta ugy, hogy egyes osztályainak menekvésekről kelle gondolkozniok. De Thou szerént 120 mil. aranyba került ezen vállalat a' spanyol udvarnak. Azon szerek közt, mellyekkel Ersébet alattvalójit lelkesité egy ujság is volt: „*English Mercury*", első, melly Angliában megjelent. *) Ezen harcz illy kimente után még inkább ragaszkodának az Angolok királynéjokhoz 's ez időponttól, tengeri hatalmok mindég szilárdabb alapokra lépett. Spanyolország ellen több próbák tétettek nagyobb kisebb sikerrel, azon segély is, mellyet IV. Henriknek ada Anglia a' liga ellen 's mellynek köszönheté résznyire győzedelmét, a' Spanyolország ellen volt gyülöleten alapult, mert nem akará hogy Francziaországban gyökeret verjen a' spanyol hatalom. De mindkettejek személyes öszvejötte, mellyet 1601 várának, nem létesült. Csak Sully látá a' királynét. II. Filep halála, 1598, megmenté Angliát veszélyes ellenségétől, melly szüntelen békétlenséget tarta fen Irlandban, mig csak később csillapittatott le. Ez alkalommal érte Ersébetet a' legkeményebb csapás. Gróf Essex, kedvencze, ki Irlandban parancsla a' királyné hadjainak, ott üté fel a' lázadás zászlóját Ersébet ellen. Feje vérpadon esett, el 's a' királyné erre mély busongásba süllyede. Mindég betegebb lőn 's még is vonatkozék szükséges gyógyszereket bevenni, mondván: hogy halált ohajt. Párnákon ülve, ujját száján tartva 's földre szegezve szemeit, 10 napig csak az imádságra, mellyet a' canterburyi érsek tarta nála, látszék érzelme lenni. Végre ennek tanácsára Skotország királyát nevezé ki utánjának, bóditó álomba esék 's igy hala meg Apr. 3. 1603. 70 évig élt 's 44 évig dicsőn uralkodott. Characterében az egyik nem legnemesb tulajdoni a' másik nem gyengéjivel párosulva mutatkozának. Neve még most is legélénkebb hazafiság lelkesültét ébreszti az Angoloknál. Azon despotismust, mellyre VIII. Henrik szoktatta alattvalójit, Ersébet alatt alig vevék észre, mert mindég a' status javára láták czélzani. Álnokságát politicának mondák 's gyermeki hiusága, élte utolsó éveiig Europa legszebb asszonyának tartatni, mint fényes tulajdoni által elenyésztetett gyengeség jelent meg. Egyik főelve volt, hogy a' pénz jobb helyt van alattvalói zsebeiben, mint kincstárában; azért bizvást is számolhata minden vállalatnál egész nemzete segedelmére. Financza pontos rendben volt; azért fizethette ki elődjei adósságát a' nélkül, hogy uj adót rendelt volna. Ezen melléknevet nyeré: „az angol tengerhatalom visszaállitója 's éjszaki tengerek királynéja." Noha bizonyos sanyar és önkény mutatkozék characterében, a' mellett

*) A' brit museumban van belőle egy level 1588-ki Jul. 8-áról, és könyvjelentések is állnak benne. Francziaországban már 1509 XII. Lajos kormánya alatt volt bizonyos neme a' politicai ujságnak.

nagy lelkü is volt és szelid. Szerette a' szellemi foglalatosságokat 's a' zajos muzsikát különösen kedvelte. Asztalmuzsikája 12 trombita volt sipokkal, dobokkal. Jeles klavirjátszónak is ohajta tartatni. Szünórájiban régi classicusokat forditgata. — Az Ersébet uralkodásáról irt munkákban többnyire nagy befolyása volt a' szerző vallásának a' történetek 's cselekvései inditványinak előadásába. Melvilen kivül Walsingham is vonzó anecdotákat közlött Ersébet életéből memoiraiban. L. Ackin: „*Memoirs of the court of Queen Elisabeth*" (Lond. 1813, németül Halberst. 1819).

ERSÉBET (Petrowna), orosz császárné, Nagy Péter és I. Katalin leánya, szül. 1709, azon időpontban, hol atyja a' szerencse 's hir legmagasb fokán álla. Thronra lépte után 1741 azt mondák, I. Katalin elhunyta előtt olly testamentomot csinált legyen, mellyben II. Péter utánjául Annát, legöregbik leányát (a' holsteini herczeg nejét), Annáéul pedig ennek öccsét, Ersébetet, rendelé; de nincs bebizonyitva, 's nem is hihető, hogy Mentsikoff engedett volna illy testamentomot. Az ország nagyai és a' tanács II. Péter halála után Annát, özvegy kurlandi herczegnét, Ivan leányát 's I. Peter ifjabbik kishugát, választák. Ez a' thronöröklésről az ifju Ivánnak, az Antal Ulrik braunschweigi herczeggel egybekelt Anna fijának, javára tőn rendelést; 's Anna a' császárné halálával nem sokára országlónénak kiáltatá ki magát fija kiskorusága idejére. Ersébet, természettől nem igen munkás 's inkább gyönyör- mint dicsvágyó, minden politicai planumok iránt egykedvünek látszott. Azonban a' testőrök iránt nagy figyelmet mutata 's maga választa szeretőket tiszteik közül. Anna pedig és férje, ki a' hadak fővezére volt, semmi rendeléseket nem tőnnek, hogy magokat lázadások ellen oltalmazzák. Egy párt képződék tehát Ersébet, a' nagyemlékezetü Nagy Péter leánya, részére. A' herczegné nem állt ellen a' próbáknak, mellyeket thronra ültetésére elkövettek, 's Lestocq, egy sebész (hihetőleg franczia hannoveri nemzetségből), tanácslatit hallgatá, a' ki, nagy dicsvággyal lévén felruházva, szerepet ohajta játszani. Marquis Chetardie, franczia követ, kit Ersébet kellemes alakja 's viselete miatt kedvele, a' kilobbanó zendülést alkalmul tekinté, mellyel Franciaországnak egy szövetségest biztosithat. Svédországot, melly akkor a' petervári cabinettel nem elegedék meg, reábirák, hogy Muszkaországnak háborut izent. Azonban az összeesküvést könnyü volt volna felfedezni. Lestocq gondatlan volt; Anna megintették; de természeti jósága gyanut nem láta, Ersébet szinlett sirámai könnyen megnyugtaták. E' mellett az összeesküdtek sem voltak aggodalom nélkül 's Lestocq teljesitésre ösztönzött. Egykor egy kártyát lele Ersébet asztalán 's kereket és koronát rajzola reá, 's mondá Ersébetnek: „Vagy, vagy! egyike nekem, másika herczegségednek!" Ersébet határzást tőn. Az összeesküdtek mindnyájan tudósittatának 's néhány óra mulva kellett volna kitörni az összeesküvésnek. Antal Ulrik, tudósittatván a' veszélyről, bátorságrendeléseket akart tenni; de Anna nem hitt a' hireknek; igy mind ketten álmokban tamadtattak meg (Dec. 6. 1741). Anna, férje és fija Ersébet palotájába vitettek; egyszersmind Münnich, atya és fiu, Ostermann, Golofkin 's m. is elfogattak. Anna és Antal Ulrik a' Dwina egyik szigetére a' fejér tenger mellé, Ivan a' schlüsselburgi várba vitettek. Ersébet császárnénak kiáltatá magát. Münnich, Ostermann 's mások kivégeztetendők voltak, de Ersébet kegyét akará mutatni, 's Sibiriába számüzettek. Lestocq első udvari orvos, az orvoscollegium előlülője 's titkos tanácsnok lett. Később kiesett a' kegyelemből. Bestucheff, ki Anna alatt minister volt, 's kit Lestocq cancellarnak neveztetett ki, tetemes hatalmat nyere. A' Svédországgal volt háboru Abóban végződött. (L. Abo). Erre Ersébet 1748 egy segédsereget külde Maria Theresiának Németországba, mi által az aacheni béke megköttetését siettette. Azonban ellene is összeesküvés támadt, mellyben a't. közt Lapuchin és neje, ki szellem és szépség által jeleskedett, vettek részt; de felfedezteték, 's

Lapuchinné, kiben a' császárné veszélyes vágytársat láta, férje és fija, valamint Bestucheffné is, kénytelenek voltak a' kancsukát kiállni, nyelvek hegyét elvágatni 's Sibiriába vándorolni. A' héteszt. háboruban is (1756 's köv.) részt vett Ersébet, mert fel volt gerjesztve Nagy Fridrik ellen, ki személyét néhány tréfakkal illette volt. Péter nagyherczeg ellenben, Hollstein-Gottorp herezege 's Ersébetnek leendő utánja, II. Fridrikhez igen hajlandó volt, 's e' miatt azon generalok, kik a' koronaörökösnek kedvét keresék, a' háborut nem folytatták egész erővel. Azonban észre vétetvén ez, general Apraxin helyét Fermor foglalá el, 's Bestucheff Sibiriába küldetett. Most előnyomulának a' Muszkák Németországba; később Soltikoff jöve Fermor helyébe, Fridrik meggvereték Kunersdorfnál, Berlin és Kolberg elfoglaltaték; de egészben semmi sem határoztaték el. Ersébet már néhány év olta betegeskedék 's megholt Dec. 29. 1761, 20 évi uralkodása után. A' moszkwai universitast és a' szép mivészetek pétervári academiáját ő alkotta A' törvenykönyvön, mellyet I. Péter kezdete el, dolgoztata; de nem fejezteték be. Megesküvék, hogy országlása alatt halálbüntetéssel senki nem lakol. E' helyett kegyetlen büntetéseket alkalmaztata. A' háboru könnyeket áraszta szeméből, 's még is vérpatakok folyának kormánya alatt a' harczmezőkön. Szelid és nemeslelkü volt, de nem kedvelé a' status ügyeit, 's ministereit kények szerént engedé cselekedni. Uralkodó szenvedelme a' szerelem volt, 's gyakran mondá meghittjeinek: „Csak akkor vagyok boldog, ha szerelmes vagyok.“ Hiusága, mellyből birodalma legszebb asszonyának akara tartatni, sokszor, mint az angol Ersebetnél, szörnyü következéseket vont maga után. L. Leclerc: „*Histoire de la Russie moderne.*“

Ersébet (Philippine Marie Helene, madame) XVI. franczia Lajos huga, szül. Versaillesban Maj. 23. 1764, mh. guillotine alatt Maj. 10. 1794. Élte a' leggyengédebb testvérszeretet, szeretetre legméltóbb erények, magas önmegadás és asszonyi méltóság képe. Szülejinek, Lajos dauphinnak és második nejének, Szász Josephának, kit már három évü korában veszte el, legifjabbik gyermekek volt. Bátyjához leirhatlan szivességgel ragaszkodék. Mackau asszonytól jeles nevelést vőn Ersébet. Sok esmereteket szerze, főkép a' történetből és mathesisből. Czélba vett egybekelése az aostai herczeggel, spanyol infanssal, a' két Sicilia királya 2-dik fijával, abban maradt. Ersébet élte legszebb órájit egy mezei jószágon, mellyet a' király vett neki, tölté el mezei foglalatosság, jóltevés és a' természet éleménye között. A' zendülés megzavarta boldogságát. A' notablek gyülése rémülésbe ejté, de mindent elkövete, hogy enyhitse a' but, melly a' szerencsétlen Lajost megszálá. Ő volt, ki Lajosba Oct. 6 azon erős lelket lehelé, mellyet ez mutata, ő kiséré más nap reggel Parisba és a' városházra. Midőn Lajos megszökött, akkor is kiséretében volt 's Varennesből visszahozatott vele; őt nézé egy dühös Franczia Jun. 20. 1792 a' királynénak 's felkiálta: „Im ott az austriai nő, halálra vele.“ Midőn egy testőrtiszt megnevezé Ersébetet ezt mondá: „O miért nem hagyják véleményénél, hogy én vagyok a' királyné; tán nagyobb vétket lehetne elháritani.“ Aug. 10 semmi, még a' király kérelmei sem, birhatá reá, hogy a' várat hagyja el; bátyját a' gyülésbe követé. Itt Lajos letétetését hallá 's 2 napig vala tanuja, mint tanácskozának a' legbiztosb tömlöczről a' királyi ház számára. Őt is a' Templeba vitték. Itt elfeledte magát 's egészen másoknak élt. Midőn Lajos, midőn Marie Antoinette már régen elhulltak, ő a' conciergeriebe vezetteték, mivel a' herczegekkel, bátyjaival, levelezett vala. Azonnal, bezárt ajtóknál vallatták. Más nap reggel ismét megjelenék a' birószék előtt 's meltósággal felele, midőn nevét és rangját kérdezék: „Nevem Franciaországi Ersébet 's királyotok nagynénje vagyok. Ezen merész válasz olly pillantatban, hol, gyám nélkül, csak vérszomju birák környezék, bámulatra birá ezeket 's félbeszakasztá a' vallatást. Vele még 24 áldozatot itéltek el, 's Ersébet kénytelenitteték tanuja lenni a' töb-

biek kivégeztetésének, mielőtt létét megszünteték. Nyugton 's önmegadással áldozá fel szép életét. Sem biráji, sem hóhéri ellen nem lebbene panasz ajkairól. Ersébet nem vala szép, de vonzó 's élénk; haja gesztenyeszinü; kék szemében érdeklő buskomolyság tükrözék; kicsi szája, szép fogai 's ragyogó fejér bőre kecsessé tevék. Mindég szerény volt 's csaknem félénk pompás nagyság közepette, bal sorsban bátor, kegyes és erényes, legkisebb szenny nélkül.

ÉRSEK (*archiepiscopus*), főpüspök, régentén metropolitának is neveztetett azért, mivel valamelly országnak 's tartománynak fővárosában lakott, következésképen valamint azon főváros feje volt azon tartománynak, ugy azon püspök is, ki ott lakott, feje volt az azon tartományban lévő más püspököknek. Illyen érsekek magyar hazánkban hárman vannak t. i. az esztergami, ki minthogy egyszersmind PRIMAS (l. e.) legfőbb papi személynek tartatik az országban ismét a' kalocsai és egri érsekek. *Perger János.*

ERSKINE (Tamás), lordcancellar, szónok és törvénytudós, szül. Scotiában 1748. Edinburgban 's St. Andrewsban kapott első neveltetése után mint tengeri cade (midshipman) szolgálatba lépett, hanem 1768 áltméne a' szárazföldi hadhoz, 's Minorcába rendelteték ezredjével együtt. Korán lépvén házasságra, kinszeritve látá magát más életmódot választani, 's ugyan azért 1777 Cambridgeben, utóbb pedig Londonban a' Lincolns-Inn törvényoskolában tanult, 's a' practicai törvénytudományban gyakorolta magát. 1778 ügyvéd lőn, 's már első beszédje a' törvényszék előtt elárulá tündöklő lelki tehetségeit, 's azon férjfiui bátorságra mutata, mellyel magát minden időben megkülönbözteté. A' quessanti ütközet után hadi törvényszék elejébe állittatott admiral Keppel védelmezése még jobban megalapitá hirét 's őt a' parlamentbe vivé. Utóbb titkos tanácsnok lőn, 's a' walesi herczeg general ügyvédje; e' hivatalát azonban elveszté, midőn 1792 az esmertes Paine Tamást törvényszék előtt védelmezte; de 1802 ismét visszanyeré egyéb méltoságaival együtt. A' parlamentben az ellenkezet (*oppositio*) sorában ült, állandó védője az ország jogainak 's szabadságainak. A' franczia háboru alatt repülő iratot irt annak okai- 's következéseiről: („*A view on the causes and consequences of the present war with France*", 1797), melly 48 kiadást ért. Ezen zavaros időben, midőn a' hatalomviselők bizodalmatlansága még alacsony kémlődésre is vezérlett, nem ritkák voltak a' felségsértési vádak, mellyeket felségsértési magyarázgatásnak (*constructive treason*) neveztek, minthogy a' vádak bizonyitását az eset homályossága miatt mesterséges magyarázgatással igyekeztek kipótolni. Erskine lord Gordon szerencsés védelmezése által már elébb megadá az önkény ezen rettentő segédeszközének a' halálos lökést, 's a' revolutio-háboruban uj alkalma lőn azon elveket, mellyeken az angol népszabadság nyugszik, 's a' szerkezet védszereit diadalmasan védeni. Ez leginkább 1794 történt, olly időben, midőn a' hatalomviselők ereje 's a' felgerjedt aggodalom a' nép közt különösen nehézzé tevék a' védelmet, — azon fényes győzedelme által, melly Hardyt és Horne Tooket a' felségsértés vádja alól felszabaditotta. Szintilly bátorsággal 's szintilly erős ékesszólással vivá le E. a' hatalomviselőknek a' sajtószabadság ellen intézett munkálódását, 's védbeszédjei, mellyeket hazája e' derék elsősége mellett tartott, bizonyosan a' legjelesebbek közé tartoznak mind azok közt, mellyek valaha angol törvényszék előtt mondattak. Ezen beszédek tökéletes magyarázatját foglalják magokban az angol sajtótörvénynek 's lassanként kifejlődésének egészen azon billig, mellyet Fox a' gunyiratok ellen hozott be. („*The speeches of the Hon. Thomas Erskine — now Lord Erskine — when at bar, or subjects connected with the liberty of the press and against constructive treasons*" 4 köt. 2. kiad. Lond. 1813). Kiada ezen kivul több különbféle tárgyu beszédjeit Ridgway, e' czim alatt: „*Speeches of Lord Erskine when at bar, on miscellaneous subjects*"). Erskine mint szónok az ország törvé-

nyeinek mély esmerete, fejtegetésének alapossága 's előadásának ereje 's tüze által egyiránt különbözteté meg magát. 1806, midőn Fox vezeté a' kormányt, pairségre emeltetett, melly alkalommal e' jelmondást „*Trial by Jury*" vevé fel czimerébe; az ugyan akkor reá ruházott nagycancellari méltóságot a' következett esztendőben letevé, a' hatalomviselők változtakor. Azolta csak néha mutatá szónoki tehetségét a' felső házban, de azért még is mindég hive maradt elveinek, mellyeket 1822 kiadott 's lord Liverpoolhoz a' Görögök ügyében 's javára intézett levelében ujra kinyilatkoztatott. Erskine Nov. 17. 1823 holt meg, olly szegénységben, hogy a' király két lordnak 500 font sterlinget rendelt a' végre, hogy E. három gyermekének neveléséről gondoskodjanak 's özvegyét is neminemüképen gyámolitsák. Ezt azonban annyira elfelejtette a' főnemesség, hogy 1826 kénytelen volt a' lord-mayortól kérni segitséget.

ÉRTÉK, valamelly jószágnak azon alkalmassága, mellynél fogva csere utján más jószágot szerezhetni rajta, mindegy akar használatra akar csak további cserére valót értékkel egyedül érzéki javak birhatnak, lelkiek, legyen bár használati becsek még olly nagy, soha sem. Ez az oka, hogy érték és jószág gyakran egy értelemben vetetik. Az öszvehasonlitott értékkel nagy hasonlósága van az ÁRNAK (l. e.), de azért még is különböznek egymástól. Amaz több, cserére alkalmas jószág értékének viszonyát határozza meg egymás közt, valamelly jószág bizonyos értékéhez való hasonlitás által; csak a' jószág cserére való alkalmasságának fokát mutatja, a' sinórmértékül vett jószág értékéhez hasonlitva, 's igy tehát itt egyedül a' csere lehetőségéről van szó. Az ár ellenben nem csak lehető, hanem valódi felcserélését teszi fel a' jószágoknak, mellyek már értékek vagy általjában becsek szerént öszvehasonlittattak. Az ár tehát egyezés által eszközöltetik. *Zs. G.*

ÉRTELEM, szélesb értelemben egy jelentésü a' gondolkozó tehetséggel és magában foglalja a' megfogás, itélés és okoskodás tehetségét. Különösebben pedig igy nevezik a' megfogásnak, azaz, a' megfogások képzésének és azok a' valóságra (*realitas*) való alkalmaztatásának tehetségét. A' megfogások idealis egységek, mellyek olly viszonyban vannak a' valóra (*reale*), mint az egyetemes a' neki megfelelő különösre, és megfogni annyit tesz, mint a' különöst az egytemesre vagy a' neki megfelelő megfogásra reávinni: p. o. ez a' szó: növevény, olly megfogást jegyez, mellyre minden külön növevény, vagy megforditva, melly minden növevényre vitetik. Ezen rávitele által minden egyes növevénynek az ő egyetemes megfogására, vagy megforditva, a' megfogásnak minden egyes növevényre, azonnal megesmertetik vagy megfogatik ez mint ollyan, vagy egyszersmind meg is értetik. Vannak azonban empiricus megfogások és észmegfogások. Amazokat az értelem empiricus észrevételekből, ezeket észi szemléletekből képzi. (Vö. Ész.) *A. B. S.*

ÉRVÁGÁS, az érnek felnyitása bizonyos eszköz által és a' vérnek a' nyiláson való kibocsátása. Az ütérvágás Angliát kivéve, a' ritkaságok közé tartozik. A' régiek igen gondosan ügyeltek a' felnyitás módjára. Most ezen vérereket szokás megvágni: 1) a' karon a' külsö avgy belső fővéreret vagy a' median véreret; 2) a' kézen a' hüvelyk vagy kisuj fővérerét; 3) a' lábon akarmellyik nagyot, közönségesen a' lábfej belső vérerét; 4) a' nyakon a' torkolatér hatulsó ágát; 5) a' nyelven a' békavéreret. Két féle eszközt szoktak reá használni, a' rugkést (kivált Németországban), vagy a' szabad lándsát. Ezzel a' vágás sokkal biztosabb, nincsenek az alatt fekvő részek a' megsértődés bajának ugy kitéve, a' nyilás szükséges nagyságunak csináltatik. Az érvágás a' leghathatósabb szerek közé tartozik; jeleltetve lévén, egyetlen gyógyszer a' maga nemében, de a' hol nem jeleltetik (*indicatur*), vészszerré vál. Hippocrates szüken élt vele, a' lázok és gyuladás gyógyitását ugy tekintve, mint a' természet munkáját, a' vérbocsátást pedig mint őt munkásságában gátló gyengitő eszközt. Tanitványi gyakrabban és végre a' visszaélésig rendelék.

Az empiricusok (tapasztalás után itélők) léptek (250 e. Kr. e.) az igazi utra, a' természetet akarván Hippocrates szerént vizsgálni, 's a' vérbocsátást kivánó eseteket meg akarván határozni. De a' tudományokkal együtt az orvoslás is hanyatlott Görögországban. A' Romaiak alatt lettek ugyan görög orvosok, de az empirismus elfajult. Az érvágással való visszaélés ujra közönséges lőn, mig Bithyniai Asclepias, Cicero barátja és orvosa, az érvágás tudományának uj képet nem adott. Védé az érvágást, mivel a' vérmességet tartá többnyire a' betegségek okának, de leginkább csak a' fájdalom jelenlétében használá és sokat tartott a' helyi vérbocsátás felől. Utána Celsus szorosan meghatározá (5. Kr. u.) az érvágás eseteit. Aretaeus, uj oskola kezdője (70. Kr. u.), inkább a' forró mint hosszas betegségben vága eret, de a' vészes esetekben egész az ájulásig. Galenus (160. e.) a' betegségek egy főosztályát a' vérmességtől származtatva, bő érvágásokat rendele 's mivel az ő tudománya több századon által főtekintetü volt, az érvágás nagyon szokásba jött. A' romai birodalom eleste után olly ritkák voltak az orvosok Európában, hogy Nagy Károlynak tüdőgyuladása ellen senki sem tudván eret vágni, meg kelle orvosi segéd nélkül halnia. Az arab gyógyászok Galent követve az érvágást tudományával együtt Spanyol-, Olasz-és Franczia országban elterjesztek, de még inkább a' szerzetesek, kik egyedül birák a' többi tudományok mellett a' gyógyitást is. Később az astrologiát is a' gyógyitásba keverték 's az érvágást bizonyos napokra határozák. A' pápák ugyan többször megtilták a' szerzeteseknek az orvoslást, de siker nélkül, ők a' tilalmat a' seborvoslásra háritván. Ekkor vált el a' seborvoslás a' belső gyógyitástól, a' borbélyság pedig eredt, az érvágást, köppölyözést és szakállevevést magának tulajdonitva. Most az érvágással visszaélés mind inkább elhatalmazott. Midőn még is a' könyvnyomás feltalálásával a' görög orvosok 's különösen Hippocrates irásai elterjedtek 's tudományok uj életet nyert, az érvágás legalább a' gyógyászok között viszont bizonyos esetekre határoztatott. Németországban (1525) Paracelsus kiszoritá Galen irányát 's igy az érvágást is, melly csupán csak a' ferdői borbélyok kezében maradt. Franczia-, Olasz- 'stb. országban még is részént a' hippocratesi, részént az elrongált galeni rendszert vevék az orvosok fel 's igy az érvágás viszont uralkodott, garázdálkodott. Helmont (1600), egy egészen különböző tudomány szerzője, kikelt az érvágás ellen; azt vélve, hogy az Archaeusnak nevezte életlélek általa nagyon gyengittetik. Angolországban Sidenham (1673) azt vélte, hogy nagy vérbocsátás által a' természetet kényszerithetni a' betegségek elnyomására. Majd minden kórban ereszte vért, soha sem kevesbet nyolcz unciánál, többnyire tizet és többet, gyuladásoknál negyvent is. Rossz következéseit észre vevé, de a' betegséget különben győzhetetlennek gondolá. Stahl (1707) Hippocrates tudományát a' Helmontéval meg akarva egyeztetni, igazi és mérsékelt alapokat határoza meg az érvágásnak. A' vérmesség nem betegség, mondá, csak a' szükséges viszonyt megháboritva kemény és folyó részek között lehet azzá, és ekkor az egyent vissza kell állitani. De kénytelenség parancsolatjának tartá az érvágást, ha a' vérmesség mozgásba jő 's vértorlódást vagy vérfolyást okoz. Ezen esetet, ugy vélé, megelőzhetni érvágással. Tudománya elrontva és rosszulértve elterjedt. Mindenfelé szükségesnek tarták a' mentő érvágást. Bordeu Franciaországban ezen szörnynek ellene dolgozott. Angliában mindegyre igen adakozólag bántak vele. Cullen (1777), ki minden kórt az idegrendszer természet elleni állapotjának tekinte, a' nedvek rendetlenségét pedig a' gyengeség és görcs következésének tartá, főszernek határozá az érvágást, ez egész test 's különösen a' véredényrendszer munkásságának leszálitására, de a' környülményekre való vigyázást ajánlá, 's a' vérmességi tanitásában Stahlt követé többnyire. Stoll Bécsben (1780), mint Sidenham tisztelője, az érvágási alkalmatosságot örömest használá. Ellen-

ben sok ujabb orvosok korlátozni vágytak gyakori használását; ide tartoznak Frank. P. F. Richter, Selle, Vogel, Reil, Hildebrandt. 'sm Wollstein 1791 csak ritka esetben akara illy gyengitést megengedni. Gall is javitani törekvék ezen tanitáson. Brown az emelt erejü betegségeknél megengedé az érvágást, de azon kórokat kevesekre tevé 's az ő tudományának kiterjedése igen keskeny határt szaba ezen gyógyszernek. A' legujabb időben viszont nevekedett az érvágással való visszaélés, mivel a' gyulelleni gyógyitás uralkodik. —*j—a.*

Érverés, az ütérnek mozgása, melly annak váltó öszvehuzódásától és kiereszkedésétől ered 's az érzés által ütés gyanánt éreztetik. Ezen mozgás legnagyobb a' szivben, mint a' vérkerengés középpontjában 's onnét kiterjed a' nagyobb és kisebb ágakon által a' legvékonyabb hajszáledényekig, egyenlő időközben és viszonyos erővel, ugy hogy a' legkisebb ütérben ugyan azon időben 's azon renddel történik. A' bőr alatt fenlévő ütereken megérezi a' rájok tett ujhegy az ütést, p. o. az orsóüteren, melly az orsó alrészén több hüvelyknyi hosszaságig olly szabadon fekszik a' csonton, hogy ütését a' kézizesülés felett jól észrevehetni 's általjában ezt is választják az érverés vizsgálására de azt mindenik üteren tapasztalnók, ha az megmeztelenittetnék. A' sziv és üterek ezen váltó kitágulása és öszvehuzódása ön belső erejek mutatványa, ön különös életek; a' melly mozgás nem származik csupán a' szivtől vagy az üterektől vagy a' vértől, hanem mind a' háromtól együtt; czélja pedig az uj életet nyert vért az egész testnek táplálásul minden részhez elvezetni. A' sziv öszvehuzódván, belső ürege megszükül 's igy a' benne lévő vért a' legközelebbi ütérbe hajtja. Ez kitágulva felveszi a' jövő vérhullámot, de hamar öszvehuzódván, azt tovább nyomja. Hullámzó mozgásban viszonoztatik most ezen kitágulás 's öszvehuzás, és elősegiti a' vér hullámzó mozgását, melly mindég vékonyabban és vékonyabban eloszlik. Az üterek ezen segedelme nélkül megállapodnék a' vér a' kisebb ütérágakban, mivel a' szivtől nyert inditás a' dörzsölődés és oszlás által mindég hanyatlik. A' vér maga is nagy inger ezen mozgásra. A' tüdőkben savitót nyerve, feketéből életes veresre változva 's az élet felsőbb fokára emelten, előbbi ingertelen részei uj életingert nyervén, hatalmasabban indul ki a' szivből. Igy az érütés mind az ütérnek kitágulóés öszvehuzó erejét mutatja, mind a' vér gazdagságát az uj életanyagra nézve. Mivel pedig az előbb érdekletlen, lomha tömeg (massa), csak a' savitó hozzájárulásával lőn alkalmatos a' müszeri szalag (rost) életére és az öszvehuzódásra 's csak általa emeltetett fel a' müszeri élet magasabb fokára, mellyet mi ingerlődésnek (*irritabilitas*) nevezünk 's melly magában már a' szivben és az üterekben is munkálkodását és miveletét hatalmasan mutatja, igy az érverés egyszersmind az ingerlődhetés erejének külső mutatója. Mivel továbbá a' müszerzetben (*organismus*) a' felsőbb élet az alsóbbon uralkodik, 's innét minden mivelet 's következésképen a' vérrendszeré is, az idegrendszer uralkodása alatt van, melly őt a' müszerzet egy czéljára egyesiti és szabdázza, igy az érverés az idegrendszer behatását 's annak életmunkálati fokát is mutatja. Mivel pedig végtére az idegrendszer mivelete csak a' müszeres élet valódiságának kifejezete, mellyet mi természeti erőnek hivunk (l. Physiologia), innét az érütés általjában a' természeti életerőnek mindannyi külső mutatványa. Igy az érverés észre véteti velünk a' vér minemüségét, az ütérrendszer erejének fokát, az idegrendszer behatásának nemét 's általjában az életerő állapotját, 's a' hányféleképen a' vér változhatik az ő keverékében, az ütérrendszer mivelete állapotjában, az idegrendszer behatásában, az életerő nyomosságában, ugyan annyi változásnak kell támadni az érverésben. — Főtekintetü az érverésnél az ütés száma, a' bizonyos időben egymásra következő; és a' rend 's az időmérték, mellyben ez történik 's részént még a' mód, mint az egyes ütés észre vétetik. Az első tekintetben az érverés szaporább vagy ritkább, egyenlő időközi,

rendes vagy egyenetlen időközi, rendetlen; egyenetlen az egymás után következésre, a' megütésre, az erőre nézve; kihagyó, ugy hogy minden egy vagy két vagy több ütés után egy hibázik 'sat. A' második tekintetben az érverés egyes ütéseire nézve erős vagy gyenge; az ütér kitágulása gyors vagy lassu; egy folytában vagy törten és szakaszokban; a' külső nyomásnak ellenálló vagy engedő; sok vagy keves véranyagu; teljes vagy üres; kiterjedésében nagyobb vagy kisebb tért foglaló; nagy vagy kicsiny. Hanem ezen határzatoknak rendes állapotja olly különböző mint az életé a' különböző életkorokban, a' képző és teremtő character változásában a' két különböző nemnél; a' különböző egymikben, a' temperamentum szerént; a' napvilágon vagy setétben töltött életnél, az alvásban vagy ébrengésben, és az étkek, italok, indulatok változása szerént. A' csecsemőnél főszámát éri el az érverés; egy percz alatt 100—110-et üt 's mellette egyenlő, gyenge, gyors, puhább mint kemény, kicsiny, nem teljes. Az ifjuban kevesebb számu már, 90, vagy valamivel több vagy kevesebb. Mellette egyenlő, hatalmas, valamennyire gyors és vidor, valamennyire erősebb, de még puhább, mint kemény, mérsékelve telt; inkább kicsiny mint nagy. A' felnőttnél 75 az ütés száma, a' verés igen egyenlő, hatalmas vagy mérséklett, középet tartó a' puha és kemény, a' teljes és üres, nagy és kicsiny között. Az öreg korban az ütés száma 60-ra is leszál. A' verés néha egyenetlen, erős de lassu, kemény, inkább telt mint üres, nagyobb mint kicsiny. A' nőnemben, a' himekéhez képest szaporább, gyengébb, gyorsabb, vidorabb, puhább, teljesebb és kisebb az érverés. Az ugy nevezett véres vagy vidor mérsékletnél szaporább, vidorabb, puhább, teljesebb; az epés vagy nyomos mérsékletnél kevesebbé szapora, mérsékelttebb, keményebb, erősebb; a' lomha (*phlegmaticus*) mérsékletnél lasubb, gyengébb, puhább; teljesebb; a' komolynál (*melancholicus*) lassu, kemény, erős. Kora reggel ritkább, lassubb, mérsékeltebb; delután és este felé szaporább, gyorsabb, vidorabb lesz. Növényélelmektől mérsékeltebb, lassubb, gyengébb, teljesebb, puhább; huseledeltől, füszerektől, szeszes italoktól szaporább, vidorabb, keményebb lesz. Tiszta, világos légben szapora, vidor, gyors; nedves, tisztátalan légben pedig lankadt, lassu, szaporátlanabb. Hirtelen és hathatós indulatoktól sietőbb, vidorabb, de rendetlen lesz; az örömtől szapora, vidor, erős; tartós butól gyenge, lassu, puha, kicsiny. Innét világos, hogy az érverés a' müszerzet belső állapotjának fontos jele lehet, de az is, melly gondos és szoros vizsgálás, melly ügyelés minden környülményekre és melly gyakorlás a' finom különbségek észrevételében szükséges, ha az orvos mint ollyant akarja használni. Ha p. o. a' felnőttnél gyermeki érverés találtatik, ha este ugy ver az ér, mint reggel szokott, az egészség helytelenségének jele. Tehát minden félrecsapás a' szokott és kellő érveréstől az egészség háborodtára mutat. Általjában a' müszerzet gyengesége (különösen az ingerlődő rendszeré), a' vér szabdátlan minemüsége, a' jól egyi ett (*assimilatum*) táplaszerek hijánya, a' savitónak nem eléggé hathatós ébresztése az érverést szaporátlanabbá, gyengévé, lassuvá, puhává teszi, de a' mellett teljes és néha nagy is lehet. Ha az ingerlődés mivelete valamelly behatás által annyira meg van törvényében zavarva, hogy az idegek hatalma alól kicsap, akkor, ha a' baj általányos, láznak, ha helybeli, gyuladásnak nevezett állapot támad, és akkor az érverés szokatlanul szapora. Ha egyszersmind az ingerlődés ereje is felmagasztaltatott vagy legalább nincs elgyengülve, akkor az érverés kemény és mellette, gyakran erős, gyors, teljes, nagy is; de a' gyuladásoknál gyakran kemény, gyors és kicsiny; ha pedig az ingerlődés hanyatlik, a' láznál gyors ugyan az érütés és néha még teljes, de lágy és sokszor gyenge, kicsiny. Es ezen állapot annál inkább gyarapodik, minél inkább hanyatlik az ingerlődés ugy, hogy midőn ez elhunyásához közelit, az érverés gyenge rezgésnek tetszik. Ha az idegrendszer behatása rendet-

len vagy szokatlanul emelt, például az életerő egyenlőtelen felosztásánál, szált ingerlődés és magasztalt érzékenység mellett, akkor az érverés szapora, egyenlőtlen, rendetlen, kihagyó. Tapasztalhatni ezt a' görcsöknél, ingerlett hasnál p. o. a' giliszták által, hypochondristáknál és hystericáknál. A' vérkerengés mechanicus akadályainál, p. o. a' szivburék vizkórsága, szivpolyp vagy ütérpolyp által, egyenlőtlen kihagyó érverés vagyon. Mivel tehát az érverés olly fontos jele a' belső állapot mivoltának, az orvosok a' legrégibb idők olta egész szorgalommal iparkodtak jelentését kilesni és kitanulni. Az ugyan kétes, hogy Hippocrates esmerte e az érverést, de utána, kivált az alexandriai oskolából jött orvosok, hamar figyelmeztek annak igazi jelentésére. Magyarázatjaik ugyan hijányosak és habozók voltak a' bontsztudomány és physiologia miveletlensége miatt, de még is szaporodtak a' segedelmek az egyes kórok megesmerésére, mivel bennek az érverés gondosan vizsgáltatott. P. o. Apameai Archigenes ugy tekinté az érverést, mint a' szív és üterek természeti kitágulását. Cappadociai Aretaeus, mint már előtte Ciliciai Athenaeus, olly mozgásnak határozá, mellyet a' szív és üterek tulajdon melegségének természeti és az akarattól nem függő kiterjedése okoz; ezen melegséget pedig a' szív és üterek mozgásának okául adá. Leirá némelly érverés-nemeknek sok és magányos betegségeit. — Galen sokat irt az érverés nemeiről. Galen olta keves vagy semmi előmenetelt nem tőn az érveréstudomány; Galen volt itt is, mint általjában a' gyógyitásban, sok századon által az orvosok vezére. Harvey, a' vérkerengésnek alapos megmutatója, és Haller, az izomszálak ingerlődésének vizsga általi bebizonyitója, adának az érveréstudománynak uj életet, határzottságot és mélyebb jelentést. Szeréntek teve sok physiologus és orvos physiologiai és semioticai észrevételt és vizsgálást az érveréssel. A' chinai orvoslásban főrészt tesz az értapintás és a' bohóságig üzetik. —*j*—*a*.

ÉRZÉK ÉRZÉKEK. Az érzékek által a' dolgok vagy testek minemüségét, szinét, hangját, szagát, izét, darabos-vagy simaságát stb. vesszük észre. Az érzék tehát azon való a' testben, melly a' test minemüségét tudtunkra adja. Ha anyagtalan erőt esmernénk, ha az létezhetne, akkor az érzékek kivánatinak valamelly puszta erő is megfelelhetne. Ekkor a' levegőben vagy máshol is lappanghatnának ollyan erők, mellyek minden anyag nélkül látnák a' testek sugárait, hallanák a' hangokat, gyönyörködnének az illatokban stb. Minálunk az érzék ollyan való, melly anyagból áll és a' testek tulajdonit felfogható erővel bir. És ezen értelemben az idegrendszer, középpontjával, az agygyal, együtt, nem más, mint egy általányos érzék. Az idegek nem egyebek, mint az agy kisugárzati, az idegek és az agy egy tökéletes egészet tesznek. Az idegrendszer érez az egész testben, érez tapintva, izlelve, kóstolva, szagolva, hallva, látva. Ő különbözteti meg az állatot a' növénytől, melly hártyákkal, edényekkel, ingerlődhető szalagokkal vagy rostokkal bir (*mimosa sensitiva és pudica*), mint ő, de idegekkel távolról sem. Ő munkálkodik a' habarczától a' tökéletesebbedő állatcsoportokon által az emberig, hol földi főfejlődését elérte. Ő tőle van minden esmeretünk, ha az még olly temérdek is, és az ő körén tul soha senki nem hatott, többet nem tudhatunk, mint a' mire ő tanit. — Az általányos érzéknek ez volna általányos képe, a' valósággal megegyező, a' mélyebb fürkészések által szerződhető, de nehezebb fogatu. A' szokottabb meghatározás illyen. Érzékek azon műszerek, mellyek a' testek behatásit tulajdon erejeknél fogva felfogják és az agyhoz mint az öntudás középpontjához vezetik. Hogy itt az idegek a' főmunkások, hogy a' dolog az előbbi magyarázatra megy vissza, alig vár figyelmeztetést. Illyen müszer öt van az emberben és a' tökélyesebb állatokban: a' szem, fül, or, nyelv, és bőr. Legalsó és legkiterjedtebb müszer a' bőr, és szinte ugy alsó és legszélesebb érzék a' tapintás vagy az ugy nevezni szokott érzés. A'

többi érzékek csak ennek képesitési, módositásai, csak hogy más idomu, más süregü (consistentiáju) anyagokat éreznek, tapintanak, vagy azoktól tapintatnak. A' négy felsőbb érzék tulajdon idegeit kivévén, az idegek, 's kivált a' bőr idegjei, az anyagok durvább behatásait veszik fel 's azoknak durvább tulajdonit tudatják, mint a' durvaságot, simaságot; keménységet, puhaságot; szárazságot, nedvességet, idomokat, és a' finom tulajdonok közé áltmenő vagy tán önanyagu tulajdont, a' melegséget 's annak hijányát. Mikor a' test idegjeire semi benyomás nem történik, az ember egy kellemes gyengéd érzésen kivül alig tud (érez) valamit testéről, a' nyomást pedig akarmelly részen megérzi, legyen bár az a' veséken, májon, akar mint keményedés, akar mint gyuladás stb. Az idegek mindensége, müszere tehát az alsó érzéknek, a' tapintásnak vagy a' tapintási érzésnek. — Az alólról következő második érzék az izlés. Ennek müszere a' nyelv, vagy a' nyelvnek szinén, hegyén 's oldalain elterjedő izlő ideg. Az izlésnek nagy segédje a' nyál, mert csak a' nyálban felolvadható és felolvadt anyagok hatnak az izlő idegre. Harmadik érzék a' szaglás, melly az or takhártyájának idegei által történik. Ezen érzéknek már tulajdon tárgya van, mellyet a' többiek nem vesznek észre. A' tapintás és részént az izlés tárgyait a' szem és néha (ha hangosak) a' fül is érezi öntörvényeként, de az illatot (illatanyagot) nem. Mivel tehát a' szaglás érzéke a' finomabbak közé csap által, de ott az alsó helyet foglalja el, azért ollyan homályos és meghatározatlan, homályosabb a' két alsóbbnál és a' két felsőbbnél. — Legnemesebb érzékek a' hallás és látás, az elsőségért egymással vetekedők. A' hallásnak müszere a' fül vagy inkább a' fülben elágzó hallideg. Erre a' hangok hatnak. A' beszédnek, a' nyelvnek egyszersmind ő az egyik fő szerző és fentartó oka. Nélküle a' nyelv hijában izesitené a' hangokat, nyelv belőlök nem született volna. És nyelv nélkül az ember majomembernél alig volna sokkal fenebb. Az ötödik érzéknek, a' látásnak, müszere a' szem, a' benne kiterülő látideggel. Erre a' szinek, a' sugárok hatnak. Ennek hatásköre a' legtágasabb; övé a' menny végetlen ürege ezer napcsillagival, övé a' föld és a' hova sugárok hatnak, a' honnan sugárok jőnek. Ő és a' tapintás adnak legtisztább legállandóbb képeket, az ők tárgyai legtemérdekebbek. Mint felső és utolsó öszveolvadni látszanak. A' gyakorlott szem a' testek idomát és pedig szörnyü távolságról, a' mit a' tapintás nem tehet, a' testek durva vagy sima, száraz vagy nedves voltát stb. jól észre veszi. — Még az a' kérdés támadhatna, hogy érzékeink nem hazudnak e, nem csalnak e meg bennünket? ollyan e a' világ, a' millyennek érzékeink festik? — Kétség kivül ollyan. A' világ és dolgok valójáról itt nincsen szó, azt mint érzékeinken tulit soha sem tudhatjuk, tulajdonikat pedig nem ollyanoknak hinni, a' millyeneknek mutatják magokat, eszelősség volna. —*j—a.*

Érzékenység. Meg kell különböztetni az erzékenységet mint a' tapintó érzék munkáját, tulajdonját és mint az elme (a' sziv) tulajdonját. Az első tekintetben érzékeny ember az, a' kinek bőridegei a' mérsékletes érintést is jól felfogják. Érzékeny lehet valaki a' hideg, meleg, nedvesség ellen; rendfelett érzékeny lehet valamelly rész is, előjárt okoknál fogva, mint a' fagyott tagok, tyukszem, sebhelyek. A' második értelemben érzékeny csak az ember lehet, nem pedig a' többi állatok is, az előbbi érzékenységnek még részesi. Es az érzékenység alatt általjában e' második értelmet vesszük, t. i. érzékeny ember az, a' ki mások állapotjával törődik; bajaikban nagyon részt vesz, és különösen az erkölcsi tökélyek által érdekeltetik, valamint érzéketlen ember az, a' ki önmagának élve mások sorsa iránt hideg. Az érzékenység mezeje igen bő tehát, idvesség forrása az életben. Ő és az ész valósitják az embert emberré. Nélkülök az ember két kezü állat; nélküle egy hideg, félelmes való. — Megjegyzést érdemel a' sértődés iránti érzékenység, melly

némellyekben igen kifejlődött 's a' vett méltatlanságon való nagy megilletődésben áll. A' KÉNYESSÉGTŐL (l. e.) különböztessék meg. —*j*—*a*.

ÉRZÉKISÉG, azon állapot, midőn valaki érzékeitől, testétől, hajlandóságitól vezérelteti magát. Néha ellenébe tétetik az okosságnak, lelkiségnek, erkölcsiségnek, vallásosságnak. Az okosságnak p. o. ellenébe tetetik az ollyan esetben, ha valaki minden megfontolás nélkül teszi azt, a' mi érzékeinek hizelkedik; magát rontva eszik, iszik, gyönyörködik. A' lelkiségnek ellenébe ván téve p. o. ha valaki elme tehetségeinek kifejtésére alig gondol, készakarva buta marad, testére pedig — evés, ivásra, alvásra, mulatásra, — a' legnagyobb gonddal van. Az erkölcsiséggel ellenkezik p. o. ha valaki másnak boldogságával nem törődve azt, a' mi az erkölcs előtt szent, érzéki csiklandásának feláldozza. Végre á' vallásosság ellenére érzéki az, a' ki a' vallás türedelemben gyakorló törvévényeit nem tartja meg, — mivel érzékeire kellemetlen benyomásuak. —*j*—*a*.

ÉRZELEM. Ez egy neme vagy faja az érzésnek. A' tapintás nem érzelem, hanem érzés; a' melegségérzés nem érzelem, ugy a' lankadtság, éhség, szomjuság, nem érzelemek, hanem mindannyi érzés. Érzelem pedig csupán a' szelidebb indulatérzés. Igy a' szerelmet, a' honvágyat, a' barátságot érzelemnek mondjuk. (L. ÉRZÉS.) —*j*—*a*.

ÉRZELGŐSÉG. AZ ÉRZÉKENYSÉGTŐL (l. e.) abban különbözik, hogy tárgyait mintegy buvárkodva keresi, azokat alig hagyhatja, bennek él. Tárgyául a' szelidebb, gyengéd érzelmeket választja; örömest a' vágyak és érdekletek között csapong. Tettekre nem igen hajlandó 's mig az érzékenység munkákra tüzel, ez lantot, ecsetet, tollat nyujt a' kézbe 's hangokban, rajzolatokban, versekben ömledez. —*j*—*a*.

ÉRZÉS. A' szószármaztatás szerént az érző erőnek azon munkásságát jelenti, mellynél fogva á' benyomásokat felveszi 's öntudássá teszi. Igy az érzés tulajdonja minden érezhető műszernek, munkássága idején. — Bevett értelme az érzés szónak a' tapintási érzés, és akkor az egész bőr, de kivált az ujak hegyei, műszere neki. Uralkodhatik vagy létezhet mig a' testben melegérzés, viszketérzés, szomjuság, lankadtság, éhség érzése stb. Áltvitetett továbbá az elmére is az érzés szónak jelentése és az indulatok mind annyi érzésfajok. Igy van örömérzés, buérzés, harag, ijed-, vágyérzés stb. Az erkölcsi világban szintugy helye van az érzésnek. Itt létez a' becsületérzés, önbecsérzés, méltóságérzés stb. A' vallásban nem kevesbbé lesz helye, a' hova tartozhatik az ihletés érzése. Az érzés áltmenetelt tesz az IZLÉSBE (l. e.), mint aestheticai érzés, és magában foglalja az ÉRZELMET (l. e.). —*j*—*a*.

ÉRZŐKE (*mimosa*), külföldi, brasiliai növény; a' különvetüek vagy kétszikesek főosztályába, a' hüvelyesek rendjébe és az érzőkeiek (*mimoseae*) familiájába tartozó. Jelei ezek: bokrétája 4—5 metszésü. Hüvelye egymagu izekkel. Két faja igy iratik le: 1) kényes érzőke, *m. sensitiva*, szára és nyelei tüskések; levelei kéttársuak, levélkéji féldedtojatuak, hegyesek, alant simult szőrösök; hüvelyei rendgomuak. 2) Szemérmes érzőke, *m. pudica*, szára tüskés; nyele és kocsányai szőrös- sertések; levelei uju-tollagosak; tollagja négy, soktársu; levelcséji vonalosak; hüvelyei rendgomuak. — Mindenik fajnak levelei és levelkéji minden érintésre vagy rázásra ingerlődve öszvegöndörödnek. —*j*—*a*.

ESCHENBURG (János Joachim), herczegi titkos igazsági tanácsnok és prof. a' Károlyról nevezett Collegiumnál Braunschweigban. Szül. 1743 Hamburghan, megholt 1820. Németország literatorainak egyik legjelesebbike. Tanult először is Hamburgban; később Lipcsén Ernesti, Gellert, Morus és Clodius alatt. Göttingenből, hol Heynet és Michaelist hallgatta, Jerusalem apát közbevetése által Braunschweigba került udvari tanitónak. Itt a' Zacharias halálával megüresült professorságot nyeré el, melly hivatalban holtig meg is maradott. Németország neki köszöni több angol jeles munkáknak tudós jegyzésekkel kiadott forditását. Ő adá a' folyó irásokban mindenkor hirül, a' mi az angol literatura kö-

rében időről időre nevezetes történt. De legtöbbet tett Eschenburg Schakespear fordításával, mellyel magának állandó érdemet szerzett. Ó adá ki 1798 fogva — 1806 12 kötetben több literaturrok munkájit. Töle van a' Carolineumban tartott leczkéjinek kiadása, a' szép tudományok theoriája 's a' classica literaturának kézi könyve. Eschenburg a' társalkodásban is szeretetre méltó vala és közönségesen tiszteltetett. Halála előtt három évvel inneplé 50 évi hivatali jubileumát. — A' „*Directorium des Braunschweigischen Intelligenzblattes*“ czimü folyó iratban több munkáji találtatnak. A' Jördenctől közrebocsátott 6 kiadásu német költők és prosaicusok lexiconjába maga is több jeles darabokat készitett és más régibb 's ujabb időbeli költők munkájit is be küldötte. — Eschenburg a' Cyriacusról neveztetett tanitó intézetnek seniora és a' guelfi rend viteze is vala. *N. J.*

Escoiquiz (don Juan), VII. Ferdinand meghittje, szül. 1762 navarrai nemes házból, elejénte III. Károly apródja volt. Hajlandósága papságra vezeté 's egy canonicatust nyere Saragossában. Később az asturiai herczegnek tanitója lett. A' király és királyné előtt 1797—98 kimondott szabadlelkü nyilatkozásai, mellyek a' Spanyolországot terhelő szenvedéseket érdeklék, ellenjévé tették a' békeherczeget, 's annyira vitte, hogy E. Toledóba számüzeték. A' herczeg nagyon bánkódott oktatója után 's alattomos levelezést folytata vele. E. számüzésében is tön próbát a' királyt kegyencze iránt felvilágositani, de hijába. Sőt inkább a' békeherczeg a' király előtt negyobb hatalmat nyere a' koronaörökös felett, ki Mart. 1807 azt irá E.nak, hogy koronáját félti, 's tanácsát és segedelmét kéré. E. azonnal Madridba vette magát, hol épen az escoriali per álla folyamatban. A' herczeget nyomosan védte 's elhatárzólag hatott ez által a' nép véleményére. Midőn 1808 thronra lépett VII. Ferdinand, E. megelégvék statustanácsnoki ranggal. Ő tanácslá a' Bayonneba utazást, oda kiséré VII. Ferdinandot a' Napoleonnal, ki befolyását esmeré 's azért mindenek előtt őt igyekezék részére hóditani, volt szólalkozásokban szintannyi észt és szilárdságot mutata, mint herczegéhez ragaszkodást 's végre ennek azt tanácslá, hogy a' koronáról le ne mondjon, bár mi történendjék. Azonban még is lemondott, 's E. Valençayba követé a' herczeget, de nem sokára elválasztaték tőle 's Bourgesba számüzeték, hol 4 ½ évet visszavonultan tölte el. Csak Dec. 1813 jelenék meg ismét Valençayban, midőn a' környülmények VII. Ferdinanddal és az infanssal leendő megbékülésre birák Napoleont. E. részt vőn mind azon tanácskozásokban és ügyekben, mellyek a' Bourbonokat még Napoleonnak egészleges megbukta előtt spanyol thronra ülteték. 1814 elhagyá az udvart és Saragossába vonula. Nem sokára hirül jött, hogy kiesék a' kegyelemből. Sőt királya parancsára el is fogaték. Majd ismét visszahivaték, de ujra elveszté a' kegyelmet. E. mint iró is dolgozott 's egyebek közt Young „Éjgondolatit“ és Milton „Elvesztett paradicsomát“ spanyolra forditotta. Mh. rondai számkivetésben Nov. 19. 1820.

Escorial (El Escurial), Spanyolország Segovia nevü tartományában kietlen tájékon fekvő mezőváros (2000 lak.), 6 ½ mf.-re Madridtól. Itt épitette II. Filep király fogadástételből, az 1557 St. Quentinnél nyert győzedelem után, ama' világszerte hires klastromot és kastélyt, melly értetik közönségesen az Escorial név alatt. Mivel a' győzedelem Aug. 10. Sz. Lőrincz innepén történt, tehát az Escorial ezen szentnek védelme alá adatott. Komor tekintetü, kevély, pompás épület, hasonló Filep characteréhez, 's négy szeglete van, mellyek közt mindenik 250 lepésnyi hosszu. 17 osztályból áll, 22 nagy udvara, 36,000 ablaka, 14.000 ajtaja egy papnevelő intézete, jeles festései vannak és sok épületeket, udvarokat 's kerteket foglal magában, mellyek mind azzal büszkélkednek, a' mit csak egyesithet a' pazarló fényüzés. A' klastromot 200 Szent Hieronymus szerzetebeli pap lakja. Ezek hajdan igen jövedelmes juhtenyésztést üztek. Pompás főtemploma, melly a' Sz. Péterének (Róma-

ban) formájára építtetett, 24 oltárt 's 8 orgonát foglal magában; a' főoltár alatt egy Pantheon nevü kápolna van, mellybe temetkeznek a' spanyol királyok. 50-nél több márvány lépcsők viszik le az embert, 's a' kapu igen mesterségesen van csinalva aranyozott bronczból. Kupja is bronczból van, a' padlat pedig jaspissal és márvánnyal van kirakva. Pompás oratoriuma egy nagy, egészen gyémánttal 's más drága kövekkel ékeskedő feszület. Közepén egy nagy vastag arany gyertyatartó áll, 's a' fal 26 vak ablakában, mellyek legpompásabban vannak felékesitve, épen annyi fekete márvány urnák állanak, részént a' megholt spanyol királyok és királynék tetemeivel 's poraival megtöltve, részént még üresen. Már V. Károly feltette az épitést, hanem II., III. és IV. Filep hajtották végre, Bramante rajzolatja szerént. Azt irják, hogy 5 mill. aranyba került. A' királyi palota S. Lorenze el Real nevet visel. II. Filep tette le egyszersmind az Escorial hires kettős könyvtárának talpkövét is; mellyet fija igen megnagyobbitott. Nagy, részént még használatlan és esmeretlen, főképen arab kézirati kincseket foglal magában ez a' könyvtár, jóllehet egy részek az 1671-ki égéskor hamuvá lett. *L—ú.*

Esés, leesés, (*Fall der Körper*). Minden szabadon leeső testek (a' földközépre irányozva) függőleg esnek le a' viz szinére olly nevekedő sebességgel, mintha minden pillantásban egyformán huzódnának (nehézkednének) a' földközépre. Minden test tehát ezen függő irányban nyom. Ezen nyomás vagy nehézkedés után határozván meg a' leesést, Aristoteles azt állitá, hogy tehát két annyi nehéz test két annyi sebességgel esik le. A' Peripateticusoknak ezen hibáját Galilei czáfolta meg legelőször. A' pisai toronyból kisebb nagyobb köveket eresztvén le, azok mind egyszerre értek a' földre a' feltétel ellen. Ezen igazságért Galileinak Pisát el kelle hagyni. Más hibás vélekedés vala az, hogy az esések sebessége a' hizak vagy az esés utja után nevekedik, azaz, három ölnyi után három annyi sebességgel esnek a' testek, mint egy öl után. Ez ellen is meg mutatta Galilei, hogy igy ugyan azon időbe esnék le egyölet, a' mellyben egyszersmind öt annyi sebbel öt ölet, a' mi képtelenség. Végre meg mutatta ő, hogy az esések hossza ugy szaporadik, mint az idők qvadratuma. Mivel tehát egy secundum idő = t alatt 15 lábat esik = 5 : lévén $t^2 : T^2 = s : S$; e' szerént, I: $T^2 = 15 : S$, lesz $S = 15\ T^2$ lábakban; azaz 2″ secunda alatt $15 \times 4 = 60'$ lábra esik le a' test. Innen a' mélyeségeket esések által meg lehet mérni. *N. I.*

Eset, 1) metaphysicai tekintetben. Amaz okfő szerént, hogy minden tüneménynek oka van, nincs a' világban semmi csupa eset, azaz, semmi alaptalan és czéltalan történet. Mi tehát puszta esetről csak személyes (*subjectiv*) tekintetben szólunk, mennyiben t. i. mi a' czélok és okok egybefüggését bizonyos esetekben nem láthatjuk által, 's e' szerént puszta esetnek mondunk valamelly tüneményt vagy valamelly történetet, mellyet nem ugy esmerünk meg mint más valami dolgon alapultat, 's mellyről tehát azt is képzelhetnők, hogy az vagy épen nem, vagy pedig másként lehetett volna. Nevezetesen puszta esetnek látszik nekünk valami, a' mennyiben mi azt, akar mint természeti munkálatot, akar mint öncselekvésünk meghatározott következését, előre el nem láthattuk; az utóbbi tekintetben esetnek nevezzük azt is, a' mi nem a' mi akaratunkban van, vagy épen szándékunk ellenére történik. Végre az eset ellenébe tétetik a' szükségesképen valónak, a' mennyiben az valamelly más dolog által, nem önmaga által van meghatározva, és ekkor történetesnek (*contingens*) neveztetik. Mivel már semmi tárgyas (*objectiv*) puszta eset nincs, tehát balgatagság azt megszemélyesiteni, és a' vak esetet (*casus purus*), azaz, a' dolgok regulátlan előállását 's enyészését okfővé tenni. 2) Törvényes értelemben hasonlóul olly történetet neveznek esetnek, melly nem áll a' cselekvőnek szabadságában. Ennek meghatározása nagy fontosságu dolog, a' hol valamelly történetnek törvényes következéseiről (haszonról vagy kárról) és a' tulajdoni-

tásról (*imputatio*) van szó. 3) Hazai nyelvünkben az eset szó jelent még akarmelly megtörtént dolgot is közönségesen. *A. B. S.*

Eskimok, éjszaki Labrador partján lakó nép, melly Grönlandból származik, a' honnan a' Grönlandiakéhoz hasonló nyelve van. Az Eskimók igen csekély lelki tehetséggel birnak, testek mindazáltal nem épen csunya. Kezeik és lábaik felette kicsinyek. Természeti szinek fejér, hanem a' tisztátalanság és halzsir miatt alig lehet látni. Igen nyomorult életet élnek és halászással 's tengeri farkasok vadászásával táplálják magokat. Az asszonyok közönségesen madárbőrrel öltözködnek. Egyes számaik 6-ig, az öszvetettek 21-ig mennek, a' mi ezen felül van, soknak neveztetik. Hasonlóul szükkörüek más dolgokról való megfogásaik. Teljes egyformaságban élnek, országlás nélkül, kivévén azt, hogy az erősebb, bátrabb szivü, vagy az, a' kinek több feleségei és gyermekei vannak, neminemü tekintetben feljebb becsültetik. Épen olly kevessé vannak törvényeik is; egyetlenegy büntetés a' közönséges gyaláztatás. Vallásos megfogások idegenek előttök. A' morvai atyafiak igyekeztek a' kereszténységet köztök terjeszteni 's 1777 kereszteltetett meg az első Eskimo. *L—ú.*

Esküdt, tagasb értelemben ollyan személyt teszen, melly valamelly dolognak elintézésére, vagy véghez vitelére hittel vagyon lekötelezve; törvényes értelemben pedig bizonyos birói személy értődik az alatt. Ezen esküdti hivatal keletben vagyon nem csak hazánkban, hanem a' külföldön is mind a' mai napig (L. esküdtek széke.) Különösen hazánkban több tekintetet érdemelnek a' vármegyék esküdtjei, kik mind a' politicai, mind a' törvényes igazságokban 's foglalatosságokban résztvesznek, 's különösen a' bíróskodásba a' szolgabiráknak segédjei szoktak lenni annyira, hogy a' szolgabirák, ugy szolván, esküdt nélkül semmi birói foglalatosságot nem végezhetnek. Ezen hivatalnak eredete arra az időre esik, midőn már a' főispányoknak az ugy nevezett serviens nemeseken valo bíróskodása törvény által megengedtetett. Ugyan is a' régibb időben az arany bulla szerént a' főispányok egyedül a' vár vagy is vármegyék népein, nem pedig a' nemeseken bíróskodtak; később pedig, midőn már megengedtetett azoknak a' nemeseken is bíróskodni, jónak látta az ország a' főispányok mellé a' nemeseken való bíróskodás alkalmával néhány jó hirü, nevü megesketett nemeseket kapcsolni, kik azután a' hitletétel és bíróskodás tekintetéből esküdteknek neveztettek, 's későbben az illyenek rendes hivatalbeli személyekké lettek. — Ezen esküdteken kivül vannak hazánkban minden városban 's más akarmelly kisebb helységben a' birákhoz kapcsolt esküdtek, kik is a' királyi városokban a' Romaiak példája szerént senatoroknak, más kisebb helységekben pedig esküdt embereknek neveztettnek. *Perger János.*

Esküdtek széke, assisek. Igy neveztetének I. Fráncziaországban 's alsó (normann) Olaszországban a' szabad embereknek 's vasalloknak középkorban szokásban volt gyüléseik 's törvénytevő napjaik. Bouilloni Gottfried bevévén Jerusalemet 1099, mind a' két törvényszékének, az udvari és tartományinak statutumait illyen gyülésekben készitteté, a' honnét ezen nevezetes oklevel „*Assises de Jerusalem*“ nevet kapott (kiadá francziául Bourgesban, la Thaumassière, 1690, fol. l. Bernardi „*Hist. des droits français*“, 1816). II. Normandiából Angliába terjedt ezen név a' meghóditás után, 's itt még most is azon törvényszéki ülések értetnek alatta, mellyeket a' király kiküldött biráji a' grófságokban évenként tartanak. II. Henrik nagy kiterjedést ada ezen intézetnek, a' perlekedő felek szabad tetszésére bizván, tulajdoni czivódásaikat a' nagy assise törvényszék v. párviadal által elhatároztatni. Állott ez a' nagy assise törvényszék a' grófság minden lovagjaiból (harczra köteles jószágbirtokosakból), a' kis assise törvényszéket pedig, melly csupán birtokról itélt, tizenkét szabad és becsületes ember tevé. Ezekből 's ezekben képződött ki az esküdtek széke. A' három angol főtörvényszék, az